BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXVIII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXVIII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM • BUDAPEST 2004

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
BENCZE ZOLTÁN
BODÓ SÁNDOR
ENDRŐDI ANNA
ZSIDI PAULA

SZERKESZTETTE
HANNY ERZSÉBET

A kötet cikkeit lektorálták: Bencze Zoltán, Endrődi Anna, Facsády Annamária, Kubinyi András, Tóth Endre; Végh András, Zsidi Paula.
A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna és Papp Tímea, a fotókat Bakos Margit és Komjáthy Péter, az idegennyelvű kivonatokat Szu Annamária és Véghné Pozsgai Olga készítették.

Tördelés: Kolozsvári Krisztián

HU – ISSN 0133–1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2004

FELELŐS KIADÓ
BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS
ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY ÉS KIADÓ

NYOMDAI KIVITELEZÉS
ADUPRINT NYOMDA ÉS KIADÓ KFT.

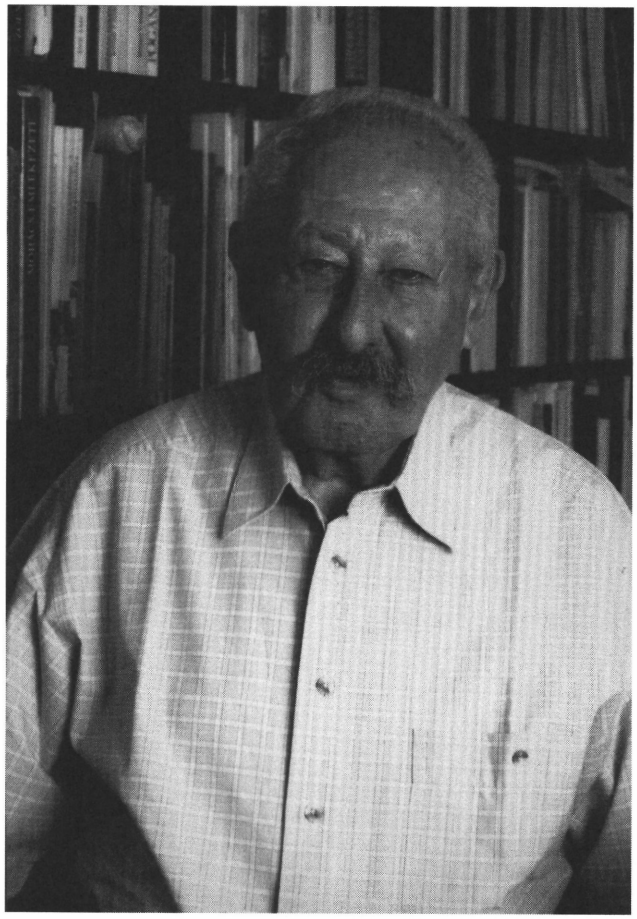

DR. GERŐ GYŐZŐ NYOLCVAN ÉVES

TARTALOM - CONTENTS

TANULMÁNYOK DR. GERŐ GYŐZŐ TISZTELETÉRE

BODÓ Sándor
Gerő Győző köszöntése 9

ALTMANN Júlia - LŐVEI Pál
A budavári ferences templom építészeti elemei és sírkövei
Finds from the Franciscan Church of Buda Castle 11

BENCZE Zoltán- PAPP Adrienn
Török kerémia egy Dísz téri sziklagödör feltárásából
Turkish Pottery from the Excavations of a Rock Pit at Dísz Square 35

BERTALAN Vilmosné
Török, illetve törökkori kerámia Óbudáról
Türkische bzw. türkenzeitliche Keramik aus Óbuda (Alt-Ofen) 51

CSORBA Csaba
A törökellenes harcok heraldikai emlékei (Levágott török fejes címereink)
Die heraldischen Denkmäler der Kämpfe gegen die Türken (Unsere Wappen mit abgesäbelten Türkenköpfen) 69

GERELYES Ibolya
Kínai szeladon kerámia a budavári palota leletanyagában
Celadon Ceramics from the Archaeological Material of Buda castle 79

GYÖNGYÖSSY Márton
A Tárnok utcai aranyforintlelet
Der Goldguldenfund von Budapest, Tárnok Strasse 93

IRÁSNÉ MELIS Katalin
A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16-17. században
Der Untergang des dominikanischen Frauenklosters auf der Margarethen-Insel in Budapest im 16–17. Jahrhundert 107

KOVÁCS Gyöngyi
Cseréppipák a 17–18. századból
Pipe Collection from the 17th–18th Centuries 121

NYÉKHELYI Dorottya
Török feliratos talpastál a Szent György térről
Footed bowl from Szent György Square, Budapest 133

DOBROVITS Mihály
A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmezésük
The Inscriptions of the Turkish Footed-bowl from Szent György tér and their Interpretation 153

DARÓCZI-SZABÓ László
Állatcsontok a Teleki palota törökkori gödréből
Animal Bones from the Turkish Era Well of the Teleki Palace 159

PAPP Tímea
Az óbudai Szent Péter prépostság románkori kőfaragványai
Die romanischen Steinschnitzereien der St. Peter Propstei von Óbuda 167

PETŐ Mária
Az antik műemlékek állapota és a műgyűjtők tevkenysége a 18. században
(Utazók feljegyzései alapján)
The Condition of Classical Monuments and the Pursuits of Collectors in the 18th Century
(On the Basis of Travellers' Notes) 181

TÓTH Anikó
Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén
Arpadenzeitliche Gruben im südwestlichen Teil des St. Georg-Platzes (Szent György tér) 187

CSIPPÁN Péter
13–14. századi állatcsontleletek a Szent György tér délnyugati részéről
Tierknochenfunde des 13-14. Jahrhunderts aus dem südwestlichen Teil des
Szent György-Platzes in Buda 201

VÉGH András
Matrakcsi Nászuh Buda-ábrázolása
A Depiction of Buda by Matrakcsi Nászuh 207

ZÁDOR Judit
Törökkori gödör a Károlyi Palota udvarán
Archaeological Data from the City of Pest in the Turkish Period 217

NAGY Margit
Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi canabae nyugati szélén
Late-Roman Armed Male Graves from the Northern Edge of the Canabae in Aquincum 231

BÉKÉSINÉ WELLISCH Márta
Gerő Győző (1924–) műveinek bibliográfiája 317

BORDÁS Attila
Gerő Győzőnek a BTM Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációi,
jelentései ásatásairól, leletmentéseiről és helyszíni szemléiről 325

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS 329

TANULMÁNYOK DR. GERŐ GYŐZŐ TISZTELETÉRE

GERŐ GYŐZŐ KÖSZÖNTÉSE

Vannak olyan személyiségek, akik már életükben jelenséggé, jelképpé tudnak válni. Ilyen különleges régész muzeológus Gerő Győző, aki az elmúlt fél évszázadban a török-magyar kapcsolatok egyik „kulcsfigurája" lett. Sokszor meg sem tudjuk mondani, mikor és milyen hatások érnek egy-egy fogékony személyiséget, akiben azután hajlam alakul ki egy tudományos téma egész életre kiható művelésére. Gerő Győző pedig ifjúkorától olyan komoly elszánással készült Magyarország török korának, s általában a török világnak kutatására, hogy már iskolatársai Juszufnak szólították.

Gerő Juszuf ugyan csak 1952-ben kapott régészdiplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, de már 1950-től a Budapesti Történeti Múzeumban dolgozott. Régészként, tudományos főmunkatársként egészen az 1987-es nyugdíjba vonulásáig volt a BTM egyik meghatározó személyisége. Pályafutását a Gerevich László által vezetett budai középkori királyi palota feltárásán kezdte, ahol ifjú régészként a 16-17. századi török kori ásatási anyag muzeológiai gondozását és tudományos feldolgozását kapta feladatul. Muzeológusi tevékenysége során számos külföldi és hazai kiállítást rendezett, ill. részt vett rendezésükben. A kiállításokhoz rendre készített a török korhoz kapcsolódó katalógus-részeket, kiállítási vezetőket.

Fő kutatási területe a török építészeti emlékek feltárása és publikálása, bár foglalkozott szinte mindennel, ami a török korszak emléke. De bekapcsolódott a középkori várostörténeti kutatásokba is. Elsőként tárt fel középkori leletekben gazdag hajdani budai kutakat, s részt vett a budai oldalon a Háros szigettel szemben fekvő középkori Csőt falu régészeti feltárásában is. Tudósi érdeklődése persze messze túl terjedt a mai Budapest határán, s munkái-művei foglalkoznak Pécs török műemlékeivel és törökkori fürdőéletével, Esztergom arab nyelvű feliratos emlékeivel és az Esztergom-vízivárosi dzsámival, az egri Valide szultána fürdővel, a szigetvári Szülejmán szultán dzsámival, Székesfehérvár építészeti emlékeivel, a siklósi Malkocs bej dzsámival, s persze az ország egészét érintő témákkal. Fő műveként kandidátusi értekezését tartja számon tudományos világunk, amelyet „Az oszmán-török építészet Magyarországon: dzsámik, türbék, fürdők" címmel 1980-ban adott közre az Akadémiai Kiadónál.

Tanulmányai, kötetei jelentős mértékben a Budapesti Történeti Múzeum sorozataiban, mindenekelőtt a Budapest Régiségei hasábjain jelentek meg, de írásait közölték az Archaeologiai Értesítő, a Művészettörténeti Értesítő, a Műemlékvédelem, s az egyes múzeumi évkönyvek köteteiben. Számos nemzetközi kongresszuson vett eddig részt, amelynek előadásait Istanbultól Genfig, Ankarától Münchenig és Bonnig adták közre. Munkáiban a stabil háttér biztosításával mindig segítette felesége, Sándor Mária, akinek saját kutatási eredményei mellett jutott energia Juszuf támogatására is.

Számomra Egerben adatott meg a lehetőség, hogy Gerő Juszuffal hosszabb időn át együttműködjek a város törökkori emlékeinek megismerésében és megismertetésében. A Valide szultána fürdő időleges megmentésében tevékeny szerepe volt, s csak közösen bízhatunk abban, hogy a jövő a jeles emléket sikeresen megmenti.

A széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Gerő Győző példát mutat az ifjabb muzeológus generációknak a tudatos tudományos pályaépítésben, s ennek folytatásához, – a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai nevében – a további tudományos tervek megvalósításához, s az idegen nyelven közölt tanulmányok magyarul történő megjelentetéséhez kívánok változatlan alkotókedvet és jó egészséget.

Bodó Sándor
főigazgató

ALTMANN JÚLIA – LŐVEI PÁL

LELETEGYÜTTESEK A BUDAVÁRI FERENCES TEMPLOMBÓL

Az utóbbi években ismét ráirányult a figyelem a ferences rend budavári Evangélista Szent Jánosnak szentelt templomára és kolostorára. Ez az 1994–97 között a Szent György tér rendezési tervéhez kapcsolódó régészeti kutatásoknak köszönhető, mely szerint a Szent György tér 1–2. sz. alatti volt Sándor palota, majd volt Miniszterelnökség épülete kutathatóvá vált. 2000-től megkezdődött az újkori épület helyreállítása, előbb ismét a Miniszterelnökség részére, majd 2003-ban a Köztársasági Elnök és hivatala részére készült el.

A Sándor palotában, előtte a Szent György téren és a Színház közben végzett ásatások a középkori ferences kolostor épületegyüttesét tárták fel, melyhez É felől csatlakozott a templom.

A történeti kutatás[1] a ferences templom helyét már régóta a mai Színház u. 1–3. sz. alatt álló Várszínház, a korábbi karmelita templom területére lokalizálta.

Régészetileg az első azonosítás Gerő Győző nevéhez fűződik, aki 1966-ban az épület K-i homlokzata előtti sétányon tárta fel a középkori templom poligonális szentélyének részleteit.

Szeretném ismételten megköszönni Neki ásatási eredményeinek átengedését és hogy ezzel lehetővé tette számomra, hogy a budavári ferences rendházzal a későbbiekben foglalkozhassak.

Nincs adatunk arra, hogy a ferencesek mikor települtek fel a budai várba. Az építkezések legkésőbb az 1260-as évek táján folyhattak. Az első okleveles említése egy 1266–70 között kelt végrendeletből ismert, amelyben a Nána–Beszter nembeli Beszter fia Demeter és felesége úgy rendelkezett, hogy bárhol halnak meg, a budai ferencrendiek egyházában temessék őket el. Ezért lovat, fegyverzetet, a feleség ékszereit, bútorait és egyéb tárgyakat hagynak a barátokra.[2]

Ugyancsak az 1260-as évek végére tehető, hogy Tapolcsányi Péter a ferencesek mellett vett házat és betegségei miatt nehezen járt át az istentiszteletre. Orvosa is ferences barát, Aginet testvér volt. Csodás gyógyulását Boldog Margit sírja látogatásának köszönhette.

A legkorábbi adatok tehát egyértelműen arra utalnak, hogy az 1260-as évek második felében itt már egy működő templom és kolostor állt.

A templom kutatására 1971-ben volt lehetőség, amikor a Várszínház újjáépítése megkezdődött. Sajnos hiába volt tudott, hogy az épületen belül régészeti kutatást kell végezni, a Múzeum csak a munkálatok megindulása után szerzett erről tudomást. Így a feltáró tevékenység is beszűkült és a helyreállítás üteme korlátozta is.[3]

A feltárások eredményeként a volt karmelita templom hajójában a középkori templom falainak részleteit bontottuk ki.[4] *(1. kép)* A középkori templom É-i hajófala a barokk hajó teljes hosszában megmaradt 29,5 m hosszúságban, ebből 24,5 m hosszan felmenő falrésszel. A fal belső oldalán egymástól 6 m-re 2 pillér került elő, *(2. kép)* a nyugatibb pillérnél a fal külső oldalán egy – a belső pillérnél keskenyebb – kváderes külső támpillért is feltártunk. *(3. kép)* Alapozásában a külső pillértől 4 méterre további két külső támpillér részlete került elő, ebből a nyugati már a templom ÉNy-i saroktámpillére. Az É-i hajófaltól 8,5 m hosszan tártuk fel a templom Ny-i zárófalát. A D-i hajófalnak csak 6,5 méteres szakaszát találtuk meg a barokk templom diadalíve és az első pillér között. A déli hajófal további részletei nem kerültek elő, a korábbi falat vagy elbontották vagy ráépült a barokk hajófal.

A középkori templom szentélyéből a barokk szentély keleti oldalán előkerült poligonális szentélyzáródáson kívül más falmaradványt nem találtunk. Amennyiben a szentély keskenyebb volt, mint a barokk szentély, a falak a templom

[1] CLAUDERNÉ 1943. 163–177.; legutóbbi kutatástörténeti összefoglalása: KOVÁCS 2003. 241–263.

[2] KARÁCSONYI 1922. 152–155.

[3] A Várszínház helyreállításáról előzetesen nem értesítették a BTM-et. Amikor mi kiszálltunk, a munkálatok már javában folytak. A középkori falakat a helyreállításkor az OMF hozzájárulásával elbontották.

[4] ALTMANN 1973. 82–87.

színházzá való átalakításakor megsemmisültek. A színház süllyesztőjét ide építették és mélyebben kibontották, mint amilyen mélységben a középkori maradványok voltak.

Tömbjét, méretét tekintve a ferences és a karmelita templom megegyezik. A karmelita templom kissé északabbra húzódik, ezért az É-i oldalon csak a barokk pillérek épülnek a középkori falra, míg a déli oldalon az újkori fal minden bizonnyal ráépül a középkori falra.

Amikor lehetőségünk nyílt a kutatásra, a templom szentélyét már kibontották, a barokk falba pedig nem bonthattunk be. A barokk templom hajójában 100–150 cm vastagságban egy egységes, bolygatott törmelékes réteg húzódott. A planírozási rétegben nagyon sok csontváz töredékét találtuk. Miután mind a ferences, mind a karmelita periódusban a templom temetkezési helyként is szolgált, a bolygatott sírok, csontváztöredékek szétválasztása nem volt lehetséges. Ebből a törmelékes rétegből került ki a leletanyag, mely emiatt eredeti helyhez nem volt köthető. Középkori sírhelyként csak két épített sírt bontottunk ki a hajó É-i részén. Az egyik téglasír volt, a másik törtkőből falazott. A sírhelyekben eredeti helyén lévő csontváztöredékeket nem találtunk, ugyanaz a törmelékréteg töltötte be azokat, mint amilyen a fölöttük lévő planírozási réteg volt.

1994-ben nyílt lehetőségünk arra, hogy a Színház utcán és a Színház közben végzett ásatásokkal próbáljunk a ferences templomról további információkat kapni.

A mai Színház utcában, a Várszínház Ny-i homlokzata előtt ma is egy lépcsősor vezet a színház bejáratához. Mivel a Ny-i zárófalon az É-i hajófaltól 3 m-re Ny-i irányban egy kis falsarok került elő, ezért nem kizárt, hogy itt esetleg egy előreugró kapu állhatott. Ezért megpróbáltunk a bejárati lépcsősor alá ásni. Sajnos kutatásunk eredménytelen volt, mert lehetőségeink statikai okok miatt korlátozottak voltak.

A Színház közben, a templom D-Ny-i sarkánál a karmelita templom pillérét, illetve alapozását találtuk meg kb. 1,5 méteres tömbben.

A ferences templom Ny-i zárófalának folytatása került feltárásra, amely így a Sándor palota falában, a kolostor Ny-i zárófalaként folytatódik tovább. Sajnos a kolostor É-i szárnyának egy részét, amely a ferences templomhoz csatlakozott, a Színház közben az 1960-as végén a távfűtő vezeték építésével megsemmisítették.[5]

Az ásatást a Várszínház D-i falának D-i oldala mentén végeztük. A Ny-i zárófaltól 9,5 méterre egy pillér került elő. *(4. kép)* A pillér mérete (1,5 m) megegyezik a templom belsejében az É-i falon feltárt belső pillérrel. Helyzetét tekintve pedig egy vonalba esik a templom belsejében az É-i falon feltárt pillérrel. Ezért – minden valószínűség szerint – itt egy belső pillérnek is kellett állnia. Meg kell jegyezni, hogy ez a pillér a kolostor Ny-i kerengőfolyosó falának vonalába esik. Az É-i kerengő téglapadlója a pillér lábazatához illeszkedett. A pillér mellett kis sávban próbáltuk a Várszínház falában a középkori falat megkeresni, de pregnáns falelválást nem észleltünk. Ennél sikeresebbek voltunk a pillértől 12 méterre keletre, ahol valóban elértük a középkori hajófal D-i oldalát. Így meghatározhatóvá vált, hogy a templom hajójának É-i és D-i fala azonos szélességű volt (1,20 m). A Ny-i zárófal ennél valamivel szélesebb, 1,6 m.

A Várszínház, illetve a karmelita templom hajójának DK-i sarkánál az újkori falsarkot megbontottuk és mögötte középkori falat találtunk. *(5. kép)* Ezt a falat talán az újkori templom építéséhez bontották meg. A megmaradt fal délebbre húzódik, mint a hajófal. A barokk váll K-i oldalán továbbá egy nagyobb méretű alapozás visszabontott felületét is megtaláltuk. Bár a középkori templom falai pont ezen a helyen nem kerültek elő, talán nem elképzelhetetlen, hogy a torony alapozását találtuk meg.

Tettünk arra is kísérletet, hogy az újkori szentélyfalban megkeressük a középkori szentély falát, de ez nem volt sikeres. Nagyobb átvágásra pedig statikai okokból nem kaptunk engedélyt.

A barokk szentély DK-i sarkánál feltártunk egy pillért, amely méretét és jellegét tekintve megegyezik a hajófalnál feltárt pillérekkel. *(6. kép)* Ez a pillér minden valószínűség szerint a szentély mellett feltárt középpilléres helyiséghez tartozott.

A feltárások alapján nagyjából körvonalazódik a budavári ferenceseknek a 13. sz. második felében felépült, Evangélista Szent Jánosnak szentelt templomának alaprajza.

A templom egyhajós, valószínűleg nyújtott szentélye poligonális záródású. Marosi Ernő szerint[6] talán itt jelent meg legkorábban ez a később általánossá váló szentélyzáródás. A templombelső teljes hossza 50 m volt, hajójának szélessége 13 m. Szentélyének méreteit nem ismerjük. A hajó falát pillérek tagolták, É-i oldalán kváderes támpillérek álltak. A templom D-i oldalához csatlakozott a kolostor É-i kerengője. A szentély melletti K-i

[5] Amikor a BTM véletlen tudomást szerzett az építésről, a távfűtő vezeték betonelemeit a kiásott gödrökben már elhelyezték, így nem láthattuk, hogy milyen objektumokat pusztítottak el.

[6] MAROSI 1994. 39–62., 48.

épületszárnyból a helyiség pinceszintjét tártuk fel. A templom Ny-i zárófalának folytatása a kolostor Ny-i záró falához vezet.

A templomból régészeti leletanyag a bolygatott, törmelékes, planírozási rétegből került elő. Leglényegesebbek ebből a sírkövek, amelyek a templom fennállásának teljes periódusából származnak.[7]

A csekély számú középkori leletanyag ugyancsak ebből a bolygatott rétegből került ki, elsősorban építészeti faragványok.

KATALÓGUS

Jelmagyarázat a Katalógus rendszeréhez

A) A kőfaragvány számazási helye, lelőhelye, lelőkörülményei, őrzési helye(i).
B) Állapot.
C) Anyag, méretek. – A sírkövek esetében a méreteknél az első szám a hosszúság, a második a szélesség, a harmadik a vastagság. Amennyiben egy töredékről megállapíthatalan, hogy a sírkő hosszabbik vagy rövidebb oldalai valamelyikéhez tartozott-e, az első szám a keretre merőlegesen, a második vele párhuzamosan mért, legnagyobb kiterjedést jelenti. Amorf darab esetén a legnagyobb átmérő és az erre merőleges méret szerepel. A vastagsági méret általában hozzávetőleges, a többnyire egyenetlen, hasított hátsó felület legnagyobb kiugrásánál mért adat.
D) Leírás. – A sírkövek leírásánál a jobb és a bal mindig – nem csak a címerleírásoknál! – heraldikai értelemben szerepel.
E) Felirat. – Ha a sírkövön nincs felirat, azt „Felirata nincs" szöveg jelzi. Gondolatjel mutatja, ha olyan töredékről van szó, amelyen nincs felirat, de az egész sírkövön lehetett.
   1. Betűtípus; betűméret. – Gótikus minuszkulás felirat esetében az első szám az *i, n, o* stb., a következő szám(ok) az ezeknél magasabb illetve hosszabb *h, l, p* stb. betűk magasságát jelöli(k).
   2. A felirat betűhű közlése, a rövidítések lehetőleg az eredetihez hasonló nyomdai jellel történő jelölésével. A nagy- és kisbetűk használata az eredeti szöveg jellegének megfelelően történik. A kitörött, hiányzó (de eredetileg megvolt, tehát nem rövidítés miatt hiányzott) betűket, szavakat pontok mutatják (három, vagy annál több hiányzó betűt három pont jelöl). A szóelválasztó jeleket · (felfelé tolt pont) jelöli, a köriratok sorvégződéseit a sarkoknál | jel.
   3. Epigráfia megjegyzések, rövidítési és szóelválasztó jelek jellemzése.
   4. A felirat a rövidítések feloldásával. A hiányzó, de kiegészíthető részletek szögletes zárójelbe kerülnek.
F) Datálás; a keletkezéssel vagy stílussal kapcsolatos megjegyzések.
G) Irodalom.
H) Sírkő, síremlék esetén az alá egykor eltemetett személy életrajza, családtörténeti stb. adatok.
I) Címertani megjegyzések, címeranalógiák.

(É) Építészet
(S) Sírkövek

A FERENCES TEMPLOMBAN ELŐKERÜLT ÉPÍTÉSZETI ELEMEK (É)

1. Szobor töredékek (7-8. kép) (É 1)

A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.1., fotó: 35.244-46, rajz: 16.510.
BTM földszint, kiállítás
B) Töredékes, fejrész hiányzik
C) Fehér mészkő; talapzat: 57×47×8 cm, oszlop átmérője: 27 cm, m.: 60 cm, oszlop magassága: 21 cm
D) Talapzaton fekvő oroszlán. Lábait maga alá húzza. Farok része törött, bojtja a lábánál hullámosan fekszik. Feltartott feje letört, sörénye csigás. Hátán hatszögletű oszlopot tart, amely kissé szélesebb a hátánál. Az oszlop tetején kerek illesztés helye. A talapzat nagyjából egy járólap méretű, valószínűleg medencét – esetleg keresztelőmedencét tarthatott.
F) 14. sz. vége

2. Oszloplábazat (9. kép) (É 2)

A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.3.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Ép
C) Fehér mészkő; oldalsík h.: 32 cm, oszlop á.: 32 cm, m.: 26 cm
D) Lábazat és hengeres oszloptörzs. A lábazat profilja: oldalsík feletti sarkán négy prizma.
F) 14. sz.

[7] Az alaprajzi szerkesztést Kuczogi Zsuzsanna, a kőfelmérést Héjjas Pál, a fotókat Bakos Margit és Szemenyei Tivadar készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

3. *Oszlopfő (10–11. kép) (É 3)*
A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.5., fotó: 35.614-21-35, 25.408-659.
BTM földszinti kiállítás
B) Ép
C) Fehér mészkő, felső lemeztag h.: 16 cm, á.: 42 cm, m.: 26 cm
D) Lemeztagon két sorban akantusz levelek állnak. Felső lemeztagja nyolc szögletű, rajta csapolás nyommal. Egy hátsó, illeszkedő oldala kidolgozatlan.
F) 13. sz. második fele

4. *Oszlopfő (12. kép) (É 4)*
A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.7., fotó: 35.636-659, 35.608-659.
BTM földszinti kiállítás
B) Ép
C) Fehér mészkő, felső lemeztag él h.: 16 cm, á.: 42 cm; alsó lemeztag á.: 24 cm, m.: 31 cm
D) Lemeztagon 4 álló akantuszlevél, közöttük lapos szívalakú levelek. Felső lemeztag nyolcszögletű, rajta csapolás nyomok. Egy hátsó, illeszkedő oldala kidolgozatlan. Festése: kék, zöld, vörös
F) 13. sz. második fele

5. *Párkány részlete (É 5)*
A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben
Ltsz.: 72.2.9.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Töredékes
C) Fehér mészkő; sz.: 54 cm, m.: 27 cm, v.: 34 cm
D) Tagozatos párkány részlete. Profilja: horony, vájat, oldalsík, hengertag, él, horony
F) 15. sz.

6. *Féloszlop töredéke (É 6)*
A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.17.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Töredékes
C) Fehér mészkő, h.: 21 cm, á.: 19 cm
D) Hengeres átmérőjű féloszlop töredéke
F) 14. sz.

7. *Nyíláskeret töredéke (É 7)*
A) A középkori ferences templom hajóban, a törmelékes planírozási rétegből, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben
Ltsz.: 72.2.20
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Töredékes
C) Fehér mészkő, m.: 26×17×9cm
D) Nyíláskeret töredéke, profilja: oldalsík, ferde lemeztag, horony részlete. Festése: vörös.
F) 13. sz.

A FERENCES TEMPLOMBAN ELŐKERÜLT SÍRKÖVEK (S)

1. *Ismeretlen sírköve (13-14. kép) (S 1)*
A) 1975-ben a középkori ferences kolostor templomának nyugati bejáratától délre, a homlokzati falból került elő, ahol faragott felületével kifelé, vízszintes helyzetben, építőanyagként másodlagosan használták.
Ltsz.: 85.251.18.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) A kőlap felső és bal oldala másodlagosan lefaragott
C) Mészkő; 124×40,5×20 cm
D) Sima felületén vésett körvonalú, latin kereszt, a lefaragás miatt aszimmetrikus helyzetben
E) Felirata nincs
F) 13. sz.

2. *Ismeretlen sírkövének töredéke (15. kép) (S 2)*
A) A középkori ferences kolostor templomának területén került elő 1972-ben.
Leltározatlan.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Sírkő (?) mintegy harmada. Felületén másodlagos beépítésre utaló habarcsnyomok látszanak.
C) Vörös márvány; 51,5×64×9 cm
D) Oldalait 3,5 cm magas lemez felett széles, lapos élszedés tagolja – a kőlapot lapos prizmaszerűen képezték ki. Felső síkja a rézsűs felületekkel csiszolt, az oldalsó lemez és az aljlap finomabb vésővel faragott, de csiszolatlan (ezért nem lehet oltárlap maradványa).
E) Felirata nincs
F) A ferences kolostor alapítási időpontja miatt a 13. sz. utolsó harmadánál aligha korábbi. A faragvány közeli, de legalább részben lényegesen korábbi (1200 körüli) párhuzamai ismertek Esztergomból, köztük feliratos is akad, valamint az ország több kolostorából, például Csongrád-Ellésmonostor, Vértesszentkereszt, Pilisszentkereszt.

3. Ismeretlen sírkövének töredéke (16-17. kép) (S 3)

A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.4., újra leltározva 85.251.12.
BTM raktár, Úri u. 29.

B) Saroktöredék, felülete kopott

C) Mészkő; 57×49×24 cm

D) 13–13,5 cm széles, vésett vonallal határolt keretben belülről olvasható, vésett körirat. A belső mező a keret síkját folytatja.

E) 1. Gótikus majuszkula; 6 cm
2. IVS · COM | ..
3. A *V* két ferde szárát felül vízszintes vonal köti össze, háromszöget alkotva. A szóelválasztó jel pont.

F) 13. sz. vége – 14. sz. első fele

4. Ismeretlen sírkövének töredéke (17-18. kép) (S 4)

A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.12., újra leltározva 85.251.4. sz. alatt.
BTM raktár, Úri u. 29.

B) Kopott, csorbult saroktöredék

C) Édesvízi mészkő; 41,5×37×20 cm

D) Szélén vésett, belülről olvasható felirat. A keret síkját folytató mező nem válik el a kerettől. A mezőben vésett, ívelt vonal – ábrázolás értelmezhetetlen részlete.

E) 1. Gótikus majuszkula; kb. 7 cm
2. IOR. | .NO

F) 14. sz. első fele

5. Ákos nembeli Mikcs töredékes sírköve (19-20. kép) (S 5)

A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.2. a-b.; a kisebbik darab újra leltározva 85.251.19. sz. alatt.
BTM sírkőkiállítása (Dongás pince).

B) A sírkő felső fele, a jobb felső sarok híján, a jobb hosszoldal pereme hiányzik. Egy további kisebb keretdarabja is előkerült. A faragott felületen másodlagos felhasználásra utaló habarcsmaradványok voltak.

C) Vörös márvány; a nagyobbik töredék: 86,5×84×20,5 cm, eredeti szélessége kb. 91-92 cm; a kisebbik töredék: 20×33×19 cm

D) 17 cm széles keretén belülről olvasható, vésett, a jobb felső sarokban kezdődő körirat. A homorlattal mélyülő mezőben domborművű ábrázolás: a sisak teteje, a mögötte lévő, beszabdalt sisaktakaró végével. A sisakdísz kitárt szárnyú, koronás fejét jobbra fordító sas.

E) 1. Gótikus minuszkula; 11 cm
2. t · nobilis | vir · mikcz · de
valamint
d· m^{o} · cc
3. A *z* betű három, csúcsával egymás fölé illesztett négyzetből áll. Az *m* után kis, majuszkulás jellegű *o* jelzi a szám végződését. A szóelválasztó jelek kis ívnégyszögek.
4. [hic iace]t nobilis vir Mikcz de ... [anno] domini M^{o} CC[C...]

F) 14. sz. vége

G) ALTMANN 1973. 82.; ALTMANN 1994. 147.; RÁCZ 1995. 18, 19, 25. (80. jegyzet).

H) Ákos nembeli Mihály fia Mikcs szlavón bán utódai közül két olyan is viselte a Mikcs nevet, aki a sírkő stílusának megfelelően a 14. század végén hunyt el: a bán dédunokája, István-fi Ákos fia Mikcs a család Prodavizi ágából (+1395) és Ákos-fi Ákos fia Mikcs a család Pölöskei ágából (+1386/87) (ENGEL 1996. II. 162.) Az előbbi a Zágráb megyei Ribnik (ma Horvátország), az utóbbi a Zala megyei Pölöske várának volt birtokosa testvérével, Lászlóval együtt. (ENGEL 1996. I. 400., illetve 396.)

I) Az Ákos nemzetség címeréről összefoglalóan: CSOMA 1904. 23–32. [CSOMA 1995. 1165–1174.]; RÁCZ 1995.
A sasos sisakdísz madarat ábrázoló analógiái:
- Albert fia Moys királynéi tárnokmester pecsétje 1299-ből: NAGY I., Három XIII. századi pecsét. Archaelogiai Értesítő 11 (1877) 353.; RÁCZ 1995. 19, 28, 33. (5.1. kat. sz.).
- Ernye fia István országbírói és nádori pecsétjei, 1298, 1299, 1311: NAGY I., István országbíró és Demeter főispán pecsétei. Arcaeologiai Értesítő XI (1877) 300.; NYÁRY1886. 49.; IV/28. kép; PÓR–SCHÖNHERR 1895. 27.; RÁCZ 1995. 18, 27–28, 33. (3.1., 3.2. kat. sz.).
- István alországbíró pecsétje, 1300: RÁCZ 1995. 18, 28, 33. (4.1. kat. sz.).

6. Ismeretlen sírkövének töredéke (21-22. kép) (S 6)

A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.14., újra leltározva 85.251.20. sz. alatt.
BTM főépülete, raktár.

B) Sírkő keretének töredéke

C) Vörös márvány; 24,5×32×12 cm

D) 19 cm széles, a mélyített mező felé rézsűvel

csatlakozó keretben vésett vonalon belül vésett, belülről olvasható körirat.
E) 1. Gótikus minuszkula; 9–10 cm
2. · vngar
3. A szóelválasztó jel csúcsára állított, kis négyzet.
F) 14. sz. második fele – 15. sz. első fele

7. Ismeretlen sírkövének töredékei (17. kép, 23-28. kép) (S 7)

A kézirat lezárása előtt Tóth Attila ismerte fel a kétsoros felirattöredékek (I. tétel) és a figurális darabok (II. tétel) összetartozását: az oldalsó keretdarab és a zászlórudas részlet törésvonallal illeszkedik egymáshoz. Ezen túlmenően az együtteshez tartozó, részben törésvonallal is illeszkedő, több kisebb, leltározatlan töredéket is azonosított.

I.
A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.10.1-3., újra leltározva 85.251.2.a-c. sz. alatt).
BTM raktár, Öntőház u.
B) Sírkő oldalsó és alsó keretének egy-egy darabja, az utóbbi két összeillő töredékből áll.
C) Vörös márvány; oldalsó rész: 24,5×21×15 cm; alsó rész: 27,5×38,5×15 cm
D) A peremen 3 cm széles rézsű. Ennek belső szélétől induló, kb. 21 cm széles keretben két-két, 6,3 cm széles, mélyített sávban domború betűs felirat, oldalt belülről olvasható, alul kívülről. A mező szimaszerű tagozattal mélyült.
E) 1. Gótikus minuszkula; 6,3/7,6/9,2 cm.
2. ...a · hered ... | ... qvi · obii...
valamint
...omini · mc... | ...ie · xviii · me...
3. Kétféle *m* betű (az évszámban lévő szárait egy ferde vonallal áthúzták). A szóelválasztó jelek alul-felül kampóban végződő, csúcsukra állított négyzetek.
4. ...a hered... qui obii[t] ... [anno d]omini mc[ccc]... [in d]ie xviii me[nsis] ...
F) 15. sz. második negyede

II.
A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.15.1-6., újra leltározva 85.251.17. sz. alatt; a két másik darab leltározatlan.
BTM raktár, Öntőház u.
B) A sírkő mezője alsó részének hat összeillő töredéke, valamint a mező két további, egymással ugyancsak összeillő töredéke, a jobb hosszoldal keretének csekély részletével
C) Vörös márvány; a hat összeillő töredék: 54×46 cm, a két összeillő töredék: 43×32,5 cm, az alaplap 10,5 cm vastag, a megmaradt dombormű legnagyobb kiugrásánál a vastagság 17,5 cm
D) Keretén mélyített sávban domború betűs körirat futott. A homorlattal mélyülő mező dombormű, oroszlánon álló, páncélos alakot tartalmazott, jobb oldalán zászlórúddal vagy lándzsával. Az oroszlán hátának vonala és a figura két lába között felnyúló, bojtos végű farka maradt meg. Az alak jobb lábának alsó lábszára a páncél csatjával ép, a lábfej, térd, comb egy része körvonalában látható. A bal lábszár csatos páncélzatú részlete ugyancsak megmaradt. A zászlórúd vagy lándzsa fennmaradt részlete is letört.
E) 1. Gótikus minuszkula
F) 15. század második negyede. Mind a szoborszerű magasdombormű igényét, mind a faragás színvonalát tekintve igen jelentős emlék lehetett.

8. Ismeretlen sírkövének töredéke (17. kép, 29. kép) (S 8)
A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.13., újra leltározva 85.251.9. sz. alatt.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Sírkőtöredék, egyik oldalán a keret darabjával. Felülete kopott.
C) Budai márga; 49×32×9,5 cm
D) 19,5 cm széles keretén belülről olvasható, vésett körirat részlete. A keretre merőlegesen futó, szélesebb sima felület talán nem is keret, hanem a keret síkját folytató belső mező részlete, benne mélyített tükörrel, amelynek egyik sarka maradt meg. A tükörben annak szélével párhuzamos, enyhén kiugró perem – talán címerpajzs széle. A sírkő belső mezejét így kisebb, címerpajzsot tartalmazó tükör tagolhatta.
E) 1. Gótikus minuszkula; 6/8 cm
2. . iacobi .
F) 15. sz. második fele

9. Wemeri Zsigond kincstartó, választott zágrábi püspök (+1500) sírköve (30. kép) (S 9)
A) 1972-ben került elő a középkori ferences templom területén, vegyes feltöltésből.
Ltsz.: 72.2.6.
BTM sírkőkiállítása (Dongás pince).

B) Négy darabból összeállítva
C) Vörös márvány; 217×104×22,5 cm
D) A kőlap felső kétharmadát 12 cm széles, lemezből és erős negyedpálcából álló keretelésű, mélyített tükör alkotja, benne dombormű ábra: kerek talpú, szalagkeretes, jobb haránt vágott, álló, reneszánsz címerpajzs. Felső mezejében jobbra ágaskodó egyszarvú, felette fedett korona, az alsó mezőben hatágú csillag. A pajzs két oldalán kígyózó szalagok. A tükör felső részén háromsoros, vésett felirat. A lap alsó harmadában 13,5 cm széles, lemezből és szimából álló keretelésű, mélyített tükör, benne kilencsoros, vésett felirat.
E) 1. Reneszánsz kapitális; a felső tükörben 4,5, az alsóban 3 cm
2. Felül:
OBIIT · A · D · M · CCCCC ·
DIE VIIII · MENSIS ·
EEBRVARII · (!)

Alul:
MOLE · SIGI · SMVNDVS · IACEO
SVB · MA^{R}MORIS · HVIVS · WEM^{E}RIAE
LVCTVS · CORDOLIVMQz DOMVS ·
THEZAVRVM · TENVI · REGIS · DVM ·
VITA · MANEBAT · ZAGRABIA · AEIE (!)
CTVS PRESVL · INAEDE · FVI · ANTE ·
SEDOCCVBVI · Q̄z · TRADITA SACRIMA ·
FVISSE^{T} · MITRA DECVS · CAPI^{TI} · PO^{N}TIF
ICAITE (!) · MEO ·

3. Egyes betűk különleges kialakításúak, így a *H* kétszer is a mai *H* és *K* egymásra írott alakjából áll, az *S*-t egy alkalommal függőleges vonallal áthúzták, egy esetben a *D*-t egymásra írott *P* és *D* alkotja. Néhol elhagyták a szóelválasztó jelet, a kötőszavakat és a prepositiókat a következő szóval egybeírták, a *FVISSET* szót viszont két részre vágták, a *SIGISMVNDVS* szó két része közé pedig még szóelválasztó jelet is tettek. Gondatlan faragásra utaló jelek is vannak: több helyen egy vagy több kihagyott betűt utólag toldottak felülről be, így a *MARMORIS R*-jét, a *WEMERIAE E*-jét, a *SACRIMA A*-ját, a *FVISSET T*-jét, valamint a *CAPITI · PONTIF TI* és *PO* szótagait, az *AELECTVS*-ben *L* helyett *I* szerepel, a *PONTIFICATE* szóban elhelyeztek egy felesleges *I*-t, és a *TE* ligatúrában a *T* felső szára alulra került. A *FEBRUARII F*-je helyén tévesen *E* áll. Ligaturák: *IMA, TE.* A *QVE* szócskát a *Q* után *z* alakú jellel rövidítették, az egyik helyen omega formájú jel is szerepel felette. A szóelválasztók alul hosszú nyúlvánnyal megtoldott, kis y-hoz hasonló jelek.
4. Rövidített szavak: A[nno] D[omini], cordoliumque és que.
F) 1500
G) ALTMANN 1973. 82, 87.; 7. kép; Múzeumok új kincsei. Múzsák, Múzeumi Magazin 1973. 3. sz. 47.; KUBINYI–ALTMANN 1975. 137.; KOLLÁNYI B., Az újjáépített Várszínház, Budapest. Magyar Építőművészet 1978. 5. sz. 15.; NAGYBÁKAY 1978. 124, 125.; MIKÓ 1983. 51.; SOLYMOSI L., Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. Tanulmányok Veszprém Megye Múltjából. Veszprém 1984. 230. (125. jegyzet); SOLYMOSI L., Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. Történelmi Szemle 28 (1985) 418. (18. jegyzet); KUBINYI 1986. 47.: 1500; MIKÓ 1986. 99.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 165. (129. jegyzet), 166. (149. jegyzet); LŐVEI 1991. 20.; LŐVEI 1993. 256.; 10. kép; ALTMANN 1994. 147.; 9. kép; LŐVEI 1995. 248.; LŐVEI 1995a. 15.; KUBINYI 1996.; KUBINYI A., Hivatalnok-karrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök. In: KUBINYI 1999. 161, 168.; SOÓS 1999. 52. (100. jegyzet).
H) Wemeri Zsigmond életéről: KUBINYI–ALTMANN 1975; KUBINYI 1996.

10. Johannes ... sírkövének töredékei (31-36. kép) (S 10)
A) A középkori ferences templomban, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.11.1-3., újra leltározva 85.251.3.a-c. sz. alatt; egy kisebb darab leltározatlan.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Sírkő sarkának két összeillő töredéke, egy további kerettöredék, valamint a belső mező sarkának kis darabja
C) Vörös márvány; sarok: 52,5×37×15 cm; keret: 36×22×15 cm; kis darab: 16,5×21,5×5 cm
D) 13–13,5 cm széles, vésett vonallal határolt keretben belülről olvasható, vésett körirat. A mező a keret síkját folytatja.
E) 1. Reneszánsz kapitális; 5,5 cm
2. TVRA · NO... ... IS · IOHANIS · | IWHYI, a törésvonalaknál további betűk töredékes részletei látszanak.
3. Enklávé: *TV*. A rövidítésjelek vésett vonalak. A szóelválasztó jelek kis háromszögek.
4. [sepul]tura no[bile] ... ...nis Iohanis Inwhyi (?)
F) 16. sz. első negyede
H) Bármennyire is szépen faragottak és épek a felirat betűi, az elhunyt családnevét eddig nem sikerült kielégítően értelmezni. Fel-

merülhet az Újhelyi (Wyhel) név valamilyen furcsa alakja, de a leginkább *m*-re vagy *n*-re utaló, vonal alakú rövidítésjel az *I* kezdőbetű fölött ezt nem támasztja alá.

11. Ismeretlen sírkövének töredéke (17. kép) (S 11)

A) A középkori ferences templom hajójában, vegyes feltöltésből került elő 1972-ben.
Ltsz.: 72.2.16., újra leltározva 85.251.5. sz. alatt.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Sírkő (?) saroktöredéke
C) Mészkő; 26×26,5×19 cm
D) A 10 cm széles, lemezből, lapított negyedpálcából és kis lemezből álló kereten belül a mélyített mező megmaradt része üres.
F) 16. sz. első fele

12. Ismeretlen zólyomi főesperes sírkövének töredéke (17. kép) (S 12)

A) A középkori ferences templomból került elő 1972-ben.
Ltsz.: 85.251.1.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Sírkő alsó része a jobb hosszoldal keretének belső darabjával és a belső mező jobb alsó sarkával. Felülete kopott.
C) Vörös márvány; 67,5×71,5×12,5 cm
D) 21 cm széles keretét kívül egy, belül két vésett vonal határolja, amelyek közül a legbelső a mező alján 32 cm magas, fekvő téglalap alakú mezőt határol. A keretben vésett, belülről olvasható körirat. A keret síkját folytató mezőben az említett fekvő téglalap alakú tükörben vésett vonalrajzú, álló, csücskös talpú, reneszánsz címerpajzs. A pajzstalpban kivehetetlen ábra, a fölötte lévő, hasított pajzsrészben jobbra kopott, szembeforduló figura, jobbjával botot (pásztorbot?) tart, baljával kerek tárgyat emel; a bal mezőben pólya. A pajzs felett főpapi kalap részletei, a pajzs jobb oldalán a kalapról lelógó 1+2+3 bojt.
E) 1. Reneszánsz kapitális; 6,5 m
2. ONVS · ZOLIE, utána egy töredékes betű; a jobb hosszoldalon értelmezhetetlen betűmaradványok.
3. A szóelválasztó jel kis háromszög.
4. [archidiac]onus Zolie[nsis]
F) 16. sz. első fele

13. Ismeretlen sírkövének töredéke (17. kép) (S 13)

A) A középkori ferences templomból került elő 1972-ben.
Leltározatlan.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Kisebb töredék, minden oldalán törésfelülettel
C) Vörös márvány; 32×20×11 cm
D) Sima alapból kidomborodó címerpajzs széle, a pajzsban ugyancsak domborművű, értelmezhetetlen motívum kis részlete.
E) –
F) 14–15. sz.

14. Ismeretlen sírkövének töredéke (17. kép) (S 14)

A) A középkori ferences templomból került elő 1972-ben.
Leltározatlan.
BTM raktár, Úri u. 29.
B) Erősen kopott felületű töredék, minden oldalán törésfelülettel
C) Vörös márvány; 34×38×7 cm
D) A simára csiszolt felületen két, egymással kb. 45°-os szöget bezáró, vésett vonal.
E) –
F) Középkori

15. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 15)

A) A Színház utca 5–7., a volt pasapalota területén, az egykori karmelita kolostorban, illetve környékén került elő 1966-ban, másodlagos befalazásból (Gerő Győző lelete); 1985–1988 között a BTM raktáraiban nem sikerült azonosítani.
B) Sírkőtöredék
C) Vörös márvány
F) Gótikus
G) GERŐ Gy.: Budapest I., Színház u. 5–7. Régészeti Füzetek 20. (1967), p. 75.

16. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 16)

A) A Színház utca 5–7., az egykori karmelita kolostor keleti szárnyának földszintén, a 18. századi feltöltésből került elő az épület helyreállítása során, 1968-ban.
A BTM-ben beleltározták (Ltsz.: 68.66.1.), de a leltárkönyv szerint a helyszínen, az épület udvarán maradt. 1985–1988 között sem a Várszínház területén, sem a BTM raktáraiban nem volt azonosítható.
B) Sírkő saroktöredéke
C) Vörös márvány; 39×15×44 cm
D) Körirat részletét mutatta.
E) 1. Gótikus majuszkula
2. Latin nyelvű volt.
F) 14–15. sz.

17. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 17)

A) 1943-ban a középkori Evangélista Szent János-templom romjai között találták; 1946-ban Gerevich László kérte a főváros polgármeste-

rét, hogy Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumából három kőfaragvány között ezt is adják át a Középkori Múzeumnak. A faragványt nem sikerült azonosítani, bár a Csatárka dűlőből származó dombormű ma is a BTM gyűjteményében található (GEREVICH 1971. 18.; VIII/19. kép; GEREVICH 1973. 362.; 182. kép).

G) BTM Adattár, Kiscelli iratanyag, 217/946.: Gerevich László 1946. április 5-én kelt levelében kéri a polgármestert, hogy Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma (egy, a Csatárka-dűlőből származó, állatküzdelmet ábrázoló kőfaragvány, valamint a Fehérvári kapuról származó, Buda címerét ábrázoló töredék mellett) egy, a várbeli volt evangélista Szent János-templom romjai közül 1943-ban előkerült sírkőtöredéket adjon át a Középkori Múzeumnak.

IRODALOMJEGYZÉK

ALTMANN 1973 — ALTMANN Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. ArchÉrt 100. (1973), p. 82–87.

ALTMANN 1994 — ALTMANN Júlia: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 7.) Bp., 1994. p. 137–152.

CLAUDERNÉ 1943 — CLAUDERNÉ Vladár Margit: A Várszínház története. TBM 10. (1943), p. 163–177.

CSOMA 1904 — CSOMA József: Magyar nemzetségi címerek. In: Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 3/2. Bp., 1904. [reprintje: Bp., 1995]

ENGEL 1996 — ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1-2. Bp., 1996. (História Könyvtár: Kronológiák, adattárak 5.)

GEREVICH 1971 — GEREVICH, László: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp., 1971.

GEREVICH 1973 — GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: Budapest története 1. Bp., 1973. p. 351–401.

KARÁCSONYI 1922 — KARÁCSONYI János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig 1. Bp., 1922. 152–155.

KOVÁCS 2003 — KOVÁCS Eszter: A budai ferences kolostor a török korban. TBM 31. (2003), p. 241–263.

KUBINYI 1986 — KUBINYI András: Epigráfia. In: A történelem segédtudományai 1. Szerk. Kállay. Bp., 1986. p. 43–60.

KUBINYI 1996 — KUBINYI András: Hivatalnok-karrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2. (1996), p. 97–107.

KUBINYI 1999 — KUBINYI András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.)

KUBINYI–ALTMANN 1975 — KUBINYI, András – ALTMANN, Júlia: Nepoznati zagrebački biskup: Sigismund Vémeri (1500). Bogoslavska Smotra. Ephemerides Theologicae Zagrabienses 45. (1975), p. 127–138.

LŐVEI 1991 — LŐVEI Pál: A zágrábi székesegyház monográfiájáról. Pavilon 6. (1991), p. 14–22.

LŐVEI 1993 — LŐVEI, Pál – Deanović, Ana – Čorak, Željka: Zagrebačka katedrale. Zagreb 1988. [ism.] ActaHAHung 36. (1993), p. 250–259.

LŐVEI 1995 — LŐVEI Pál: A középkori Magyarország síremlékei – kutatási helyzetkép. ArsHung 23. (1995), p. 243–252.

LŐVEI 1995a — LŐVEI Pál: Püspökök vonulása. A zágrábi egyházmegye jubileumi kiállítása. Új Művészet 6. évf. (1995) 9. sz., p. 12–17.

MAROSI 1994 — MAROSI Ernő: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem 7., Bp., 1994. p. 39–62.

MIKÓ 1983 — MIKÓ Árpád: Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke). ArsHung 11. (1983), p. 49–75.

MIKÓ 1986 — MIKÓ Árpád: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. ArsHung 14. (1986), p. 97–113.

NAGYBÁKAY 1978 — NAGYBÁKAY Péter: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. VMMK 13. (1978), p. 113–130.

NYÁRY 1886 — NYÁRY Albert: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886.

PÓR-SCHÖNHERR 1895 — PÓR Antal – SCHÖNHERR Gyula: Az Anjou ház és örökösei (1301–1439). In: A Magyar Nemzet Története 3. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895.
RÁCZ 1995 — RÁCZ Gyula: Az Ákos nemzetség címere. Turul 68. (1995), p. 11–34.
SOÓS 1999 — SOÓS Ferenc: Magyarország kincstartói 1340–1540. [Bp.], 1999.
VARGA– LŐVEI 1990–92 — VARGA, Lívia – LŐVEI, Pál: Funerary Art in Medieval Hungary. ActaHAHung 35. (1990–92), p. 115–167.

FINDS FROM THE FRANCISCAN CHURCH OF BUDA CASTLE

There was an opportunity to conduct a very limited archaeological excavation going along with the reconstruction of Castle Theatre at 1–3 Színház Street.

Historical research has located the mediaeval Franciscan Church and Friary in Buda Castle dedicated to St. John the Evangelist on this site. On the basis of secondary sources the construction of the building complex can be dated to the 1260s. The excavations were limited to the nave of the church, because the choir had been demolished in the course of the building of the trap of the theatre. The details of the walls of the one-nave mediaeval church have been investigated and on the northern wall outer and inner buttresses were discovered. Within the church there was a 100–150 cms thick homogeneous, disturbed debris layer. The mediaeval architectural elements and tombstones published in the present catalogue were found in this infilment.

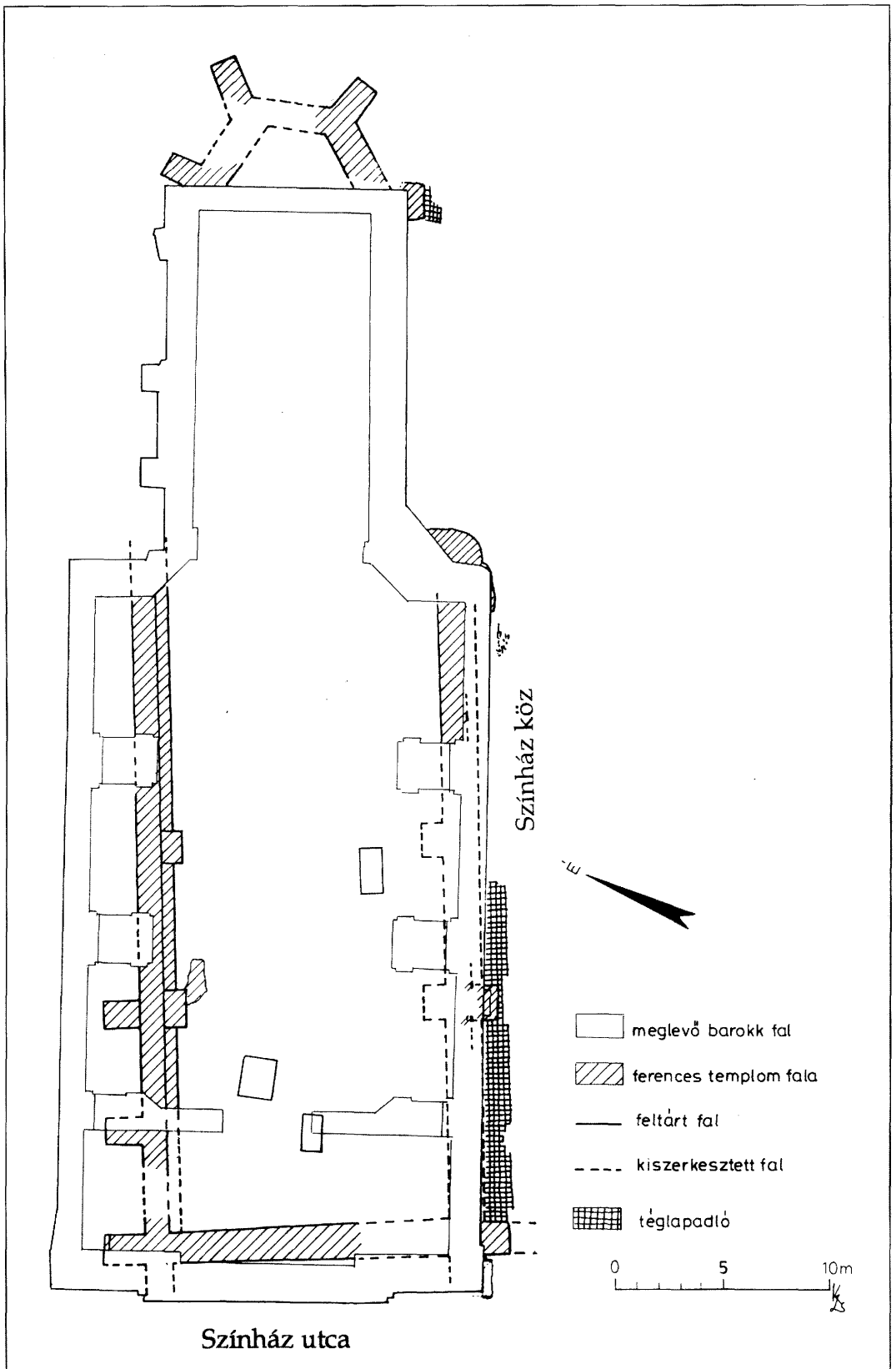

1. kép. A ferences templom alaprajza

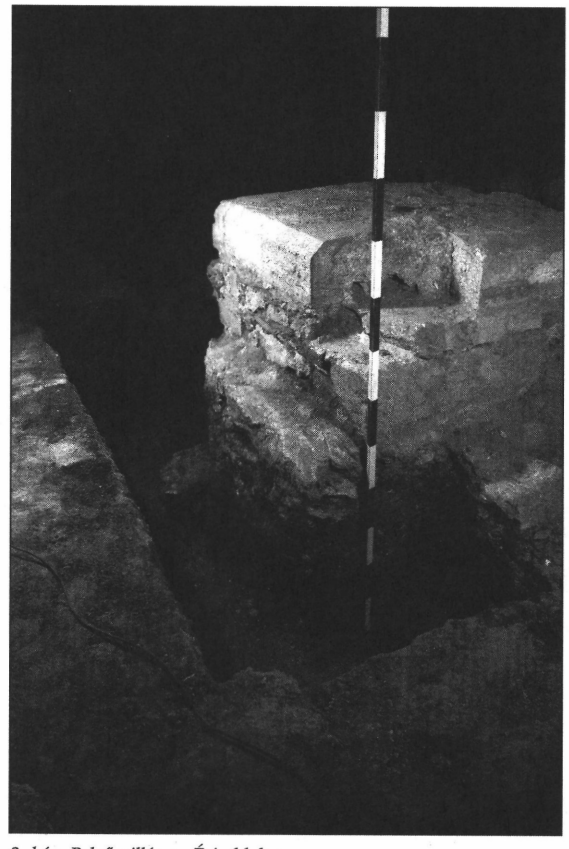

2. kép. Belső pillér az É-i oldalon

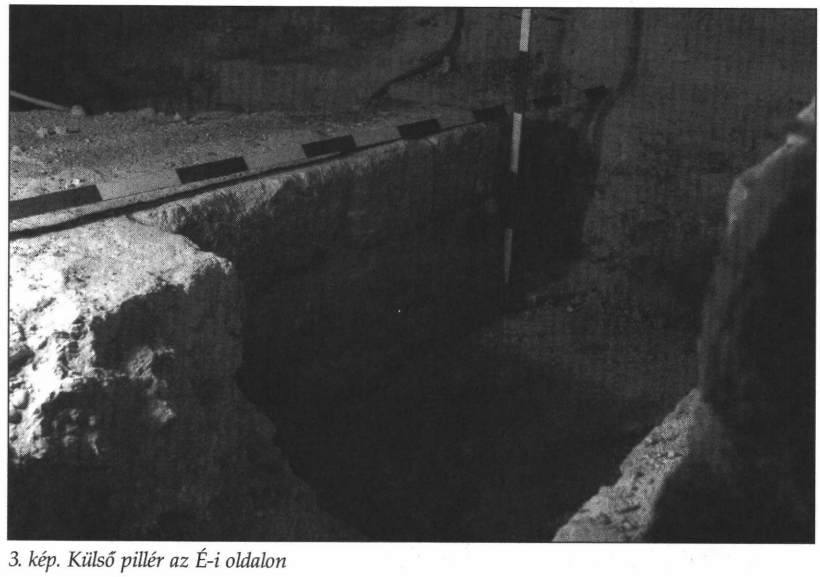

3. kép. Külső pillér az É-i oldalon

4. kép. Pillér a templom D-i falán a Színház közben

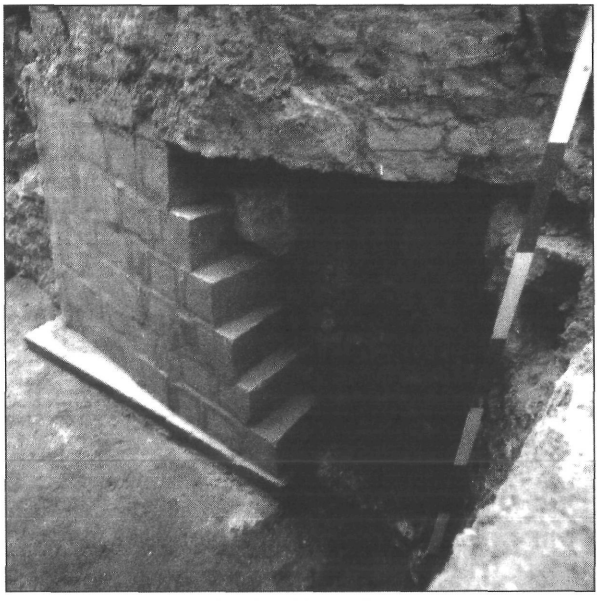

5. kép. A karmelita templom hajófalának elbontása mögött a ferences templom D-i hajófala

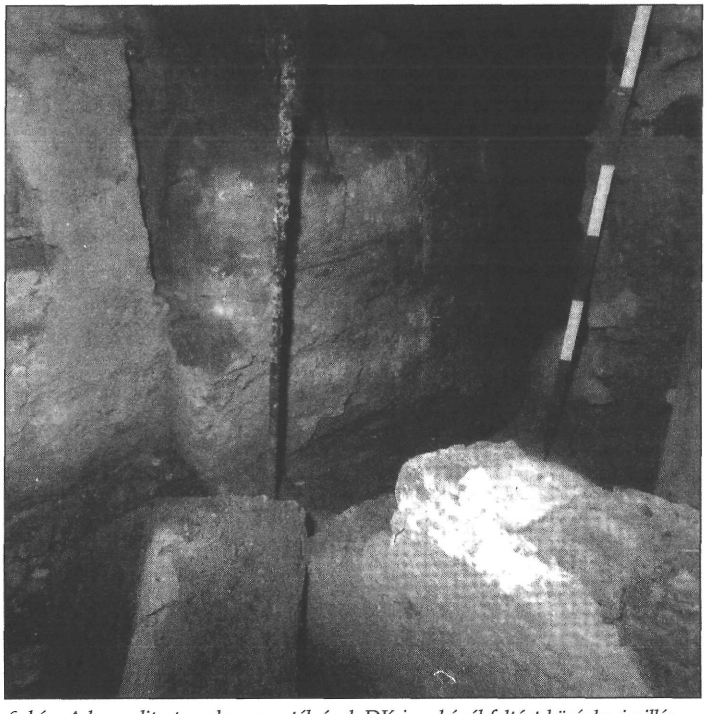

6. kép. A karmelita templom szentélyének DK-i sarkánál feltárt középkori pillér

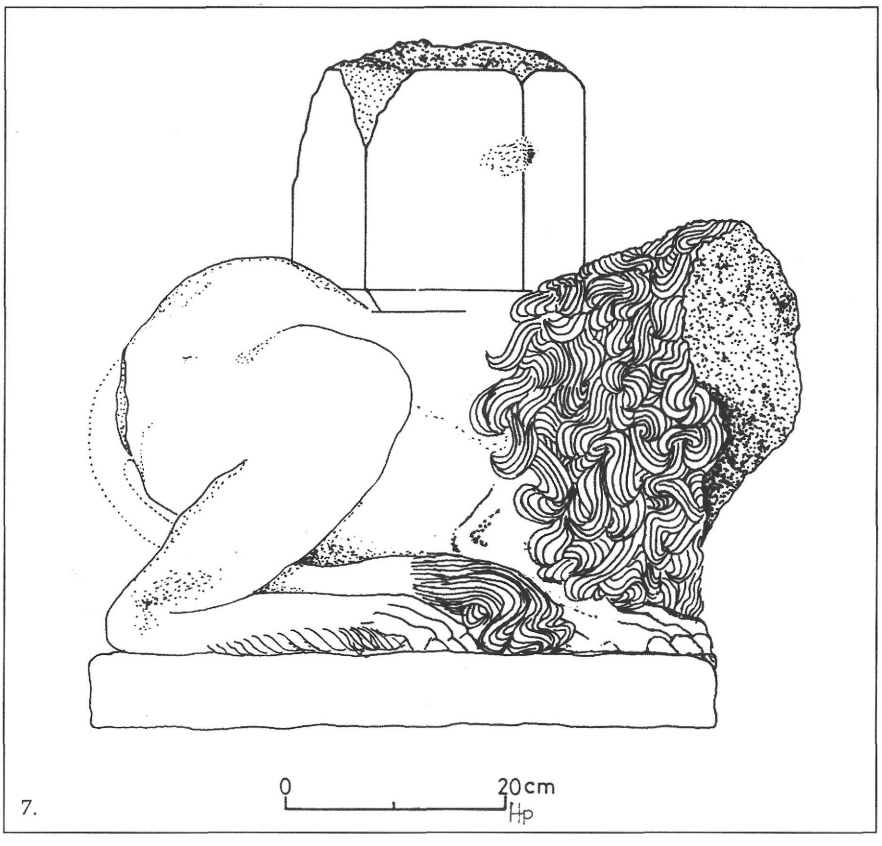

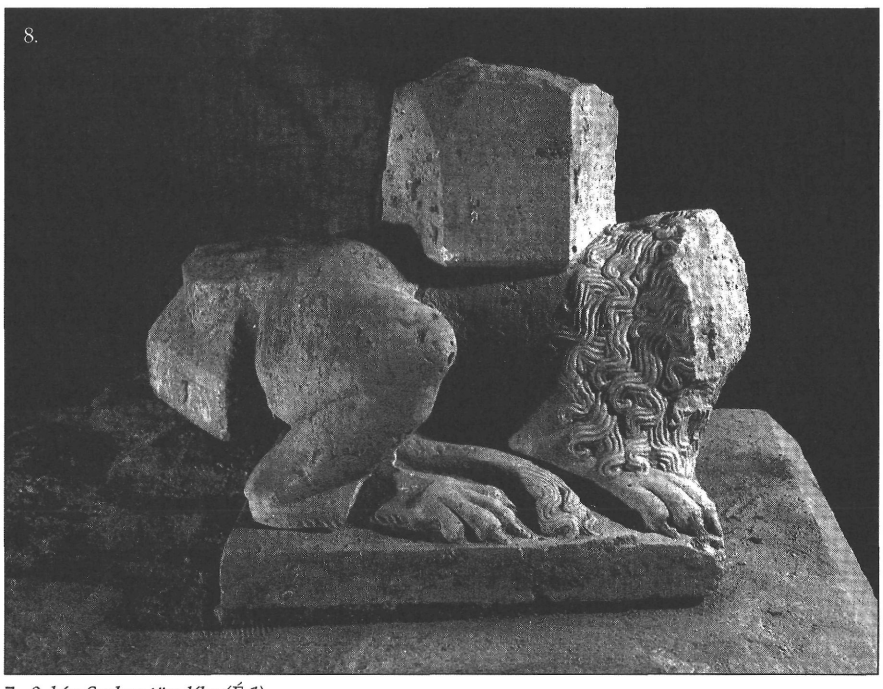

7.–8. kép Szobor töredéke (É 1)

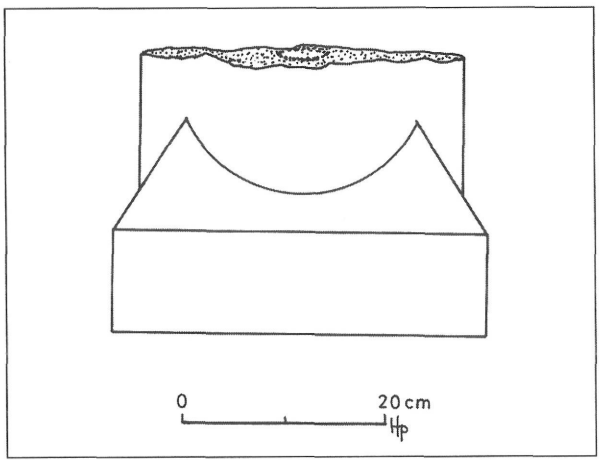

9. kép. Oszloplábazat (É 2)

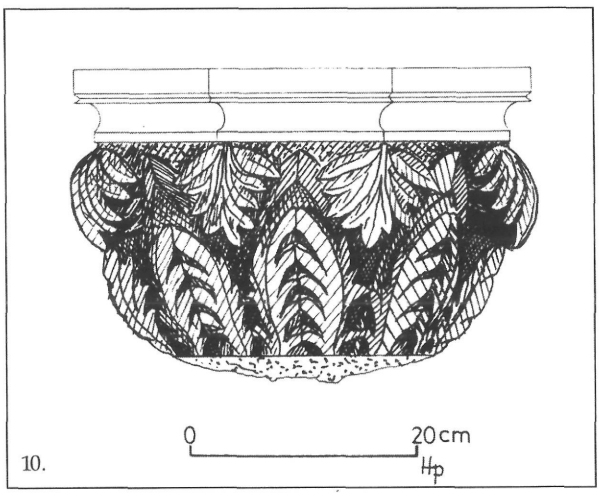

12. kép. Oszlopfő (É 4)

10.–11. kép. Oszlopfő (É 3)

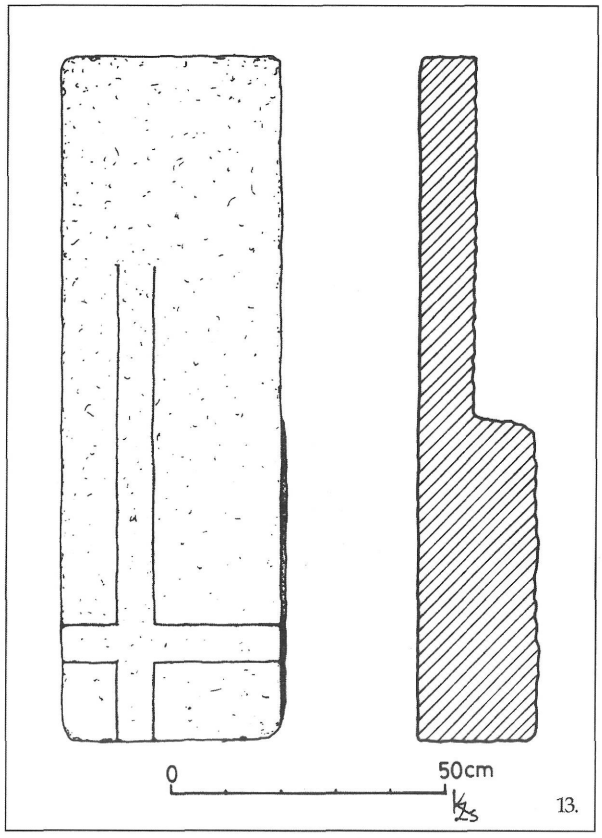

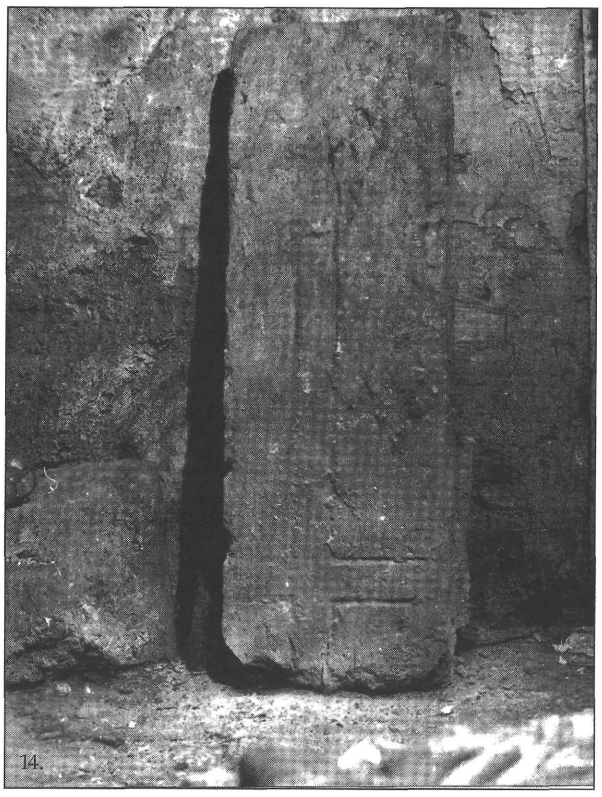

13–14. kép. Ismeretlen sírköve (S 1)

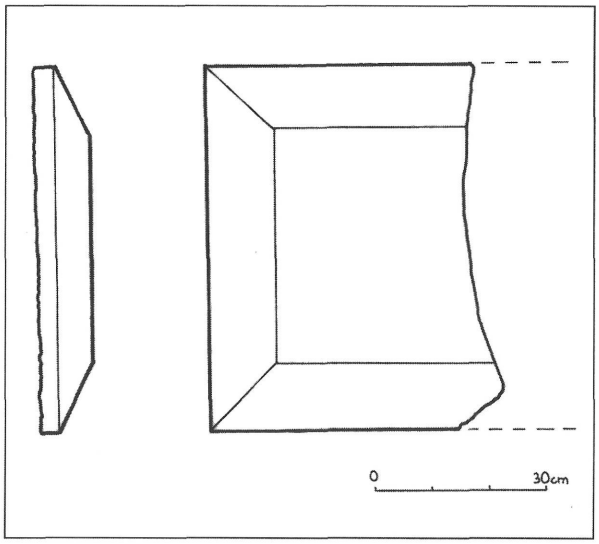

15. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 2)

16. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 3)

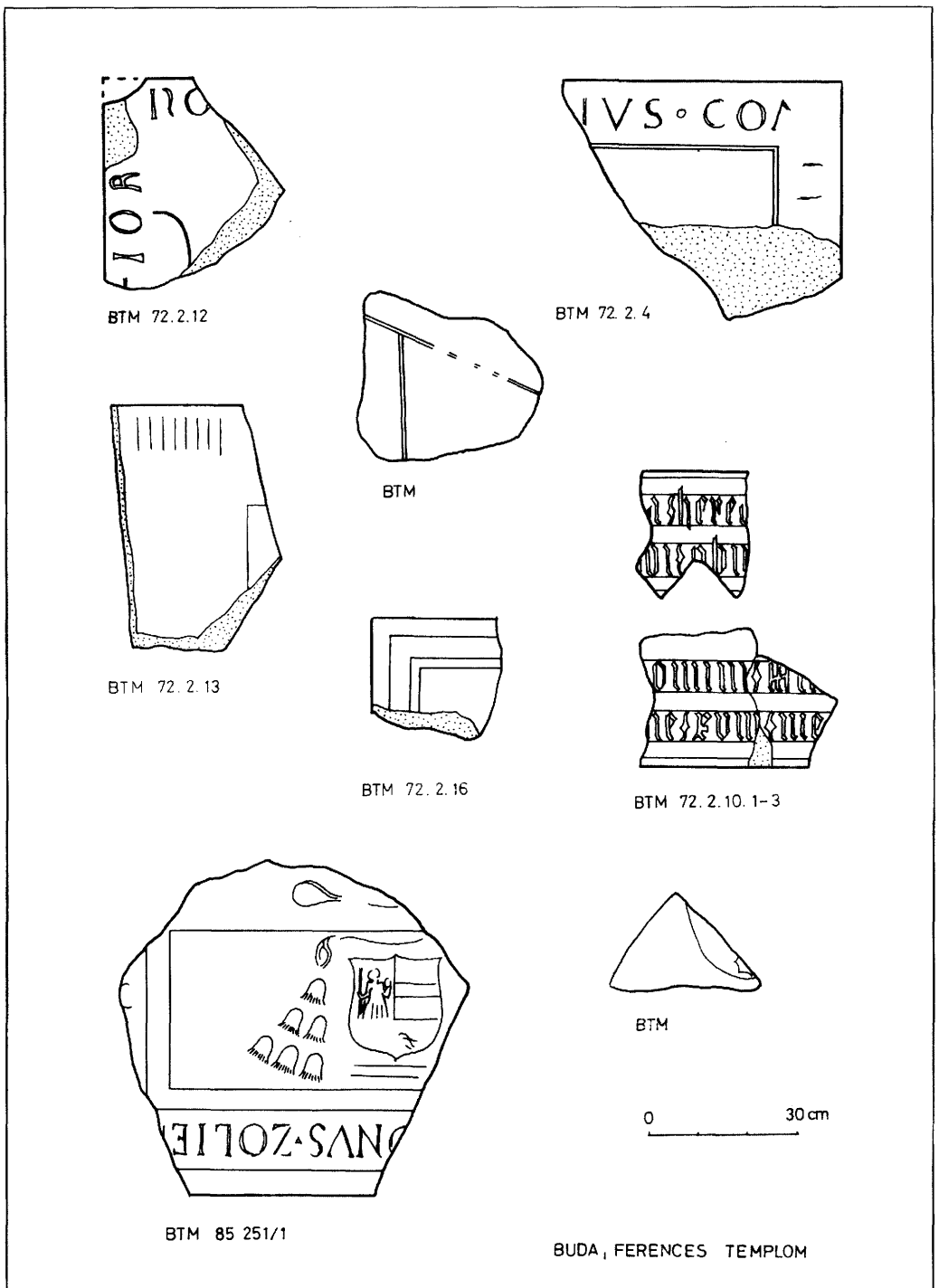

17. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 3), ismeretlen sírkövének töredéke (S 4), Ismeretlen sírkövének töredéke (S 7), ismeretlen sírkövének töredéke (S 8), ismeretlen sírkövének töredéke (S 11), ismeretlen zólyomi főesperes sírkövének töredéke (S 12), ismeretlen sírkövének töredéke (S 13), ismeretlen sírkövének töredéke (S 14)

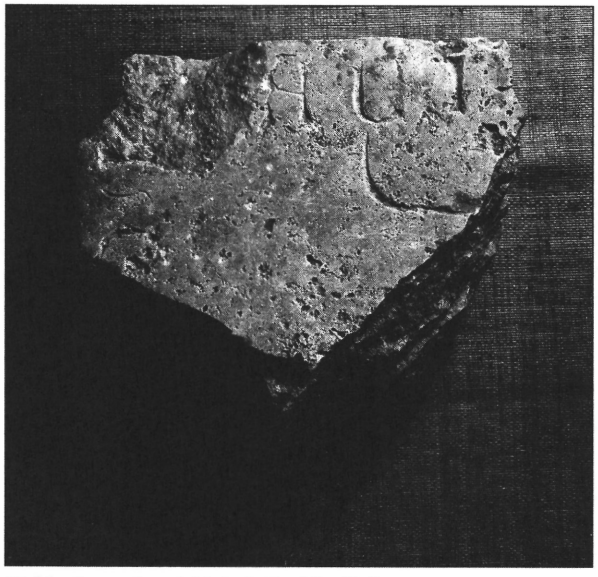

18. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 4)

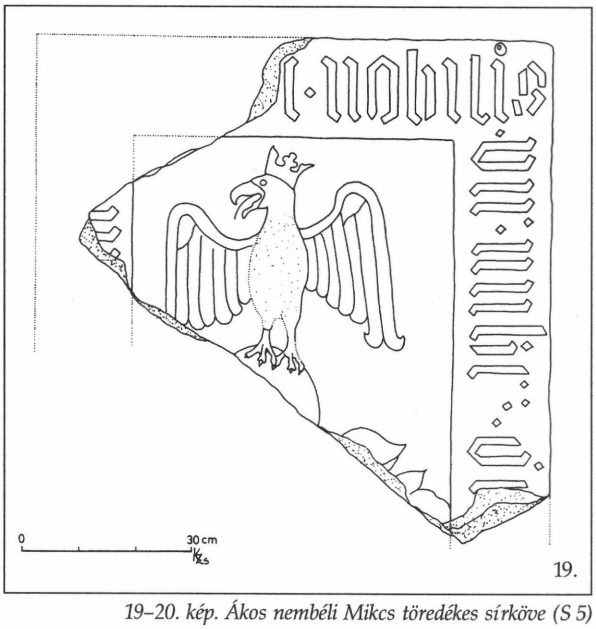

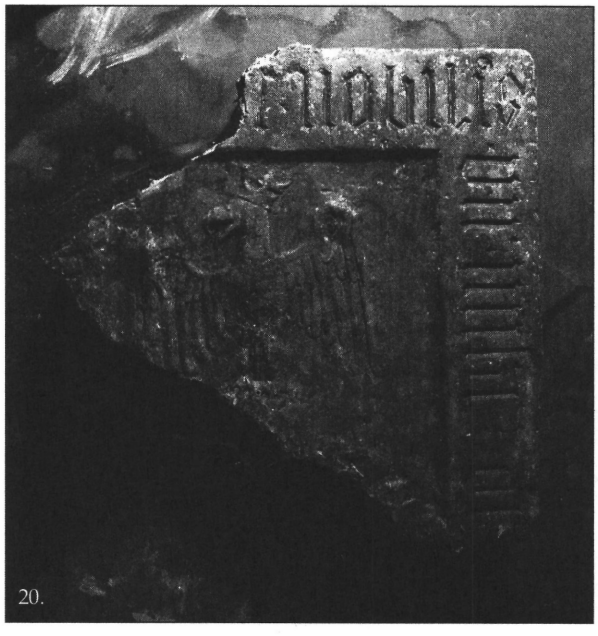

19–20. kép. Ákos nembéli Mikcs töredékes sírköve (S 5)

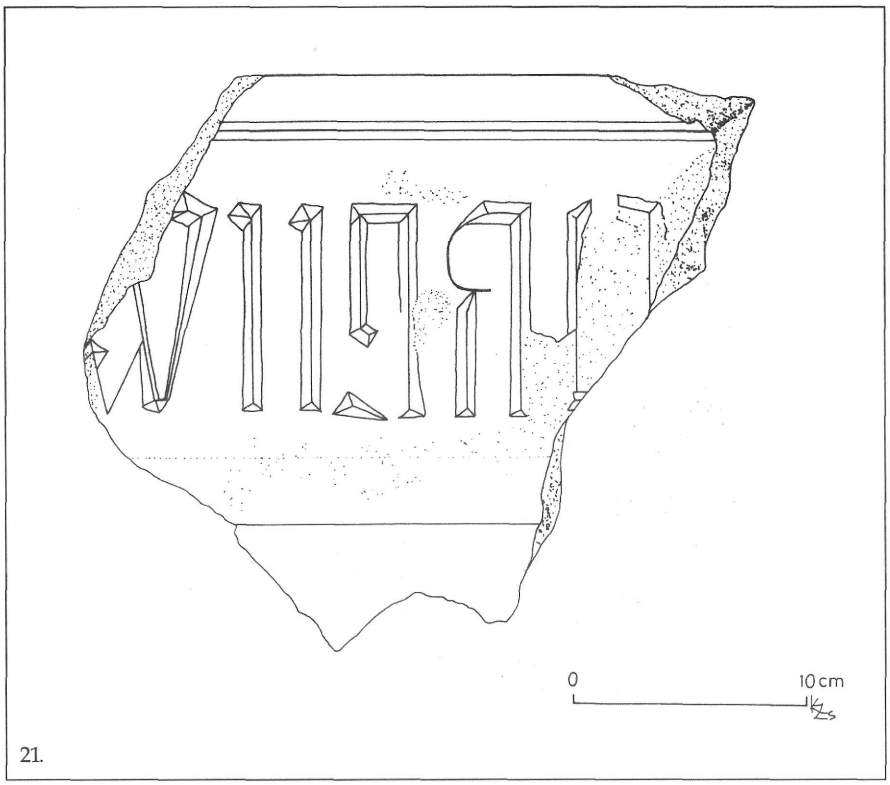

21.

22.

21–22. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 6)

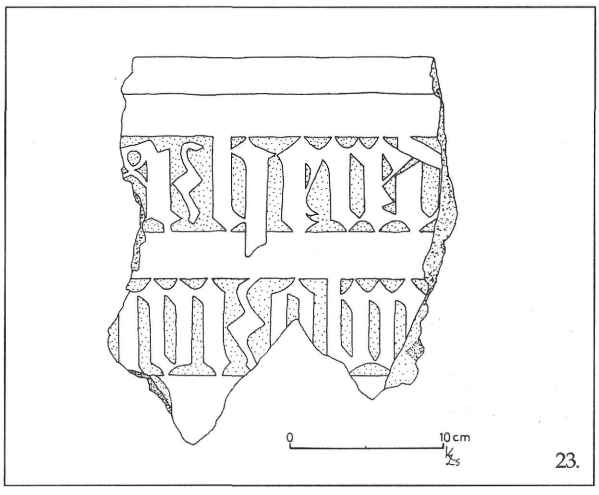

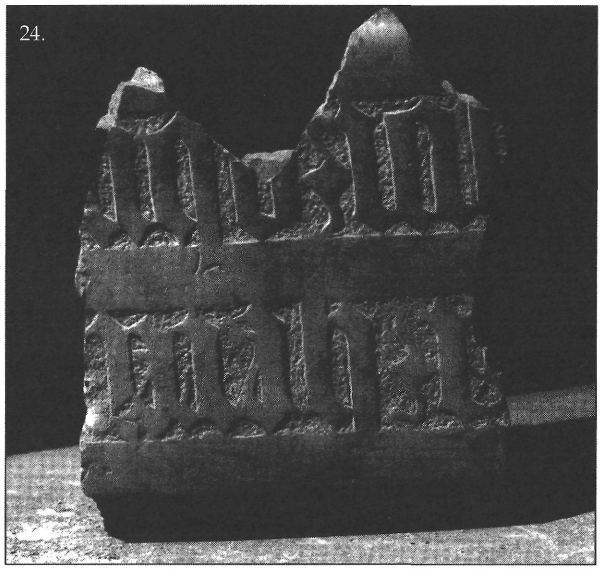

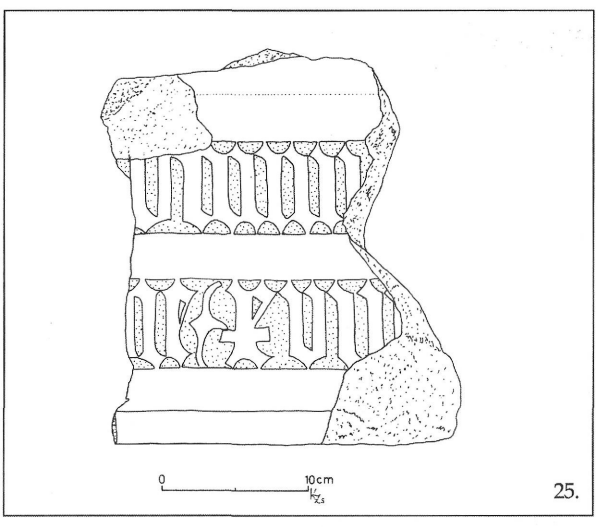

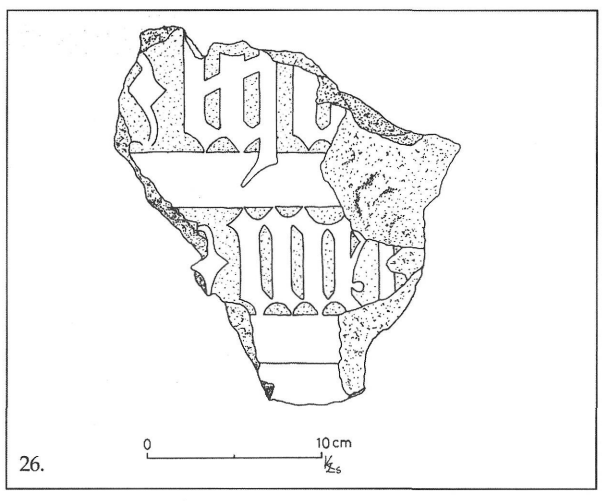

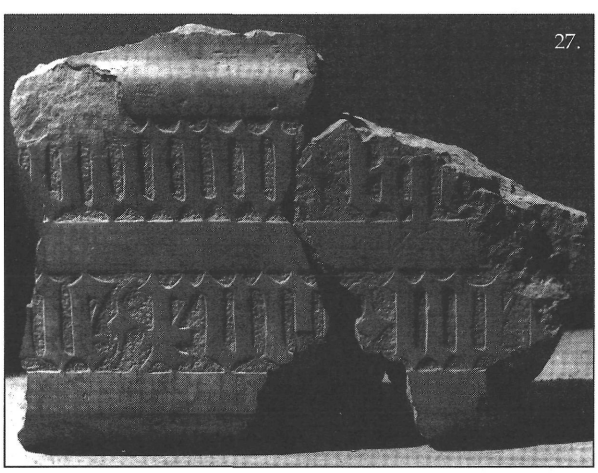

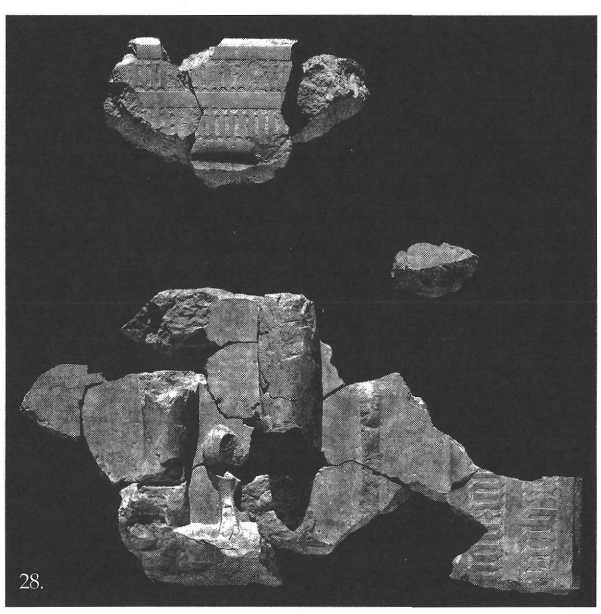

23–28. kép. Ismeretlen sírkövének töredékei (S 7)

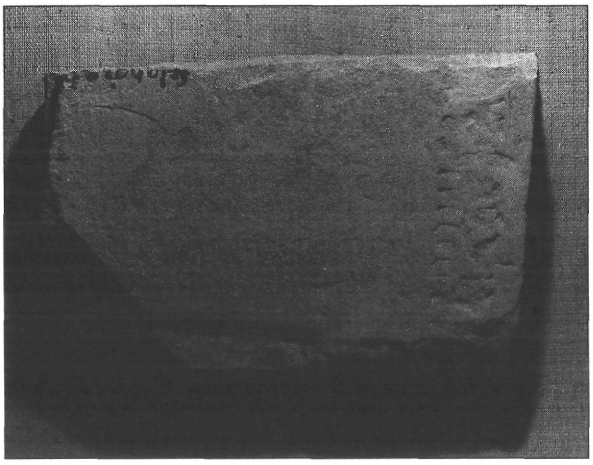

29. kép. Ismeretlen sírkövének töredéke (S 8)

30. kép. Wemeri Zsigmond sírköve (S 9)

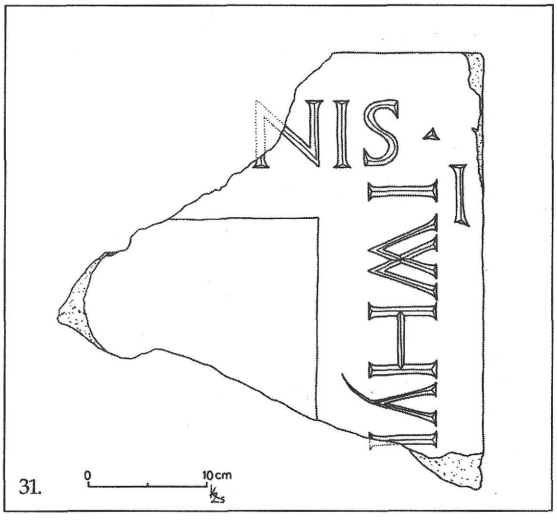

31.

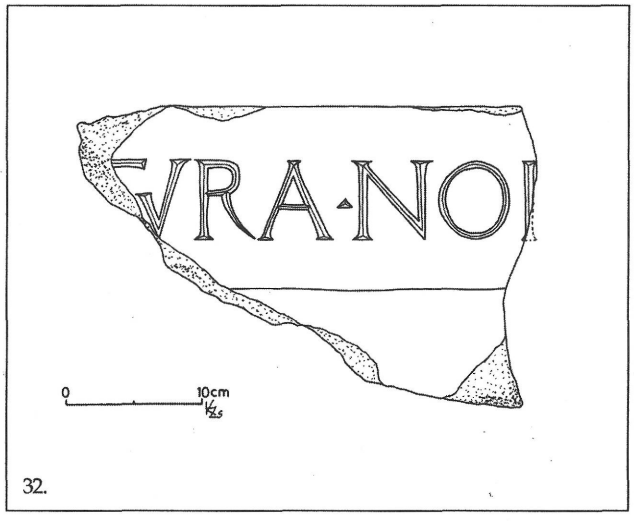

32.

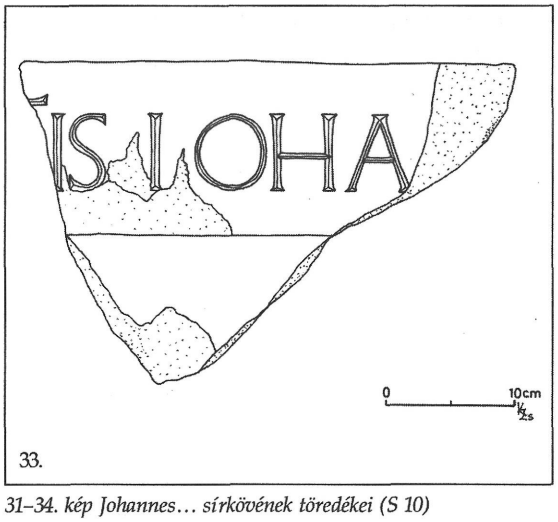

33.

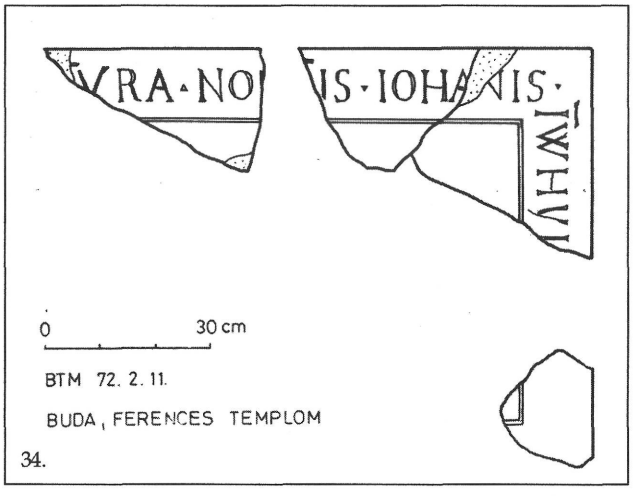

34.

31–34. kép Johannes… sírkövének töredékei (S 10)

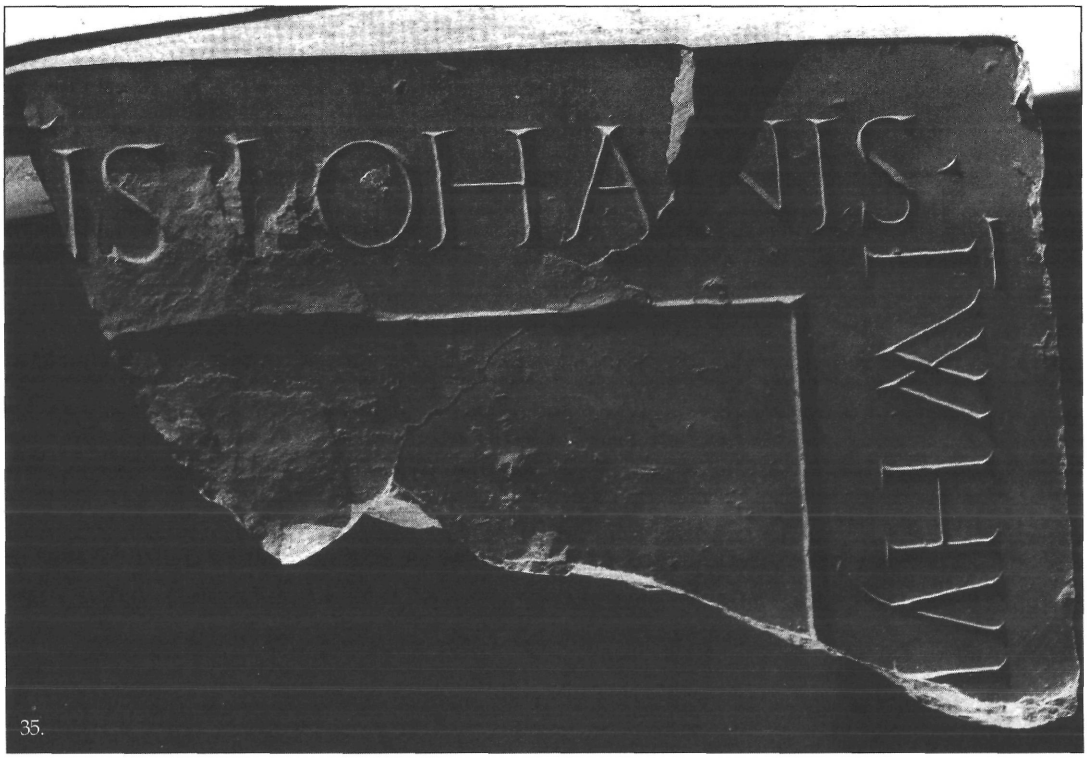

35.

36.

35–36. kép Johannes… sírkövének töredékei (S 10)

BENCZE ZOLTÁN – PAPP ADRIENN

TÖRÖK KERÁMIA EGY DÍSZ TÉRI SZIKLAGÖDÖR FELTÁRÁSÁBÓL

A Szent György tér rendezéséről 1993-ban született kormányhatározat[1] után a Budapesti Történeti Múzeum nagyszabású régészeti kutatásokat kezdett a területen. E munkák során 1999–2000-ben került sor a Honvéd Főparancsnokság épülete, továbbá az épület Dísz téri homlokzata előtti három méteres sáv feltárására.[2]

Ásatási területünket a középkorban nyugatról a Szent Zsigmond utca, keletről pedig a Szent János utca határolta. Északon az egykori beépítés túlnyúlt a Főparancsnokság jelenlegi északi zárófalánál.[3] A feltárt terület középkori háztulajdonosairól kevés adatunk van. Egy 1529-es oklevél említi Mekcsei György királyi titkár házát a Szent János utca keleti házsorában.[4] A Hauy féle alaprajz (*1. kép 1.*) alapján a mai épület területére a nyugati oldalon egy teljes középkori telek esik (H. 363), kettő pedig részben (H. 362 és 364) helyezhető erre a részre. A Főparancsnokság keleti oldalán három (H. 357–359) telek rekonstruálható.

Az 1696-ban készült Zaiger (*1. kép 2.*) 272-es számon említi a Hauptwacht, azaz a Főőrség épületét, amely a mai Dísz tér déli oldalán a Főparancsnokság épületétől kissé északabbra épült fel. A Dísz tér 17. területére a nyugati Schloss Gasse oldalán a Z. 273-as telek esik, a Carmeliter Gasse oldalán pedig a Z. 270-es és 271-es. A Z. 273-as leírása megjegyzi, hogy a némi régi fal mellett van omladékkal telt pince is.[5] A 18. század elejére kialakult a Dísz tér felé az a beépítettség, amely a 19. század második feléig alaprajzi formájában már többé-kevésbé változatlan maradt.[6]

A Honvéd Főparancsnokság épülete 1895–96-ban épült fel Kallina Mór tervei alapján.[7] A négyszintes épületet alápincézték, így nagyobb szelvényeket csak a belső udvaron és az épület homlokzata előtt tudtunk nyitni. A feltárt 34 pincehelyiség közül az egyik téglalap alaprajzú, a Dísz téri főhomlokzatra keskenyebb oldalával néző a 15-ös számot kapta. Itt találtuk azt a kerek, sziklába vágott gödröt, melyre részben ráépült a Főparancsnokság épülete. (*2. kép*) A leletanyagban a kerámia mellett sok állatcsontot, valamint fém- és üvegtöredék került elő. Az alábbi cikk a gödör kerámiaanyagát ismerteti.[8]

A török díszkerámia két szép darabja került felszínre az objektumból; izniki fajansztálak, melyeknek párhuzamait a világ különböző múzeumai őrzik. A fehér alapszínű, kék virágokkal díszített tál (*3–4. kép*, ltsz. 99.101.8.2.) közeli párhuzamait Párizsban, a Joseph Soustiel Collectionban találhatjuk. A tulipánok megformálása teljesen megegyezik a budai tálon láthatóval, és az elrendezésük is rokon vonásokat mutat.[9]

A lazacrózsaszín tál (*5–6. kép*, ltsz. 99.101.8.3.) díszítésének sugaras elrendezése főként a lapos, vékony peremű tálakra jellemző.[10] Színei között már megtalálhatjuk az élénk vöröset, mely az 1550-es években jelenik meg az izniki fajanszokon.[11] Párhuzama a londoni Victoria and Albert Museum gyűjteményében fellelhető,[12] a díszítőmotívuma megjelenik a Kuwait National Museum által őrzött tálon.[13] Magyarországon Budán, a királyi palota előterében került elő rózsaszín alapszínű tál és kancsó.[14]

A fajanszedények mellett a kimondottan török formákat képviseli a talpastál (ltsz. 99.101.8.1.), a

[1] 1053/1993 (VII. 8.) Korm. h.

[2] RKM 1999. 179. 38. kat. sz. (Bencze Zoltán)

[3] WEIDINGER–HORLER 1956. 29–31. 1. sz. melléklet VÉGH 2003. 18. és 28.

[4] VÉGH 2003. 28, 31–32.

[5] Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 10. im Ruckhen 22: an der Rechten seithen 9 cl. 2 sch. und an der linckhen 14 cl. Hat noch etwas alten gemeür und verschütte Keller. NAGY 1971. 116.

[6] BENCZE 2003. 192–194., részletesen a Szent György tér története 1526-tól napjainkig: MAGYAR 2003.

[7] BENCZE 2003. 193–194. MAGYAR 2003. 81–82.

[8] BENCZE 2002. 55. 4. kép

[9] ATASOY–RABY 1989. 331. kép, 1535–45 körül

[10] ATASOY–RABY 1989. 104., hasonló kompozíciók figyelhetőek meg hasonló alakú tálakon: 331–335.kép

[11] ATASOY–RABY 1989. 224.

[12] ATASOY–RABY 1989. 372. kép, 1550–1560 körül

[13] ATASOY–RABY 1989. 671. kép, 1560–1575 körül

[14] TÓTH 2002. 266.

kiöntőcsöves korsó (ltsz. 99.101.8.10.), valamint a kis korsó (ltsz. 99.101.8.4.) (*7–8. kép*). A talpastál is és a kiöntőcsöves korsó is fehér anyagú, az előbbit fehér engobe fedi a máz alatt, a korsót azonban vörös engobe borítja. A magyar leletanyagban ritka a fehér kerámiából készült, de tipikusan török formának számító edény.

Fehér anyagú talpastálat ismerünk a visegrádi Alsóvárból, melyet kívül zöld máz borít[15], a sarkadi várból, mely belül zöld mázas[16], valamint Egerből több darabot is, köztük egy vékonyfalút, és a helyi török edényeknél világosabb mázasokat is.[17]

A gömbszerűen kiszélesedő nyakú, kiöntőcsöves korsó formáját tekintve jellegzetes darabja a hazai leletanyagnak, nagyobb változatosságot a peremkiképzésben mutat. Alig találunk viszont példát fehér anyagú megformálásra. Egerben mázatlan sárgásfehér anyagú korsó került felszínre, ennek formája is más azonban, kiöntőcsöve szabályosabb, nyakrésze nem gömbszerű,[18] a visegrádi Alsóvárban szürkésfehér anyagú korsó került elő.[19]

A kis lapított gömbtestű korsó párhuzamait egyaránt megtaláljuk kerámiából és rézből is, gyakori képviselője a török leletanyagnak. Kerámiából készült, hasonló kis füles korsó került elő Esztergom-Szenttamáshegyen,[20] Szolnokon[21] és Barcson a 17. századi rétegből.[22] Fém párjai között többnyire fületlen darabokat ismerünk[23], a szenttamáshegyi anyag ismertetésekor azonban említenek füllel ellátott rézedényeket is, melyeket Pécsett találtak.[24]

Ezek mellett a törökös formák mellett megtalálhatjuk a magyar mesterekhez köthető tárgyakat is. Három vékonyfalú, belül mázas, kis füllel ellátott fazekat (*9. kép*, ltsz. 99.101.8.7., 99.101.8.8., 99.101.8.9.) lehetett kiegészíteni. Pereme mindháromnak enyhén kihajló, egy borda, ill. egy hornyolat tagolja, innen indul kis szalagfülük, mely a vállhoz köt be, az edények formájára jellemző, hogy a hasuknál szélesednek ki a legjobban. A nyakuknál egy bekarcolt vonaldísz fut körbe, mely a 15. század végére – 16. századra jellemző.[25] A kor jellegzetes, széles körben elterjedt edénytípusa, Csepelyen például egy leégett házban bukkantak hasonló fazekakra, melyet az ásató szintén a 15. század végére, a 16. század elejére keltezett.[26] A későközépkor egyik legjellemzőbb fazéktípusát képviselik.

A fazekaknál lényegesen kevesebb pohár kerül felszínre, jelen esetben mindkét pohár (99.101.8.5., 99.101.8.6) épen került elő (*10. kép 1–2, 11. kép*). Magas, karcsú asztali edények, vörös anyagból, párhuzamaik már a 15. századból ismertek Budáról,[27] Kőszegről.[28] A 16. századi darabok válla azonban kevésbé szélesedik ki, s talpuk felé is kevésbé keskenyedik el az edény teste, mint egy századdal korábbi társaiké. Hasonló formájú és anyagú poharak kerültek felszínre Ozorán,[29] valamint Buda Szentpétermártír külvárosában.[30]

A fent ismertetett kerámiaanyag datálását megkönnyíti, hogy e zárt leletanyagban két izniki tál is megtalálható. Mindkét tál a 16. század közepére keltezhető, ez összhangban áll a többi edényről eddig ismert kormeghatározással. A fehér anyagú törökös formájú edények elterjedése, készítőinek meghatározása még további kutatást igényel.

TÁRGYLEÍRÁSOK

Talpastál (99.101.8.1) (*7. kép 2. és 8. kép 2.*)

Fehér agyagból gyorskorongon készült, homokos soványítású, finoman iszapolt, vastag falú, fehér engobe felett sárgásbarna mázas tál, a máz a perem külső oldalára is ráhúzódik. Alacsony gyűrűs talpon álló, félgömbtestű. Pereme egyenesen álló, tagolatlan. Kiegészített.

Tá.: 7,8 cm
M: 9,4 cm
Szá.: 20,3–20,7 cm

Fajansz talpastál (99.101.8.2) (*3–4. kép*)

Alacsony gyűrűstalpon álló csonkakúp testű tál. Legömbölyített pereme egyenesen álló, tagolatlan. A tál köldökét sötétkék kör keretezi. Közepén világoskék kör helyezkedik el, amelyhez sugaras elrendezésben – mint egy virág szirmai – további kilenc hasonló kör kapcsolódik. A tál belső oldalát szegfűk és tulipánok díszítik, összesen 4-4db, melyek szára párosával keresztezi egymást. E párok között egy ötszirmú virág található. A perem belső oldalán sötétkék vonal fut körbe, amihez a tulipánokat és szegfűket keretező ívek kapcsolódnak.

A tál külső oldalán a talp körül, valamint a perem alatt egy-egy kék vonal fut körbe. Közöttük stilizált virágok helyezkednek el. Kiegészített.

[15] GERELYES 1987a. 171.
[16] SZATMÁRI 1999. 176.
[17] FODOR–KOZÁK 1971. 152–153.
[18] FODOR–KOZÁK 1971. 151.
[19] GERELYES 1987a. 171.
[20] FEHÉR–PARÁDI 1956. 42.
[21] KOVÁCS 1984. 116.
[22] KOVÁCS 1998. 10. kép
[23] pl. GERELYES 1997. katalógus szám: 65
[24] FEHÉR–PARÁDI 1956. 42–43.
[25] GERELYES 1987b
[26] KOVALOVSZKI 1969. 246.
[27] HOLL 1963. 34. kép
[28] HOLL 1992. 58., 68. kép
[29] FELD–GERELYES 1989. 185.
[30] SÁROSI 2002. 481.

Tá: 6,4 cm
M: 9 cm
Szá: 17,3–17,5 cm

Fajansz tányér (99.101.8.3) (*5–6. kép*)

Alacsony gyűrűs talpú lapos tál, pereme függőlegesen felhúzott. A tányér rózsaszín alapszínű, közepén egy piros közepű, ötszirmú kék virág helyezkedik el, köré 5 db kék közepű, ötszirmú, fehér virágot rendeztek. Ezekből az apró virágokból indulnak a tál fő motívumai: 5db stilizált búzakalász, valamint 5db kék apróvirágos fürt. A kompozíciót egy körbefutó kék vonal foglalja keretbe. A perem alatt is találunk egy körbefutó kék vonalat. A mintán megjelenített, élénkvörös színű, a tál síkjából kiemelkedő festés a klasszikus izniki kerámia jellemzője. Kiegészített.

A tányér külső oldalán 4db kék virág és 4db stilizált kínai felhőmotívum található.
Tá.: 9,5 cm
M.: 2,9 cm
Pá.: 20,3 cm

Kis korsó (99.101.8.4) (*7. kép 3. és 8. kép 3.*)

Vörös agyagból gyorskorongon készült, homokos soványítású, a gömbtest közepéig fehér engobe felett világoszöld máz borítja. Az oldalán és a nyakán a tálak folyatott mázas díszítésére emlékeztető világosabb zöld csíkok találhatóak. Nyomott gömb testű, hengeres nyakú füles korsó, füle azonban hiányzik. Pereme egyenes állású, tagolatlan, legömbölyített tetejű. Kiegészített.
Fá.: 6,6 cm
M.: 10,5 cm
Szá.: 9 cm

Pohár (99.101.8.5) (*10. kép 2. és 11. kép 2.*)

Vörös agyagból, homokos soványítású, gyorskorongon készült, máz nem fedi. Keskeny fenekű, a vállánál kiszélesedő pohár. A váll fölött egy horony és egy plasztikus borda fut körbe. A borda és a perem közötti rész enyhén homorú, pereme legömbölyített. Peremét két helyen enyhén benyomták. Belső és külső oldalán egyaránt fémolvadék nyomai találhatóak. Ép.
Fá.: 5,8–6 cm
M.: 17,5 cm
Szá.: 11–11,4 cm

Pohár (99.101.8.6.) (*10. kép 1. és 11. kép 1.*)

Világos vörös agyagból, homokos soványítású, gyorskorongon készült, de a korongról leemelték. Keskeny fenekű, vállánál erősen kiszélesedő pohár. A perem alatt a külső oldalon egy borda fut körbe, a borda feletti rész homorú. Peremének teteje legömbölyített. Restaurált.
Fá.: 4,8–5,2 cm
M.: 17 cm
Szá.: 11 cm

Fazék (99.101.8.7.) (*9. kép 1.*)

Fehér anyagú, homokos soványítású, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, vékony falú edény. Belső oldalát sárga máz borítja. Közepesen széles fenekű, széles szájú, hasas testű, az edény a hasánál a legszélesebb. Tölcséresen kihajló nyakához enyhén kihajló perem csatlakozik, a perem teteje egyenesre levágott, alatta borda fut körbe. Keskeny szalagfüle a peremből indul, felső oldala mázas. Kiegészített.
Fá.: 8,2 cm
M.: 14,7 cm
Szá.:12 cm

Fazék (99.101.8.8.) (*9. kép 2. és 10. kép 3.*)

Fehér anyagú, homokos soványítású, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, belső oldalát barna máz takarja. Közepesen széles fenekű, hasas testű. Tölcséresen kihajló nyakához enyhén megvastagodó, legömbölyített perem csatlakozik, amely alatt a külső oldalon egy bekarcolt barázda fut körbe. A peremétől indul a vékony fül, mely mázfoltos. Kiegészített.
Fá.: 7,8 cm
M.: 16,7 cm
Szá.: 12–12,5 cm

Fazék (99.101.8.9.) (*9. kép 3.*)

Fehér anyagú, homokos soványítású, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, belső oldalát zöld máz borítja. Zömök, közepesen széles fenekű, széles szájú, hasánál kiszélesedő edény. Tölcséres nyakához enyhén kihajló perem csatlakozik, a perem alatt borda fut körbe, a kettő közti rész homorú. A vállán két hornyolat fut körbe. Füle hiányzik. Kiegészített.
Fá.: 8,8 cm
M.: 16,5 cm
Szá.: 12,8–13,3 cm

Kiöntőcsöves korsó töredéke (99.101.8.10.) (*7. kép 1. és 8. kép 1.*)

Fehér anyagú, homokos soványítású, finoman iszapolt, gyors korongon készült. Külső oldalán vörös engobe felett zöld máz fedi a válláig, belső oldala csak a gömbszerűen kiszélesedő nyakrészig mázas. Hosszú, közepesen széles nyaka a felső harmadában gömbszerűen kiszélesedik, alatta

egy borda fut körbe. Széles szalagfüle gömbszerű kiszélesedésből indul. Nyaka a perem felé enyhén, tölcséresen kihajlik, pereme párnaszerűen megvastagodik, a perem külső oldala függőleges. A vállán két körbefutó bekarcolt vonaldísz található. Kiöntőcsöve enyhén ívelt, vége elkeskenyedő.
Szá.: 6,7 cm
Töredék magassága: 19 cm.

IRODALOMJEGYZÉK

ATASOY–RABY 1989 — ATASOY, Nurhan – RABY, Julian: Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey. London, 1989.

BENCZE 2002 — BENCZE Zoltán: Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. A hódoltság régészeti kutatása. In: Opuscula Hungarica 3. Bp., 2002. p. 51–58.

BENCZE 2003 — BENCZE Zoltán: Régészeti kutatások a Dísz tér 17. alatt (Előzetes jelentés). TBM 31. (2003), p. 191–201.

FEHÉR–PARÁDI 1956 — FEHÉR Géza – PARÁDI Nándor: Esztergom-Szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. In: Esztergom Évlapjai. Esztergom, 1960. p. 35–44.

FELD–GERELYES 1989 — FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit: Újabb későközépkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. CommArchHung (1989), p. 177–207.

FODOR–KOZÁK 1971 — FODOR László – KOZÁK Károly: Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről (Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I.) Egri Múzeum Évkönyve 8–9. (1970–1971), p. 147–199.

GERELYES 1987a — GERELYES Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból, CommArchHung (1987), p. 167–179.

GERELYES 1987b — GERELYES Ibolya: Sgraffito-díszes török kerámia. FolArch 38. (1987), p. 247–261.

GERELYES 1997 — GERELYES Ibolya: Oszmán-török rézművesség (XVI–XIX. század).A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítási katalógusa. Bp., 1997.

HOLL 1963 — HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). BudRég 20. (1963), p. 335–394.

HOLL 1992 — HOLL Imre: Kőszeg vára a középkorban. Bp., 1992.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. In: Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. Szolnok, 1984.

KOVÁCS 1998 — KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. CommArchHung (1998), p. 155–179.

KOVALOVSZKI 1969 — KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Csepelyen. VMMK 8. (1969), p. 235–252.

MAGYAR 2003 — MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. TBM 31. (2003), p. 43–116.

NAGY 1971 — NAGY Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 18. (1971), p. 81–117.

RKM 1999 — Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Szerk. Marton Erzsébet és Kisfaludi Júlia. Bp., 2002.

SÁROSI 2002 — BELÉNYESINÉ SÁROSI Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. BudRég 35. (2002), p. 469–525.

SZATMÁRI 1999 — SZATMÁRI Imre: A sarkadi vár középkori leletei. CommArchHung (1999), p. 171–192.

TÓTH 2002 — TÓTH Anikó: Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. A hódoltság régészeti kutatása. In: Opuscula Hungarica 3. Bp., 2002. p. 261–268.

VÉGH 2003 — VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. TBM 31. (2003), p. 7–40.

WEIDINGER–HORLER 1956 — WEIDINGER György – HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. (1956), p. 29–31.

TURKISH POTTERY FROM THE EXCAVATIONS OF A ROCK PIT AT DÍSZ SQUARE

In 1999–2000 archaeological investigation was conducted in the building of the Military Headquarters and furthermore in a 3 ms section in front of the facade of the building. Our excavation site would have been bordered in the middle Ages by Szent Zsigmond Street from the west and Szent János Street from the east. To the north, the one-time development extended the present northern wall of the building of the Headquarters. There is little information about the mediaeval owners of the excavated site. A document mentions the house of György Mekcsei, royal secretary in the eastern row of Szent János Street. According to the groundplan by Hauy in 1687 *(Fig. 1.1)* the present site entirely covers a mediaeval plot on its western side. (H363) and two further plots are partly located here (H.362 and 364) There are 3 mediaeval plots to be identified in the eastern side of the present plot. The Zaiger of 1696 *(Fig. 1.2)* mentions the building of the Hauptwacht, the major guards' building under the number 272 that had been built on the southern side of the present Dísz Square somewhat to the north of the building of the Headquarters. At 17 Dísz Square, on its western, Schloss Gasse, side, there is plot number Z.273, whereas on the side of Carmelite Street there are Z.270 and 271. The description of Z.273 mentions that near the ruinous old wall there is a cellar, too, full of debris. By the beginning the characteristic in its groundplan surviving until the second half of 19th century had been formed. The building of the military Headquarters was erected between 1895 and 1896 according to Mór Kallina's plans. The four-storey building had a cellar thus larger sections could only be opened in the inner yard and in fromt of the facade of the building. Among the 34 excavated cellar rooms one rectangular laying with its shorter side along Dísz tér was given the number 15. This is where the round pit cut in the rock was discovered on which the building of the Headquartes was partly built. *(Fig. 2)* The collection of finds contained among the pottery a large number of animal bones and broken pieces of metal ad glass Two outstanding items of Turkish decorative pottery came to light from the object: Faience bowls from Iznik. Parallels of the white bowl decoreted with blue flowers (*Figs. 3–4*, inventory number: 99.101.8.2) can be found in Paris in the Joseph Soustiel Collection. The shape of the tulips is identical with those on the bowl found in Buda and their arrangement is similar, too. The radiant arrangement of the ornaments on the salmon pink bowl (*Figs. 5–6*, inventory number: 99.101.8.3) is mainly characteristic on flat bowls with thin rims. Among its colours bright red is also to be found that appears on Iznik faience in the 1550. Its parallels can be found in the collection of the Victoria and Albert Museum in London, whereas its ornament can also be found on the bowl preserved in the National Museum of Kuwait. In Hungary a pink bowl and a jug were found in the XXX Visegrád of the Royal Palace of Buda. Apart from the faience, Typical Turkish forms are represented by a footed vessel (*Figs. 7–8*, inventory number 99.101.8.1.) the spouted jug (inventory number 99.101.8.10.) and a small jar (inventory number 99.101.8.4.) Both the footed vessel and the spouted jug are made of white material the first one is covered by white engobe under the glazing, whereas the jug is covered in red engobe. Among the finds from Hungary typically turkish forms made of white material are rare. A footed vessel made of white material covered in green glazing from outside is known from the XXX of Visegrád, and one from the castle of Sarkad the inner side of which is glazed green. There are further pieces from Eger among them, one with thin sides and some with their glazing being lighter than local Turkish vessels. The spouted jug with its neck protruding in the shape of a ball, concerning its shape is a characteristic member of the collection, shows a variety in the forming of its rim. There are, however hardly any examples of it made of white material. In Eger an unglazed yellowish-white jug came to light, but it is different in its shape, its spout is more common its neck is not ball-like. In the XXX castle of Visegrád a grey-white jug was discovered. Parallels of the small, flattened ball jug can be found both made of clay and of copper, it is a common member of Turkish material. Similar small handled jugs were found at Esztergom-Szenttamáshegy, Szolnok and Barcs in the 17th c. layer. Its metal parallels are mainly without handle, but in the material found at Szenttamáshegy, handled copper vessels are also mentioned found at Pécs. Apart from the Turkish forms there are objects that can be related to Hngarian masters. Three pots with thin sides and small handles glazed inside could be completed. (*Fig. 9*, inventory numbers: 99.101.8.7., 99.101.8.8., 99.101.8.9.) The rims of all the three are leaning outwards, structured by a rib and a groove, this is where their stripe-handles start from ending at the

shoulder. It is characteristic of these pots that they were the widest at their bellies. There is a scratched line decoration at their neck, characteristic of the 15th–16th centuries. It is a widely-spread, characteristic vessel type of the age. For example, at Csepel similar vessels were found in a burnt house which the person leading the excavation dated also to the end of the 15th beginning of the 16th centuries. They represent the most characteristic type of pots of late meadiaeval times. The number of glasses found is significantly less as compared to the amount of pots. Luckily the two were find unbroken. (*Figs. 10.1–2* and *11.1–2*, inventory numbers 99.101.8.5., 99.101.8.6.) There are tall, thin table vessels made of red material, their parallels are known from the 15th century from Buda and Kőszeg. However the shoulders of the ones from the 16th century are not so wide and their bodies are less narrow towards their feet as that of the ones from a century earlier. Glasses made of similar shape and material were found in Ozora, and in the suburb of Buda called Szentpétermártír. The dating of the ceramic finds is facilitated by the fact that there were two Iznik faience pieces within this limited material. Both bowls can be dated to the middle of the 16th century and it coincides with the dating of the rest of the vessels. The spreading of the Turkish shape vessels made from white materials and the identification of their masters needs further investigation, and at the same time, raises an interesting problem.

1. kép. 1. Az 1686-os visszafoglalás után készült Haüy alaprajz. 2. Az 1696-os Zaiger.

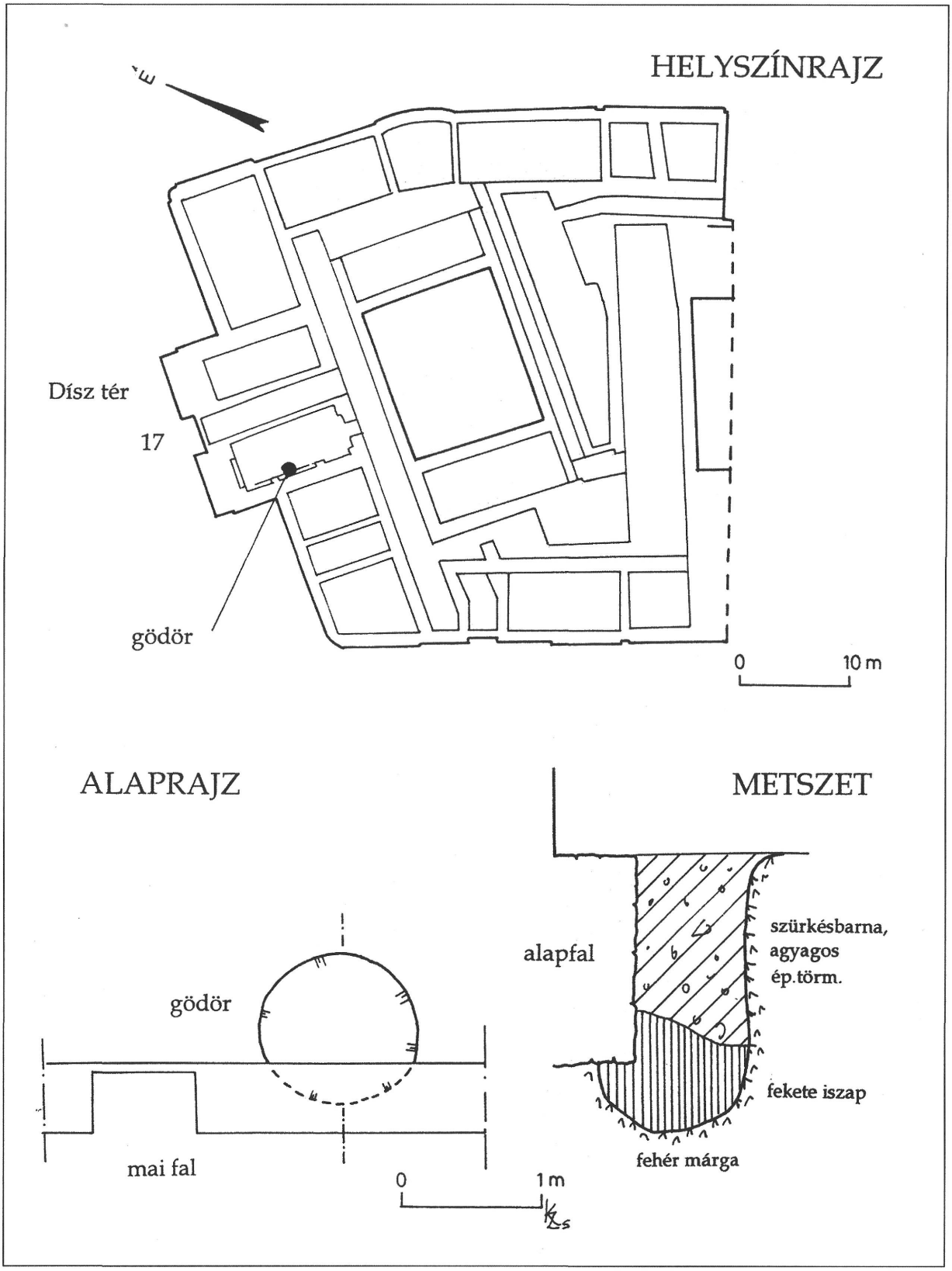

2. kép. Az ásatási terület és a feltárt gödör metszete.

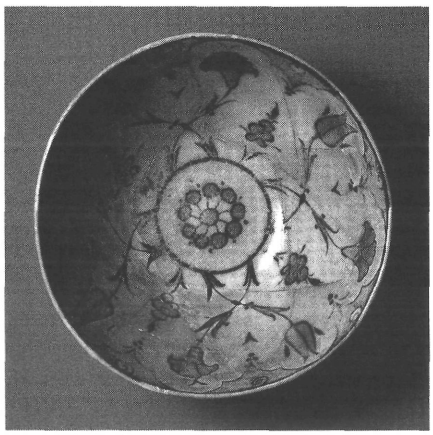

1.

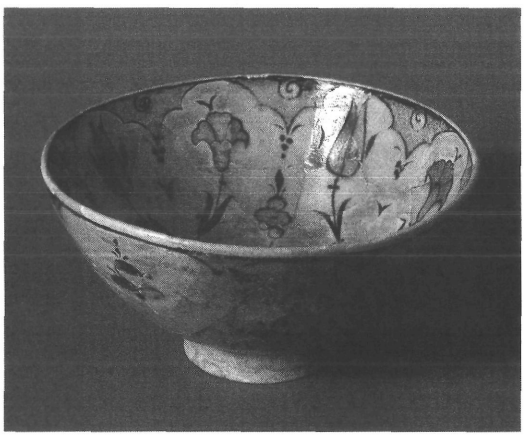

2.

3.

3. kép. Fajansz talpastál.

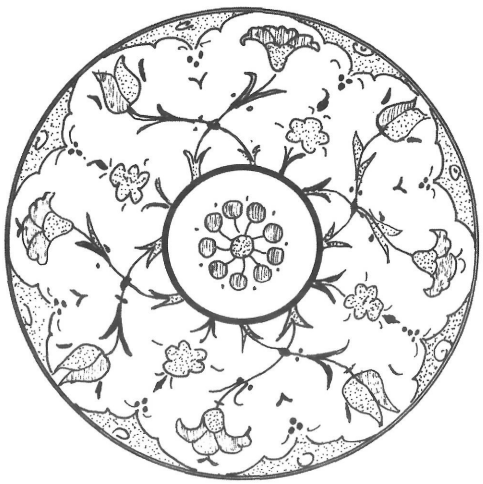

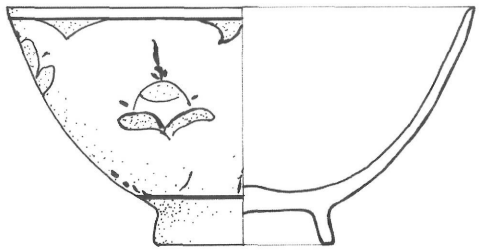

4. kép. Fajansz talpastál.

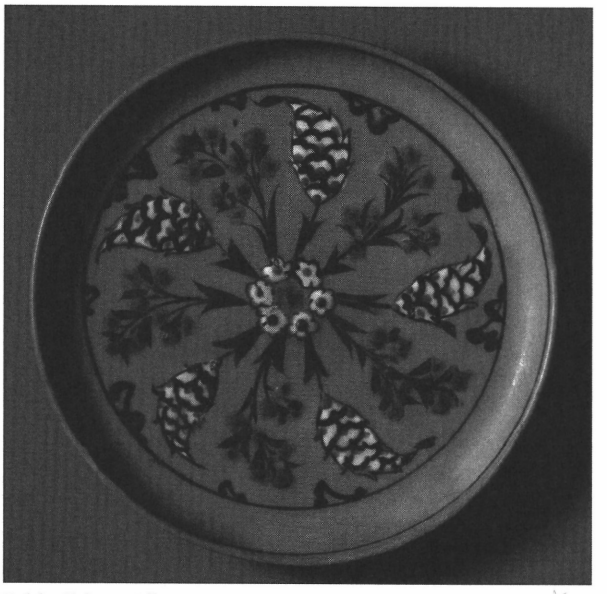

5. kép. Fajansz tál.

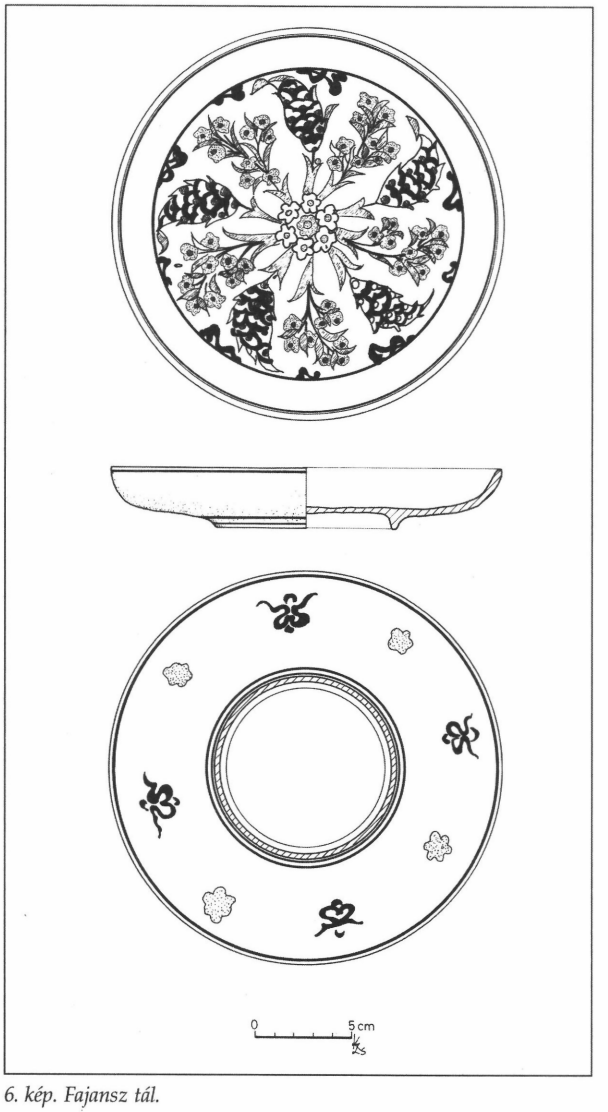

6. kép. Fajansz tál.

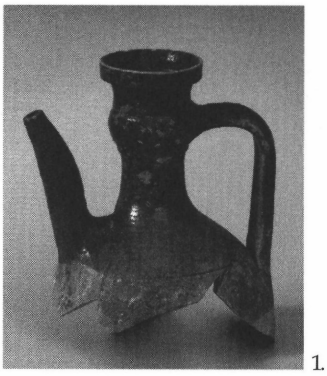

1.

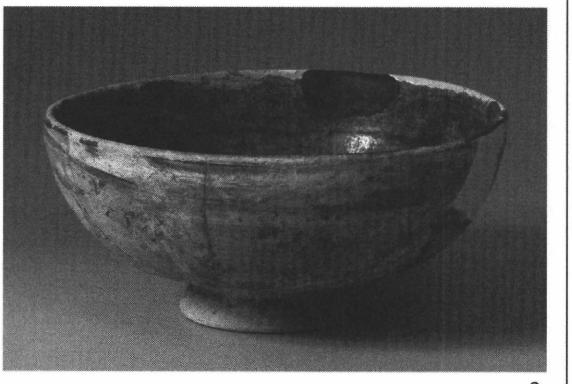

2.

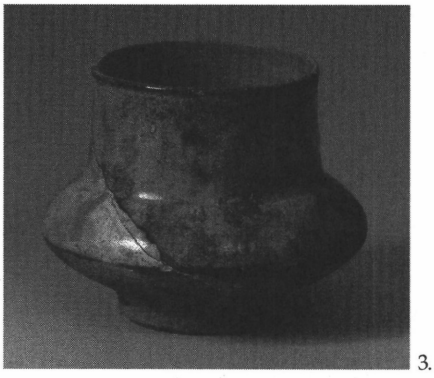

3.

7. kép. 1. Kiöntőcsöves korsó töredéke, 2. talpastál, 3. kisméretű korsó.

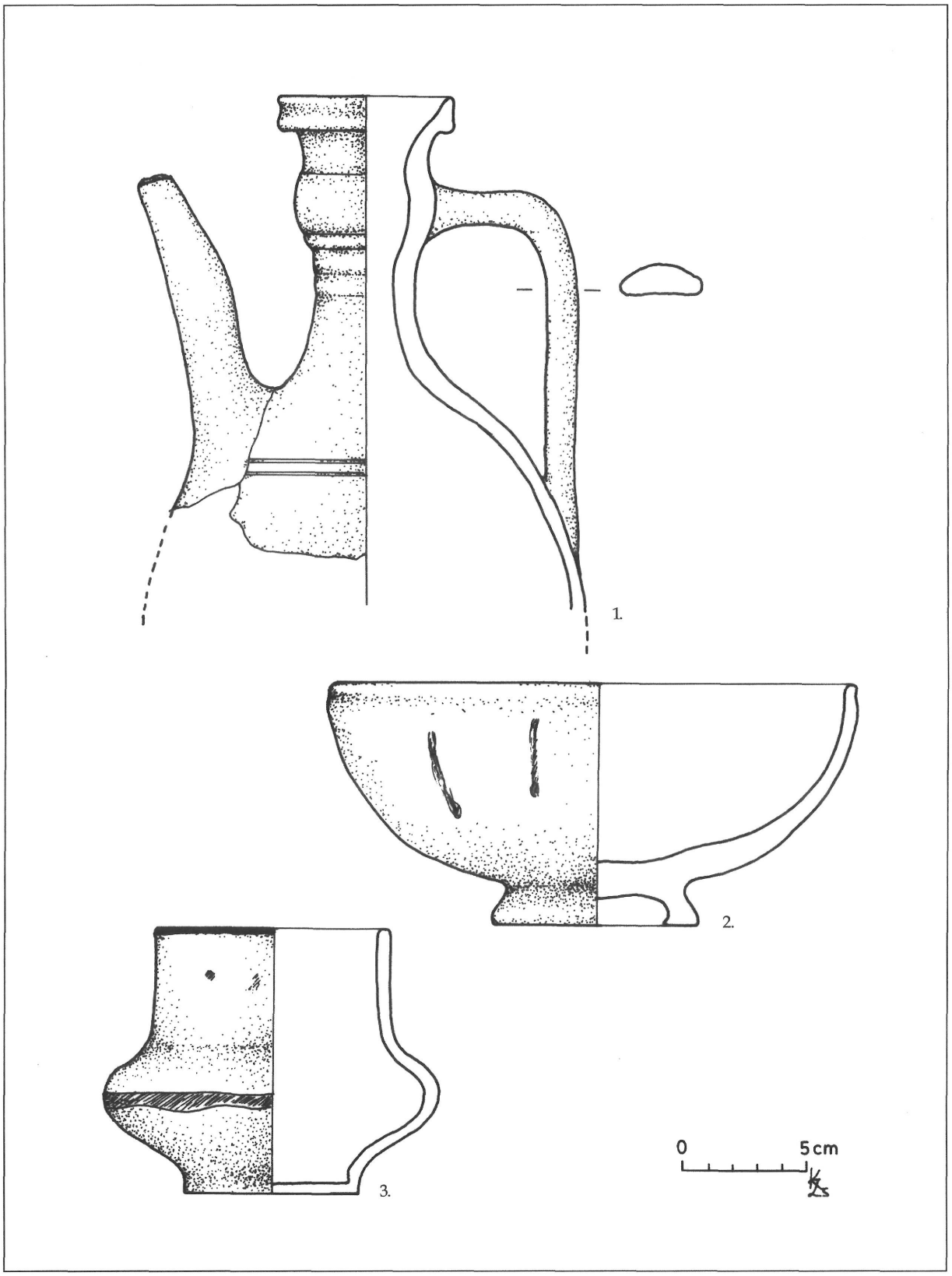

8. kép. 1. Kiöntőcsöves korsó töredéke, 2. talpastál, 3. kisméretű korsó.

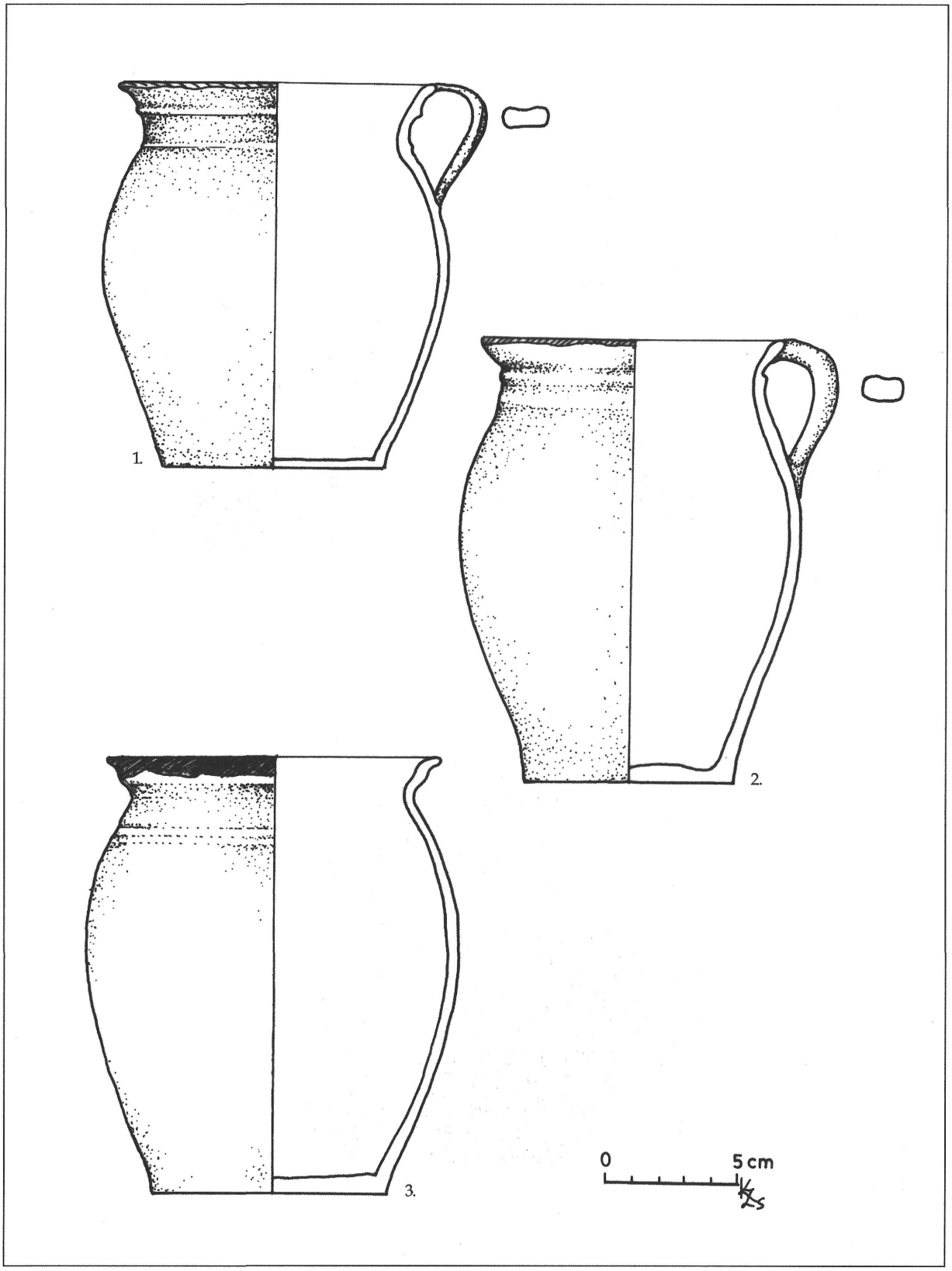

9. kép. Fazekak.

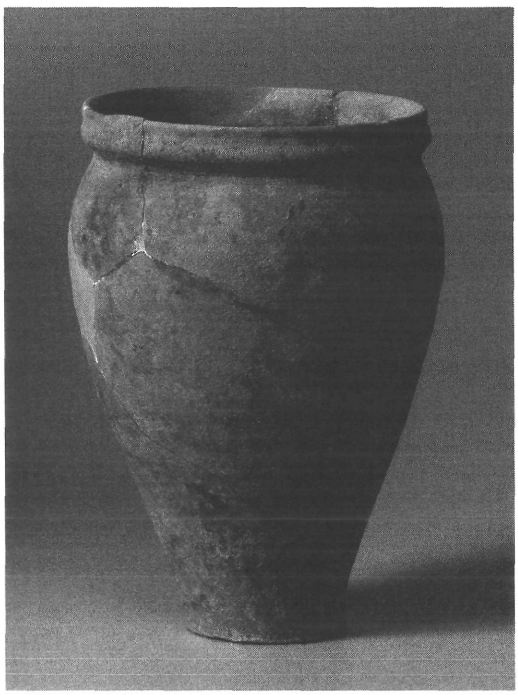

1.

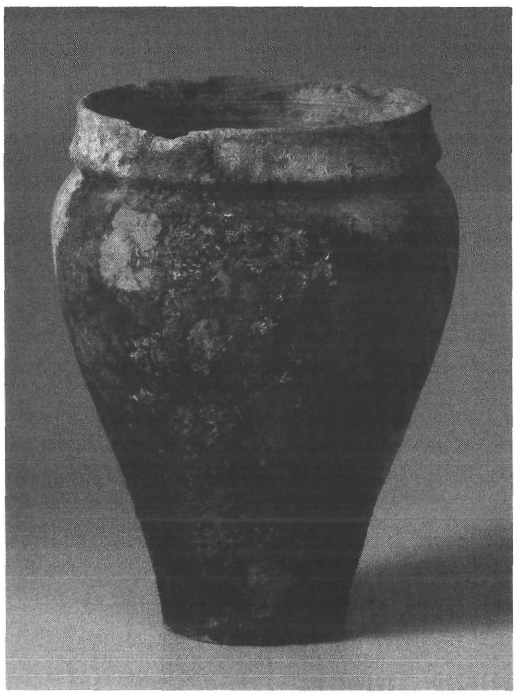

2.

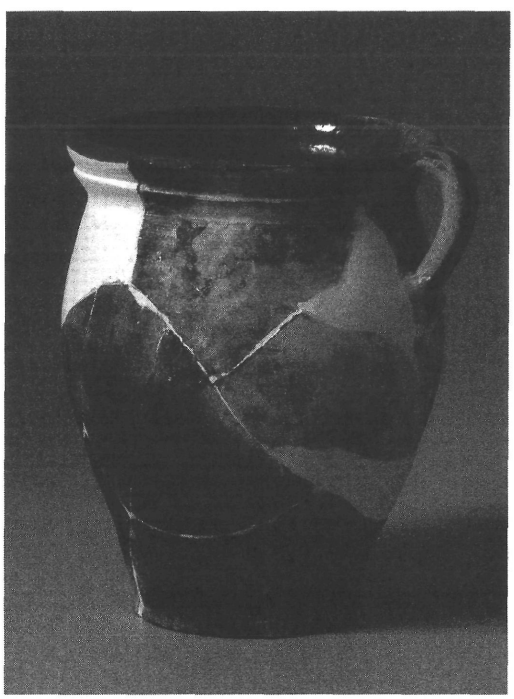

3.

10. kép. 1-2. Poharak, 3. fazék.

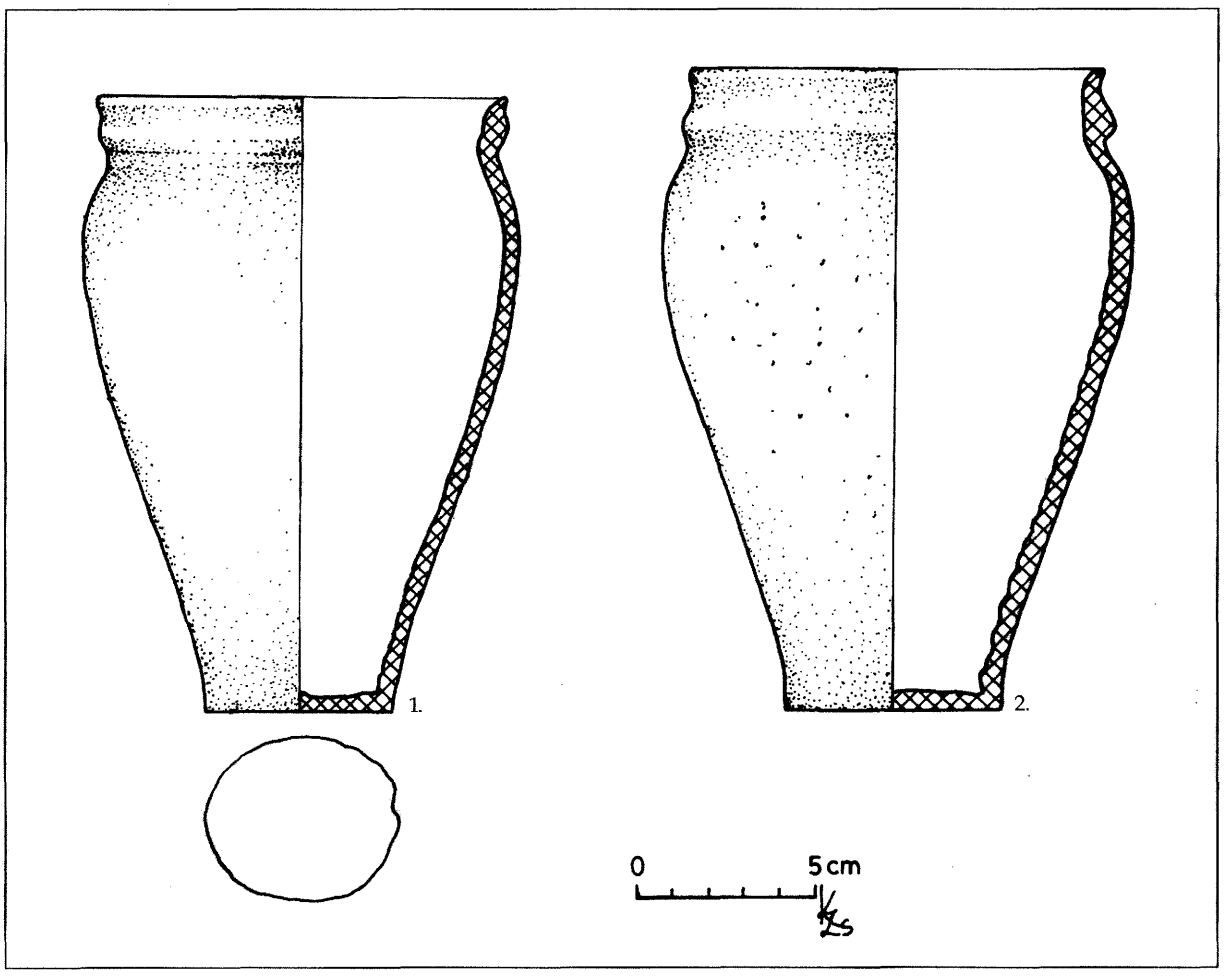

11. kép. Poharak.

BERTALAN VILMOSNÉ

TÖRÖK, ILLETVE TÖRÖKKORI KERÁMIA ÓBUDÁRÓL

BEVEZETÉS

Óbuda 1541-ben Budával együtt harc nélkül kerül török kézre. A hódoltság idején Óbuda török részről kincstári birtok volt, a budai pasa hász birtoka. Buda az Oszmán birodalom határvára és egyik tartományi központja lett, melyet a a budai pasa irányított. Óbuda magyar részről is kincstári birtok, a komáromi váruradalom tartozéka. 1659-ben került a Zichy grófi család birtokába (Zichy birtok 1659–1766-ig) 1740 körül a Zichy birtok központja Zsámbékról Óbudára helyeződött át, ahol egy kastélyuk is felépült, (ma Fő tér 1.)[1] Az Óbudán végzett ásatások és leletmentések anyaga azt mutatja, hogy a török hódoltság idején is Óbuda belterületén folyamatos volt az élet a többszöri át és kitelepítések ellenére is.[2] (*1. kép*) Óbuda Csak 1596 és 1606 között volt lakatlan. Az 1600-ban megjelent „Vngarische Chronica" Wilhelm Dilich rézkarcán bár erősen sérültek, de még állnak a legmonumentálisabbb középkori épületek.[3] (*2. kép*) A metszet É-i részén a Mária templom (1), melynek romjai 1738-ban is még állnak,[4] a középkori vár (2) és a D-i részen a Klarissza kolostor (3), a királynéi vár és a Klarissza kolostor között a Dunáig lefutó fal a késő római erőd D-i fala lehet (4). (*3. kép*) Az 1778 körül készült térképen, Kneidinger András térképén Óbuda belterületén a középkori objektumok már nincsenek jelölve.[5] (*4. kép*) A középkori város pusztulását elsősorban a Buda visszafoglalására indított harcok (1542, 1548, 1602, 1603, 1683.) és az 1686 utáni planírozások és újjépítés okozták. 1683-ban a hadjárat idején a császáriak rombolták le Óbudát. Óbuda elmenekült lakossága csak 1688 közepén tért vissza.[6] Az újjépülő városban a visszatérő magyar lakosok mellett 1698-tól nagyobb csoportokban német települők érkeztek.[7] A magyar lakosság elsősorban a középkori város központi részére telepedett vissza (Laktanya u. Fő tér, Vöröskereszt u., Korvin Ottó tér, Kálvin u. Dugovics Titusz tér, Lajos u.) A német telepesek, akik katolikus hitűek voltak a középkori Margit kápolna, illetve a középkori plébánia templom (a Templom u. a mai Plébánia templom alatt) környékén, illetve attól D-re foglalták el a romosan hagyott lakatlan házakat.

LELETANYAG

Az óbudai ásatás[8] török leletanyagának jelentős része az itt élő törökség használati tárgyai: kályhaszemek, korsók, kancsók, talpastálak, pipák, fazekak, fedők. (*5–13. kép*) Ezek azonosak a Budavári palotában,[9] a Tabánban[10] és Pesten előkerült török, illetve balkáni eredetű kerámiával. Az anyag kisebb csoportját: tálak és kávéscsészék a törökországi import áru jelentette. (*14. kép*) Ezekkel együtt azonos rétegekben más 16–17. sz-i kerámia is előkerült, a helyi magyar mesterek munkája. (*15., 16., 17. kép*) Későközépkori anyaggal több helyen nagyszámban találtunk 17. sz-i kerámiát: festett, mázas tálakat, fazekakat, a helyi mesterek munkáit. (*18–26. kép*) 1980-ban a Mókus u. 20-as számú épület udvarán a ház helyreállítása előtt végzett ásatáson az egyik gödörben (80/3. árok 2-es gödör) nagyszámban kerültek elő tál, korsó, szűrőedény és kályhacsem-

[1] Óbuda törökkori és az óbudai Zichy uradalom történetét L. Gál Éva részletesen feldolgozta: GÁL 1990.; GÁL 1979, valamint GÁL É.: Buda és környéke a töröktől való visszafoglalás idején TMB 23. (1991), p.; GÁL É.: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766. Bp., 1988.

[2] A közölt anyag nem a teljes óbudai 16–17. sz-i kerámiát jelenti, hanem csak az én ásatásaimból és leletmentéseimből származó leleteket, melyek esetében a török kerámia a 16–17. századi helyi anyaggal került elő.

[3] RÓZSA 1963. 67. XVII. tábla 161.

[4] GÁL 1979. 127. 95. jegyzet

[5] GÁL 1979. 108–109., 2. ábra 398. ábrák jegyzéke 395.

[6] GÁL1979. 117.

[7] GÁL 1979. 118.

[8] Az ásatások és leletmentések felmérése a Műszaki Egyetem Geodéziai Tanszék munkatársainak Noéh Ferencnek, Szesztai Attilánénak, Simonyi Gyulának és Vándor Andrásnénak munkája. A metszetrajzokat Illés Anna, Arnóti Zsuzsa, a kiviteli rajzokat Kuczogi Zsuzsa, a fotókat Bakos Margit és Tihanyi Bencze készítették. A kerámia rajzok Major János munkái. Az 1980-as ásatásnál Nagy Ildikó volt a régész-munkatárs.

[9] GERELYES 1991. 21–76.

[10] GARÁDY 1944.

pe töredékek, melyeken csak a vöröses agyagon fehér engobe réteg volt, , illetve azonos profilú tárgyak zöld mázzal.[11] (*27–35., 36., 37., 38., 39.,40.,41. kép*) A lelőhely a 11–13. sz-i Kovács Vicus területén van, ahol a későrómai épületeket a 11–12. sz-ban planirozzák el. A 12. sz-i anyagban vastag, grafitos, import tároló edény is előkerült. A koraközépkori maradványok egy É-D-i út körül helyezkedtek el. Ez a terület a 14. sz-ban a Klarissza kolostort építő kőfaragóműhely területe. Egy 1374-es oklevél szerint itt állhatott a műhelyt vezető Corrardus Theotonicus háza.[12] A Mókus u. 20-as épületben, a 2-es gödörben talált félkész darabokkal azonos profilú már festett és mázas edények töredékei kerültek elő más óbudai lelőhelyen is , így pl. a Lajos u. 160. helyén végzett ásatásnál az É–D-i árokban[13](*42.,43.,44.,45. kép*) Laktanya u. 2., Lajos u. 158., Lajos u. 165., Lajos u. 174- Serfőző u. 2., Fényes-Perc. Mókus u. Klarissza kolostor (*46–57. kép*) a tabáni ásatásból Garády Sándor ugyancsak az óbudai műhely anyagával azonos profilú tálakat publikál.[14] A bécsi metró építkezésnél előkerült leletanyagban a 17. sz-i leletek között hasonló készítésű és díszítésű mázas edénytöredékek szerepelnek.[15]

IRODALOMJEGYZÉK

BERTALANNÉ 1995 — BERTALAN Vilmosné – ALTMANN Júlia: A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Cs., Mocsy F. Bp., 1955. p. 139–200.

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban. In: Budapest története 3. Bp., 1944.

GARÁDY 1944 — GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: Budapest története 3. Bp., 1944. p. 382–403.

GÁL 1979 — GÁL Éva: Óbuda topográfiája a XVII. sz. végétől a XIX. sz. közepéig. TMB 21. (1979), p. 105–152.

GÁL 1990 — GÁL Éva: Tanulmányok Óbuda történetéből 3. Óbuda 1541–1848. Bp., 1990. p. 7–22.

GERELYES 1991 — GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a Budavári palotából (1972–1981). TMB 23. (1991), p. 21–77.

KOHLPRATH 1980 — KOHLPRATH, Günther: Neuzeitliche Keramische Funde in Wien. In: Bodenfunde aus Wien. Mittelalter–Neuzeit. 1Wien, 1980. p. 40–194.

KUMOROVITZ 1966 — KUMOROVITZ L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TMB 18. (1966), p. 9–27.

RÓZSA 1963 — RÓZSA György: Buda és Pest régi látképei 1493–1800. Bp., 1963.

[11] BERTALANNÉ: Ásatási dokumentáció BTM Adattár 1288–81.

[12] KUMOROVITZ 1966. 14.

[13] Mókus u. 20. és Lajos u. 160. anyag feldolgozása folyamatban van.

[14] GARÁDY 1944. 39. kép. 391.

[15] KOHLPRATH 1980. 140–144. Katalog 274, 275, 278, 279, 292, 293, 295, 296, 297, 299, 300.

TÜRKISCHE BZW. TÜRKENZEITLICHE KERAMIK AUS ÓBUDA (ALT-OFEN)

Óbuda ist 1541 mit Buda zusammen ohne Kämpfe in türkische Hände gelangen. Während der Türkenherrschaft war sowohl von türkischer als auch von ungarischer Seite eine Domäne. 1659 ist es in die Besitz der Familie Zichy gelangen. In der mittelalterlichen Stadt war das Leben auch trotz der mehrmaligen Evakuierung in der Zeit der Türkenherrschaft kontinuierlich. Dies wird von dem während der Ausgrabungen und der Fundrettungen geborgenen Fundmaterial aus dem 16–17. Jahrhundert beweist. Diese Funde waren teilweise die Gebrauchsgegenstände der hier gelebten türkischen und heimischen Bevölkerung, d. h. in erster Linie Keramik.

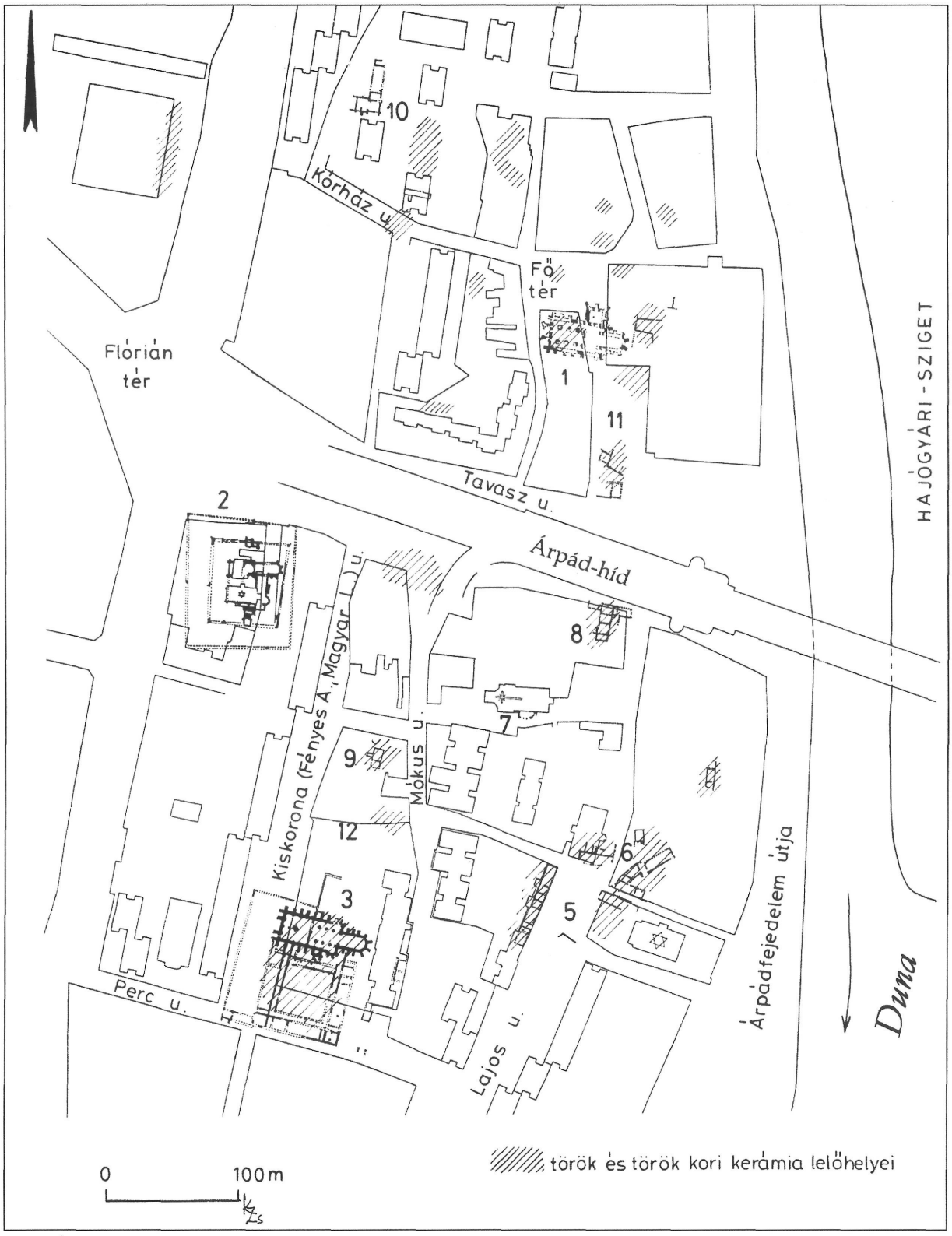

1. kép. Óbuda belterülete a feltárt középkori objektumokkal, a középkori lakóház török és törökkori kerámia lelőhelyeivel, nagyjában a középkori, illetve a 18. sz. közepéig újjáépített terület. 1. Mária templom, 2. Királynéi vár, 3. Klarissza kolostor, 5. Középkori piactér a 11–12. századi kőházakkal, 6. ÉK–DNy-i út a piactér és kikötő között, 7. Margit kápolna a középkori plébániatemplom, 8. Tumpa László háza a káptalan és a királynői városrész közötti D-i határ egyik pontja, 9. Középkori ház, 10. Ferences kolostor, 11. Mária templom körüli középkori házak, 12. Mókus u. 20.

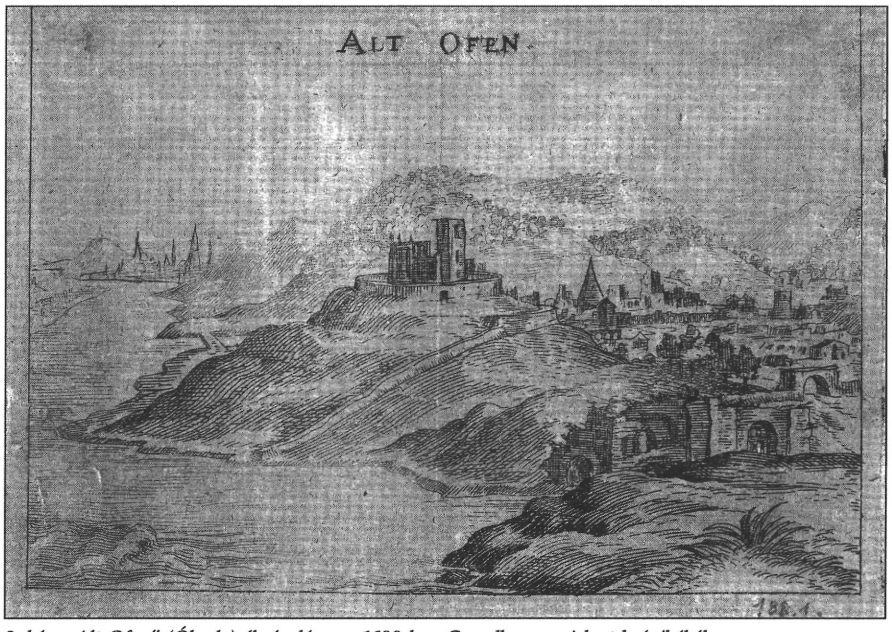

2. kép. „Alt Ofen" (Óbuda) ábrázolása az 1600-ban Casselben megjelent krónikából. (W. Dilich rézmetszete)

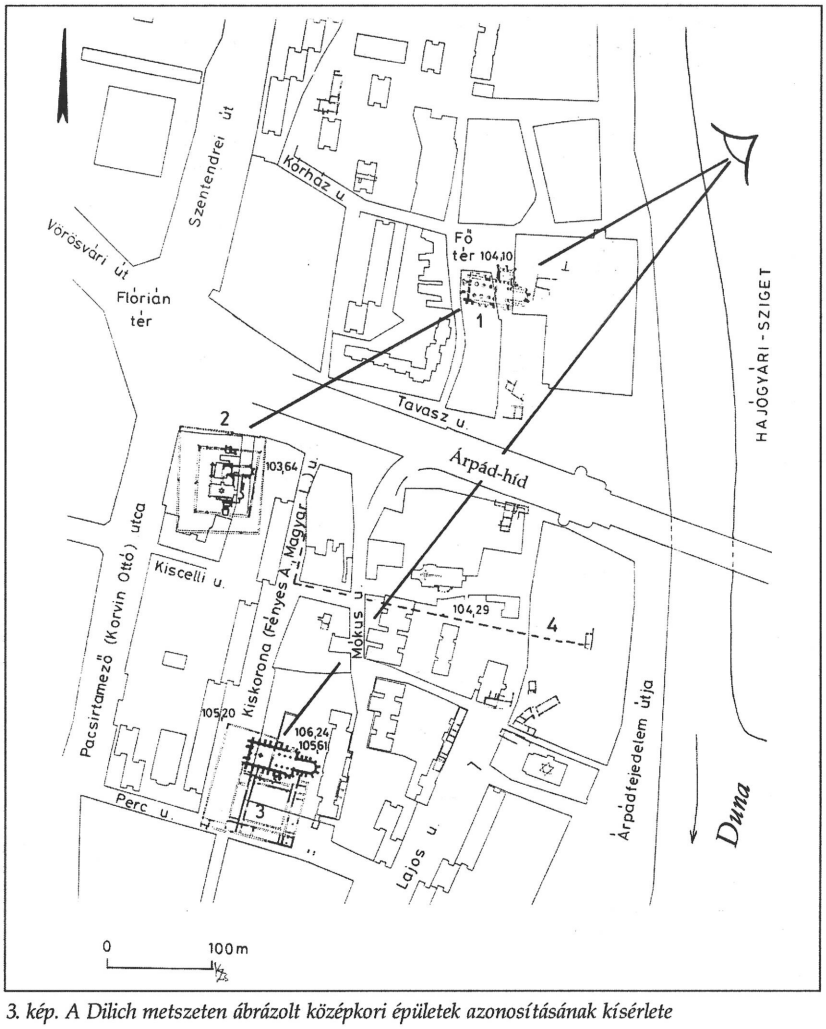

3. kép. A Dilich metszeten ábrázolt középkori épületek azonosításának kísérlete

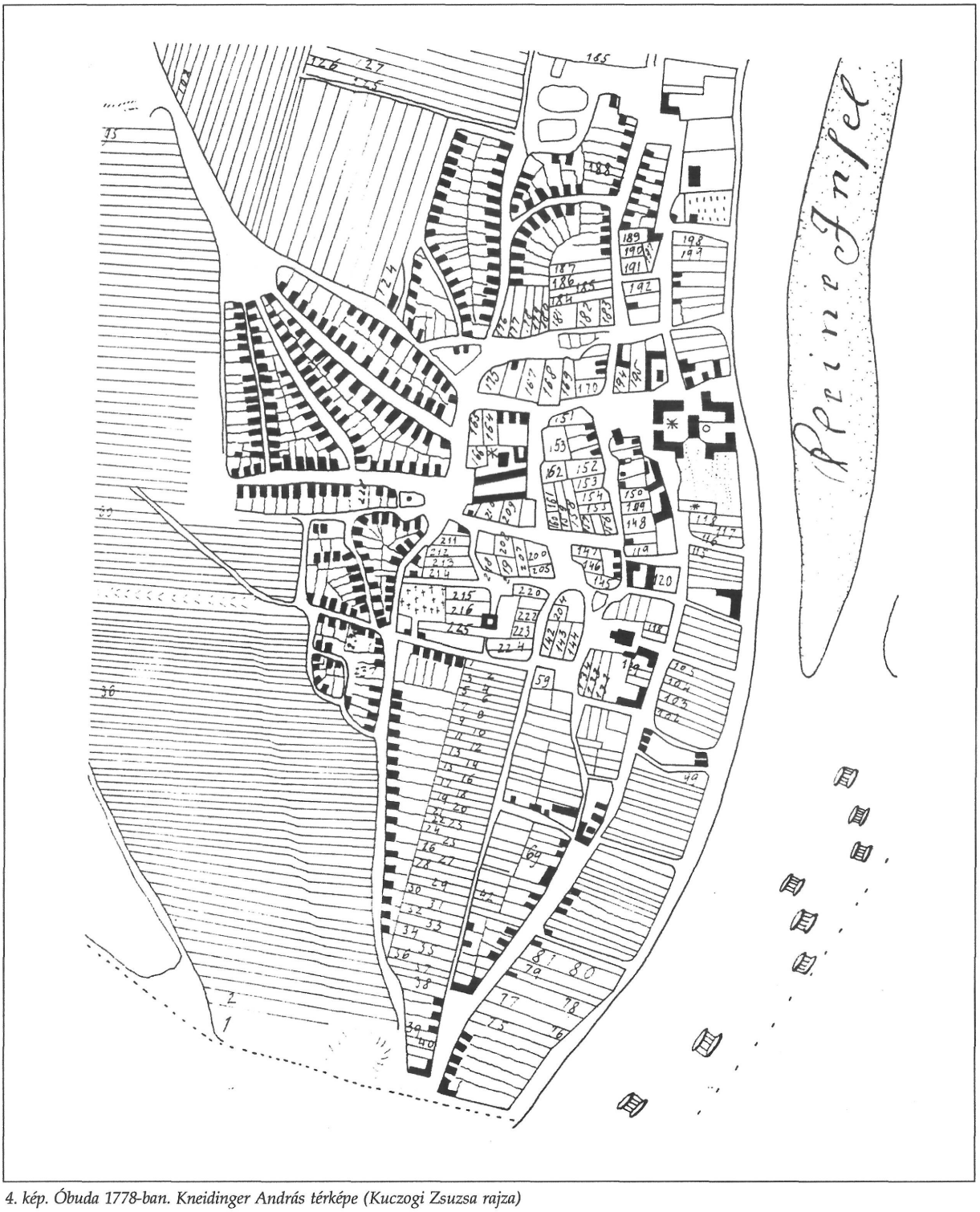

4. kép. Óbuda 1778-ban. Kneidinger András térképe (Kuczogi Zsuzsa rajza)

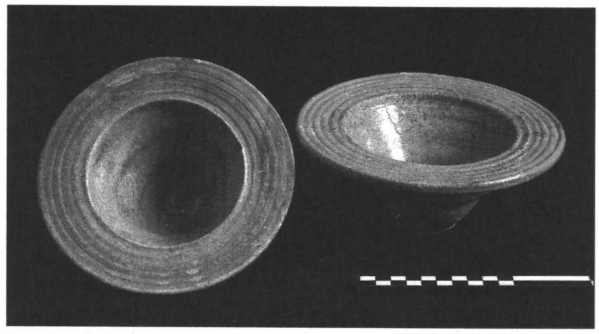

5. kép. Török kályhaszemek mázzal (ltsz. 72.80.1.1., ltsz. 72.65.1.1.)

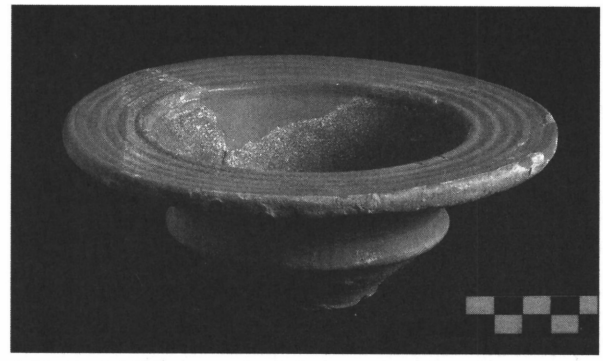

6. kép.Török kályhaszem mázzal. (ltsz. 97.95.1.1.9)

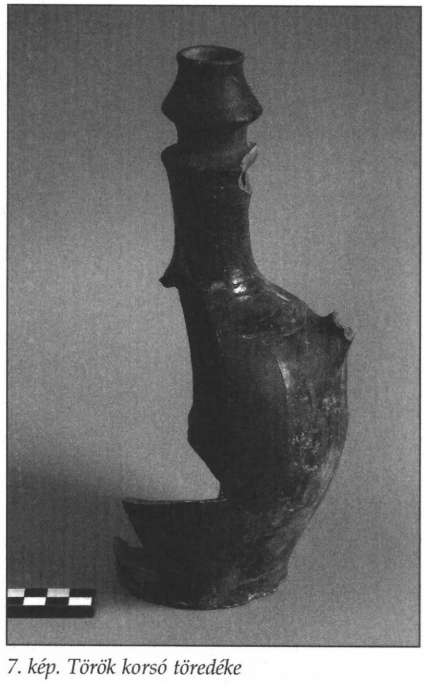

7. kép. Török korsó töredéke

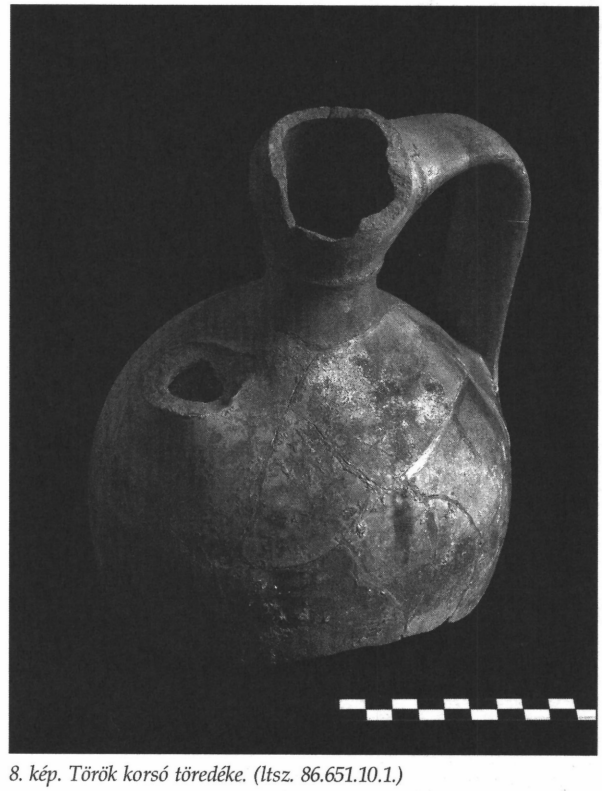

8. kép. Török korsó töredéke. (ltsz. 86.651.10.1.)

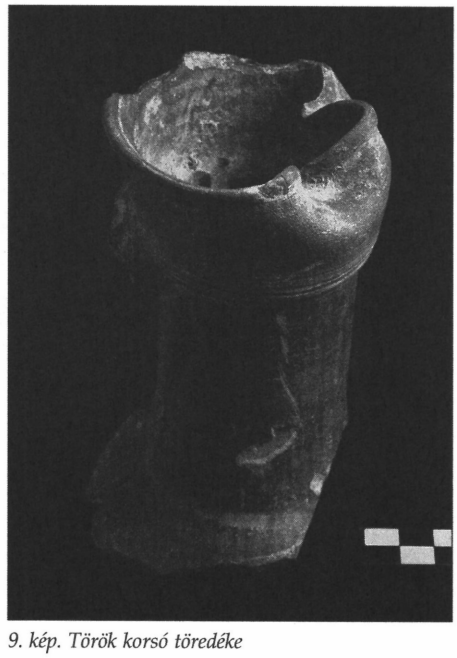

9. kép. Török korsó töredéke

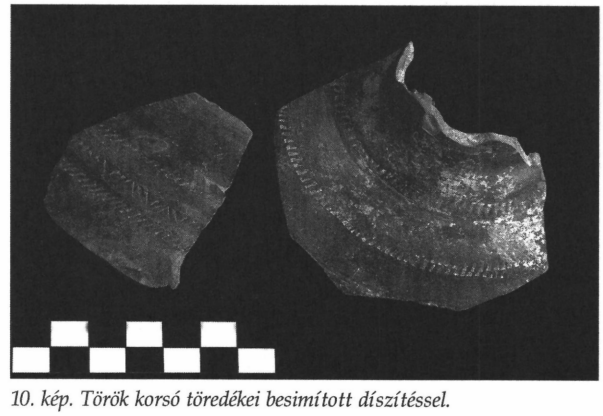

10. kép. Török korsó töredékei besimított díszítéssel.

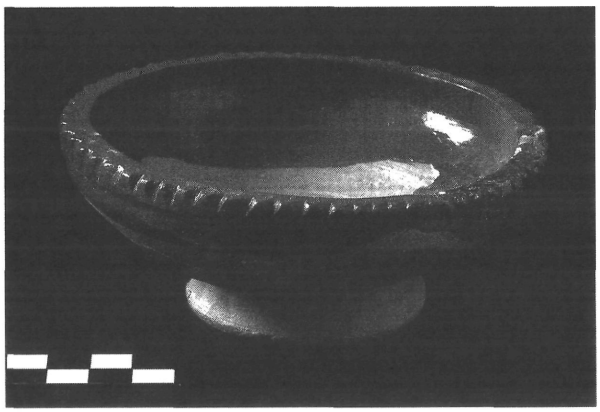

11. kép. Talpastál zöld mázzal (ltsz. 97.88.1.1.)

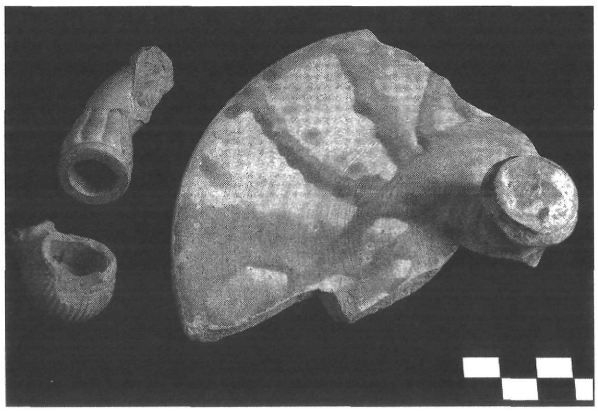

12. kép. Török pipák és fedő.

13. kép. Belül mázas fazék és kályhaszem töredék.

14. kép. Törökországi import kerámia és réztál

15. kép. Török pipa- és kályhaszem töredék, magyar eredetű tálak töredékei (Lajos u. 160.)

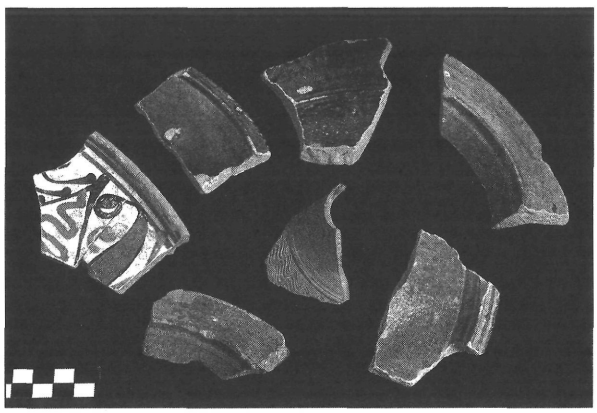

16. kép. Török korsó, talpastál, kályhaszem és táltöredék, hazai eredetű táltöredék (Lajos u. 160.)

17. kép. Török korsó, fedő, belül mázas edényke és helyi eredetű táltöredékek

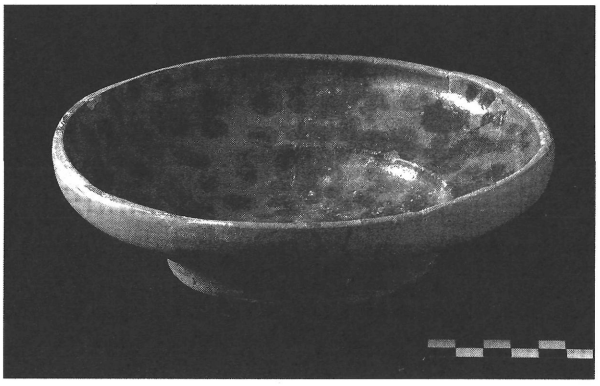

18. kép. Mázas tál, pettyegetett festéssel

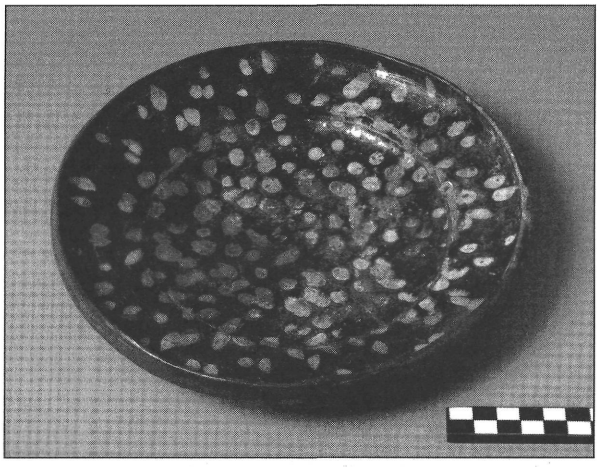

19. képBarna mázas tál, pettyegetett díszítéssel

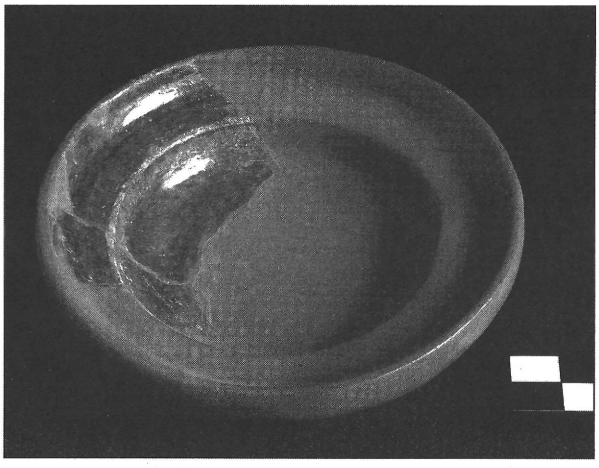

20. kép. Tál, zöld és zöldessárga mázzal

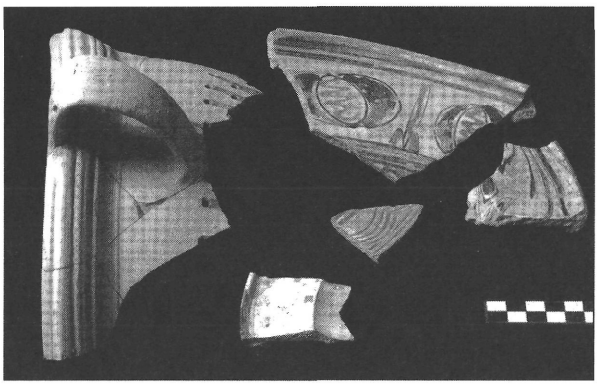

21. kép. Tál töredékei és belül mázas szűrőedény részlete

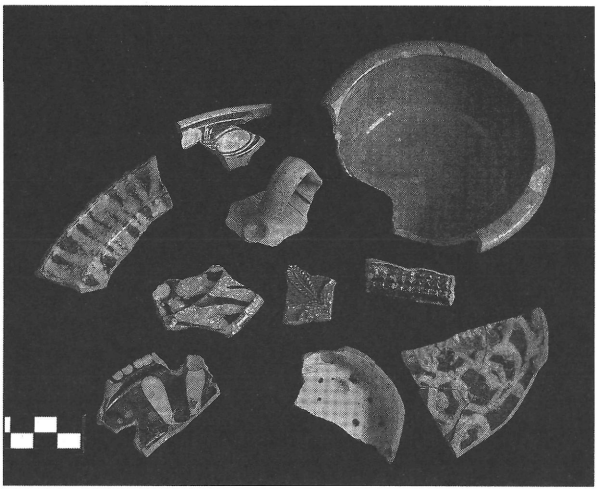

22. kép. 16.–17. sz-i festett és mázas edény- és kályhacsempe töredékek

23. kép. Festett mázas tál töredéke

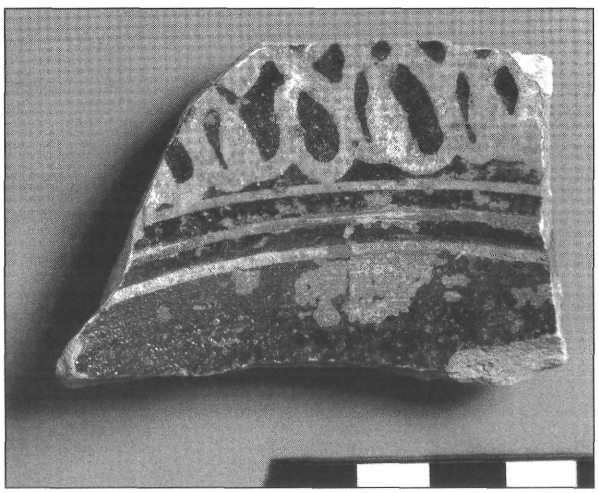

24. kép. Festett mázas tál töredéke

25. kép. Festett mázas tál töredéke (17. sz.)

26. kép. Festett, mázas tálak töredékei (17. sz.)

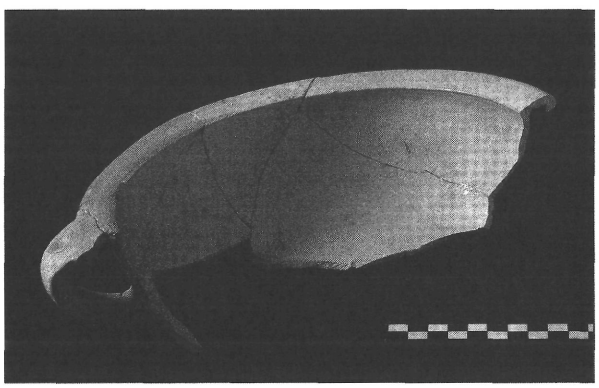

27. kép. Háromlábú serpenyő töredék (Mókus u. 20, óbudai műhely, 17. sz.)

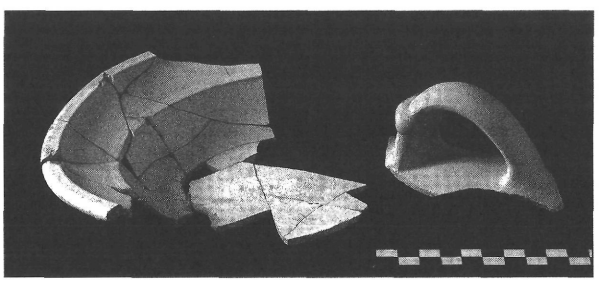

28. kép. Engobe-os tál és kancsó töredékek (óbudai műhely, 17. sz.)

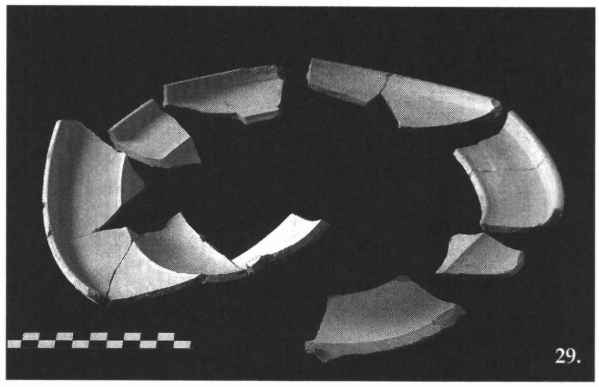

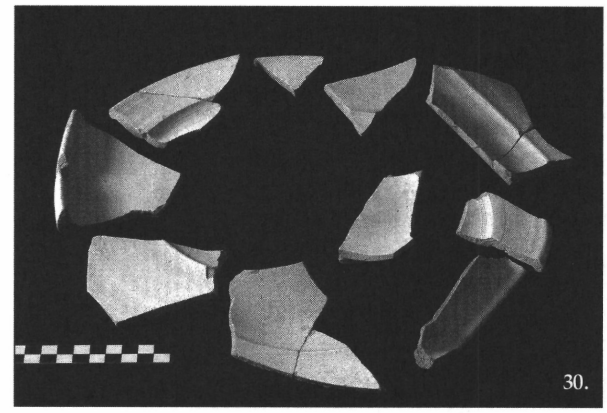

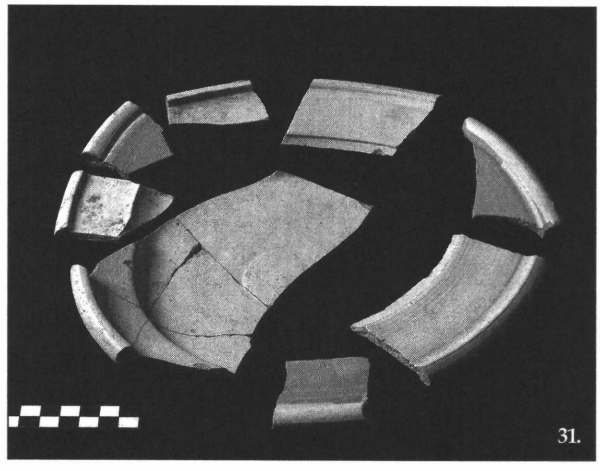

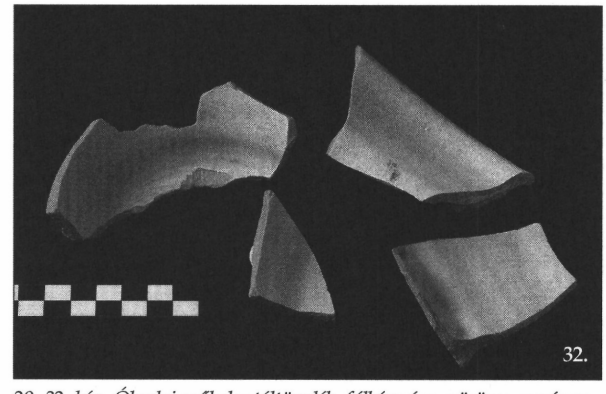

29–32. kép. Óbudai műhely: táltöredék, félkész áru, vöröses cserépen fehér engobe-bal.

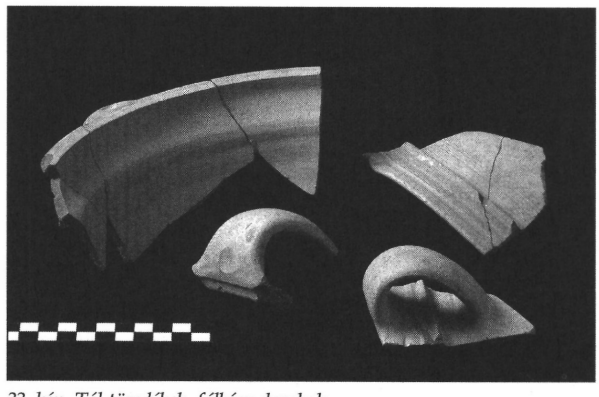

33. kép. Tál töredékek, félkész darabok.

34. kép. Óbudai műhely: szűrőedény, belül zöld mázzal.

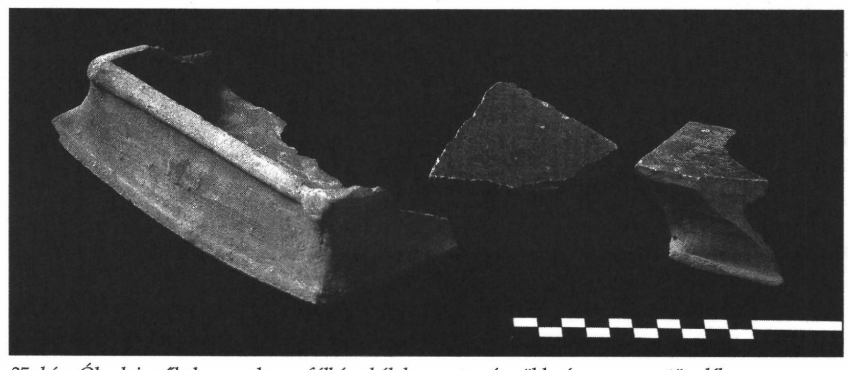

35. kép. Óbudai műhely. engobe-os félkész kályhacsempe és zöldmázas csempetöredék

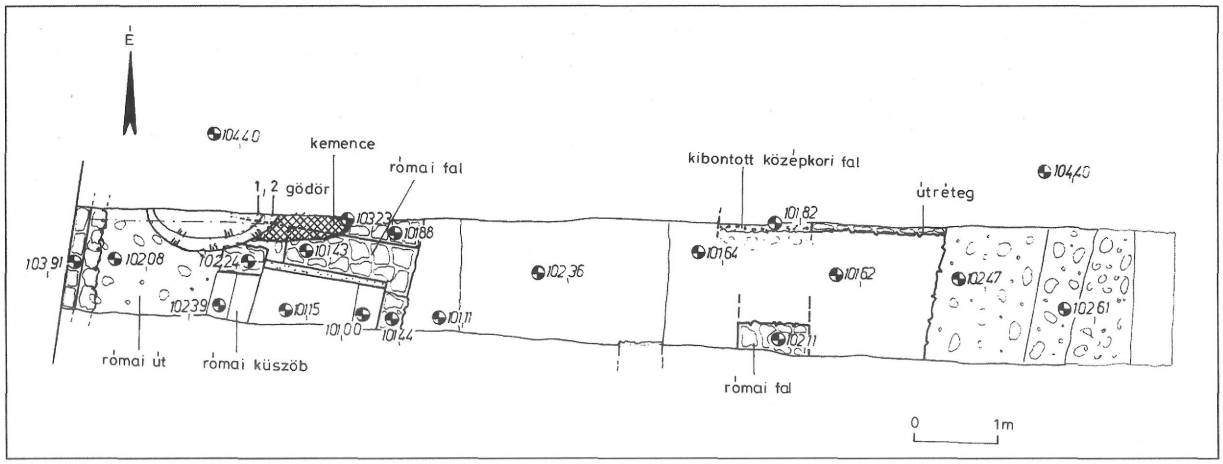

36. kép. Mókus u. 20. ásatás alaprajza. 1. római, 2. középkor, 3. középkori telekhatár, 4. újkor, 5. út, 6. jelenlegi beépítés, 7. 19–20. századi beépítés (Simonyi György felmérése, Kuczogi Zsuzsa rajza.)

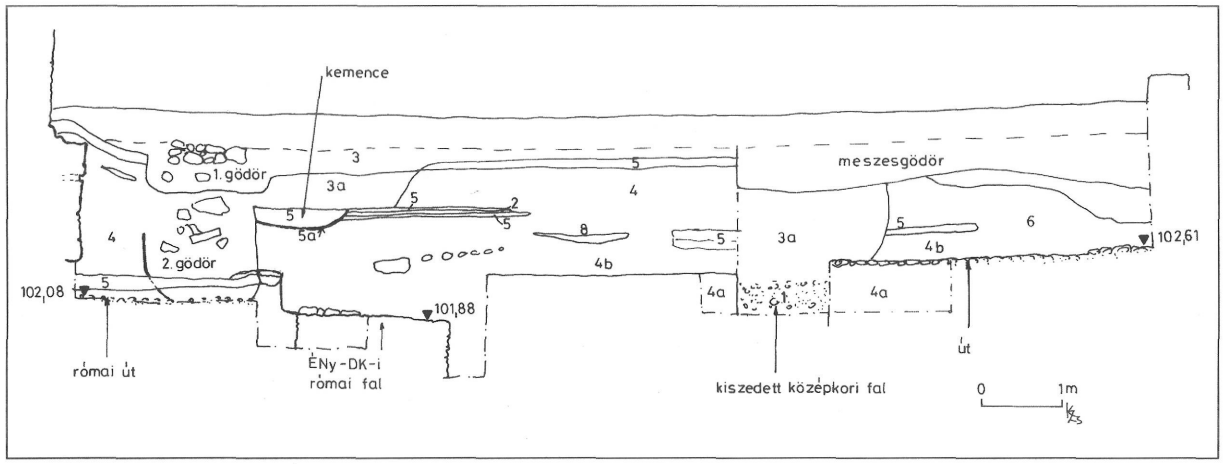

37. kép. A K–Ny-i, 80/3-as árok É-i metszetének részlete. 1. sűrű épülettörmelék, kő habarcs darabokkal, 2. barna agyaggal kevert föld, 3. törmelékes, kevert barna föld, 3/a.: sűrű apró törmelékes, barna föld, 4. barnás föld, apró törmelékkel, 5. sárga agyag, 5/a. vörösre átégett sárga agyag, 6. pernyés, kevert agyagos talaj, 8. kevert sárga agyag.
1. gödör: török és 17.sz-i kerámia, nagy kövekkel kevert barna föld.
2. gödör: nagy kövekkel 17. sz-i kerámiával kevert barna föld (Kuczogi Zsuzsa rajza.)

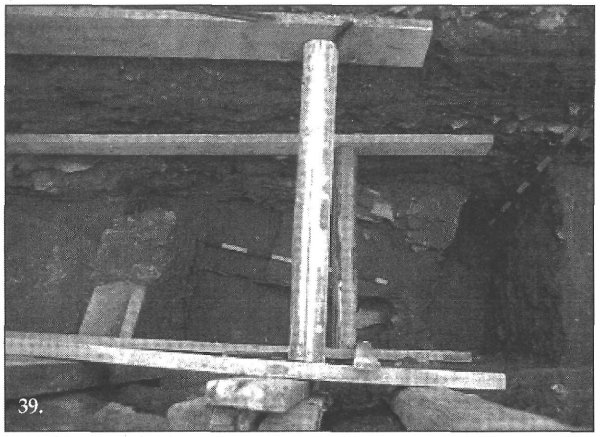

38–39. kép. A 80/3-as árok részlete, középkori szint és római épületmaradványokkal.

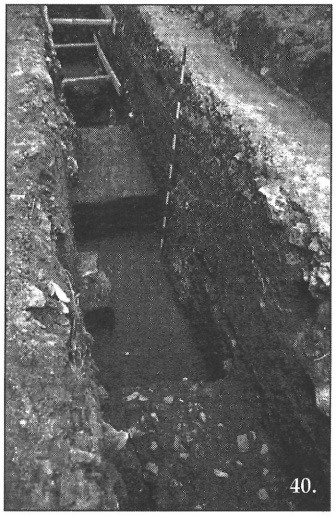

40–41. kép. 80/3-as árok

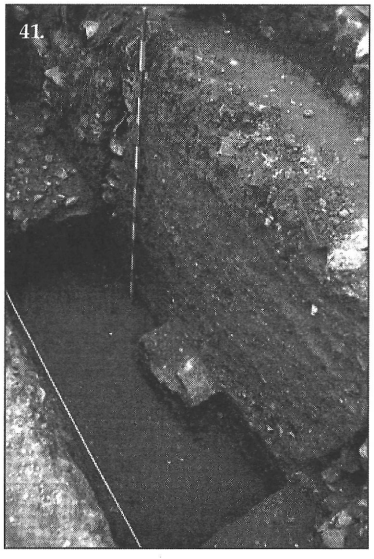

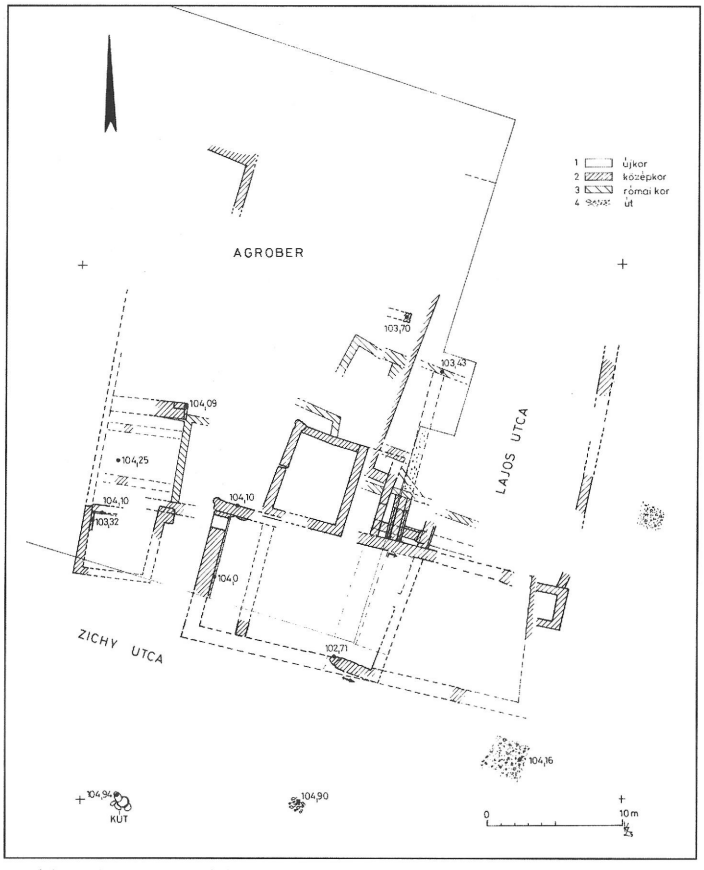

42. kép. Lajos u. 160. Feltárt objektum alaprajza

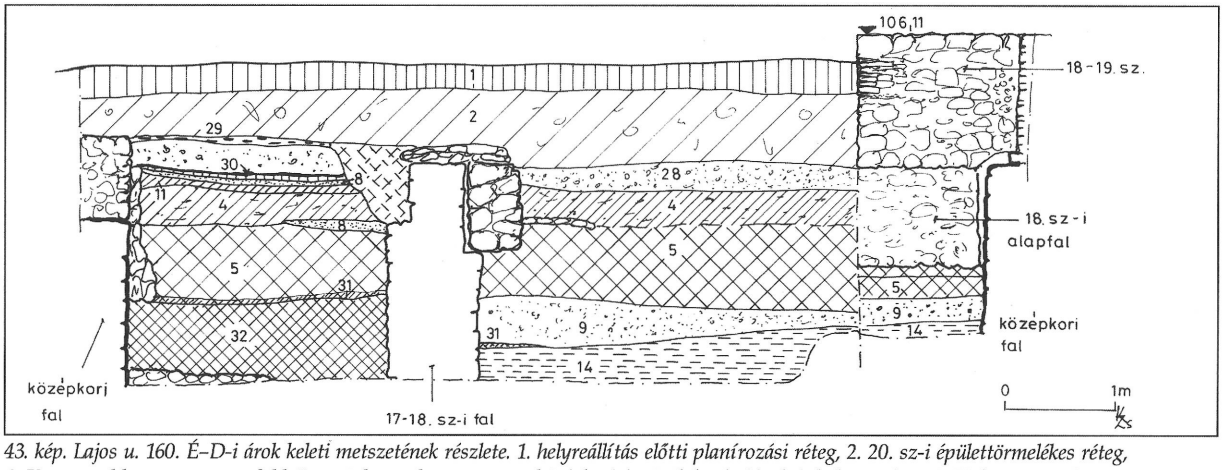

43. kép. Lajos u. 160. É–D-i árok keleti metszetének részlete. 1. helyreállítás előtti planírozási réteg, 2. 20. sz-i épülettörmelékes réteg, 4. Korommal kevert agyagos föld, 5. vörösbarna kevert agyag, középkori és török kerámiával, 8. habarcsréteg, 9. Habarcscsomós épülettörmelékes épületréteg, 11. kevert agyagos réteg, 14. kevert, sárga agyagréteg, 28. apró épülettörmelékes, habarcscsomókkal kaviccsal. 29. újkori fapadló maradványa, 30. újkori téglapadló 31. erősen lejárt járószint.(Kuczogi Zsuzsa rajza)

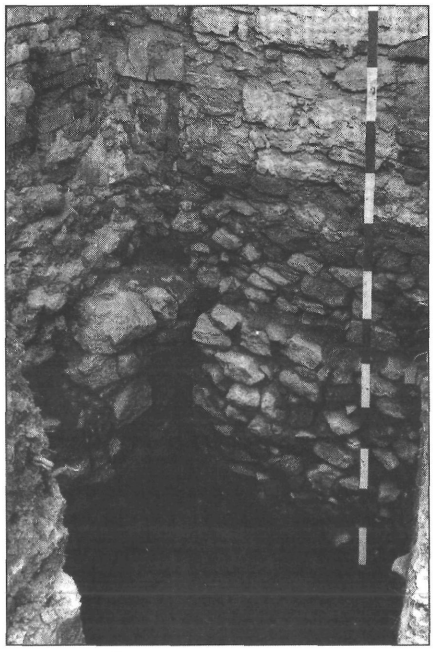

44. kép. Az É–D-i árok részlete

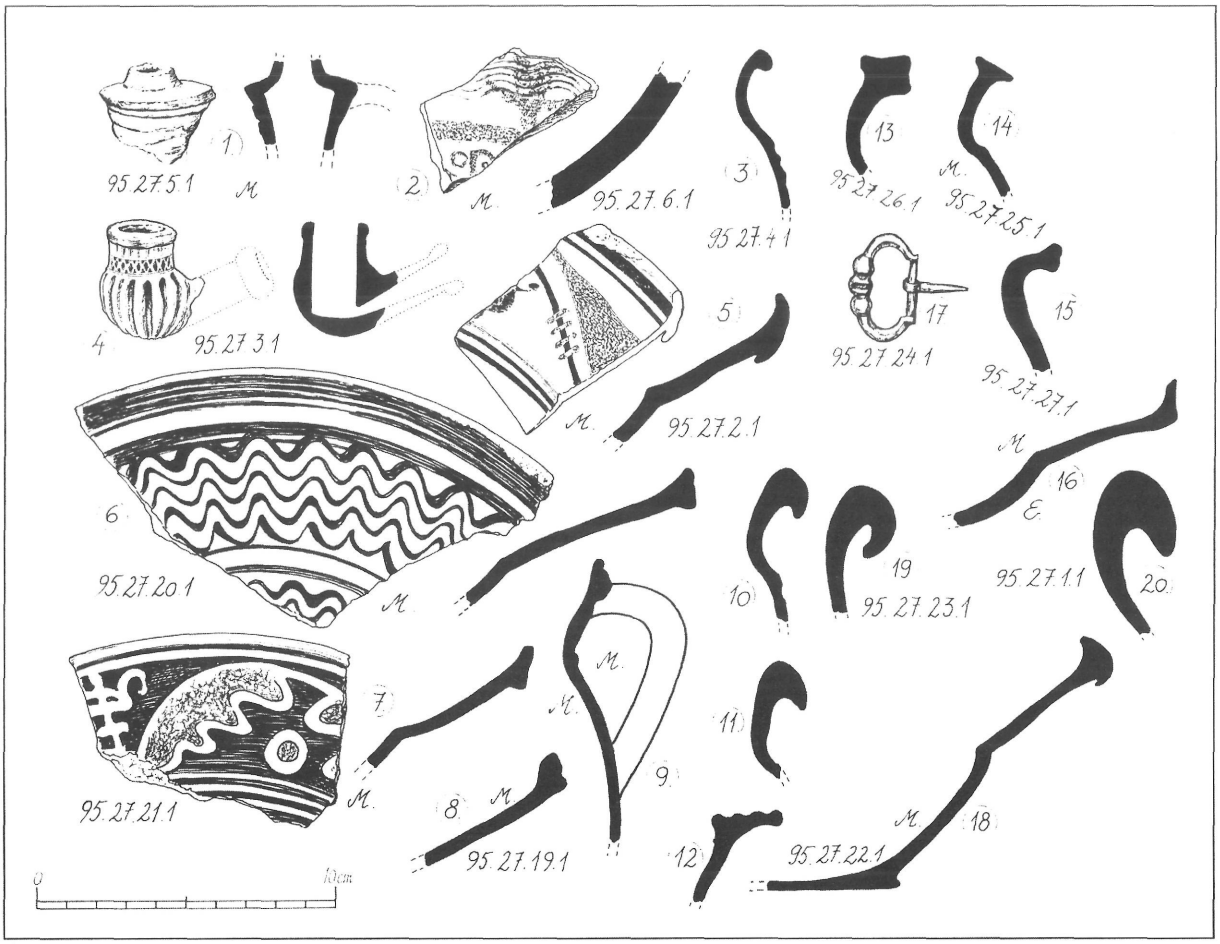

45. kép. 1–2. Az É–D-i árok a D-i végén előkerült ausztriai fazék és kerámia töredékek (17. század)

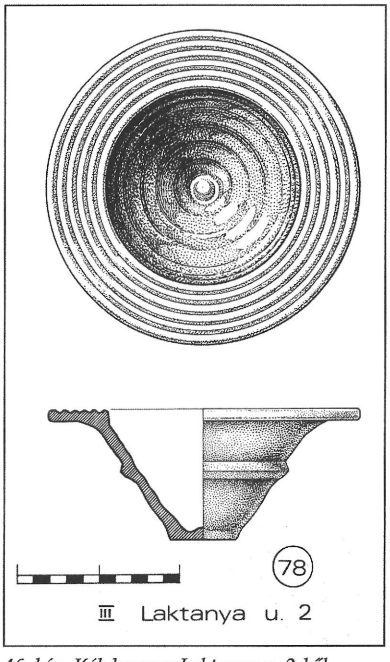

46. kép. Kályhaszem Laktanya u. 2-ből.

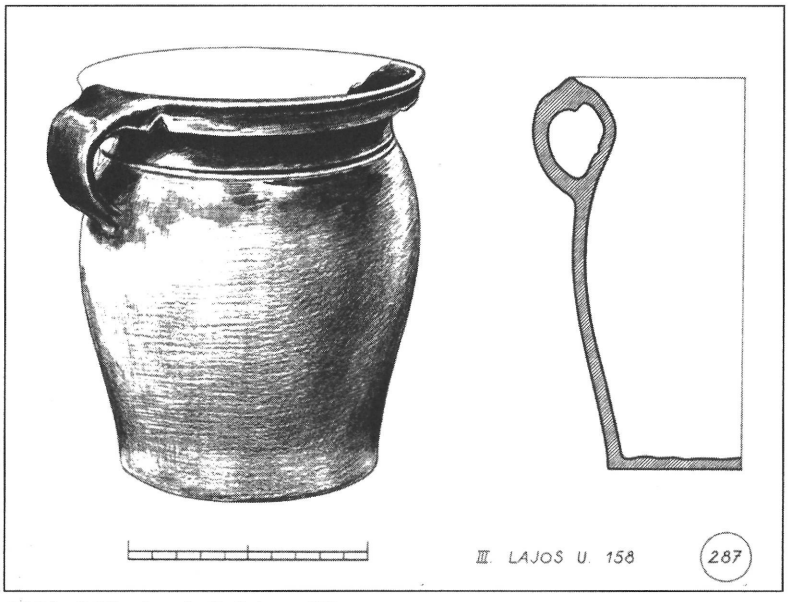

47. kép. Belül mázas fazék. Lajos u. 158.

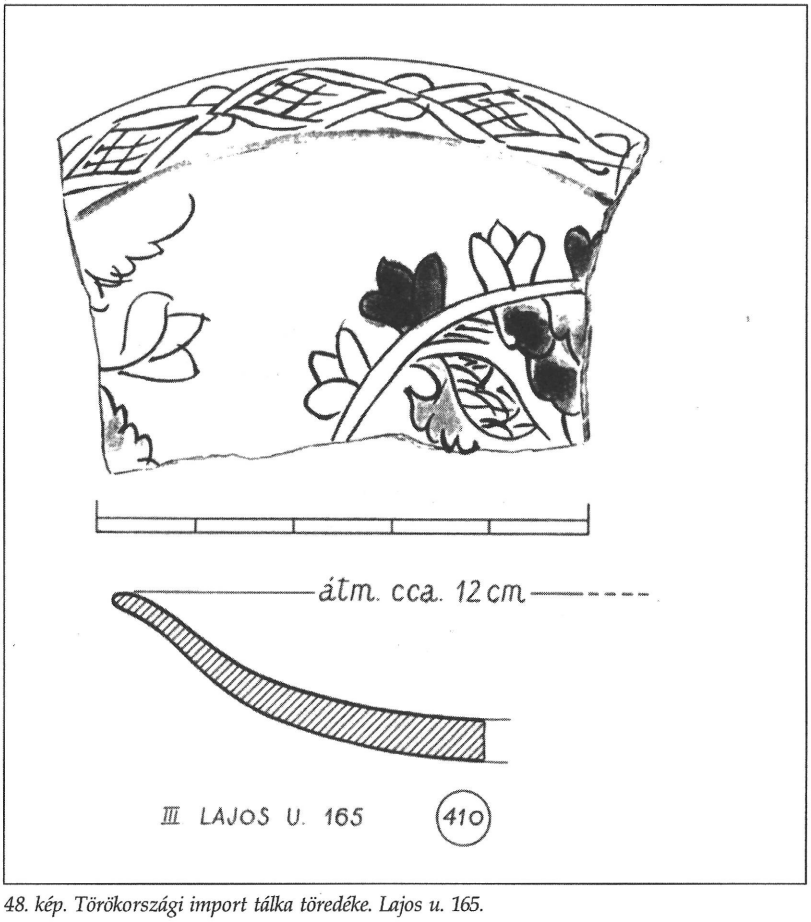

48. kép. Törökországi import tálka töredéke. Lajos u. 165.

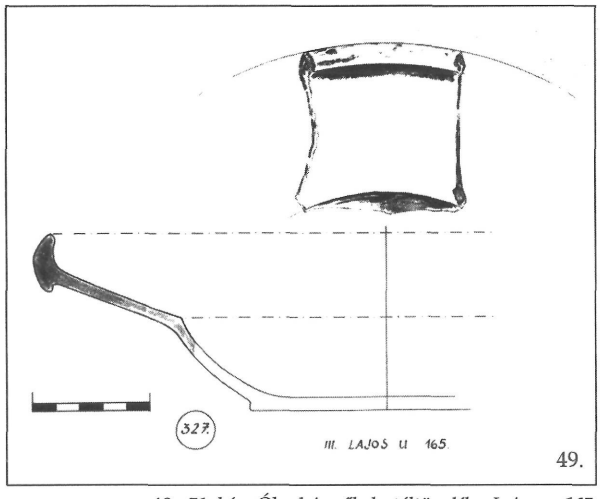

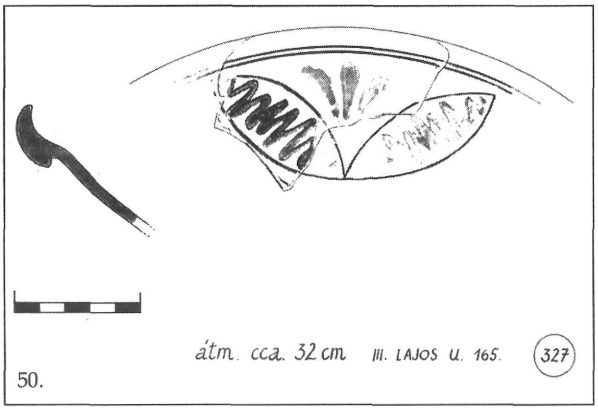

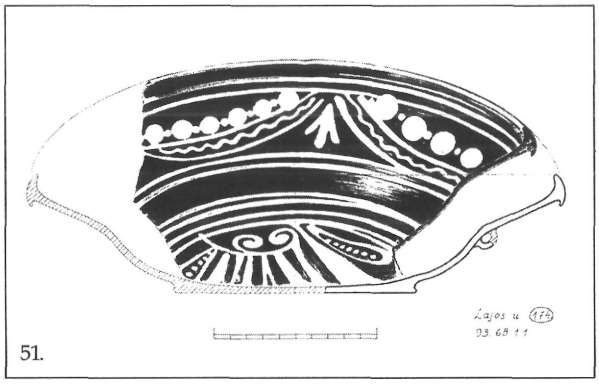

49.–51. kép. Óbudai műhely táltöredéke. Lajos u. 165.

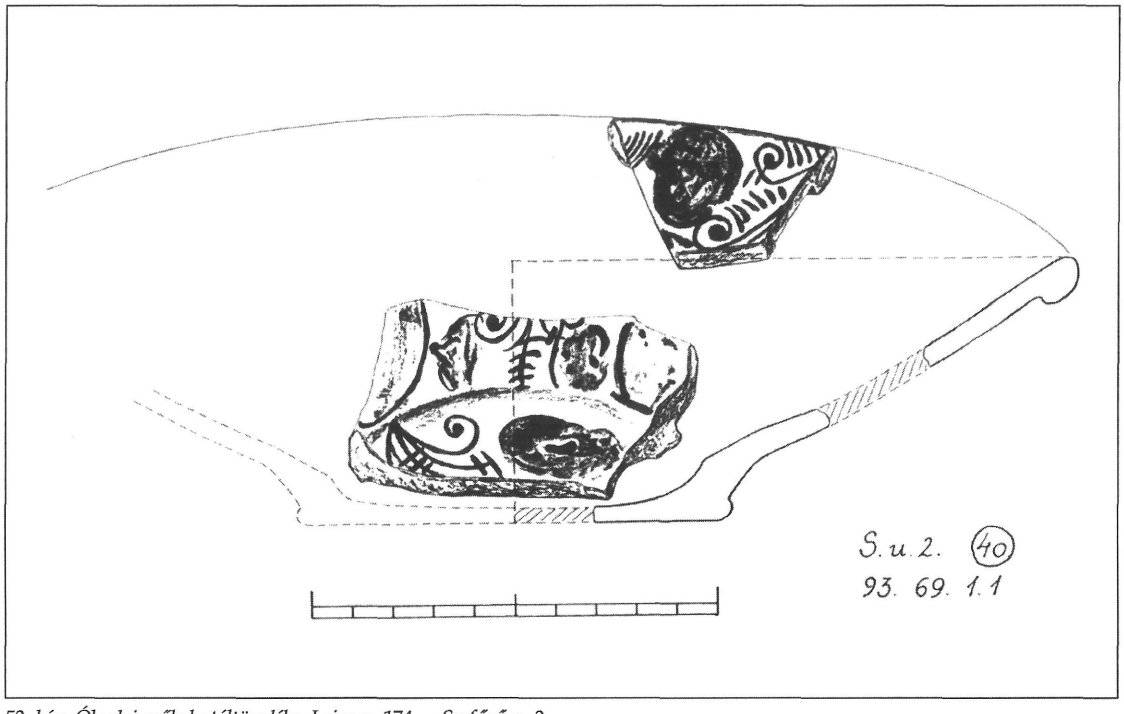

52. kép. Óbudai műhely táltöredéke. Lajos u. 174. – Serfőző u. 2.

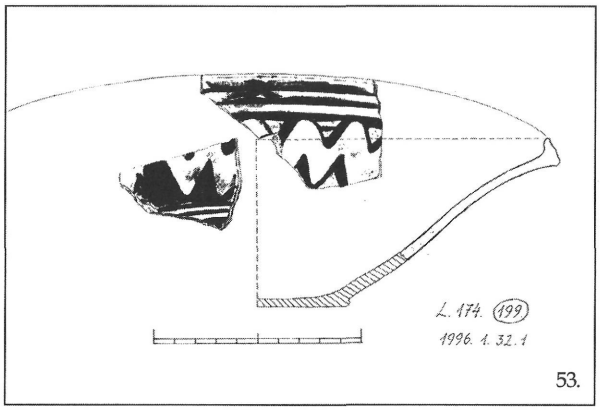

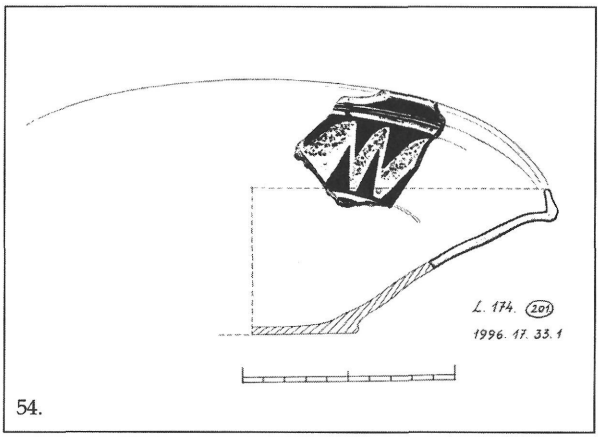

53.–54. kép. Táltöredék, Lajos u. 174. – Serfőző u. 2.

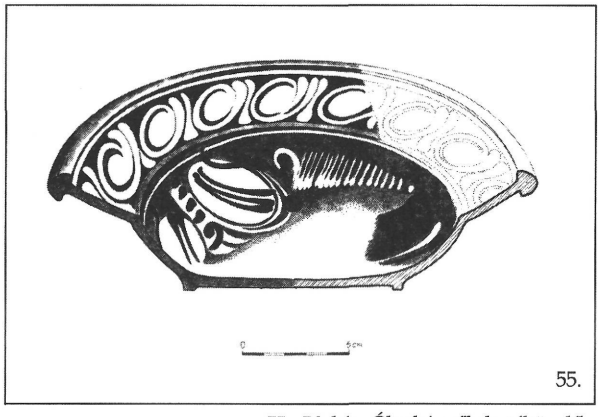

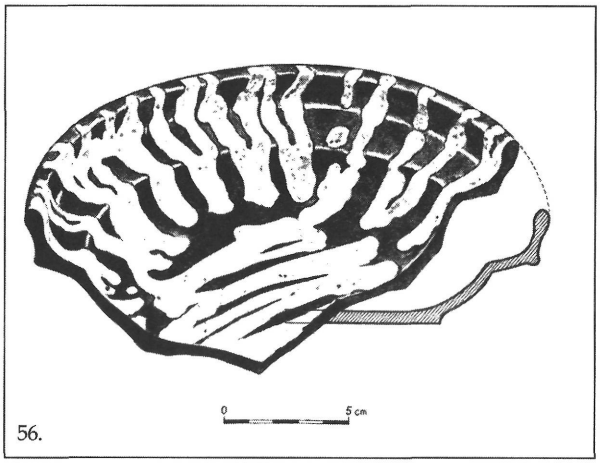

55.–56. kép. Óbudai műhely táltöredéke a Klarissza kolostor területéről

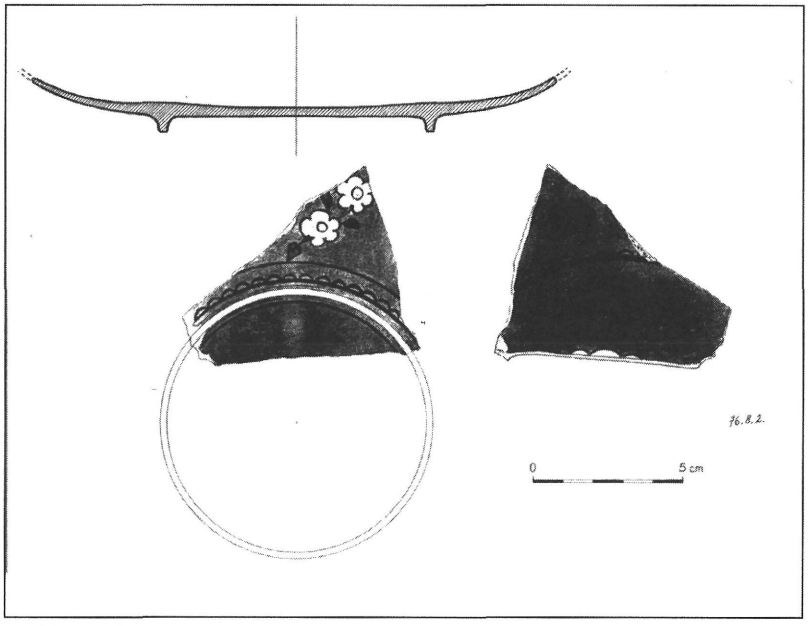

57. kép. Törökországi import tálka töredéke virágmintával, kék festéssel, színtelen mázzal.

CSORBA CSABA

A TÖRÖKELLENES HARCOK HERALDIKAI EMLÉKEI (LEVÁGOTT TÖRÖK FEJES CÍMEREINK)

A magyar címertan alapművei jórészt a 19. század második felében születtek, ekkor gyűjtötték össze és tették közzé szinte valamennyi 1526 előtt keletkezett és megmaradt címeres nemeslevelünket, s a legjelentősebb címeres sírköveinket is.[1] A 20. században elsősorban a 16–18. század címereslevéleinek, címeres emlékeinek gyűjtése és közreadása folytatódott, kiegészítve a más címeres emlékekkel (pl. címeres pecsétek).[2]

A magyar címerhasználat történetét összefoglaló alapmű megszületése Csoma József érdeme.[3] Ragyolczi Csoma József, abaúji birtokos nemes, régész-történész-heraldikus, az autodidakta polihisztor mutatott rá először a 15. századi magyar heraldikának arra a sajátosságára, hogy a német, angol és francia címerekkel ellentétben itt a természetes ábrázolásra való törekvés uralkodott.[4]

Csoma volt az, aki észrevette, hogy feltűnően sok olyan 15. századi címerünk van, amelynek címerképe harci viseletbe öltözött férfiakat ábrázol (részben egész alakokat, részben félalakokat, vagy egyes testrészeket.) A legrégibb ilyen a Bocskay család 1414-ből származó címere, amely páncélba öltözött lovast ábrázol. Felsorolja Csoma a többi hasonló címerképet is.[5] A török harcosok ábrázolására is Csoma figyelt föl: „Vannak a hadi viseletképek között keletiek is. Mindenik hűen adja vissza a török harcosok viseletét, a Mohoray-, Olsvay-, Berekszói-címerek mellképeiben. Kettőnél ott található a keleti jellegű széles, rövid, görbe kard s egy hosszabb és keskenyebb a Huszár-címerben 1466. évből.[6]

A Mohoray-címerben (adományozó: Zsigmond király, kelt Strassburgban, 1418) egy szakállas török mellképe látható két szablya között. A sisakdísz a heraldikai szabályai szerint megismétli a pajzs ábrázolásának leghangsúlyosabb elemét, a török mellképét.[7]

A török–magyar harcot ábrázoló korai címereink egyik jellegzetes példája a Radák család címere (adományozó: II. Ulászló király, kelt Budán, 1514). A címerpajzs bal oldalán egy magyar ruhás vitéz puskájával rálő a turbános török harcosra, aki ráfogja fölhúzott íját. A török mellén látható lőtt sebből patakzik a vér.[8]

Hasonló harci jelenetet ábrázol a Dombay-címer: egy magyar vitéz kardjával az előtte álló török nyakába vág, baljával megragadja a lekonyuló fejű, kezéből a kardját kiejtő török vállát.[9]

János király kevés megmaradt címeradománya között sajátos helyet foglal el a Záray Lázárnak adott címer (Buda, 1533), amelynek pajzsában szablyát tartó kar kalapos, szakállas férfifejet vág le. A címerkép arra utal, hogy az adományozott csatában vágott le egy német lándzsást.[10] Gávai Lukács szintén János királytól kapott címert (Buda, 1540). A pajzsban lovas magyar vitéz kopjájával egy turbános, lehanyatló török harcos mellét szúrja át.[11]

Izabella királyné fennmaradt címeradományai között is találunk a török–magyar harcokra utaló címerképet: Somosdi Székely Balázs címerpajzsában (adomány kelte: Gyulafehérvár, 1547). Fokost

[1] BÁRCZAY 1897., NAGY 1857., NYÁRY 1886., SIEBMACHER 1885., stb.

[2] ÁLDÁSY–MNM, MCK, NYULÁSZI-STRAUB 1999., stb. vö. MCSCI., KUMOROVITZ 1993. A tudományág meghatározó jelentőségű folyóiratai a Turul (1883–1950, újra indult 992–), a Nagy Iván Családtörténeti Értesítő, a Genealogiai Füzetek (1903–1912), a Levéltári Közlemények (1923–)

[3] CSOMA 1913. Vö. KUBINYI 1993.

[4] KUBINYI 1993. 74.

[5] CSOMA 1913. 68–69.

[6] Uo. 69.

[7] Közli legújabban NYULÁSZI-STRAUB 1999. IX. tábla

[8] A képet közli legújabban NYULÁSZI-STRAUB 1999. XL. táblán. A címerképet értékelve megjegyzi: „A címerkép a hanyatló heraldika terméke, alkotója inkább festő volt, mint heraldikus; a hiányos címer kidolgozásánál a heraldika minden szabályát figyelmen kívül hagyta".

[9] CSOMA 1913. 91. a címert közli a Turul (1891. 130.)

[10] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 72. rajz. Vö. CSOMA 1913. 116.

[11] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 73. rajz.

[12] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 78. rajz. Vö. CSOMA 1913. 116–117.

tartó, lebegő páncélos kar sújt le a földön heverő turbános török harcos fejére.[12]

Hasonló jellegű I. Ferdinánd címeradománya Szentmártoni János és unokatestvére számára (kelt: Bécs, 1549).[13] A címerpajzsban egy magyar vitéz rátapos egy földön fekvő turbános törökre, s kivont kardjával a fejére sújtani készül. A Fejéregyházi Tóth Tamásnak adományozott címer (kelt: Bécs, 1559) pajzsán hármas halmon áll kivont karddal egy magyar vitéz, előtte pedig egy levágott török fej hever.[14]

I. Ferdinánd utódja, I. Miksa király Szikszóy Imrének adott címerén (kelt: Bécs, 1568) magyar vitéz jobbjában szablyát tartó fogoly törököt kísér. Keresztessy Gáspár és mások számára adományozott címerképen vízben lévő török kezeit kötözi össze szablyát tartó magyar vitéz (kelt: Pozsony, 1572). Az Ochay Mihálynak adományozott címeren kardját leengedő török áll, aki felé egy koronából kinövő, lándzsát tartó kar szúr.[15] Somogyi Koroknay György címerén (kelt: Bécs, 1573) egész csatajelenet látható: összecsap egy-egy magyar és török lovas, egy másik magyar lovasra egy török íjat feszít.[16]

Rudolf király Kutron Miklósnak és testvérének (kelt: Prága, 1578) adományozott címerében a pajzsban csakúgy, mint sisakdíszként páncélos kar szablyára fölszúrt turbános, levágott török fejet tart.[17] Szintén Rudolf királytól kapott Derochy János (kelt: Pozsony, 1582) címert, amelynek pajzsán kivont kardú, fehér ruhás szerecsen baljában levágott török fejet tart (sisakdísz: egy kar tartja a levágott török fejet).[18] Rudolf királytól kapott levágott török fejet ábrázoló címert Endridy István is (kelt: Prága, 1586): a pajzson lebegő páncélos kar kardra fölszúrt turbános török fejet tart. Septey, másképpen Demetry Mihály címerének két lábon állóoroszlánja jobb első mancsában szablyát, a balban levágott török fejet tart (ezzel azonos a sisakdísz is).[19] Szintén Rudolf király adományozott Ludnaich másképpen Horváth Mihálynak levágott török fejes címert (kelt: Prága, 1606).[20] Rudolf utódjától, II. Mátyás királytól kapott levágott török fejes címert Feyér Miklós (kelt: Bécs, 1609), Nagy Mátyás (kelt: 1612), Pamlényi György (kelt: Pozsony, 1618).[21]

Folytatja a hagyományt II. Ferdinánd király is, Kovacsics György kap tőle levágott török fejes címert (kelt: Bécs, 1620). Hasonló adományt kapott Vajda Pál (kelt: Bécs, 1622), Kis György (kelt: Bécs, 1626), Boros Simon (kelt: Bécsújhely, 1634), Hettey Bálint (kelt: Sopron, 1635) is. Lepinius György címerének sisakdísze egy várbástyából kinövő turbános török (kelt: Bécs, 1636).[22] Bodnár Miklós címerében páncélos kar tart szablyára tűzött török fejet, ezzel azonos a sisardísz is (kelt: Bécs, 1631).[23]

III. Ferdinánd király Balogh Jánosnak adott levágott török fejes címert (kelt: Bécs, 1637). Hasonlót kapott tőle Vardódfalvi Márkus Mihály (kelt: Prága, 1638), Egri más néven Dobray Mihály (kelt: Pozsony, 1646), Török István (kelt: Bécs, 1650), Gersich Mihály, Petrőcz István (mindkettő kelt: Bécs, 1651), Kovács Gáspár (kelt: Pozsony, 1655), Szabó más néven Horváth Mihály (kelt: Bécs, 1657).[24]

Megszaporodnak az ilyen típusú címerek I. Lipót király hosszú uralkodása alatt, főleg a török kiűzésének időszakában: A soproni származású Klein György két évtizedes katonai szolgálata jutalmául kapott nemességet. Negyedelt címerpajzsa egyik negyedében levágot török fej látható. A sisakdísz oroszlánja is kardra tűzött török fejet tart mancsával (kelt: Bécs, 1665).[25] Saikovits más néven Jansetich Péter (kelt: Pozsony, 1659), Juren Mátyás (kelt: Bécs, 1660), Roboz Benedek (kelt: Bécs, 1661), Vörös másképpen Kovács János (kelt: Bécs, 1666), Péczy János (kelt: Bécs, 1668), Bárky István (kelt: Bécs, 1669), Surányi András (kelt: Bécs, 1669), Balogh István (kelt: Sopron, 1681), Tóth Balázs (kelt: Bécsújhely, 1686), Kövér Miklós (kelt: Bécs, 1686), Bottyán János (kelt: Bécs, 1687), Tolnaszentgyörgyberegi Pálffy Mihály (kelt: Bécs, 1688), Horváth Mihály továbbá Körösy másképpen Szabó János (mindkettő kelt: Bécs, 1690), Kozina Demeter (kelt: Laxenburg, 1690), Gyura János (kelt: Bécs, 1693), Széki Teleki Mihály birodalmi grófi rangjának megerősítése és címer (kelt: Bécs, 1697), Boncz András (kelt: Bécs: 1698), Hatolykai Mátis Kelemen stb. (kelt: Bécs, 1700), Rákosi Csipkés András stb. (kelt: Bécs, 1702) címerképe: ágaskodó lovon ülő magyar vitéz dárdájával átdöf egy gyalogos törököt (kelt: Bécs, 1702).

[13] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 82. rajz.
[14] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 98. rajz.
[15] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 118., 122., 124. rajz.
[16] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 127. rajz.
[17] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 137. rajz.
[18] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 150. rajz. Vö. CSOMA, 1913. 128–129.
[19] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 157., 174. rajz.
[20] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 247. rajz.
[21] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 295., 316., 345. rajz.
[22] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 355., 377., 415., 511., 520., 529. rajz.
[23] Közli r–r. NICSÉ 1899. 76.
[24] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 534., 548., 583., 639., 646., 648., 673., 691. rajz.
[25] Közli –r r NICSÉ 1899. 112.
[26] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 712., 721., 727., 760., 782., 789., 790., 862., 871., 875., 876., 888., 895., 897., 903., 922., 931., 948., 969., 887. rajz.

Perényi János címerén egy magyar vitéz hátrakötött karú török foglyot kísér (kelt: Bécs, 1688).[26]

III. Károly király címeradományai között is megtalálható a levágott török fej motívuma: Sárközy másképpen Forray János és Márton (kelt: Bécs, 1714), Szentsimoni másképpen Csatószegi Csató János (kelt: Bécs, 1714), Berlechich Tamás (kelt: Bécs, 1716), Latanovits István (kelt: Bécs, 1619), Kostyán Péter Pál ill. Kiss György (mindkettő kelt: Bécs, 1723), Orczy István birodalmi bárói rangot és címert adományozó oklevele (kelt: Bécs, 1731).[27]

Mária Terézia királynő adományai között is akad levágott török fejes címert ábrázolóarmális: Machay Zsigmondé (kelt: Bécs, 1769).[28]

A címermotívum kései előfordulásai I. Ferenc királyhoz kötődnek: A török háború idején a hadiszállítási ügyekben résztvevő és tizenegy katonát saját költségén kiállító Adudich Xavér Ferenc pozsegai szolgabírót érdemeiért nemességre emelte az uralkodó. Négy mezőre osztott címerpajzsa egyik mezejében vágtató lovas jobbjával kardjára tűzött török fejet tart (kelt: Bécs, 1799).[29] Salamon Mihály (kelt: Velence, 1816) és Pataki Trunkl Ferenc (kelt: Bécs, 1817) kapott levágott török fejes címert.[30]

Csoma József a török-magyar harcokkal kapcsolatos jellegzetes címerekről a következőket írta: A 16–17. században tömegessé válnak a címeradományozások, s a címerképek többsége igen gyatra („hiányzik is minden heraldikai lendület, szépség, tárgya nem lelkesítette a festőművészt, robotban készültek a felületesen festett, legtöbbször elrajzolt, gyakran tévesen szerkesztett, ábrázolásaikban kevés változatot mutató címerek. A gyors és tömeges kancelláriai munkának róható fel azután azon gyakran ismétlődő eset is, hogy az armális szövegébe beiktatott címerleírás nem egyezett a belé festett címerrel... Gyakran ismétlődő, valódi sablonokká vált alakok ezen címereknél az oroszlán, a veres ruhás vagy páncélos kar, markukban karddal, nyíllal vagy buzogánnyal, fészkén ülő pelikán, kövecset tartó daru, fehér galamb, csőrében olaj- vagy pálmaággal. Érdekesebbek ezeknél s a XVII. századi magyar heraldikára jellemzőbbek a harci jeleneteket ábrázoló címerek. Általában a XVII. századi magyar címeradományok, az akkori török-magyar háborúk címerek ábrázolt története. Száz és százszámra láthatók a karcra húzott török fejek, a vágtató lovasok és a sisakdíszek könyöklő karjainak markában szorongatott kardokra feltűzve. Éppen olyan gyakori a veres ruhás és sárgacsizmás férfiú, ki jobbjában kivont kardot, baljában török fejet tart. Nem ritkák a földön heverő török fejek, valamint a fejetlen török holttetemek sem. Gyakoriak a török-magyar párbajok is, gyalog és lóháton, melyben mindig a magyar a győztes...".[31]

Mindehhez tegyük hozzá, hogy a török-magyar harcokban kitűnt jeles személyiségek korántsem mindegyike kapott olyan címert, amelyben török harcos (harci jelenet) vagy levágott török fej látszik. A harci jelenetes ill. a levágott török fejes címerek mindenesetre a 16–17. század magyar heraldikájának sajátos csoportját képezik.

Abban nincsen semmi meglepő, hogy 1526 előtt királyaink, majd 1526 után a Habsburg uralkodók egyértelműen, félreérthetetlenül a török-magyar harcokra utaló török harci jelenetet ill. levágott török fejet ábrázoló címereket adományoztak. Annál meglepőbb viszont, hogy János király, majd Izabella királyné, aztán egyes erdélyi fejedelmek is adományoztak ilyen típusú nemesi jelképeket, noha hivatalosan ők a török szultán szövetségesei, sőt alattvalói, adófizetői voltak.

A 16–17. század fordulóján adományozott levágott török fejest ábrázoló címert Báthori András erdélyi fejedelem is, Félenyedi Dévai Györgynek (kelt Gyulafehérvár, 1599).[32] Nem véletlen, hogy Báthori Zsigmondtól egész sor levágott törökfejes motívumú címer adományozása származik: Tarnády Balogh Lőrinc számára, Gyulafehérvári Nagy István számára, Vály György számára, Peselneki László István számára (valamennyi kelt: Gyulafehérvár, 1602).[33]

Bocskai István, aki élete utolsó két esztendejét leszámítva a török elleni harc meggyőződéses hívének számított, fejedelemként nem csupán a már említett török harccal kapcsolatos motívumot tartalmazó címert adományozta. Barmos János és István címerén is megtalálható a levágott török fej (kelt: Korpona, 1605).[34] Levágott török fejet láthatunk Csorvási Füri - György és Antal, továbbá Dévai Kőszegi Jakab és Károlyi Károly János általa adományozott címerében is (kelt: Kassa, 1606).[35] Szintén 1606-ban olyan címert adományozott lapispataki Segnyey Miklósnak, amely valóságos képregény

[27] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 995., 997., 1007., 1023., 1041., 1042., 1056. rajz.

[28] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 1117. rajz.

[29] PETTKÓ 1899. 105.

[30] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 1176., 1177. rajz.

[31] CSOMA 1913. 139–140.

[32] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 208. rajz.

[33] Képüket legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 221–224. rajz.

[34] RESZEGI 1936. 4–5. (Bihar község Vám-utcájában egy udvartelket is kaptak adományul a már korábban is nemesi rangban lévő mgadományozottak).

[35] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 249., 251., 255. rajz.

formájában mutatja be az adományozott érdemeit: a három részre osztott pajzs egy-egy része harci jeleneteket ábrázol. Az első Gyergyó vár ostromát, a második a szabadkai vajdával vívott párbaj bemutatása, a harmadik támadás Eperjes város falainál.[36] Hasonló párbaj-jelenetes az Échy-címer is.[37]

Bocskai utódja a fejedelmi székben, a török elleni sikeres végvári küzdelmekben nagy hírnévre szert tevő Rákóczi Zsigmondtól is maradt levágott török fejes címeradomány, amelyet Vecsey Fábián kapott (kelt: Kolozsvár, 1607).[38]

Ismerünk levágott török fejes címeradományt Báthori Gábor fejedelemtől is: Békés János számára történt (kelt: Gyulafehérvár, 1608).[39] Hasonlóképpen ilyen címert kapott tőle Kövendi Székely más néven Beke Márton (kelt: Kolozsvár, 1609),[40] valamint Magyarzádi András Mihály (kelt: Szeben, 1611),[41] Hosszúmezei Varga-Pál Tamás (kelt: Szeben, 1612).[42] A Daróczy-család címeres nemeslevelén is levágott török fejet találunk a címerpajzson (kelt: Gyulafehérvár, 1609).[43]

Az Oszmán Birodalom által mindvégig erőteljesen támogatott Bethlen Gábor erdélyi fejedelem sem átallott levágott török fejes címert adományozni. Bizonyítja ezt Bezerini Puskás András általa adományozott címere (kelt: Tyrnau, 1621), Szegedi István címere (kelt: Gyulafehérvár, 1623).[44] Baranyay más néven Horváth János olyan címert kapott, amelyben egy ágaskodó lovon ülő vitéz előtt jellegzetes bugyogós török alakja fekszik a földön.[45]

I. Rákóczi György fejedelemtől is maradtak ránk levágott török fejes címerek: ilyet kapott Bikfalvi Harkó András (kelt: Gyulafehérvár, 1635), Lugosi Dragumér János (kelt: Gyulafehérvár, 1636).[46] Érsekújvári Nagy Balázs címerképén vágtató magyar lovas lovon menekülő törököt üldöz (kelt: Gyulafehérvár, 1642).[47]

II. Rákóczi György Váradi Mihálynak adományozott címerében egy vitéz a baljában levágott török fejet tart (kelt: Bisztrica, 1649).[48]

A török fegyverek hathatós segítségével erdélyi fejedelmi székbe került jámbor Apafi Mihálytól is maradt ránk levágott török fejes címert adományozó armális: Dési Pál Péteré (kelt: Gyulafehérvár, 1669), Kolozsvári Ménasághi Mihályé (kelt: Szamosújvár, 1670), Dersi Pál Ferencé, Szentimrei Görgényi Györgyé (mindkettő kelt: Gyulafehérvár, 1672), Timár Demeteré (kelt: Fogaras, 1678).[49]

Ezekkel ellentétben a keresztények egymás közötti harcaira direkt módon utaló címereket nemigen találunk. Kivételnek tekinthető Záray Lázár említett címere (1533).

Láthatóan tehát a történeti Magyarország címerszimbolikája a 16–17. század folyamán mindvégig a keresztény együvé-tartozást szimbolizálta, s élesen elutasította az oszmán-török világot.

Való igaz, hogy címertani szempontból a 16–17. század címerei többnyire sablonosak és gyakorta hibásan megszerkesztettek. A török–magyar harcok ábrázolása gyakorta a címertan legalapvetőbb szabályainak fölrúgásával történt. Csoma József erre több különösen szembeötlő példát is fölhoz. I. Lipót Cserépi Györgynek adományozott címere (kelt: Bécs, 1668) jellegzetes darabja ennek a csoportnak: „Ennek pajzsában. zöld alapon jobbról kékruhás, veresnadrágos, sárgacsizmás, tollas kalpagos magyar harcos fekete lovon ül, balról szintén lovon, turbános, zöld kaftános török ül, mindkét harcos gyorsan forgatja kardját egymás ellen, mégis a törököt a magyar úgy megsebesíti, hogy az baloldalra dőlni s már-már a földre leesni és letiportatni látszik... Sisakdísz: a pajzsbeli magyar harcos koronából növekvőn, baljában kardot, jobbjában vérző török fejet üstökénél fogva tart."[50]

Megfigyelve a 16–17. századi királyaink valamint erdélyi fejedelmeink által adományozott, a török harcok motívumát tartalmazó címeradományait, nem tapasztaltunk különbségeket, nem különíthe-

[36] Uo. 140.
[37] Rajza uo. 141.
[38] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 261. rajz.
[39] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 269. rajz.
[40] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 283. rajz.
[41] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 312. rajz.
[42] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 318. rajz.
[43] MOLNÁR 1935. 65.
[44] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 360., 385. rajz.
[45] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 367. rajz.
[46] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 564. rajz.
[47] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 629. rajz.
[48] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 523., 530. rajz.
[49] Képét legújabban közli NYULÁSZI-STRAUB 1999. 787., 812., 814., 845. rajz, LXXXVII. tábla.
[50] CSOMA 1913. 140. Csoma volt az, aki arra is fölfigyelt, hogy egyes esetekben a sisakdísz nem a pajzsban lévő ábra megismétlése a heraldika szabályai szerint, hanem inkább annak folytatása. A Bubik család címerpajzsán egy felfegyverzett magyar áll egy török vár előtt (a vár tornyán lévő félhold a török uralom jelképe), a sisakdísz viszont már a győzedelmes harcra utal: a magyarharcos szekercéjére levágott törökfej van föltűzve. A Cserépy-címer pajzsának jelenetén keményen küzd egymással a török és a magyar vitéz, a sisakdísz viszont: a magyar vitéz baljában tartja a török vérző, levágott fejét. (uo. 141–142.). Sajátosan bonyolult a Jókay-család címere is. Jókay Sámuel I. Lipót uralkodása alatt Esztergom visszafoglalt várában zászlótartó lett. A megvesztegetett tüzérek helyett maga irányzott egy ágyút a törökökre, s a jól sikerült lövéssel egy pasának a karját sikerült eltalálnia. A pajzsban sátorok alatt táborozó törökök játszanak, középen a pasa sátra. A tábor fölé emelkedik a várbástya, amelynek tetején egy magyar vitéz egyik kezével zászlót tart, a másik kezével elsüti az ágyút (NAGY V. 347).

tők el semmilyen vonatkozásban különféle típusok.

Van példa arra is, hogy a címerben lévő levágott fej nem török harcosé. A Kőhalom vidékéről származó Halmágyi Halmágyi István 1578-ban a Moldva felől betörő kozákokkal hadakozva egy hatalmas termetű kozákot hosszas csetepaté után megölt és levágta a fejét. Báthory Kristóf fejedelemtől ezért 1579-ben címeres nemeslevelet kapott. A címerképen egy magyar ruhás vitéz jobbjában szablyát tart, baljában pedig hajánál fogva egy levágott férfifejet.[51]

Nemcsak családi címereken szerepel levágott török fej. Turóc vármegye 1709-ben kapott címert, amelynek címerpajzsában lebegő páncélos kar tart szablyával átszúrt török fejet.[52]

A városi címerek közül török fejet találunk az erdélyi Felvinc és Aranyosgyéres, a tiszántúli Hajdúdorog, Hajdúnánás, valamint Derecske, a partiumi Karánsebes, a Duna–Tisza közén Jászjákóhalma, a Délvidéken Nagykikinda, a Dél-Dunántúlon pedig Mohács címerében.[53]

Természetesen adatgyűjtésünk korántsem tekinthető teljesnek. Elsősorban a nagy gyűjteményes címerkiadásokat néztük át.[54] A török fej mint címermotívum mellett megkezdtük mintegy másfél évtizeddel ezelőtt a többi címerkép összegyűjtését is. Azonban egy ilyen volumenű munka meghaladja egyetlen ember erejét, főleg ha a kiadatlan címeres levelek és az egyes levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban lappangó nyomtatott ill. kéziratos címeres emlékek összegyűjtését is belevonjuk. Meggyőződésünk azonban, hogy egy minél teljesebb magyar címerkataszter elkészítése nélkül nem írható meg a magyar címerhasználat története.[55]

[51] VERESS 1911. 115–116.

[52] CSORBA 1991. 120.

[53] Vö. SZÉLL 1941.

[54] Elsősorban NYULÁSZI-STRAUB 1999., MCK, SEIBMACHER 1885., NAGY 1857., ÁLDÁSY–MNM, stb. Vö. MCSCI. Az MCK megjelent egyetlen kötetében A–C kezdőbetűk közötti családok között a következő címerek (pajzs vagy sisakdísz ill. mindkettő) alakjai között találunk török fejet: Abaffy, Ács, Adorján, Affra, Agich, Akay, Akomár, Ademovich, Albertffi, Almási, Anderkó, Andrássy, Andró, Angyal, Annich, Antal, Antall, Antunovich, Árkosi, Ármos, Arnótfalvy, Asszony, Babos, Bachich, Báchmegyey, Bagotai, Bak (?), Bakka, Bakó, Baky, Balás, Bálint, Balogh (7 azonos nevű család), Bánffy, Bányász, Baaranyay, Barcsay, Bárky, Barla, Barmos, Barsich, Bartha (3 azonos nevű család), Basa, Báthory, Batta, Batu, Becsek, Bede, Beder, Berkes, Békesi, Balánszky, Belényessy, Bélteky, Benczédi, Bende, Benedekfi, Benke, Benő, Benykő, Bereczky, Berey, Berky, Bertha, Bertók, Bessen, Biró (2 azonos nevű család), Bitzó, Bobor, Bócz, Bodisár, Bodnár, Bodó, Bogáthy, Bogor, Bollyky, Boncz, Borbáth, Boros, Bors, Borsy, Bory, Bölöny, Brády, Branavacsky, Brencsán, Buday, Bujanovics, Bukó, Butak, Búzássy, Cherebó, Compositus, Csabay (2), Csákány, Csanády, Csarada, Császár, Csáthy (?), Csató, Cseh, Csehy, Csenkey, Csapy, Cseresnyés, Cserey, Csergheő, Csernátoni, Csernoevicz, Csergő, Csetri. Sok a törökfejes címer Horvátországban és Szlavóniában (vö. SEIBMACHER: Der Adel von Kroatien und Slavonien. Nürnberg, 1899.)

[55] Vö. ÁLDÁSY 1923., BERTÉNYI 1993., DONÁSZY 1938., KUMOROVITZ 1993., SZENDREI 1905.

IRODALOMJEGYZÉK

ÁLDÁSY-MNM	ÁLDÁSY Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában található címereslevelek jegyzéke. 1-8. Bp., 1904-0942.
ÁLDÁSY 1923	ÁLDÁSY Antal: Címertan. Bp., 1923.
BÁRCZAY 1897	BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp., 1897.
BERTÉNYI 1993	BERTÉNYI Iván: Új magyar címertan. Bp., 1993.
CSOMA 1913	CSOMA József: A magyar heraldika korszakai. Bp., 1913.
CSORBA 1991	CSORBA Csaba: Vármegyei címerek és Borsod-Abaúj-Zemplén címere. HOMÉ 28-29. (1991), p. 105-135.
DONÁSZY 1938	DONÁSZY Ferenc: A heraldika múltja, jelene és a jövő feladatai. In: Szentpétery Emlékkönyv. Bp., 1938. p. 130-141.
ILLÉSSY-PETTKÓ 1895	A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemes, czím, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867. Összeállították Dr Illéssy János és Pettkó Béla. Bp., 1895.
KISS 1903	R. KISS István: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar címerekben. Turul 21. (1903), p. 49-56, 119-125, 162-171.
KUBINYI 1993	KUBINYI András: Csoma József kora és tudományos munkássága. Szülőföldünk 20. (1993), p. 72-75.
KUMOROVITZ 1993	KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. 2. jav., bőv. kiad. Bp., 1993.
MCK	Magyarország Címeres Könyve 1. (A-C). Szerk. Dr. Alapi Gyula, stb. Bp., 1913.
MCSCI	Magyar családtörténeti és címertani irodalom 1561-1944. Baán Kálmán gyűjtését javította és kiegészítette: Kóczy T. László és Gazda István. Bp., 1984.
MOLNÁR 1936	MOLNÁR József: Néhány tiszántúli nemes családról. Magyar Családtörténeti Szemle (1936), p. 65-66.
NAGY 1857	NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal 1-12. Pest, 1857-1865.
NICSÉ	Nagy Iván Családtörténeti Értesítő (1899-1901)
NYÁRY 1886	NYÁRY Albert: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886.
NYULÁSZI-STRAUB 1999	NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Öt évszázad címerei. Szekszárd, 1999.
OROSZ 1900	OROSZ Ernő: Jegyzéke a Heves vármegye levéltárában őrzött czímeres nemesleveleknek. Nagy Iván Családtörténeti Értesítő (1899), p. 302-308. és 1900. p. 119-127.
PETTKÓ 1899	PETTKÓ Béla: Czimerleírások a Királyi Könyvekből. Nagy Iván Családtörténeti értesítő (1899-1901)
RESZEGI 1937	RESZEGI Lajos: Bihar vármegye levéltárának eredeti címeres nemeslevelei. Magyar Családtörténeti Szemle (1937), p. 1-5.
SIEBMACHER 1885	Siebmarcher: Grosses und allgemeines Wappenbuch... Nürnberg, 1885-1892, 1899-
SZÉLL 1941	SZÉLL Sándor: Városaink neve, címere és lobogója. Történeti és heraldikai tanulmány. Bp., 1941.
SZENDREI 1905	SZENDREI János: Magyar viseletképek czímeres leveleinkben. Bp., 1892.
SZENT-IMREY 1900	SZENT-IMREY Tamás: Beregvármegye levéltárában hiteles másolatban őrzött czímeres levelek. Nagy Iván Családtörténeti értesítő (1900), p. 44-50.
TURCHÁNYI 1900	TURCHÁNYI Tihamér: Zólyomvármegye levéltárában őrzött nemesslevelek. Nagy Iván Családtörténeti Értesítő (1900), p. 39-41.
VERESS 1911	VERESS Endre: Halmágyi Halmágyi István. Genealogiai Füzetek (1911), p. 113-122.

DIE HERALDISCHEN DENKMÄLER DER KÄMPFE GEGEN DIE TÜRKEN (UNSERE WAPPEN MIT ABGESÄBELTEN TÜRKENKÖPFEN)

In der ungarischen Geschichte betragen die Kämpfe gegen den Türken etwa vierhundert Jahre. Es ist verständlich, dass dieser Kampf auch auf den ungarischen Wappen erschien, derer Eigenartigkeit von den westlichen Wappen abweichend ist, nämlich dass die Bestrebung auf die natürliche Darstellung auf den Wappenbildern ziemlich häufig ist.

Auf einer der Wappengaben (1418) des Königs Zsigmond ist ein charakteristischer bärtiger Türkenkopf (Büste) zu finden, dann schon von der zweiten Hälfte des Jahrhunderts erscheinen auch türkisch-ungarische Kampfszenen als Wappenbilder. Der Wappenschild und Helmverzierung diejenigen, die in den Kämpfen gegen die Türken Verdienste erwarben und dafür Wappengabe enthielten, deutet nicht unbedingt in allen Fällen direkterweise auf die Kampfverdienste hin. Die Figur des Türken, d. h. der abgesäbelte, erstochene, besiegte oder gefangen genommene Türker erscheint an vielen Wappen, aber das häufigste Motiv ist dennoch der abgesäbelte Türkenkopf. In der Darstellung ist der Kopf im Schildfeld manchmal schwebend dargestellt, aber am häufigsten ist er entweder mit Säbel durchstochen, oder ist auf dessen Spitze, bzw. auf der Lanzenspitze zu sehen.

Die Habsburger-Herrscher von Ungarn haben nach 1526 bis dem Anfang des 18. Jahrhunderts oft solche Wappen gestiftet. Die letzten Wappengaben mit Türkenköpfen stammen aus den 1810er Jahren.

Am meisten auffällig ist es, dass die Witwe des sich mit den Türken gezwungen verbündende Königs János (1526–1540), die unter dem Protektorat der Türken herrschende Königin Isabella und später auch die türkenvasallischen Fürsten von Siebenbürgen ziemlich viele solche Wappen gaben, bei denen die Deutung auf die Kampfszene, oder auf den abgesäbelten Türkenkopf eindeutig ist. Das deutet auf eine eigenartige politische Ideologie hin. Dagegen ist aber jenes Wappenbild die größte Rarität, das auf die Kämpfe zwischen Christen hindeutet. Sichtbar symbolisierte die Wappenbildersprache daher die christliche Zusammengehörigkeit durchgehends des 16–17. Jahrhunderts und wies die osmanisch-türkische Welt stark zurück.

Der Türkenkopf ist nicht nur auf Familienwappen zu finden, sondern auch auf den Wappen eines der damaligen ungarischen Komitate (Túróc), und in einigen Städten (im siebenbürgischen Felvinc und Aranyosgyéres, in Hajdúdorog, Hajdúnánás sowie Derecske links der Theiß, in Karánsebes in Partium, in Jászjákóhalma im Donau–Theiß–Zwischenstromland, in Nagykikinda im Südland sowie in Mohács in Südtransdanubien) zu sehen.

812. Dersi Pál

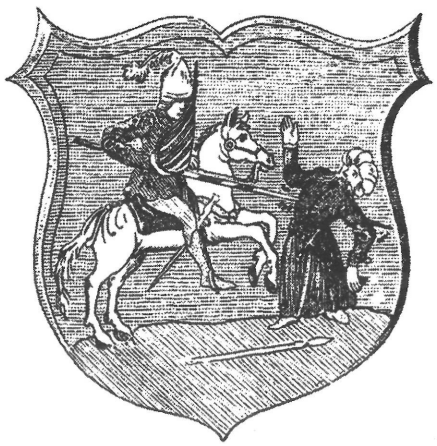

73. Gávai

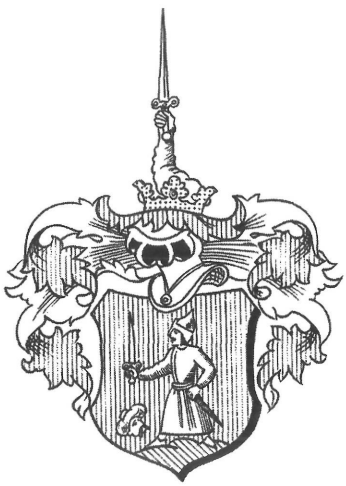

98. Fejéregyházi Tóth

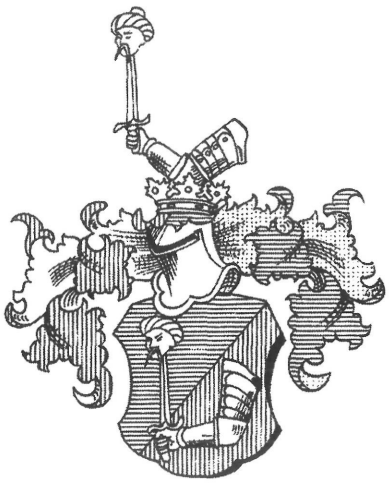

157. Endridy

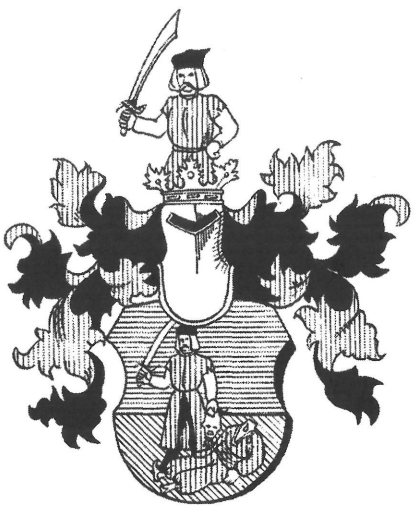

222. Gyulafehérvári Nagy

249. Csorvási Füry alias Csorvásy

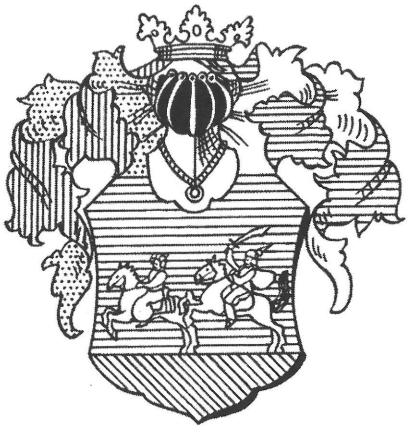

564. Érsekújvári Nagy

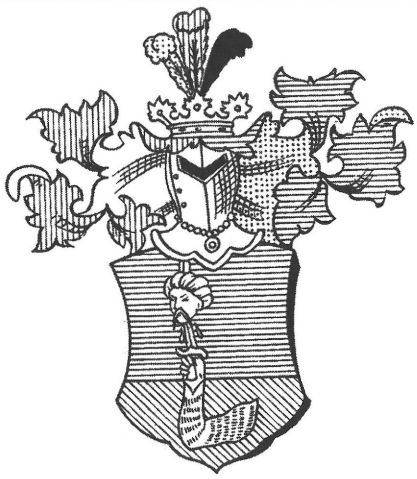

385. Szegedi

619. Sibay alias Csehi

673. Kovács

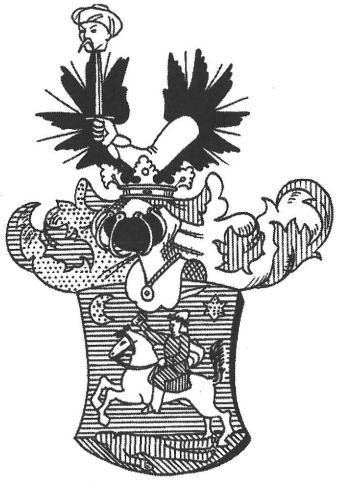

716. Fülöp

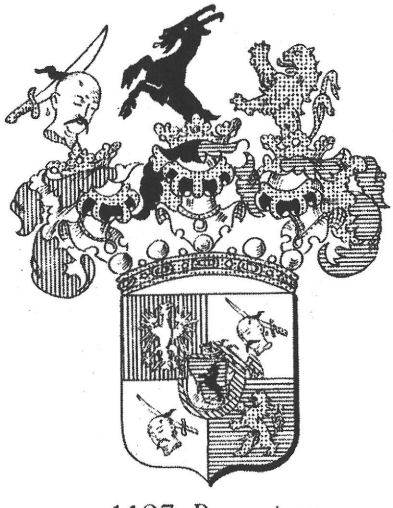

1127. Berzeviczy

1056. Orczy

871. Tóth

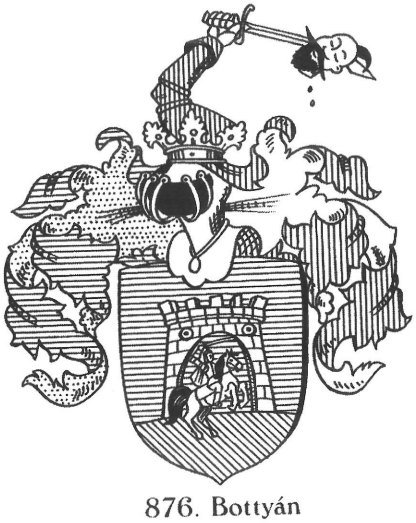

876. Bottyán

969. Rákosi Csipkés

997. Szentsimoni alias Csatószegi Csató

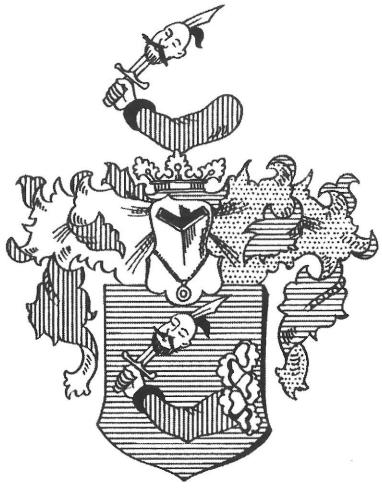

523. Bikfalvi Harkó

GERELYES IBOLYA

KÍNAI SZELADON KERÁMIA A BUDAVÁRI PALOTA LELETANYAGÁBAN

A 16–17. század folyamán, a törökség tárgyi kultúrájának részeként magyar területre érkező keleti kerámia típusokra a kutatás már régebben felhívta a figyelmet. A hódoltságkori agyagművességgel foglalkozó tanulmányok sorában úttörő jellegűnek nevezhető Garády Sándornak a tabáni ásatások leletanyagára alapozott munkája, amelyben a szerző jó érzékkel, helyesen választotta el a „kisázsiai eredetű majolika kávéscsészéket" – valójában az izniki és kütahjai eredetű fajansztárgyakat – az egyéb, ugyancsak török, illetve balkáni eredetű agyagedényektől.[1] A tanulmány megjelenése óta eltelt hatvan év során itthon és külföldön egyaránt jelentős változások következtek be mind a kutatás szemléletét, mind pedig módszertanát illetően.[2] Minden azóta történt feltárás azonban csak megerősítette azt az alapvető felismerést, miszerint a magyarországi hódoltságkori régészeti leletanyagban, a 16. század második felében, – a hazai szakirodalomban általánosan elfogadott terminológia szerint töröknek nevezett – jó minőségű, vörös agyagú, monochrom mázas kerámia mellett, azok kísérőjeként megjelennek a kisázsiai eredetű fajanszok, illetve a kínai porcelánok töredékei.[3] A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez a jellegzetes hódoltsági anyag gyakorlatilag soha nem tisztán, hanem időszaktól és lelőhelytől függően más-más arányban, de mindig a korabeli magyar, európai, illetve az egyértelműen balkáni eredetű redukált égetésű vagy kézikorongos darabokkal keverten kerül elő. Alapvető volt e tekintetben Gerő Győzőnek 1975-ben, az V. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszuson elmondott előadása, amelyben a készítés helye, illetve a kerámia nyersanyaga alapján három keleti eredetű csoportot állított fel; úgymint 1) kisázsiai eredetű török fajanszok (izniki és kütahjai áru), 2) perzsa eredetű mázas kerámia és félporcelán, 3) kínai porcelánok.[4]

Az azóta megjelent anyagközlések azt igazolják. hogy Gerő Győző beosztásával ma is egyet kell értenünk. Az elmúlt negyed században a török fajanszáru, – elsősorban a budai leletanyag – a növekvő számú anyagközlés révén kissé kilépett a korábbi ismeretlenségből.[5] Továbbra is meglehetősen rejtve maradtak a fentebb a második csoportba sorolt perzsa fajanszok, a korabeli kínai porcelánok perzsa területen készült utánzatai.[6] A szakmai köz-

[1] GARÁDY 1944. 383, 394, CXLI. tábla

[2] A második világháborút követő évtizedekben országszerte nagyléptékű műemlékvédelmi helyreállító és kutatómunka, illetve régészeti feltáró tevékenység indult meg. A megkutatott objektumokból, elsősorban a várakból hatalmas mennyiségű későközépkori és török kori kerámia került napvilágra, amelynek feldolgozása – még ha csak részlegesen történt is meg – jelentősen átformálta a kutatás szemléletét. Ugyancsak jelentős szemléletbeli váltás következett be az izniki kerámia kutatása terén, szakítva a korábbi merev megközelítéssel, amely minden létező típust négy alap periódus valamelyikében próbált elhelyezni. Jelen anyagközlésnek nem feladata az izniki kerámia kutatás történetének áttekintése, így itt csak utalnék Nurhan Atasoynak illetve Julien Rabynek a teljes témát átfogó közös monográfiájára, minden további irodalmi hivatkozással. V.ö: ATASOY–RÁBY 1989.

[3] H. Gyürky Katalin felvetése szerint az izniki kerámia egyes korai típusai már 1541 előtt feltűnhettek Budán. V.ö. GYÜRKY 1974. 416, 422–423. Történeti forrásokkal is alátámasztott véleményét tiszteletben tartva meg kell azonban jegyeznem, hogy az általa közölt darabokat az azóta nagyléptékben fejlődő izniki kerámia kutatás jelen állása szerint valamivel későbbre keltezi, készítésük időhatárát az 1550–es évekig felhozva. V.ö. ATASOY–RABY 1989. Fig. 350–362, 372. 684.

[4] GERŐ 1978. 348.

[5] A teljesség igénye nélkül az alábbi tanulmányokra hívnám fel a figyelmet: kisebb országos összefoglalást közölt GERŐ 1989. 143–148; illetve ugyancsak ő a budavári leletekről. V.ö: BIEGEL 1991. 540–542.; az egykori szolnoki vár területéről származó izniki kerámia darabokat Kovács Gyöngyi adta közre.V.ö. KOVÁCS 1984. 44–52. 28–29.tábla; néhány kiemelkedő darab szerepelt a 16. századi oszmán művészetet bemutató Nagy Szulejmán szultán és kora című kiállításon. V.ö. GERELYES 1994. 44–46, 114–119 és 130. képek; Legutóbb ismét a budavári palota anyagából született közlemény. V.ö. TÓTH 2002. 263–266.

[6] A feldolgozatlan, közöletlen leletanyagban, pl. a budavári palota, az egri vár illetve a bajai török palánkvár leletei között számos ilyen darab létezik. Néhány darabot ismerünk Gerő Győző fent idézett tanulmányából, az egri vár ásatásából, valamint egy kisebb töredéket közölt Tomka Gábor a szendrői vár anyagából. V.ö. GERŐ 1978. Abb 6–7., KOZÁK 1963. 131, 159, 35. kép, illetve TOMKA 2002. 299–300.1.ábra. 2.

tudatban az első csoport anyagához hasonlóan jól ismertek a kínai porcelánok - döntő többségükben császék - feldolgozottságuk azonban messze lemarad azokétól.[7]

Van a keleti eredetű kerámiának egy olyan, eddigi ismereteink szerint eléggé kis számú, ám különleges csoportja, amely a magyarországi kutatás figyelmét elkerülve, látens módon húzódik meg a hódoltságkori régészeti leletanyagban. Az alábbiakban erről a csoportról, az ún. *szeladon* kerámiáról szólnék, megpróbálva összegezni azt, amit jelen ismereteink alapján biztosan állíthatunk a hazai darabokról.[8]

A SZELADON KERÁMIA EREDETE ÉS ELTERJEDÉSE AZ ISZLÁM ORSZÁGAIBAN

Ez a kerámia típus Kínában született meg, prototípusa már a Sung korban (960-1279) kimutatható. A Yüan kor (1279-1368) folyamán Csekiang tartományban, Lung-Chüanban készítették a Lung-chü'an-yao elnevezésű vastag, sötétebb vagy világosabb szürke színű, kőcserepet, melyet redukált égetéssel előállított, vastartalmú, a zöld szín különböző árnyalatait megjelenítő ún. „szeladon-máz" fedett. A jó minőségű, egyenletes, fényes máz alatt az edény testét gyakran bekarcolt, bemélyített, vagy relief-szerűen kiemelkedő mintázat díszítette. Nem volt ritka az öntött, utólag az edény testéhez erősített díszítmény sem. A későbbi, vagy a kevésbé jó minőségű példányokon a máz elszíneződhetett, vagy megrepedezett. A Ming korban (1368-1644) a gyártás központját Lung-Chüanból az attól ÉK-re fekvő Ch'u-chouba helyezték át, ahol ugyan a korszak végéig gyártották ezt a kerámiát, a változtatás azonban minőségi romlással járt együtt. Ugyancsak a Ming korban jelent meg - az előbbi továbbélése mellett - egy újabb típus, a Honanban gyártott, vastagfalú, sötétolívzöld mázas, finom mintázatú változat. A 14. század utolsó harmadában a kínai kerámiagyártásban két domináns áru-fajta létezett; a kék-fehér porcelán, illetve a Lung-ch'üan szeladon. A 15. század első évtizedeire a kék-fehér porcelán áru győzedelmeskedett. A Lung-chü'an szeladon gyártása folytatódott ugyan, de anyaga változott, durvább, nehezebb lett, és a kevésbé gondosan felügyelt redukált égetés következtében a máz színe sokszor vált zöld helyett sárgásbarnává. A 15. század elejétől a szeladon formailag, sőt díszítményeit tekintve is egyre inkább a kék-fehér porcelán utánzatává vált, a század végére pedig egyértelműen háttérbe szorult.[9]

A nemzetközi szakirodalom egyik kiemelt témaköre az iszlám országait elárasztó kínai kerámia típusok, illetve azon hatások vizsgálata, amelyet ez az áru a helybeli kerámia művességre gyakorolt. A kínai kerámia kutatása több ponton kapcsolódik a hódoltsági kapcsolatok révén a magyarországi kutatást elsősorban érdeklő oszmán kerámiagyártás történetéhez.

A szeladon kerámia folyamatos gyártására, és az iszlám országai felé irányuló tömeges exportra utalnak a régészeti leletek és a fennmaradt nagy

[7] A közölt anyagban a legjelentősebb együttes az egri vár anyagából ismert. V.ö. KOZÁK 1963.131, 159; KOZÁK 1964. 270. Nagyságrendekkel kisebb a gondosan feldolgozott szolnoki anyag. V.ö .KOVÁCS 1984. 52-54, 30-31. tábla.; A gazdag budai anyagból néhány töredéket közölt Gerő Győző. V.ö. GERŐ 1978. Abb.8., valamint ugyanő egy nagyobb válogatást a braunschweigi kiállítás anyagában. V.ö. BIEGEL 1991. 540-542;
A szakirodalomban vissza-visszatérő felvetés, hogy a kínai porcelán áru megjelenése megelőzheti a török hódoltságot. V.ö. GEREVICH 1973. 264.; HOLL 1988. 188. Az izniki fajanszok problematikájához hasonlóan ez a kérdés sem dönthető el az egyes darabok, illetve a leletegyüttesek konkrét elemzése nélkül. A közölt magyarországi leletanyagban pillanatnyilag nem rendelkezünk olyan kínai porcelán áruval, amely a lelőkörülmények alapján biztosan a hódoltságot megelőzően került volna magyar tulajdonba, a közölt anyag viszont mindig hódoltságkori megjelenésre utal.
A kínai kerámia - porcelán és szeladon áru- európai megjelenésének története, bár szorosan kapcsolódik jelen tanulmány témájához, itt most nem kerülhetett feldolgozásra. Gerevich László fent idézett felvetésére azonban érdemes reflektálnunk, hiszen az általa idézett adat nem a porcelán, hanem éppen e cikk témáját adó szeladon korai európai megjelenésére utal. A magyar vonatkozások miatt számunkra is különösen fontos darab, mint az az alább hivatkozott tanulmányokból kiderül, soha nem járt Budán. A 14. század elején készült, a nemzetközi szakirodalomban Gaignières-Fonthill vázaként számontartott szeladon tárgy Dercsényi Dezső közleménye révén mint „Nagy Lajos porcellánkancsója" vált ismertté a magyar nyelvű szakirodalomban. V.ö. DERCSÉNYI 1941. 162-163. A tárgy hiteles történetének feldolgozását és eredetének pontos meghatározását Arthur Lane-nek, illetve végezetül Krisztinkovich Bélának köszönhetjük. Ennek alapján bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a szicíliai kapcsolatok révén a kínai porcelán már Marco Polo előtt, a 13. század utolsó negyedében eljutott Európába. V.ö. LANE 1967. 35-43.; KRISZTINKOVICH 1969. 187-192.
Az európai gyűjteményekbe került szeladon darabok vonatkozásában jó összefoglalást közöl Ernst Zimmermann. V.ö. ZIMMERMANN 1923. 121-125.

[8] Jelen tanulmány a budavári leletanyagot dolgozza fel. A budai anyagon kívül a gyulai vár ásatásból ismerünk néhány töredéket, és egy rekonstruált szeladon edényt (Gyula, Erkel Ferenc Múzeum 63.119.1.) a torony előtti farkasverem betöltéséből, vegyes, 18. századi anyaggal is kevert rétegből. Sejtésem szerint a feldolgozatlan anyagban más lelőhelyeken is számos szeladon töredék rejtőzhet.

[9] A szeladon kerámia történetére vonatkozóan az alábbi irodalmat idéztem: FEDDERSEN 1958. 49-50; MEDLEY 1976. 115-118, 195, 213-214; ZIMMERMANN 1923. 112-128. A szeladon elnevezés eredetét illetően a legvalószínűbb magyarázat, hogy Európában a kifejezés egy 17. századi regény 100 évvel későbbi színpadra állítása során vált ismertté, a Szeladon nevű szereplő zöld színű ruházata alapján. V.ö. ZIMMERMANN 1923. 118.

gyűjtemények.[10] Az iszlám világában e kerámia típus iránt megnyilvánuló nagyfokú érdeklődést a hozzáfűződő hagyománnyal szokták indokolni, amely szerint méreggel érintkezve színét változtatja, vagy eltörik.[11]

Egyiptomot a 12. század közepétől elárasztotta a szeladon kerámia, amelyet már az Ajjúbida kortól (1171–1250) másoltak az egyiptomi fazekasok. A behozatal folyamatos volt a Mameluk korban (1250–1517) is, 1400-ig bizonyosan.[12] Elsősorban Yüan kori, bekarcolt, vagy relief-motívumokkal – halakkal, krizanténummal, hegyes végű levelekkel – díszített, illetve teljesen díszítetlen felületű darabok kerültek elő a Kairó melletti Fusztát ásatásain, hatalmas mennyiségű, korabeli egyiptomi utánzattal együtt.[13]

Egyiptomhoz hasonlóan, perzsa területre is nagy mennyiségben importáltak kínai szeladont. Arthur Lane a 14. századot jelölte meg, mint az import, illetve az imitációk gyártásának legfontosabb időszakát. Kutatásai alapján jelentős különbségeket figyelt meg az ekkor, illetve a későbbi időszakban; a 16–17. század folyamán készült perzsa utánzatok között. Véleménye szerint a 16. századi másolatok közelítik meg leginkább az eredeti mintát.[14]

A fentiekben említett nagy gyűjtemények közül az egyik legjelentősebb az isztambuli Topkapı Szeráj gyűjteménye a maga 10000 darabos kínai porcelán kollekciójával, amelyben mintegy 1000 darab Yüan és Ming kori szeladont tartanak számon.[15] A korai darabok nagy mennyiségét az oszmánok két nagy zsákmányával, az 1514-es csaldiráni, illetve a Mamelukok felett aratott 1517-es győzelemmel; a tebrízi, illetve a kairói gyűjtemények megszerzésével szokták magyarázni.[16] A török forrásokban „mertebanî" néven emlegetett szeladon azonban már korábban eljutott Törökországba, hiszen az első szeladon imitáció II. Bajezid korából (1481–1512) ismert. Ez utóbbi kérdés, a török területen készült szeladon másolatok problematikája ma még kevéssé kutatott téma, abban azonban egyetért a kutatás, hogy a jelenleg Szafavíd, vagy Mameluk szeladonként nyilvántartott edények egy része Iznikben készülhetett a 16. század végén, vagy a 17. század elején.[17]

A kínai porcelán törökországi importja 1550 után lendült fel, az ásatási anyag tanúsága szerint a 16. század végétől egyre nagyobb mértékű volt, és kimutatható, hogy nemcsak a szultáni udvartartás, hanem magánszemélyek is használták. A porcelán mellett a szeladon áru folyamatos beáramlásával is számolnunk kell, a 17. század első felében még egészen biztosan.[18]

A BUDAVÁRI LELETANYAG

Az ismertetendő szeladon darabok a budavári palota ásatása során kerültek elő, két különböző leletcsoportban. A leltárkönyvi bejegyzések alapján úgy tűnik, hogy a két lelőhely anyagában vannak összeillő darabok.

I. A nyugati belső udvar alatt fekvő kettős pince

Az itt előkerült leletanyag összetételére, korára vonatkozóan Gerevich László részletezett leírására támaszkodhatunk. Eszerint a pince betöltésének 4., legalsó rétegében, 15. századi leletanyaggal keverten tártak fel, 16. századi jellegű hódoltságkori törmeléket, benne „níceai keménycserép (t.i. izniki fajansz) töredékeket", amelyet „a XVI. század vége felé, ... valamilyen tisztogatáskor dobtak a már használaton kívül helyezett pincébe". „Itt került elő a szeladon kancsó összes töredéke". A rétegben három pénzérmét találtak: I. Mátyás denárt (CNH 232), I. Ferdinánd 1550-es évekre keltezett hamis denárját, valamint Rudolf 1579-es évszámú hamis denárját.[19]

Kiöntőcsöves korsó (ltsz:51.1318), (1–2. kép)

Egyértelműen muszlim befolyást mutató, fémedény előzményekre visszavezethető, klasszikus ibrik forma.[20] Csonkakúp alakú talpgyűrűn erősen kihasasodó, körte-formájú edény ül, vállánál erősen összeszűkül. Hengeres, szájánál kissé kiszélesedő nyakát, a középen kannelúrával kettéosztott szalagfül becsatlakozása alatt három, finoman kiugró,

[10] CARSWELL 1999. 6–7.

[11] ATASOY–RABY 1989. 125.

[12] SCANLON 1971. 88–90.

[13] SCANLON 1984. 116–118. Az utánzás mértékét tükrözi Robert Scanlon statisztikája, amely szerint egy kéthetes ásatási periódus során (1968. szeptember 14–26) 109 darab Lung-chü'an szeladonnal együtt 6917 korabeli egyiptomi utánzatot találtak a fusztáti feltárások során. V.ö. SCANLON 1971b. 225.

[14] LANE 1957. 9, 105–106. Plate 86–87.

[15] A Topkapı Szeráj gyűjteményének teljes katalógusa ismert. V.ö. KRAHL 1986.

[16] ATASOY–RABY 1989. 121.

[17] A mertebanî elnevezés Martaban burmai kikötőre utal, ahonnan nagy mennyiségben szállították a kínai árut Afrika és a Közel-Kelet felé. V.ö. KÜTÜKOĞLU 1983. 335. ; A török szeladon imitációról V.ö. ATASOY–RABY 1989. 125; ATIL 1987. 242; ROGERS–WARD 1988. 203.

[18] A kereskedelmi forgalomba kerülő áruk limitált árát tartalmazó ún. Narh-defterek 1640-ben is említenek, egymástól megkülönböztetve kínai porcelánt és szeladont. V.ö. KÜTÜKOĞLU 1983. 203–204.

[19] GEREVICH 1966. 167–168.

[20] A 14. századtól iszlám piacra gyártott kínai porcelán edények egyik jellegzetes formája volt a fémedény előzményeket követő kiöntőcsöves korsó. V.ö. MEDLEY 1976. 178, 185.

vízszintes borda tagolja. Díszítetlen, a nyílása felé összeszűkülő kiöntőcsövét a fül becsatlakozásával egyvonalban illesztették az edény vállához. Közvetlenül a talpgyűrű fölött, az edény testének alsó részén, függőlegesen futó bordasor, fölötte, az edény testének két oldalán, azonos relief motívum látható: háromosztatú levelekkel díszített vékony inda félköralakban fog körül egy nagyméretű, kinyílt lótuszvirágot. Az edény egész felületét egyenletes, jó minőségű, alig repedezett, zöld színű szeladon máz borítja, amely a mintázat kiemelkedő részein kissé elvékonyodik. A talpgyűrű alsó, mázatlan része az égetés során világos, vöröses-barna színt kapott.

A leltárkönyvi adatok szerint a beszakadt pincét fedő 3. rétegben kerültek elő olyan szeladon tál-töredékek, amelyek illeszkednek a kápolna mellett talált darabokhoz: pl. 51.2789.a–c. – 51.581.c.

II. A kápolna melletti udvar

A lelőhely leírását Gerevich Lászlónak, a minket érdeklő rétegsorok leleteinek elemzését Holl Imrének köszönhetjük. Az alábbi szeladon edény töredékek a 4/b rétegben kerültek elő, Holl Imre leírása és a leltárkönyvi adatok alapján a fentihez hasonlóan olyan, a 16. század második felére-utolsó negyedére keltezhető rétegből, amelynek leletanyaga 15. századi tárgyakat is tartalmazott.[21]

Hullámos peremű tányérka (ltsz:51.582.a–f), (3–4. kép)

11 darab töredékből összeállított rekonstrukció. Alacsony talpgyűrűn lapos, alig öblösödő tányérka ül. Az edény felületét kívül-belül egyenletes, vízzöld színű, alig repedezett máz fedi. A máz alatt bekarcolt, sötétebb zöld színű díszítés: a perem alatt három sorban, a perem vonalát követő, vékony vonalak, a tányérka oldalán az egész felületet befedő pikkely-minta. Alján, máz-hiányos foltban az agyag sárgás-vörös színűre égett. Négy, a rekonstrukcióba befoglalt darab a gyilokjáró pince 3. rétegéből került elő. Talán hozzátartoznak a rekonstrukcióba nem foglalt, 51.1299.a–b–c leltári számú töredékek (két perem és egy fal töredék). Ezek törésfelületén jól látható, hogy a darab anyaga szürkeszínű, kemény kőcserép.

A töredékek alapján feltételesen rekonstruálható egy jellegzetes edényforma; alacsony talpgyűrűn átlag 31–32 cm átmérőjű, bordázott oldalú, vastag falú tál, kihajló, hullámos peremmel. A feltárt darabok többsége e típusba tartozó edény része lehetett.[22]

Rozettás tál (ltsz: 51.2789. b); (6. kép 1.)

Nagyméretű, vastag falú tál fenék-töredéke. Anyaga sötétszürke színű keménycserép, – benne jól megfigyelhető apróbb kavics-szemekkel – amelyet kívül-belül vízzöld színű, repedezett máz borít. Az alacsony talpgyűrűn ülő tál öblében látható rozettát utólagosan ragasztották az edénybe. A talp mázatlan részei vörös színűre égtek.

Tál-töredékek

1. Peremek

(ltsz:51.581.b.); (5. kép 1.)

Nagyméretű tál hullámos peremének szürke törésfelületű, repedezett vízzöld mázzal fedett töredéke. A kívül megvastagított, duzzadt perem alatt vékony, vízszintes borda fut körbe.

(kódjel: KM 4/b.R.); (5. kép 3.)

Három darabból összeállított töredék; nagyméretű tál pereme és oldala. Vastag falú, szürke törésfelületű kőcserép, vízzöld máza fényes, egyenletes, repedezett. Kívül megvastagított, duzzadt, hullámos pereme alatt kívül-belül vízszintes borda fut körbe. Az edény testén sugarasan elrendezett függőleges bordázat. Rekonstruálható átmérője: 31–32 cm.

(kódjel: KM 4/b R.); (5. kép 2.)

Nagyméretű tál hullámos peremének szürke törésfelületű, repedezett vízzöld mázzal fedett töredéke, kiképzése a fenti darabokénál kevésbé duzzadt, kissé keskenyebb.

2. Oldalak

(ltsz: 51.2789.a–c); (7. kép 2.)

Nagyméretű, vastag, bordázott falú edény fal-töredéke. Törésfelülete szürke színű, kívül-belül fényes, vízzöld, repedezett máz borítja.

(ltsz: 51.581.a.); (7. kép 3.)

Nagyméretű, vastag, bordázott falú tál faltöredéke. Sötétszürke színű keménycserép, amelyet kívül-belül zöld színű, erősen repedezett szeladon máz fed.

[21] GEREVICH 1966. 222; HOLL 1988. 184–186. A réteg leletanyagának összetételére vonatkozóan Holl Imre a következőket írta: „4/b réteg: földdel és törmelékkel kevert szemetes betöltés. Leletanyagában kék mintás kínai porcelán, *zöld szeladonmázas kínai porcelántányér*, hódoltságkori szürke jóliszapolt cserépből készült korsók töredékei, velencei üveg..., sok itáliai és spanyol majolika, rajnavidéki és morvaországi kőcserép, mázas, angóbos házi kerámia, majolika padlótégla... Érmek: összesen 28 db veret... Zsigmondtól 1579-ig."

[22] E típusba tartoznak a tanulmányban külön nem szereplő, leltározatlan fal-töredékek is. Kódjelük alapján e darabok szintén az elemzett két lelőhelyről kerültek elő.

(ltsz: 51.581.c); (7. kép 1.)

A fentiekkel megegyező, nagyméretű, vastag, bordázott falú tál faltöredékei. Sötétszürke színű keménycserép, amelyet kívül-belül zöld színű, erősen repedezett szeladon máz fed.

3. Talptöredékek
(kódjel: 460–/3.4b. réteg); (6. kép 2.)

Tál talpgyűrűjének töredéke az edény falának indításával. Szürke, anyagában kavicsot is tartalmazó kőcserép, kívül-belül zöld színű, fényes, repedezett mázzal. A máz-hiányos részeken vörösre égett. A tál öblében vékony, sötétebb zöld csík fut körbe.

(kódjel:867–909/4); (6. kép 3.)

A fentiektől eltérő típusba tartozó tál perem és talp töredéke. Anyaga szürke színű, kavicsot is tartalmazó kőcserép. Máza egyenletes, fényes, alig repedezett. Pereme sima, kissé kihajló.

Összegzés

A tanulmány bevezetőjében már utaltunk rá, hogy egyes kutatók véleménye szerint valószínűsíthető, hogy mind az izniki fajanszok, mind pedig a kínai porcelán áru korai típusai már a hódoltságot megelőzően eljutottak magyar területre.[23] Jelen ismeretink alapján nem tartjuk kizártnak, hogy ez a tétel a szeladon kerámiára is vonatkoztatható. A fent leírt budai együttesekben a szeladon darabok 16. század végi rétegben kerültek elő, ám a réteg anyaga mindkét esetben 15. század végére keltezett darabokkal keveredett. E tény indokolja, hogy az 1541 előtti idekerülés lehetőségét felvessük. A hosszan továbbélő technikai és formai sajátosságok nehezítik az előkerült darabok pontos keltezését, így a budai edényekét is. Vonatkozásukban a Ming kor, mint tágabb időhatár, biztosan elfogadható, ezen belül, alsó határként a 15. század első felét jelölhetjük meg. A fent ismertetett kiöntőcsöves korsó nyilvánvalóan exportra készült, a muszlim vallású lakosság igényeit kielégíteni hivatott ibrik-forma. Díszítménye a 15. századra jellemző, a kék-fehér porcelán tálak motívum-kincsével azonos. A rekonstruált tányérka kissé elnagyolt, bekarcolt díszítése késői műhelyre, a 15. század vége utáni időszakra utal, éppen úgy, mint az összes többi tál-töredéken megfigyelt repedezett máz. A megvizsgált töredékek anyaga minden esetben jól kiégetett, szürkeszínű keménycserép, melyet a repedezettség ellenére fényes, egyenletes zöld színű máz fed. Ez kizárja, hogy a budai darabokat perzsa, vagy török területen készült szeladon-utánzatnak tartsuk.[24]

[23] V.ö.3.7. jegyzet

[24] A tanulmány az OTKA T037428 sz. pályázatának támogatásával készült. A fotókat Tihanyi Bence, a grafikai táblákat Kuczogi Zsuzsanna készítette.

IRODALOMJEGYZÉK

ATASOY-RABY 1989 — ATASOY, Nurhan – RABY, Julien: Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey. London, 1989.

ATIL 1987 — ATIL, Esin: The Age of Sultan Süleyman the Magnificent. Washington, 1987.

BIEGEL 1991 — Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991.

CARSWELL 1999 — CARSWELL, John: China and the Middle East. Oriental Art 45/1. (1999), p. 2–14.

DERCSÉNYI 1941 — DERCSÉNYI Dezső: Nagy Lajos kora. Bp., 1941.

FEDDERSEN 1958 — FEDDERSEN, Martin: Chinesisches Kunstgewerbe. Braunschweig, 1958.

FEHÉR 1978 — Fifth International Congress of Turkish Art. Ed. Géza FEHÉR Bp., 1978.

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban. In: Budapest története 3. Bp., 1944.

GARÁDY 1944 — Agyagművesség. In: FEKETE 1944. p. 382–401.

GERELYES 1994 — Nagy Szulejmán szultán és kora. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta GERELYES Ibolya. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1994.

GERELYES–KOVÁCS 2002 — A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi. Bp., 2002. (Opuscula Hungarica 3.)

GEREVICH 1966 — GEREVICH László, A budai vár feltárása. Bp., 1966.

GEREVICH 1973 — GEREVICH László, Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története 2. Bp., 1973. p. 241–334.

GERŐ 1978 — GERŐ Győző: Türkische Keramik in Ungarn, Einheimische und Importierte Waren. In: FEHÉR 1978. p. 347–361.

GERŐ 1989 — GERŐ Győző: Anatolian Pottery –from Iznik and Kütahya – in Hungary in the 16th and 17th centuries. In: First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics. Istanbul, 1989. p.143–152.

GYÜRKY 1974 — H. GYÜRKY, Katalin: Venezianische und Türkische Importartikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. ActaArchHung 26. (1974), p. 413–423. Taf. XLIX–LII.

HOLL 1988 — HOLL Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. ArchÉrt 115. (1988), p. 183–198.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. In: Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok, 1984.

KOZÁK 1963–64 — KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása.(1957– 63). Az Egri Múzeum Évkönyve 1. (1963), p. 119–171.; 2. (1964), p. 221– 271.

KRAHL 1986 — KRAHL, Regina: Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul. A complete catalogue. Ed. J. Ayers. London, 1986.

KRISZTINKOVICH 1969 — KRISZTINKOVICH Béla, Hozzászólás Arthur Lane a Művészettörténeti Értesítő 1967/1. számában megjelent posztumusz cikkéhez a Gaignières-Fonthill vázáról. MűÉ (1969), p. 187–192.

KÜTÜKOĞLU 1983 — KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: Osmanlılarda Narh Müessesî ve 1640 Tarihli Narh Defteri. II. Istanbul, 1983.

MEDLEY 1976 — MEDLEY, Margaret: The Chinese Potter. London, 1976.

LANE 1957 — LANE, Arthur: Later Islamic Pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey. London, 1957.

LANE 1967 — LANE, Arthur: A Gaignières-Fonthill váza – egy kínai porcelán az 1300 körüli évekből. MűÉ (1967) p. 35–43.

ROGERS–WARD 1988 — ROGERS, J. Michael – WARD, Rachel: Süleyman the Magnificent. London, 1988.

SCANLON 1971	SCANLON, George T.: Egypt and China: Trade and Imitation. In: Islam and the Trade of Asia. ed. Richards, D.S– Oxford, 1971. p. 81–95.
SCANLON 1971b	SCANLON, Robert: The Fustat Mounds: A Shard Count 1968. Archaeology 24/3. (1971), p. 220–233.
SCANLON 1984	SCANLON, George. T: Mamluk Pottery. More Evidence from Fustat. Muqarnas 2. (1984), p. 115–126. A Practical History of Chinese Ceramics. Oxford, 1976.
TOMKA 2002	TOMKA Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: GERELYES–KOVÁCS 2002. p. 299–308.
TÓTH 2002	TÓTH Anikó, Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. In: GERELYES–KOVÁCS 2002. p. 261–268.
ZIMMERMANN 1923	ZIMMERMANN, Ernst: Chinesisches Porzellan und die übrigen Keramischen Erzeugnisse Chinas. 1–2. Leipzig, 1923.

GERELYES IBOLYA

CELADON CERAMICS FROM THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF BUDA CASTLE

Certain types of ceramics which appear among the remains of the Ottoman material culture of the 16th and 17th centuries started to attract the attention of research as early as the beginning of the 20th century. Attention was drawn on them primarily by the excavations in the castle of Buda and on the right bank of the Danube, in the one-time Debbaghane or Tabán. In the first decades after World War II the large-scale protection of historic buildings as well as research and archaeological work connected to it was launched all over the country. From the excavations - of castles in the first place - a great quantity of ceramics was brought to light, dated to the late Middle Ages and to the period of Ottoman rule in Hungary. Though research on these finds has not been completed yet, academic research has arrived at some important conclusions. The excavations carried out since that time have confirmed the fundamental recognition, that in the archaeological material from the Ottoman period in the second half of the 16th century a new type of ceramics appeared in Hungary. This new type of ceramics, having been unknown before, differed significantly both in shape and in technical execution from medieval ceramics in Hungary. The finds are also enriched by luxury ceramics of eastern origin, such as fragments of faience from Iznik and Kütahya, Chinese porcelain cups, and in smaller amount even Chinese celadon ceramics.

IZNIK FAIENCE – CHINESE PORCELAIN

Even the early types of Iznik faience appear in the Hungarian archaeological material. The most characteristic example is, that the finds from Buda include a large number of so called "Golden horn"-type shards, dated to the 1520's, or fragments called "Damascus"-type, dated to the 1540's, both of which originating from Iznik. Precisely for this reason, several of the Hungarian researchers came up with the idea, that the articles from Iznik may have arrived in Hungarian territories even before 1541, the occupation of the castle of Buda. Apart from this, the archaeological material mostly contains the so-called "classical" Iznik faience, dated to the 1570's and 80's. From the beginning of the 17th century, the Iznik faience disappears from the finds, which fact does not require further explanation, since it has to do with the process, that the workshops in Iznik declined from the beginning of the 17th century.

Concerning luxury article, by the beginning of the 17th century, Iznik faience had been replaced by Chinese porcelain cups and Persian faience-wares imitating Chinese porcelain. These articles arrived in surprisingly great quantities.

Although some pieces of Kütahya faience-wares are known from the archaeological material, it is possible that they appeared in the end of the 17th, or the beginning of the 18th century.

1. Celadon ceramics are known in a very small amount, and only from two archaeological sites; the castle of Buda and Gyula. The time of use of the celadon ceramics cannot be determined on the basis of two sites only, because in the material of Buda it was brought to light from strata which cannot be dated later than the 1570's, while in Gyula it was mixed with 17th century fragments. The present paper is focusing on celadon vessels and shards found in Buda castle.

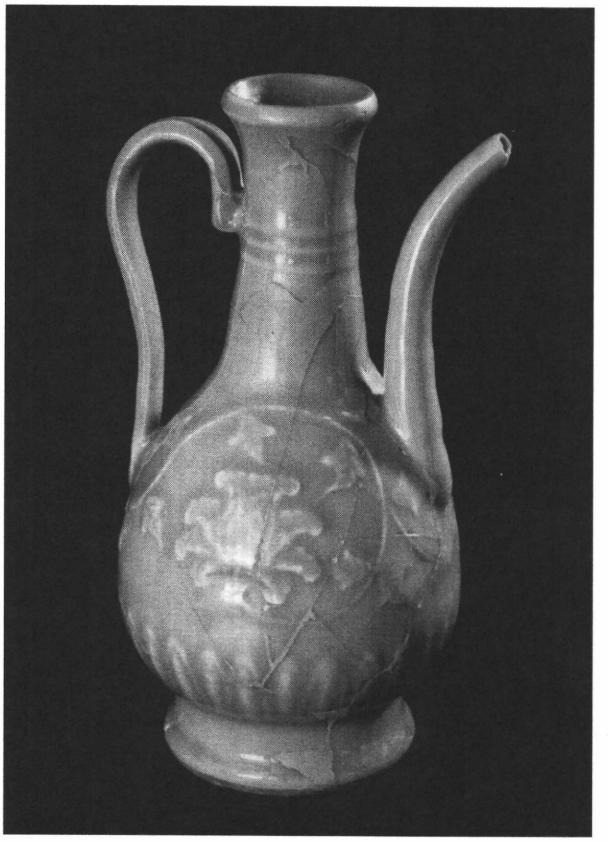

1. kép. Kiöntőcsöves szeladon korsó a budavári palota anyagából

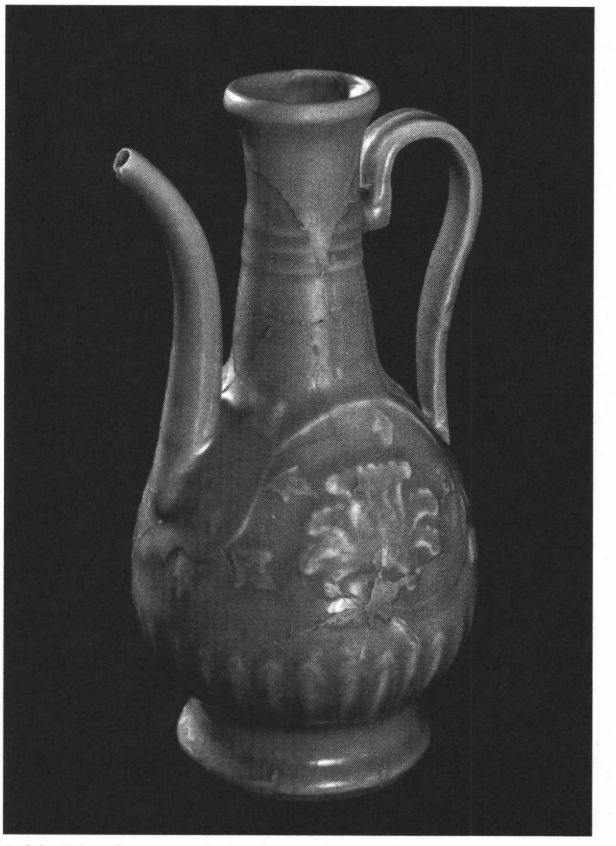

2. kép. Kiöntőcsöves szeladon korsó a budavári palota anyagából

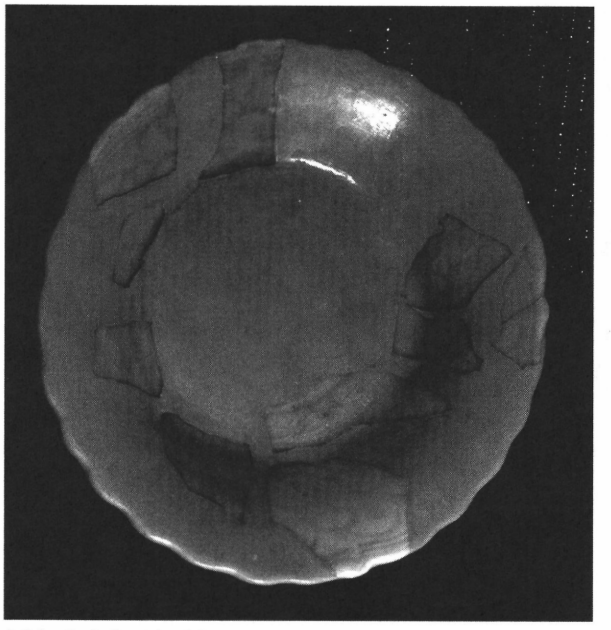

3. kép. Szeladon tányérka

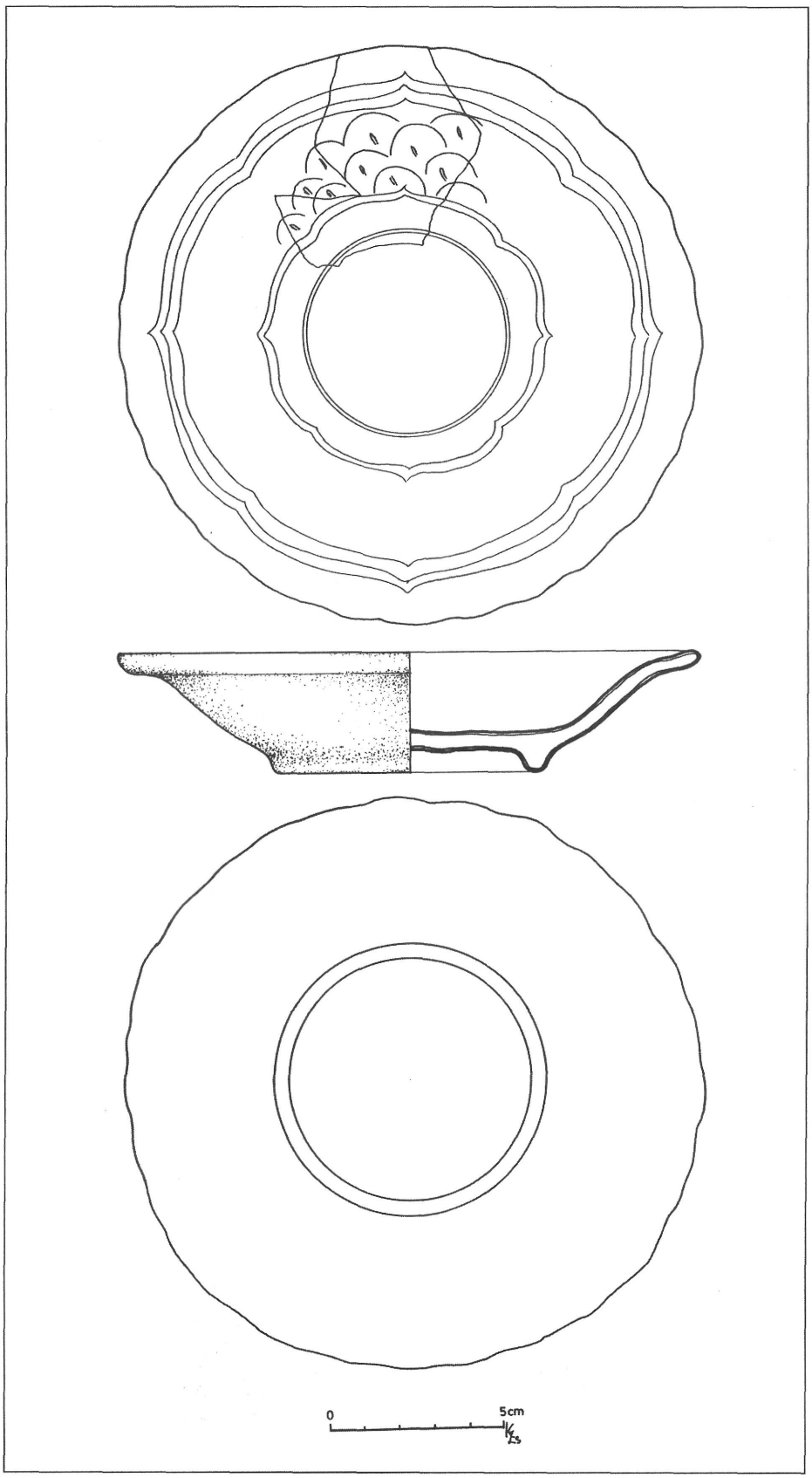

4. kép. Szeladon tányérka

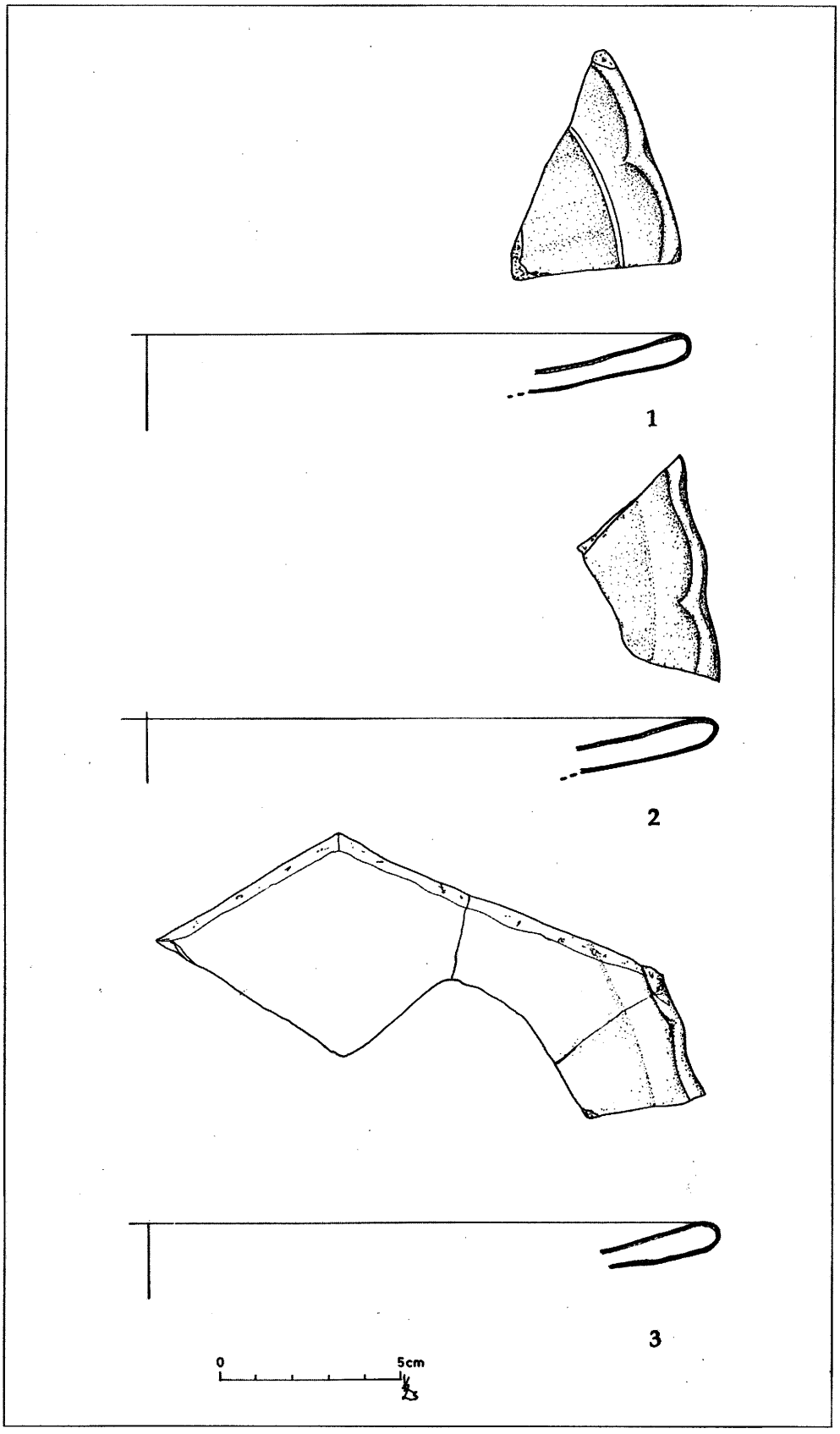

5. kép. Szeladon tálak perem töredékei

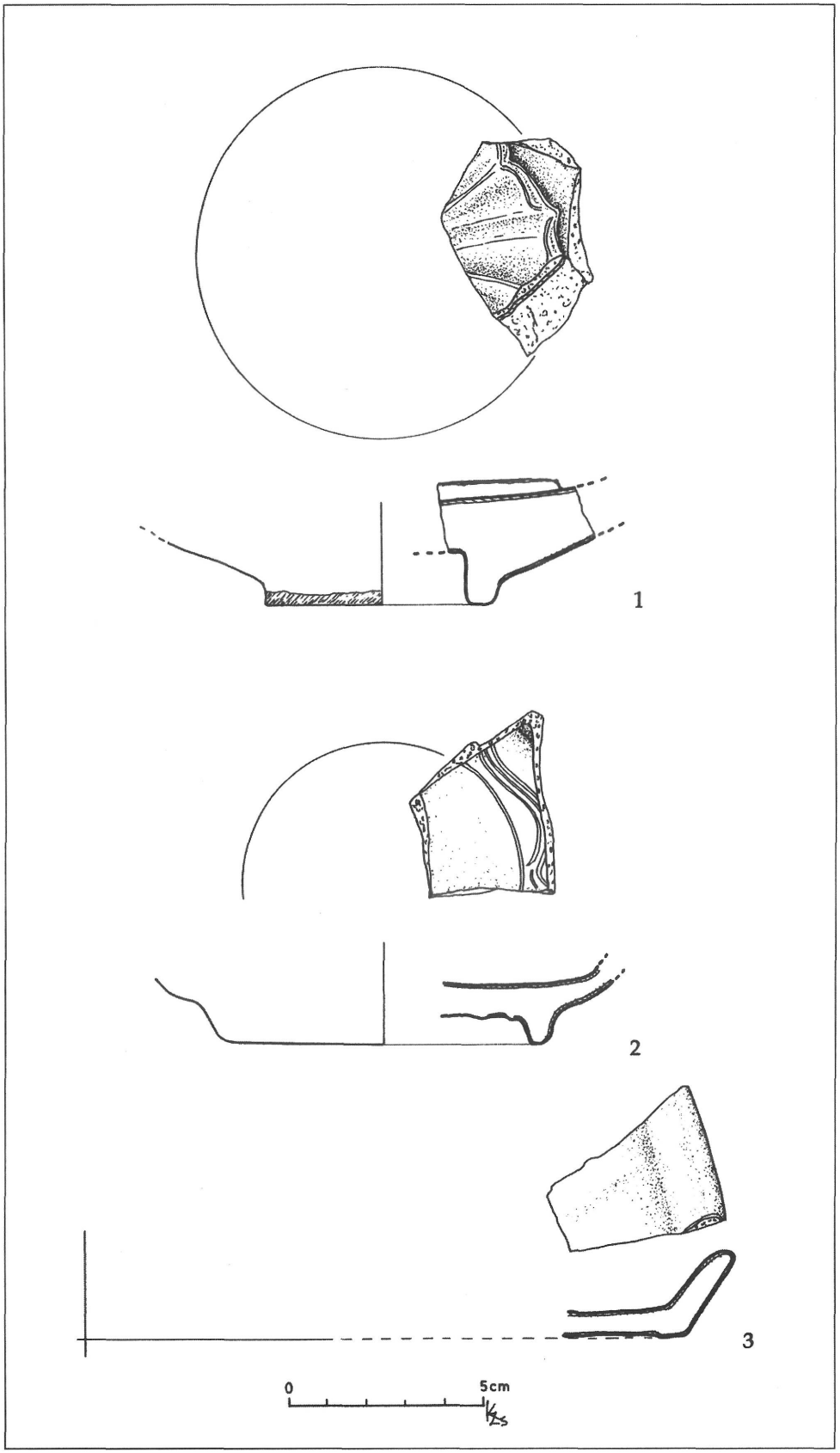

6. kép. Szeladon tálak talp töredékei

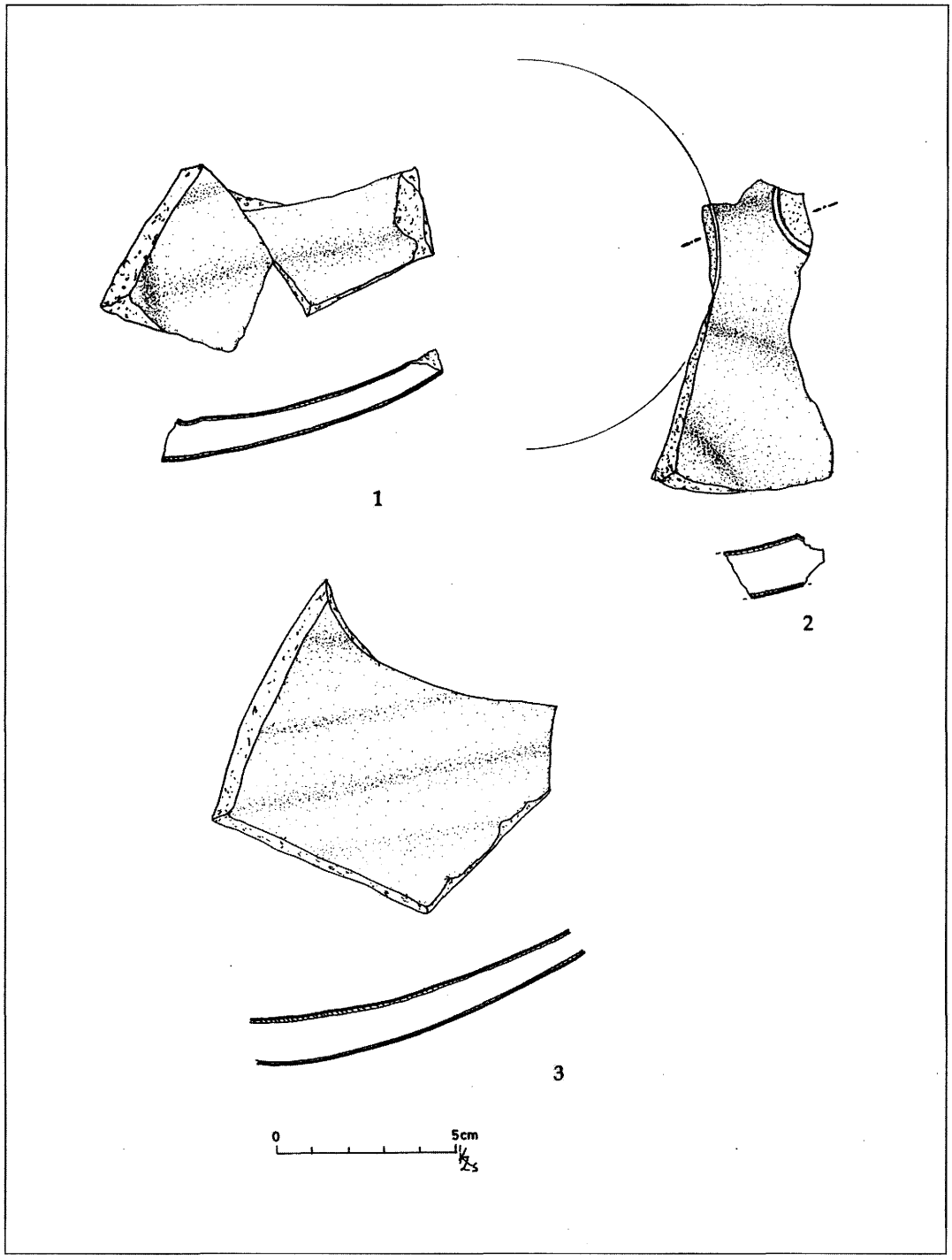

7. kép. Szeladon tálak fal töredékei

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

A TÁRNOK UTCAI ARANYFORINTLELET*

A háború után az elpusztult Esterházy Palota térségében több régészeti kutatásra is sor került 1961–1970 között. 1967-ben Zolnay László ásatásán a Tárnok utca 11. szám alatti telken, egy eredetileg talán 13. századi eredetű, ám a 15. századig legalább kétszer átépített háznak a padlója alatt elrejtett és világháborús lövedék becsapódása miatt szétszóródott éremkincsre bukkantak. Az épület hajdani földszinti, későbbi pinceszintjének sarkánál meglelt tizennégy darab aranyforint elrejtését az ásató régész a Zsigmond kori zavarokkal hozta összefüggésbe.[1]

A Tárnok utca ezen szakaszát a középkorban „Boltosok utcájának" vagy „Fűszeresek sorának" nevezték, mivel a területen fűszer-, pipere- és gyógyárú boltok váltogatták egymást: *„Kétségtelenül a középkori Boltosok-utcája volt Budavárának legmozgalmasabb utcája, egyik oldala merő bolt, a másik bódé és kofa-árushely, csupa boltos és kereskedő lakik itt, de annak a törzsökös budai polgárságnak jórésze is, amelyik esküdtek és bírák képében a városhatalmat birtokolta." (Pataki Vidor)*[2]

A lelet tizennégy magyar aranyforintból áll: közülük egy Anjou Mária királynő (1382–1387), a többi tizenhárom darab pedig Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) verete. Az aranypénzek verde szerinti megoszlása is érdekes – korábbi tudásunk szerint – kettőt Körmöcbányán, egyet Budán, tizenegy darabot pedig az erdélyi Aranyosbányán (Offenbánya) vertek. Az offenbányai veretek esetében azonban éppen a Tárnok utcai lelet a kibocsátó verde meghatározásához új szempontokkal szolgálhat. Tipológia szempontjából érdekes, hogy Mária királynőtől csak korábbi aranyforint-típusa (CNH II. 112.), Zsigmond első típusából (CNH II. 118) két példány, másodikból (CNH II. 119.) viszont tizenegy darab képviseltette magát. Utóbbi csoport esetében feltűnő, hogy csak egyféle, egyébként korai – és Offenbányának tulajdonított – verdejegy (**m – O**) jelenik meg a pénzeken.

Mária királynő aranyforintjai (CNH II. 111. és 112.) – Nagy Lajos (1342–1382) utolsó aranyforintjaival együtt – a középkori magyar aranyforintok harmadik típusába sorolhatók: az előlapon hasított pajzsban az Anjou liliomokat és a vágásokat láthatjuk, a veretek hátoldalára a lovagi eszmét megtestesítő és nemzeti szentnek tekinthető Szent László alakja került. A szent király jobbjában alabárdot vagy harci szekercét tart, baljában pedig országalmát. A szent alakja mellé kétoldalt verték a verdejegyeket (illetve később a verde- és mesterjegyeket). Az előlapi körirat teljes szövege gyöngykör és vonalkör között mindig kereszttel kezdődik: *Maria dei gratia regina Ungarie*, azaz Mária, Isten kegyelméből Magyarország királynője vagy *Mariae dei gratia reginae Ungariae*, azaz Máriáé, Isten kegyelméből Magyarország királynőjéé (tudniillik a pénz). A hátoldalon két gyöngykör vagy gyöngy- és vonalkör között: *Sanctus Ladislaus rex* azaz Szent László király.

Zsigmond király aranyforintjai a középkori magyar aranyforintok negyedik típusába tartoznak, lényegében ezt a típust (négyelt „címeres" aranyforint) verték egészen Hunyadi Mátyás pénzreformjáig, amikor az előlapi címerkép helyére Szűz Mária, Magyarország védasszonya került („madonnás" aranyforint). Zsigmond aranyforintjainak előlapjára a király címerének megfelelően a vésnökök tehát egy négyelt címerpajzsot alkottak, melynek első és negyedik mezejében a vágások, a második és harmadik mezejében a CNH II. 118. esetében a brandenburgi sas, a CNH II. 119. esetében a cseh oroszlán látható. Az előlapi körirat teljes szövege két gyöngykör között szinte kivétel nélkül mindig kereszttel kezdődik: *Sigismundi dei gratia regis Ungarie* azaz Zsigmondé, Isten kegyelméből Magyarország királyáé (tudniillik a pénz). A hátoldalon gyöngy- és vonalkör között: *Sanctus Ladislaus rex* azaz Szent László király.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Kuratóriumának kutatásaimhoz a Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj biztosításáért, amely nélkül jelen tanulmány sem jöhetett volna létre.

[1] ZOLNAY 1973. 253.

[2] PATAKY 1950. 249–251.

Pohl Artúr szerint Zsigmond pénzverésével változott meg az aranyforint pénzlába: ettől kezdve ugyanis az aranyforint nyerssúlya 3,5723 gramm lett, színsúlya azonban maradt 3,5157 gramm.[3] A középkori magyar aranyforintok pénzlábára csak 16. századi adatokból következtethetünk. Ezek szerint egy (budai) márka 23 karát 9 grén (989,6‰) finomságú aranyöntvényből 69 darab aranyforintot vertek. Adataink alapján a középkori magyar aranyforintok átlagsúlya (törvényes középsúlya) *3,55852 gramm* volt. Ezen adat megváltoztatása, az aranyforint nyerssúlyának ingadozása Zsigmond idején nem bizonyítható. Az itt közölt Zsigmond-aranyforintok is megerősítik ezt a vélekedésemet, átlagsúlyuk 3,54 gramm körüli értéket ad.[4]

A lelet Mária-aranyforintját és az egyik Zsigmond-aranyforintot is *Körmöcbányán*, Kratzer János kamaraispánsága idejében verték. Az alsó-magyarországi bányavidék igazgatási központjában valószínűleg az 1380-as években kezdték meg az aranypénzverést. Bár csak 1385-ből ismerjük a kamaraispán nevét - Kratzer János - a CNH II. 112. és 111. aranyforintok egyik verdejegye (**G - m**) hipotetikusan hozzá kapcsolható (C1-3, C2-1). Zsigmond első aranyforintjairól is ismerünk egy ehhez hasonló verdejegyet (D1-1). Az irodalomban az 1390-es évekből több kamaraispán neve is folyamatosan forog: Henrik (1390-1391), Henczmann (1391-1393), Czwickil János (1393-1394), Stadler Miklós (1398) és Ozorai Pipo (1399). Közülük azonban Henczmann urburaispánként szerepel az írott forrásokban, Stadler Miklós úgyszintén, amint Ozorai Pipo is. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehettek volna egyúttal a pénzverőkamara ispánjai is, bár némelyik működése idején ismerünk országos főkamaraispánt. A CNH II. 118. körmöci verdejegyét (**- G**) is a Kratzerekkel hozhatjuk összefüggésbe, mivel a Mária királynő aranyforintjain szereplő körmöci verdejeggyel (**G - m**) áll közeli rokonságban. A regensburgi Kratzer-család először Bécsben, majd Budán telepedett le. Közülük többen is kapcsolatban álltak a pénzveréssel és a bányavárosokkal: így Frigyes (1336-1371 között) és János kamaraispán volt, az utóbbi 1385-ben Körmöcbányán, Miklósnak pedig bányavárosi kapcsolatai (1393-ban Körmöcbányán mészárszékei) voltak. Feltételezhetőleg Kratzer János Zsigmond első éveiben (1387-1389-ben) kamaraispán maradt, és aranyforintokat vert. Kratzer körmöcbányai kamaraispánságát követően az (arany)pénzverdét néhány évre leállíthatták, és csak a 15. században indították be újra.[5]

Az egyik Zsigmond-aranyforintot *Budán*, Venturi Jakab országos főkamaraispán jegyével bocsátották ki. Magyarország főpénzverdéje a 14. század végén és a 15. század legelején Buda volt, nyilvánvaló, hogy az országos főkamaraispánok jegyeivel vert aranyforintokat itt verték. Két évből ismerünk név szerint budai kamaraispánt: 1390-ben Páduai Bertalan állt a verde élén, 1399-ben pedig Nürnbergi Márkot említik mint a budai aranypénzverő ispánját. Az utóbbi adatból úgy tűnik, az aranypénzverés ekkor külön igazgatás alatt állt. A pénzverde alkalmazottai közül két pénzverő neve ismeretes: Andreas (*percussor aeris*, 1394) és Theodor (*monetarius*, 1398). A Budán vert aranyforintok művészi kivitelezésükkel kiemelkednek Zsigmond aranyforintjai közül; Bernardi Ferenc és Venturi Jakab főkamaraispánok vereteit pedig „a legfejlettebb és legtökéletesebb ábrázolási készség" jellemzi.[6]

A páduai származású *Venturi Jakabot* 1395-ben említi két oklevél pénzverőkamara-ispánként. A Medici-társaság által létrehozott magyarországi fiókvállalkozás („societas participum montanearum a ramine Hungarie"), mely előleghitelek révén megszerezte magának Magyarország réztermelését 1380-1391 között, élén Vieri di Cambi de Medici állt, de a résztulajdonosok között ott találjuk Venturit is. Ebben az időszakban ez a társaság értékesítette az ország réztermelésének nagyon jelentős részét, sőt Velencével együttműködve kereskedelmi monopóliumot vívott ki magának a Földközi-tenger térségében. Venturi két mesterjegyét ismerjük aranyforintokon a kilencve-

[3] POHL 1967-1968. 43.

[4] A Zsigmond kori pénzverés első szakaszával, az esetleges pénzláb-változtatással részletesen foglalkoztam az alábbi tanulmányomban: GYÖNGYÖSSY 2004. 103., 109-110.

[5] A körmöcbányai kamaraispánokhoz: KRIZSKÓ 1880. 13., 60.; HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956. 26-27. Henczmann körmöcbányai urburaispán: ZSO I. Nr. 2845. Már Kubinyi András felismerte, hogy Stadler Miklós kamaraispánsága téves adaton alapszik, mivel 1398-ban volt urburaispánnak nevezik: KUBINYI 1978. 31. (54. jegyzet); ZSO I. Nr. 5198. Ozorai Pipo 1398-ban körmöcbányai urburaispán volt: ZSO I. Nr. 6112. A Kratzerekhez: KUBINYI 1971. 240. Kamaraispáni működésükhöz: HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956. 23-26. A D1-1 változatot követő biztosan keltezhető körmöcbányai aranyforintok közül a legkorábbiak is csak 1404-ben készülhettek: D2-25, D2-27, D2-28, D3-2. A továbbiakban az egyes változatokra Pohl Artúr rendszerében fogok hivatkozni, lásd: UG.

[6] A budai verdéhez: HUSZÁR 1958. 70-73. Csak állítólagosan ismerjük a budai pénzverde Zsigmond kori helyét. Rupp Jakab az Országház utca 7. szám alatt állott egykori épületben, Huszár Lajos viszont a Fortuna utca valamelyik házában vélelmezte. A 15. sz. közepéről már megbízhatóbb - okleveles - adatokkal rendelkezünk: ekkor a Mátyás templom és egy ma már nem létező középkori utca közötti telekrészen állott a pénzverőház. A forrásokat és a korábbi szerzők állításait összefoglalja HUSZÁR 1958. 21.

nes évekből: **I – V** (D1–10), **V – I** (D1–11). Venturi egyébként pozsonyi polgár volt.[7]

Az éremkincsből tizenegy Zsigmond-aranyforint verdejegye azonos, melynek elfogadott feloldása *Nürnbergi Márk* országos főkamaraispán – *Offenbánya*. A verdehely azonosítása azonban kétséges. Hipotetikusan bár, de a numizmatikai irodalomban Pohl Artúr feltevései alapján elterjedt az a nézet, hogy az erdélyi Offenbányán már Zsigmond király CNH II. 118. aranyforintját (D1–8) is verték, egy különös verdejeggyel. Írott forrással egyáltalán nem rendelkezünk az offenbányai pénzverésre, ám a verdejegy – amelyet inkább a már említett Páduai Bertalan révén a Medici-társasághoz sorolnék – pedig kevés bizonyíték az offenbányai aranypénzverésre, még akkor is, ha a CNH II. 119A és B veretein találhatunk hasonló, és talán Offenbányának tulajdonítható verdejegyeket.[8] A leletben előforduló verdejegyet (**m – O**) hagyományos feloldása ellenére szintén a budai verdéhez és Nürnbergi Márk országos főkamaraispán működéséhez kapcsolhatjuk.

A pénzverőkamarák bérletének rendszerében 1395-ben kezdődött meg a változás, a megszokott olasz bérlőket ekkor váltotta fel először a délnémet kereskedőtőke egyik reprezentánsa: *Nürnbergi Márk*. Kamaraispáni említése októberben kelt, az irodalomban szokásos téves hivatkozás ellenére nem kassai kamaraispánként, hanem *comes monetarum nostrarum*-ként szerepel, tehát országos főkamaraispán volt. A nürnbergi eredetű kereskedő/vállalkozó családi neve talán Armbauer lehetett. Nemcsak kamaraispánként működött hazánkban, hanem voltak magánvállalkozásai is; úgy tűnik a nürnbergi Flextorfer–Kegler–Kromer–Zenner konzorcium exponense, teljhatalmú üzleti megbízottja volt. 1395-ben *cum sociis suis* 4000 aranyforintot kölcsönzött a királynak. 1399-ben harmincadispánként és a budai aranypénzverő ispánjaként, 1404-ben országos főkamaraispánként, 1415-ben körmöci kamaraispánként szerepel.[9]

A budai verdében készült aranyforintokra 1400 körül az **m – A** verdejegyet verték (D1–12, D2–1), amely még csak a kamaraispán megkülönböztető jegyének tekintendő; a 15. század első éveiben azonban országszerte több „m" betűjelű verdejeggyel találkozhatunk (**m – K, m – n, m – O, m fölött h – S**). 1404-ben Nürnbergi Márkot említik országos kamaraispánként, az „m" betű mögött minden bizonnyal őt kell keresnünk. Ismeretes, hogy a XV. század elején alakult ki a késő középkori magyar verdejegy – mesterjegy rendszer. Oka abban keresendő, hogy a különböző verdékben vert pénzek megkülönböztetése szükségesnek látszott, mivel a kamaraispán (a pénzverésért felelős személy) mindegyik verde esetében ugyanaz a személy – Nürnbergi Márk – volt: az ellenőrzést így a verdejegyek segítették elő. Az **m – O** verdejegy feloldása véleményem szerint: *Marcus – Ofen* lehet.

Az **m – O** verdejegyű pénzek leleten belüli aránya mindenképpen elgondolkodtató, magyarázatot igényel. Csakis arról lehet szó, hogy a lelet elrejtője egy verde közelében élhetett, így aránytalanul nagy mennyiségben juthatott hozzá a verde által kibocsátott pénzekhez, más verdék kibocsátásaihoz képest. Ha Budán ekkor is működött a pénzverde, azt várhatjuk, hogy a leletben a budai veretek szerepeljenek nagyobb arányban. Az **m – O** verdejegyű aranyforintok mindenképpen a lelet záródását adják, az elrejtés okát pedig a XV. század eleji budai társadalmi zavarokban kell keresnünk. 1402-ben ugyanis a tanácsválasztás régi szabályainak megsértésével tisztújításkor elcsapták a régi városi tanácsot. A mozgalmat a posztókereskedők és birtokosok ellenében a céhpolgárság legfelső elemei vezették, akik megnyerték a köznépet is. Feltételezhető, hogy ezt a küzdelmet az olasz boltosok is támogatták. Zsigmond végül 1403 végén csinált rendet Budán: újraszabályozta a tanácsválasztást,

[7] Venturi kamaraispáni működése: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 27. és ZSO I. Nr. 3971., 3976.; STROMER 1973–1975. 88–89., a Medici Társaság magyarországi működése uo., illetve PAULINYI 1933. 412–413.; STROMER 1970. 150. (184a jegyzet); PAULINYI 1972. 596.

[8] Az erdélyi, offenbányai verdéhez: POHL 1970. 35., RÁDÓCZY 1987. 9. Hasonló verdejegyek, melyeknek a magyarázatával még adós a kutatás: D2–5, D2–6, D2–7, D–2–38. Valószínűleg egy–egy kereskedő(társaság) cégjelzését kell bennük keresnünk. A Páduai Bertalanhoz kapcsolt verdejegyet (háromszögű pajzsban, melynek két felső sarka lekerekített, egy fél jobbharánt pólyát és egy fél balharánt pólyát középen egy gyűrű köt össze, a pajzs felett zászló) Wolfgang von Stormer a már említett Medici Társaság cégjelzésének tart: STORMER 1970. „a" táblázat: Die Kammergrafen der Stefanskrone unter den Anjou, Luxemburgern und ersten Habsburgen. Soós Ferenc a mesterjegyet a Kusalyi-Jakcs– család címerével (lebegő levélkoronából könövő, mancsaival felfelé álló két farkasláb) tartja azonosnak és Kusalyi-Jakcs András, György és István kincstartói (1382–1391), illetve György tárnokmesteri (1398–1401) tényekedésével hozza összefüggésbe, a felül látható kis zászlócskát zászlósúri mivoltukkal magyarázza: SOÓS 1998. 41.

[9] Nürnbergi Márk országos főkamaraispán és a 4000 aranyforintos kölcsön említése (Zsigmond király, 1395. október 11., Nagyvárad): OL Df. 271179. Arra, hogy kamaramegnevezés nincs a titulus mellett, már 1978–ban felhívta a figyelmet Kubinyi András (KUBINYI 1978. 21.). Harmincadispán (1399. június 27.): ZSO I, 657. (Nr. 5943.), a budai aranypénzverő ispánja (1399. november 2.): ZSO I, 680. (Nr. 6107.), országos főkamaraispán (1404. február 12.), körmöci kamaraispán (1415): HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 27. Működése: POHL 1966. 348–350.; STROMER 1970. 126.; 128., 132–133.; STROMER 1973–1975. 92–94.

kizárta a mozgalom hangadóit a választásokból, letartóztatta az olaszokat és vagyonukat elkoboztatta, valamint visszahelyezte a régi tanácsot.[10] A lelet elrejtésére valószínűleg a megtorlás idején vagy azt megelőzően kerülhetett sor, talán egy a mozgalmat pártoló boltos kísérelte meg vagyona egy részét ezekkel az aranyforintokkal menteni.

Mindezek alapján a lelet elrejtését 1403 végére tehetjük, az **m - O** verdejegyű CNH II. 119A aranyforintokat pedig az 1403-as évre keltezhetjük. Mivel az **m - O** verdejegy feltűnik a CHN II. 119B típus több változatán is, és ezek a leletből hiányoznak, vélhetőleg 1403 utánra keltezendők. A lelet záródása és összetétele alapján immár valószínűsíthetjük, hogy az **m - O** verdejegyű aranyforintokat Nürnbergi Márk országos kamaraispánsága idejében, Budán verték.

KATALÓGUS

Magyar aranyforintok
1. Anjou Mária (1382–1387)
aranyforint
G - m (= Körmöcbánya - Kratzer János)
(1385)
CNH II. 112., H. 563., UG C1-3
E:/ +mARIA•DЄI•G•R•VnGARIЄ:
H:/ •S•LADISL - AVS•RЄ•X•
11h, 21 mm, 3,54 gr
Megj.: Szt. László lábai között a köriratban rozetta
Lelt.: BTM 67.11.1. *(1. kép)*

2. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
- G (= Körmöcbánya - Kratzer János)
(1387–1389)
CNH II. 118., H. 572., UG D1-1
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISL - AVS•RЄX
5h, 21 mm, 3,49 gr
Lelt.: BTM 67.12.1. *(2. kép)*

3. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
I - V (= Buda - Venturi Jakab)
(1393–1395)
CNH II. 118., H. 572., UG D1-10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISLA - VS•RЄX:•:
12h, 20,5 mm, 3,55 gr
Lelt.: BTM 67.26.1. *(3. kép)*

4. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m - O (= Nürnbergi Márk - Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2-10
E:/ +SIGISmVnDI D G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL - AVS•RЄX
7h, 20 mm, 3,58 gr
Lelt.: BTM 67.13.1. *(4. kép)*

5. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m - O (= Nürnbergi Márk - Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2-10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL - AVS•RЄX
10h, 19,5 mm, 3,54 gr
Lelt.: BTM 67.14.1. *(5. kép)*

6. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m - O (= Nürnbergi Márk - Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2-10
E:/ +SIGISmVnDI•D G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISL - AVS•RЄX
11h, 20 mm, 3,52 gr
Lelt.: BTM 67.15.1. *(6. kép)*

7. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m - O (= Nürnbergi Márk - Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2-10
E:/ +SIGISmVnDI•D G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL - AVS•RЄX
2h, 20 mm, 3,56 gr
Lelt.: BTM 67.16.1. *(7. kép)*

8. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m - O (= Nürnbergi Márk - Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2-10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL - AVS•RЄX
6h, 20 mm, 3,55 gr
Lelt.: BTM 67.17.1. *(8. kép)*

[10] KUBINYI 1973. 68–69.

9. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISL – AVS•RЄX
6h, 20 mm, 3,56 gr
Lelt.: BTM 67.18.1. *(9. kép)*

10. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL – AVS•RЄX
6h, 20,5 mm, 3,51 gr
Lelt.: BTM 67.19.1. *(10. kép)*

11. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL – AVS•RЄX
12h, 20 mm, 3,54 gr
Lelt.: BTM 67.20.1. *(11. kép)*

12. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ •S•LADISL – AVS•RЄX
2h, 20 mm, 3,55 gr
Lelt.: BTM 67.24.1. *(12. kép)*

13. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D•G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISL – AVS•RЄX
3h, 20,5 mm, 3,55 gr
Lelt.: BTM 67.25.1. *(13. kép)*

14. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437)
aranyforint
m – O (= Nürnbergi Márk – Buda)
(1403)
CNH II. 119A, H. 573., UG D2–10
E:/ +SIGISmVnDI•D G•R•VnGARIЄ
H:/ S•LADISL – AVS•RЄX
5h, 20,1 mm, 3,56 gr
Lelt.: BTM 67.27.1. *(14. kép)*

IRODALOMJEGYZÉK

CNH	RÉTHY László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. 1–2. Bp., 1899–1907.
GYÖNGYÖSSY 2004	GYÖNGYÖSSY Márton: Zsigmond király aranypénz-verésének első korszaka (1387–1401). In: „Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix. Bp., 2004. p. 103–114. MHB 13.
H	HUSZÁR, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp.–München, 1979.
HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956	HORVÁTH Tibor Antal – HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956), p. 21–33.
HUSZÁR 1958	HUSZÁR Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Bp., 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 20.)
KRIZSKÓ 1880	KRIZSKÓ Pál: A körmöczi régi kamara és grófjai. Bp., 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 8./10.)
KUBINYI 1971	KUBINYI András: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. LK 42. (1971), p. 203–269.
KUBINYI 1973	KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története 2. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. Bp., 1973. p. 7–240.
KUBINYI 1978	KUBINYI András: A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Bp., 1978. p. 9–32.
OL Df.	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
PATAKI 1950	PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15. (1950), p. 239–299.
PAULINYI 1933	PAULINYI Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp., 1933. p. 402–439.
PAULINYI 1972	PAULINYI Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526). (Gazdag föld – szegény ország). Századok 106. (1972), p. 561–608.
POHL 1966	POHL Artur: Nürnbergi Márkus országos pénzverőkamaragróf. Az Érem 22. (1966), p. 348–350.
POHL 1967–1968	POHL Artúr: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). Numizmatikai Közlöny 66–67. (1967–1968), p. 43–56.
POHL 1970	POHL, Artur: Die Münzkammer Siebenbürgens 1325–1526. Südostdeutsches Archiv 13. (1970), p. 24–43.
RÁDÓCZY 1987	RÁDÓCZY Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. Az Érem 43. (1987. 2. sz.), p. 7–15.
SOÓS 1998	SOÓS Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Bp., 1998.
STROMER 1970	STROMER, Wolfgang von: Oberdeutsche Hochfinanz 1350–1450. Wiesbaden, 1970.
STROMER 1973–1975	STROMER, Wolfgang von: Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskrone – unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg – Exponenten des Großkapitals. Hamburger Beiträge zur Numismatik 27–29. (1973–1975), p. 85–106.

UG — POHL, Artur: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, 1974.

ZOLNAY 1973 — ZOLNAY László: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. BudRég 23. (1973), p. 245–254.

ZSO I — Zsigmondkori Oklevéltár 1. (1387–1399). Összeáll.: Mályusz Elemér. Bp., 1951. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 1.)

DER GOLDGULDENFUND VON BUDAPEST, TÁRNOK UTCA 11.

Nach dem zweiten Weltkrieg fanden mehrere Ausgrabungen auf dem Gebiet des ehemaligen und zerstörten Esterházy-Palastes in der Tárnok-Gasse (Budapest, I. Bezirk, Burg) statt. 1967 kam ein kleiner Fund ungarischer Goldmünzen ans Tageslicht.

Der Münzfund bestand aus vierzehn Goldgulden, und zwar aus einem von Königin Maria Anjou (1382–1387) und dreizehn Geprägen von König Sigismund von Luxemburg (1387–1437). Die Schlußprägungen sind die mit dem Münzzeichen **m – O** markierten zehn Münzen (CNH II. 119A), die früher als in Umberg (Aranyosbánya) geprägten Goldgulden des Kammergrafen Markus von Nürnberg identifiziert wurden. Es ist aber nach der Zusammensetzung dieses Fundes anzunehmen, daß diese Gepräge lieber in Ofen (Buda) geprägt worden sind (das Münzzeichen „**m – O**" kann auch Marcus und Ofen bedeuten). Die Verbergungszeit ist etwa das Ende des Jahres 1403.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

A BUDAPEST MARGIT-SZIGETI DOMONKOS APÁCAKOLOSTOR PUSZTULÁSA A 16–17. SZÁZADBAN

A Budapest-margitszigeti domonkos apácakolostor a középkori Magyarország egyik legnagyobb kiterjedésű egyházi épületegyüttese volt. A különböző rendeltetésű, központi épületszárnyak egy, megközelítőleg 120×110 m alapterületű, várszerű építményt alkottak, amelyet gazdasági udvarok és kertek fogtak közre *(1. kép)*. A 20. század-végi ásatások során feltártuk a központi épületszárnyakat elválasztó és körbefogó, 80–100 cm széles kerítésfalak maradványait, amelyek 80–100 cm mély és 100–140 cm széles alapfalakon álltak. 1998-ban megtaláltuk a belső várfal DNy-i sarkát és az itt álló kaputorony maradványait.[1] A központi épületek körül kertek és gazdasági udvarok helyezkedtek el, a 19 századi megfigyelések szerint ezeket még egy külső széles fal is körülvette. A külső várfal DK-i sarkán megmaradt egy, emeletes torony, amely a 19. század közepén még jól látható volt, de később lebontották.[2] A 16. század elején a Duna parton állt a templom szentélyével összeépült királyi-királynéi, emeletes kastély. Előtte fedett folyosó vezetett a dunai kikötőhöz. A templom északi oldalán kialakított kertben a domonkosok háza emelkedett, a déli oldalon pedig a konventépület magasodott. A templomtól és egyben a konventépülettől DNy-ra a kórház épületei helyezkedtek el, a déli udvar déli és keleti oldalán szintén nagy kiterjedésű épületek voltak. Jól látható, hogy a templom és a konventépület védelmét a belső várfalhoz épített, emeletes, nagy alapterületű házakkal is növelték. A középkor folyamán sohasem érte támadás a kolostort, az erőteljes kerítésfalak arra szolgáltak, hogy a különböző rendeltetésű épületszárnyak lakói ne zavarják egymást, kizárják az illetékteleneket és a világi híveket a kolostorból, a királyi udvarházból, a kórházból, stb. A templom és a konventépület körüli udvarok 13. századi épületei a későbbi átépítések folyamán fokozatosan növekedtek, és a 16. század elejére összefüggő épületszárnyakat alkottak a nagy kőkerítések belső oldalán. Az utolsó nagy építkezések a 15–16. század fordulóján kezdődtek, 1510-ben Ráskai Lea még azt írta, hogy elkezdték a szentély boltozását.[3] Az ásatási megfigyelések szerint a nyugati kolostorkertben álló kórház kápolnáját is átépítették a 16. század elején, de Ráskai Lea megjegyzése valószínűleg kolostortemplomra vonatkozott. Azt azonban nem tudjuk, hogy mikor fejeződött be a kolostor utolsó átépítése és teljes felújítása. Lehetséges, hogy 1521-re már minden elkészült, de az apácák ekkor már a töröktől való félelem miatt a kolostor elhagyására készültek. Ebben az évben került hatalomra Szulejmán szultán (1521–1566), és parancsot adott a balkáni török csapatok előrenyomulására. 1521 nyarán a törökök elérték a délvidéki magyar határt és elfoglalták a legfontosabb végvárakat, Nándorfehérvárt, Sabácot és Zimonyt.[4] Pécsi László domonkos rendi provinciális egyelőre nem találta tragikusnak a helyzetet. Még 1521-ben, válaszként az apácák aggodalmaira megtiltotta, hogy félelmükben a szüleik, vagy a rokonaik bíztatására a provinciális és a kolostorfőnöknő engedélye nélkül elhagyják a kolostort és máshová menjenek. Ugyanakkor figyelmeztette őket, hogy aki mégis megteszi, kiközösítéssel büntetik. Azt azonban megengedte, hogy végszükség esetén együttesen elvonulhatnak és megengedte, hogy azokat a leányokat, akik nem, mint apácák tartózkodtak a kolostorban, visszaküldhetik a szüleikhez.[5] Az apácák engedelmeskedtek, de feltételezhető, hogy úgy intézték a dolgaikat, hogy veszély esetén azonnal útra készen álljanak. 1526-ban a mohácsi csatavesztés hírére Kőszegre menekültek, de Mária királyné kérésére visszatértek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a Pestet és Budát felégető, Mohácsról érkező török sereg a Margit-szigetet megkímélte. Az apácáknak három évig volt maradásuk, 1529-ben Kőszeg és Nagyszombat irányába ismét menedéklevelet kértek, amelyet Báthory Ist-

[1] Szerző ásatása 1998. Publikálatlan.
[2] TÖRS 1872. 38–39.
[3] CODEXEK 1879. 86.
[4] HÓMAN–SZEKFŰ 1939. II. 602–603.
[5] RUPP 1868. 72.; HARSÁNYI 1938. 110.

ván nádortól meg is kaptak. Rövidesen útra keltek és örökre elhagyták a budai, Szent Margit szigeti Szűz Mária kolostorukat. Időközben Nagyváradra menekültek, 1536-ban a Szent János klarissza kolostorban éltek. Az 1536–1567. évek közötti időszakból származó oklevelekből ismerjük a Nagyváradon töltött évek eseményeit, majd az újabb török előrenyomulás miatt 1567-ben Nagyváradot is el kellett hagyniuk. Előbb Nagyszombatba, majd Pozsonyba menekültek, 1637-ben már csak egy szigeti apáca élt a pozsonyi klarissza zárdában.[6]

A Margit-szigeti apácakolostor 1541 nyarán, amikor a törökök elfoglalták Budát, és Magyarország három részre szakadt, már évek óta lakatlan volt. Nem tudjuk, hogy 1541-ben mi történt, de feltételezhető, hogy a megszálló török katonaság Buda és Pest egyházi intézményeihez hasonlóan a Margit-sziget kolostorait is feldúlta és kifosztotta. Az elhagyott épületek természetes pusztulásnak indultak. Az elnéptelenedett szigetet a törökök az apácákra emlékezve Kizlar adaszinak (Lányok szigetének) nevezték és béke idején kaszálóként hasznosították. Buda és Pest katonai védelmében nem játszott szerepet, ezért a törökök semmit sem építettek a szigeten. Amikor pedig hírét vették, hogy Buda felszabadítására hadsereg közeledik, kivonultak, és a Buda felszabadítására érkező, egyesült európai sereg ellenállás nélkül elfoglalhatta.[7] A császári hadvezetés katonai felvonulási területként használta. Azokon a 16–17. századi ostromképeken, amelyeken a Margit-szigetet is feltüntették, a déli részen ágyúállásokat, a sziget belsejében pedig a középkori épületek helyére rajzolt romok között katonákat, katonai sátrakat lehet látni.

A 16–17 századi ostromképek közül különösen fontos Enea Vico (Ferrara, 1523–Párma, 1567) rézmetszete, amely az első visszafoglalási kísérlet idején, 1542-ben, ábrázolja Budát és Pestet.[8] Más történeti forrásokból részletesen ismerjük az 1542. évi, őszi hadjárat eseményeit és látszik hogy Vico is pontosan tájékozott volt, ezért tudta megörökíteni a hadműveletek legjellemzőbb mozzanatait *(2. kép)*. 1542 szeptemberében az egyesült német–magyar seregek észak felől megérkeztek Buda alá és letáboroztak a pesti oldalon. Először Pestet szerették volna elfoglalni, körbezárták a várost és heves ágyútűz alá fogták a városfalat. A törökök elszántan védekeztek és visszaverték a támadásokat. Közben eleredtek az őszi esők és az időjárás okozta nehézségekre a felmentő sereg nem volt felkészülve. A kedvezőtlen körülmények miatt Buda ostromához hozzá sem fogtak, néhány nap múlva a további veszteségek elkerülése érdekében a Buda felszabadítására érkezett hadsereg megkezdte a visszavonulást.[9] Vico kelet felől, madártávlatból rajzolta le Pestet, a Csepel-szigetet, a Margit-szigetet, a Dunát és a budai oldalt. A rézmetszet azoknak az európai városkép-együtteseknek a sorába tartozik, amelyek 1541 után Budát, mint megszállott, vagy ostromlott várost, mutatták be. Voltak olyan művészek, akik korábbi látképeket használtak fel, de voltak olyanok is, aki a hódoltság kezdetéről származó rajzokat másolták le.[10] Vico szemlátomást mind a két forráscsoportot használta. A budai oldal és Buda ábrázolása valósághű és kitalált részleteket is tartalmazó, egyszerű, vonalas rajz. A pesti oldal rajza azonban több pontos, a valóságnak megfelelő részletet mutat, mert ezek között játszódtak az 1542. évi ostrom hadieseményei. Ezért a pesti oldal grafikai képe, rajzstílusa is más, mint a budai oldalé. Vico részletesen megrajzolta a pesti oldalt, az egész pesti városfalat, amelyen a rondellák, kapuk és a kapuk közötti külső tornyok ugyanúgy helyezkednek el egymás mellett, mint ahogy ez a valóságban volt. Lerajzolta a Pesttől északra elhelyezkedő, négyszögletes erődöt, a dunai hajóhidat tartó láncot. A pesti építményekkel megegyező stílusban megrajzolta a Margit-sziget keleti oldalát is. Szembetűnő, hogy a Duna-parton egy É–D-i tengelyű épület áll, mögötte kiemelkedik egy magas torony, amelynek a csúcsán nem félhold, hanem kereszt látható.[11] Az É–D-i tengelyű nagy épület középső részéhez a pesti oldalról átvezet egy híd. Ez az egyik pontos részlete a rajznak, mert az ásatási megfigyelésekkel igazolható, hogy a középkori kikötő a Duna-parti 16. század eleji királyi kastély középső része előtt helyezkedett el. A rézmetszeten a Duna-parti épület vesszőfonatos oszlopai között nagy ágyukat lehet látni. A hídon katonák menetelnek a szigetre. Ezzel Vico egyértelműen megmutatta, hogy a sziget legnagyobb, Budától legtávolabb eső épületegyüttesébe, a domonkos apácakolostorba, bevonultak a császári csapatok. A metszet nemcsak katonai szempontból figyelemre méltó, hanem fontos történeti forrás is, mert a Margit-szigeti, középkori királyi kastélynak ez az egyetlen ábrázolása. Az 1990-es évek ásatási eredményei igazolták a Margit-szigetet bemutató részlet hitelességét. Előkerültek a Duna-parti királyi kastély falmaradványai, amelyek az Enea Vico által feltüntetett módon helyezkedtek el a templomtól keletre eső területen. Az ábrázolás történeti forrás

[6] RUPP 1868. 78–79.

[7] FEKETE–NAGY 1973. 358.

[8] RÓZSA 1995. 14. 3. kép.

[9] FEKETE–NAGY 1973. 337–343.

[10] RÓZSA 1995. 5.

[11] A Margit-sziget templomait nem alakították dzsámivá, mert legföljebb csak kaszáltak és lovakat tartottak itt.

értékét nagy mértékben növeli, hogy az ásatások során a királyi kastély Duna-parti, keleti falában három olyan oszlopnak a helyét is megtaláltuk, mint amilyenek Vico rézmetszetén láthatók.

A 13–16. századi kolostortemplom szentélyét közrefogó királyi udvarhely első épületei a 13. század eleje és az apácakolostor alapítása (1255) közötti évtizedekben épültek fel. Keleti oldala a jelenlegi árvízvédelmi gát és a 19. századi Duna szabályozással kapcsolatos, 3–4 m magas feltöltés alá került, ezért egyelőre feltárhatatlan. A rendelkezésre álló terület kutatását pedig nagy mértékben nehezíti, hogy a királyi kastély déli épületszárnyában, benne hagyták a 19. század végén épített, majd 1945-ben szétlőtt és lebontott, neogótikus László kápolna kriptáját *(3. kép)*. 1998-ban a régészeti feltárással a megengedett határig megközelítettük a Duna-parti árvízi gátat, kihordtuk a 3–4 m vastag feltöltést, és előkerültek a Duna-parti, É–D-i tengelyű, királyi kastély épületszárnyai. A régészeti kutatás eredményei alapján megismertük az 1529-ben elhagyott kastély alaprajzát. Nyomon kísérhettük, amint a 13. századi, különálló udvarházat és a többi épületet fokozatosan bővítették, amelyek végül a 16. század elejére egyetlen nagy kiterjedésű épületté egyesültek. A déli, királyi épületszárny 150–210 cm magasan megmaradt falai teljesen közrefogták a kolostortemplom szentélyzáródását, amely a 16. század elején az emeletes kastély földszinti helyiségei közé került *(1. kép)*. Az ásatások során feltártuk a *déli épületszárny* ÉK-i és ÉNy-i sarkát, a teljes É-i falát és a keleti homlokzat 13 m hosszú szakaszát. A keleti fal az ÉK-i saroktól 26 méterre kiásott kutatóárokban már nem jelent meg, ami azt jelenti, hogy az épület É–D-i irányban 26 méternél rövidebb volt. Kelet–nyugati irányban 17 m széles volt. Az É-i oldalon a déli épület ÉK-i sarkától Ny felé 12 méterre helyezkedett el a kastély másik, a Dunától kissé távolabbi, *északi épületszárnya*. A 16. század elejére teljesen összeépült a templom szentélyének az É-i oldalával, illetve a déli épületszárnnyal. A két épületszárny egy Dunával párhuzamosan elhelyezkedő, 12 m széles és 33 m hosszú, keskeny téglalap alakú udvar két oldalán állt. Egyelőre csak az udvar déli oldalát tárhattuk fel. A DNY-i sarokban emeletes kaputorony volt. A DK-i sarokból fedett folyosó vezetett le a dunai kikötőhöz. Az udvar K-i oldaláról egyelőre csak egy 3 m hosszú, az É-i oldalról pedig egy 8 m hosszú falszakasz udvar felőli oldalát ismerhettük meg.[12]

A szentélyzáródást magában foglaló *déli épület* Duna-parti homlokzata előtt 120 cm széles folyosó húzódott, amely a 13. század elejétől folyamatosan megvolt, de az utolsó átalakítás idején, a 15–16. század fordulója körül megszüntették. Az épület belsejében, az ÉK-i saroktól 5 méterre, a keleti falon, azzal egybeépítve, egy 1 m széles és 1 m hosszú, falpillér helyezkedett el, amely 40 cm magasan megmaradt a hozzáépített téglapadló felett *(4. kép)*. A 19. századi neogótikus kápolna alapozása és a középkori fal között megmaradt téglapadló az utolsó, 1529-es járószintet mutatta. A falpillér É-i és Ny-i oldala vakolt és festett volt, a vakolat alsó szélét rásimították a téglapadló szélére. A falpillér déli oldala is sima volt, de már lehullott róla a vakolat, csak a téglapadló szélén maradt meg egy keskeny csíkban. A festés a feltárás idejére világos, kissé sárgás-szürke fehér színűre változott. A téglapadló felett 30 cm magasan 2 cm széles, kékes fekete csík futott végig a falon. A 120 cm széles, keleti homlokzati fal külső oldalán három köríves falkiszedést, utólag beépített, majd kibontott oszlopok nyomait figyeltük meg. A beépített oszlopok átmérője 80–85 cm volt *(3–4. kép)*. Az ÉK-i sarkon álló oszlop helye 20 cm-re, a középső oszlop helye 35–40 cm-re, a déli, 3. oszlop helye pedig 60 cm-re mélyedt a korábbi falba. Az oszlop bevágások alja az alulról számított 2. építési periódusból (13. század közepe) származó, bontott fal tetejéig ért le. Mivel a két nagyobb oszlophelyben kevés építési törmelékkel kevert, fekete humuszt találtunk, először arra gondoltunk, hogy a 19. századi kertépítés nyomai. Később azonban, amikor a templomhajó DNy-i támpilléréhez épített, későközépkori kerítésfalban a faltetőből kiemelkedve, egy ugyan ilyen, utólag beépített oszloptörzset találtunk, biztosak lettünk abban hogy a Duna-parti épület falában talált oszlophelyek is középkori eredetűek. Az utolsó, nagy, a 16. század elején még folyamatban lévő építkezés több részlete az árvizek elleni védekezésre szolgált. A régészeti metszetekben az egész területen előkerültek a 40–60 cm vastag feltöltések, amelyekkel megemelték a járószinteket. A fedett helyiségek egy részében újabb téglapadlókat, más helyeken terrazzo padlókat építettek, a szabad területeken pedig nagy kőlapokkal vették körül az épületeket. Vico rajzán látszik, hogy a Duna-parti oszlopokat faágakkal fonták be, ezzel szintén az árvizek ellen védekeztek, elsősorban a téli áradások zajló jégtábláinak a romboló hatását szerették volna csökkenteni.

Enea Vico rézmetszetén az É–D-i tengelyű, Duna-parti épület DNy-i sarka közelében egy emeletes torony látszik, amelynek már elpusztult a tetőszerkezete. Lehetséges, hogy ez a torony azonos azzal, amelynek a maradványai a 19. szá-

[12] A 19. századi, árvíz szabályozási térképek alapján felmerül, hogy a királyi kastély keleti homlokzata előtt talán csak egy kettős várfal felépítésére volt hely.

zad közepén még emeletmagasságban álltak a Duna-parton. Folytatva a metszeten látható épületek azonosítását, nem kétséges, hogy az előbbi toronytól DNy-ra, a sziget belsejében a ferences kolostor épülettömbje következik, tőle délre pedig a keresztes lovagok meglehetősen nagy kiterjedésű épülettömbjét látjuk *(2. kép)*. Ez utóbbiról a 19 század második felében feljegyezték, hogy négy, szögletes saroktornya volt.[13] Vico is szögletesre rajzolta a keleti oldal két tornyát, amelyek között pártázatos várfal húzódik. A keresztes lovagok vára és a domonkos apácakolostor közötti területen öt, kisebb-nagyobb, földszintes ház sorakozik, amelyek a középkori adatokból is ismert út menti házak lehetnek. Talán az oklevelekben említett Szent Pál falu Duna-parti házsorát jelzik.[14] A Szent Pál falu sokkal jobban elképzelhető ezen a környéken, mert a keleti Duna-parton sokkal nagyobb forgalom zajlott, mint a sziget többi részén. Feltételezhető, hogy a falu népének be kellett kapcsolódni az átkelőhelyen zajló forgalomba és a szállításokba. Az apácakolostor a legközelebbi falvaival, a szemközti Duna parton Újbéccsel és Szentlászlóval, valamint a távolabbi Cinkotával és Szentmihállyal a Szentlászlóhoz tartozó, jenői réven keresztül tartotta a kapcsolatot. A sziget bal oldalára érkeztek meg az alföldi és Dél-magyarországi birtokokról származó küldemények, és Pestre is erről az oldalról jártak[15] Vico rézmetszete sajnos nem ábrázolja az egész Margit-szigetet, lemaradt az északi negyed, a premontrei kolostor és az É-i szigetcsúcs. Ennek ellenére, ismét szeretnénk felhívni a figyelmet a Vico metszet fontosságára, mert nagy vonalakban, de hitelesen ábrázolja kelet felől a Margitsziget legfontosabb épülettömbjeit. Egyben azt is mutatja, hogy 1542-ben ha kifosztva és megrongálva is, de álltak a szigeti kolostorok és csak ezután kezdődött meg ezek végső pusztulása.

A császári sereg elvonulása után feltehetően a törökök lerombolták a még álló épületeket. Különösen figyeltek arra, hogy a sziget déli felén ne maradjon semmi olyan fal, amelynek a támadók hasznát vehetnék egy következő ostrom idején. Az 1598–1606 között készült látképek és ostromképek már nagyrészt rommezőnek ábrázolják a szigetet. Ez azt mutatja, hogy a lőfegyverek 16. századi fejlődése következtében a sziget déli kétharmada a támadók és az ostromlók részére egyformán érdektelenné vált. W. Dilich Buda 1602. évi ostromát ábrázoló rézkarcán a Margitsziget a Duna két partján táborozó, ostromra készülő csapattestek között helyezkedik el, és keresztülvezet rajta a pesti és a budai oldalt összekötő hajóhíd. A sziget északi fele katonai felvonulási terület, a keleti Duna-parton ágyúállások láthatók.[16] W. Dilich egy másik, 1606-os rézkarcán, amelyen észak felől ábrázolta Óbudát, a Margit-szigetet telerajzolta romokkal. A Bocskai szabadságharcot és a török elleni hadműveleteket lezáró zsitvatoroki béke után a művész béke idején ábrázolja a teljesen romos Óbudát. A rézkarc középső részében helyezkedik el a Margit-sziget, és a látkép művészi értékének a növelése érdekében, a művész a sziget déli felére egy nagy kiterjedésű, romos épületegyüttest rajzolt. A képzeletbeli romok közül kiemelkedő több emeletes tornyok a perspektíva ábrázolásának a szabályai szerint, a háttérben feltűnő Buda és Pest közötti távolság érzékeltetésére szolgálnak.[17] A valóságban pont fordított volt a helyzet, mert a sziget északi felén voltak magasabb épületmaradványok.

Az 1680-as évek elején az európai országok elérkezettnek látták az időt a török elleni újabb háború megindítására, és hosszas tárgyalások után 1684. március 5-én létrehozták a tagországok törökellenes szövetségét, a szent ligát. Ezt követően megkezdték a hadműveletek előkészítését, és az egyesült európai sereg júniusban megérkezett Buda alá. A törökök 1684. június 30-án felgyújtották és kiürítették Pestet, majd Lotharingiai Károly herceggel az élén, a császári sereg bevonult a pesti romok közé. Rövidesen kiderült, hogy a budai török ágyútűzben csak nagy veszteségekkel lehet Pestet megtartani, és miután lerombolták és ismét felgyújtották, ami még véletlenül megmaradt a városból, kivonultak. Budát azonban nem sikerült elfoglalni, és a sikertelen ostrom után, 1684 őszén, a császári sereg visszavonult. A harcok alatt a sebesülteket pesti házakban ápolták. A császári sereg és a tábori kórház egészségügyi ellátásában uralkodó viszonyokat Luca Antonio Portio, híres nápolyi katona-orvos visszaemlékezéseiből ismerjük. Portio doktor 1683-tól szolgált a császári hadseregben. 1684-ben Lotharingiai Károly seregével, mint a herceg katonai orvos parancsnoka, érkezett Buda alá. A tábori kórház felállítása és vezetése volt a feladata. A nápolyi orvos szerint az 1684-es ostrom idején a betegek ellátásában a legnagyobb fejetlenség alakult ki. Ezért történhetett meg, hogy a visszavonuló császári sereg 400 sebesült katonát itt hagyott, akik valószínűleg rövid időn belül meghaltak.

Az 1686-os ostrom idejére jobban megszervezték a császári sereg egészségügyi ellátását. Lotharin-

[13] RUPP 1868.88.; TÖRS 1872.63–64.; GYÖRFFY 1973. 321.

[14] RUPP 1868. 88.; GYÖRFFY 1973. 322.

[15] GYÖRFFY 1973. 310.; KUBINYI 1973. 29–32.

[16] RÓZSA 1963. 262–263. Katalógus szám: 115.XXI. tábla.

[17] RÓZSA 1963. 163. Katalógus szám: 68. VII. tábla, b.

giai Károly csapatának a tábori kórházát a Margit-szigeti domonkos apácakolostor még álló falai között rendezték be. Solari orvos-generális volt a parancsnok, több orvos, Renner, Kühl, Ruggiero páter, Paolo doktor, és a kezével gyógyító Marco d'Antonio páter, dolgozott az irányítása alatt.[18] A Buda 1686-os ostromát ábrázoló Fontana metszet feltűnteti a Margit-szigeti tábori kórházat és a temetőt *(5. kép)*.[19] A kinagyított részleten egyetlen, nagy, zárt épülettömb látható, amely, az apácakolostorral azonosítható Az épület északi és déli oldalán a katonai temető sírhalmai sorakoznak, a kép bal alsó sarkában éppen egy temetést ábrázolt a művész. A meglehetősen nagy kiterjedésű temetőt katonai sátrak vették körül. A sematikusan ábrázolt katonai kórház és temető számos részletét megtaláltuk az apácakolostor régészeti kutatása során. Megtaláltuk a nagy katonai, tömegsírokat, az 1686-os átépítések részleteit, és az itt hagyott katonai kórház 18. század elején történt felszámolásának a nyomait. Mindezek azt mutatták, hogy a 17. század végén az apácakolostorban még mindig voltak olyan felhasználható földszinti helyiségek, amelyeknek álltak a falai, megvolt a mennyezet, az ajtókat és az ablakokat be lehetett zárni, stb. Különösen jó állapotban lehetett a Duna-parti királyi kastély É-i épületszárnya és a déli udvar kerítése melletti K–Ny-i tengelyű, nagy épület. Azt nem tudjuk, hogy 1686-ban mire használták az előbbi épületek földszinti helyiségeit, de az biztos, hogy a 18. század elején kórtermek voltak.[20]

A királyi kastély É-i épületszárnya a középkor végére teljesen összeépült a templom szentélyének az északi oldalával, és a földszinten összesen 6 helyiség volt benne. A régészeti kutatás első fázisában a 2. 3. 4. 5. helyiségből ki kellett hordani a mennyezet és az emeleti helyiségek padlómaradványait, amelyek az épület 19. század eleji felrobbantása után zuhantak a földszinti helyiségek nagyobbrészt épségben maradt padlóira.[21] Az 1. helyiség szintén tele volt a ledőlt falak törmelékével, de mint később kiderült, az épülettörmelék alatt nem találtunk épített padlóburkolatot. A nyesés után szinte az egész helyiséget betöltő, nagy beásás mutatkozott. A középkori járószintek feltárására két kisebb szelvényt nyitottunk a beásás keleti és nyugati oldalán. Kiderült hogy egy katonai tömegsír helyezkedik el a középkori királyi kastély 1. helyiségében. Mind a két szelvényben szabályosan egymásra rakott holttestek csontvázai kerültek elő *(6 kép)*. A terem K-i fala előtt kiszedtük az emberi csontokat. Eközben megfigyeltük, hogy 120 cm vastag rétegben helyezkednek el, ami azt jelenti, hogy 3, vagy 4 sorban temetkeztek ezen a helyen. A terem többi részét nem bolygattuk, mert nem volt lehetőségünk a megközelítőleg 80 csontváz szakszerű feltárására. A kastély emeletére vezető lépcső északi oldalán egy, török leleteket tartalmazó kisebb, épülettörmelékes földdel betöltött gödörben szintén találtunk 3 csontvázat. Az épülettörmelékkel összekeveredett emberi csontok között rozsdás vasdarabokat, néhány állatcsontot és három, felismerhető használati tárgyat találtunk. Az egyik egy, teljesen összenyomott, félgömb alakú vörösréz tál, peremén megmaradtak a 3,5–4 cm széles vaspánt darabjai, az egyikben benne volt a fül függesztő karikájának a darabja. Két aranyozott vörösréz lószerszám veret közül a nagyobbat és a díszesebbet bemutatjuk *(7. kép)*.[22] A kastélyban talált tömegsírnál jóval nagyobb helyezkedik el a templom hajó melletti északi kolostorkertben. A feltárást itt is abbahagytuk, de meghatároztuk a beásás kiterjedését. A déli oldala a templom északi támpilléreitől 80–100 cm-re jelentkezett, a nyugati oldal pedig az udvar ÉNy-i sarkát betöltő romoknál húzódik, a másik két oldalt a középkori kertfalak alkotják. Ezek szerint a katonai tömegsír az udvarnak a háromnegyed részét kitölti. A holttesteket szabályos sorokban temették el, az egymás mögött sorakozó csontvázak koponyái az előző csontvázak medencéjében, vagy a láb csontjain feküdtek *(8. kép)*. Ma már biztosak vagyunk abban, hogy az 1838-as árvizet követő feltárások egy, harmadik, 1686-os katonai tömegsírt semmisítettek meg. Toszt József, József nádor főkertésze elbeszélte, hogy a templom hajójában, a kövezet alatt, másfél láb mélyen, több száz csontvázra akadtak, „melyek nem külön sírokban, de egymás mellé voltak sűrűn fektetve. Némelyek egészen csonka tagokkal, összevagdalt koponyákkal, de szinte minden fegyverdarabok nélkül, némely csontváz alatt 30–40 összetapadt kis pénz, mely pénzdarabok legjobban tájékozhattak volna a sírok meghatározásában, de fájdalom, azok mind veszendőbe mentek. .... A templomban talált csontvázak eltakarítására boldogult Jósef nádor külön kis kápolnát szándékozott építtetni, de ez abba maradván, a koponyák közül számra mintegy 40, sokáig közszemlére ki volt téve a templomromok közt, a csontokat pedig Toszt egy

[18] VÁRKONYI 1984. 274–294.

[19] RÓZSA 1953. 78–83. Katalógus szám: 27. XXXIII. tábla.

[20] GÁL 2000. 18–19.

[21] 1800–1815 közötti pénzeket találtunk a ledőlt falak között. Szerző ásatása 1997–1999.

[22] Gerelyes Ibolyának, a Nemzeti Múzeum tudományos munkatársának köszönöm a lelet meghatározását.

közös nagy sírba temetteté." A kolostorral foglalkozó 19. századi kutatók valamennyien foglalkoztak a nádori főkertész visszaemlékezéseivel, de csak kevés adatát lehet használni. Rendkívül elgondolkoztató például a szentélyben történtekről szóló elbeszélése. Kubinyi Ferenc idézi, hogy 1838-ban a szentélyben „négy helyütt hosszúdad tojás alakú nyílások találtattak, melyek nyílván csupán rablási célból lettek a kövezetbe vágva."[23] Arról már szó sem esik, hogy mit találtak ezekben a beásásokban, illetve hol és hogyan helyezkedett el az a 20 sír, amelyet ezután felszedtek. Az 1990-es években, amikor a szentélyfalak, a hozzájuk és az oltárokhoz tartozó járószintek vizsgálata és felmérése érdekében feltárásokat végeztünk, még találtunk néhány in situ csontvázrészletet, és megtaláltuk azt a nagy téglasírt, amelybe Toszt belerakatta az 1838-ban felszedett emberi csontok egy részét. A feltárása után mi is visszaraktuk a sírgödörbe az emberi csontokat *(9. kép)*. Szent Margit sírhelye az 1529-es menekülés előtt már üres volt, mert az apácák az árvizek pusztító hatására hivatkozva Margit csontjait már korábban felszedték.[24] A 14. századi fehér márvány síremlék valószínűleg 1541 után pusztult el, a szétszóródott kis töredékek egy részét 1938-ban és 1962-ben megtalálták.[25] A síremlék talapzata a 19 század elején még a középkori helyén állt, valószínűleg az 1838-as árvíz döntötte le.[26]

Az 1686-os katonai tömegsírokat bekerített, azaz falakkal körbevett területeken létesítették. Ilyen volt az É-i kastélyépület 1. helyisége, ahová csak egy ajtón lehetett bemenni, mert az északi falban lévő, középkori ajtót befalazták. Az északi kolostorkertbe eleve csak egy ajtón, a nyugati kertben álló épületen keresztül lehetett bejutni. Azért falazták be a templomban a középkori apácakórus alját felező falban lévő ajtót is, hogy a templomban lévő sírokat is csak egy irányból, a szentély felől közelíthessék meg.[27]

A királyi kastély É-i épületszárnyában a földszinten, a 3–5 . helyiségben, valószínűleg kórtermeket rendeztek be. A 19. század elején lerombolt épületből az 1998-as régészeti kutatást követően előkerültek a 180–220 cm magasan megmaradt falak, amelyek teljesen összeégett állapotban voltak. Vastag koromréteg borította a 3. és az 5. helyiség középkori téglapadlóit. A 3. helyiségben sötétszürke, füstös volt a vakolat, amely a feltárás közben lehullott a falakról. Az 5. helyiségben sötét vörösre égtek a falazó kövek, a vörösre égett faltörmelék a külső oldalon is vastag réteget alkotott. A 18. század elején, a kórház megszüntetése után, égetéssel és füstöléssel fertőtlenítették az elhagyott helyiségeket. A középkori kastély két nagyobb, 1. és 3. helyisége között a középkorban egy 3 m széles átjáróhelyiség helyezkedett el. A Duna-parti, keleti oldalán lévő középkori ajtónyílást sárga agyagba rakott vörös téglával befalazták, és egy, két oldalán lejtős átjárót építettek a szemben lévő, Ny-i ajtó középkori küszöbköveire is *(10. kép)*. A középkori padlóburkolat teljesen tönkrement, és ezért nagy, vörös terrazzo padlódarabokat, vörösmárvány laptöredékeket és hasított kőlapokat raktak le, sovány, meszes, agyagos homok volt a kötőanyag. A falak nagy részén megmaradt a többrétegű vakolatréteg, de a feltárás közben lehullott a falakról. Ebben a helyiségben nem voltak égésnyomok, mert valószínűleg valamilyen raktár volt, és nem tartottak benne fertőző dolgokat.

A régészeti kutatásokból megismert katonai temető és kórház 1686 utáni történetéről egyelőre nincsenek adataink. Feltételezhetjük, hogy amíg az elhagyott tábori kórházban betegeket ápoltak, a katonai temetőt is őrizték, de miután a 18. század első felében felépültek a pesti kórházak, és beszüntették a Margit-szigeten a betegápolást és a rokkant katonák gondozását, a török alóli felszabadító háború hősi halottainak nyughelyéről szép lassan elfeledkeztek.[28]

[23] KUBINYI 1861. 21.
[24] FEUERNÉ 1971. 253.
[25] LUX 1938. 2103.; FEUERNÉ 1971. 253.
[26] Glatz Th.: A kolostor romjai. Tollrajz. 19. század eleje. Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár.
[27] KUBINYI 1861. 19.

[28] A tanulmányban bemutatott rajzot Kuczogi Zsuzsanna, a fényképeket Bakos Margit és Tihanyi Bence, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai készítették.

IRODALOMJEGYZÉK

Codexek	Régi Magyar Codexek. Nyelvemléktár 8. Szerk.: Volf György. Bp., 1879. p. 1–86
Fekete–Nagy	Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest története 2. Bp., 1973. p. 337–436.
Feuerné 1971	Feuerné Tóth Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. BudRég 22. (1971), p. 245–268.
Gál 2000	Gál Éva: Margitsziget. Bp., 2000.
Györffy 1973	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In. Budapest története 1. Bp. 1973. p. 217–349.
Harsányi 1938	Harsányi A.: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.
Hóman–Szekfű 1939	Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet 2. Bp., 1939.
Kubinyi 1973	Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Bp., 1973. p. 7–240.
Kubinyi 1861	Kubinyi Ferenc: Margitsziget műemlékei. ArchKözl 2. (1861), p. 1–25.
Lux 1938	Lux Géza: Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika (1938. június) p. 204–213.
Nagy 1975	Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In. Budapest története 3. Bp., 1975. p. 337–436.
Rózsa 1963	Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Bp., 1963.
Rózsa 1955	Rózsa György: Budapest legszebb látképei. Bp., 1995.
Rupp 1868	Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
Várkonyi 1984	R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása 1686. Bp., 1984.
Törs 1872	Törs Kálmán: Margit-sziget. Pest, 1872.

DER UNTERGANG DES DOMINIKANISCHEN FRAUENKLOSTERS AUF DER MARGARETHEN-INSEL IN BUDAPEST IM 16-17. JAHRHUNDERT

Das dominikanische Frauenkloster auf der Margarethen-Insel in Budapest war eine der kirchlichen Baukomplexe von größter Ausbreitung. Die zentralen Gebäudeflügel von verschiedener Funktion haben einen burgartigen Bau mit einer Grundfläche von etwa 120×110 m gebildet, der von wirtschaftlichen Höfen und Garten umgeben wurde. *(Abb. 1)* Am Anfang des 16. Jahrhunderts stand das mit dem Chor zusammengebaute, mehrstöckige Schloss des Königs und der Königin am Donauufer. Während des Mittelalters wurde das Kloster niemals angegriffen, die kräftigen Mauern dienten dafür, dass die Bewohner der Gebäudeflügel von verschiedener Funktion nicht voneinander gestört werden. Die Gebäude der Kirche und des Konvents haben sich graduell erhöht und bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts zusammenhängende Gebäudeflügel gebildet. Die letzten großen Bauarbeiten wurden an der Wende des 15-16. Jahrhunderts angefangen und möglicherweise ist alles bis 1521 fertig geworden, aber die Nonnen haben sich schon da wegen dem Angst vor den Türken angeschickt, das Kloster zu verlassen. Die Türken haben nämlich die südungarische Grenze im Sommer 1521 erreicht und die wichtigsten Grenzburgen, Nándorfehérvár, Sabác und Zimony besetzt. 1526 sind die Nonnen wegen der Nachricht über der Niederlage in Mohács nach Kőszeg geflohen, aber auf die Bitte der Königin Maria kehrten sie zurück. Ihres Verbleibens dauerte drei Jahre lang, 1529 suchten sie wieder um Schutzbrief an und verließen ihr Kloster der Jungfrau Maria auf der Margarethen-Insel von Buda für immer.

Im Sommer 1541, als die Türken Buda besetzt haben und Ungarn in drei Teile zerfiel war das Frauenkloster auf der Margarethen-Insel schon seit Jahren unbewohnt. Es ist nicht bekannt, was im Jahr 1541 geschah, aber es ist annehmbar, dass das türkische Militär die Klostern auf der Margarethen-Insel ähnlich zu den kirchlichen Instituten von Buda und Pest ebenfalls verheert und beraubt hat. Die verlassenen Gebäude fingen an, natürlicherweise zugrunde zu gehen. Die entvölkerte Insel wurde von den Türken gedenk der Nonnen „Kislar adasi" (Insel der Mädeln) genannt und in Friedenszeiten als Heuwiese nutzbar gemacht. In der militärischen Beschützung von Buda und Pest hat sie keine Rolle gespielt, deshalb haben die Türken auf der Insel gar nichts gebaut. Das für die Befreiung von Buda gekommene, vereinigte europäische Heer konnte sie deswegen ohne Widerstand besetzen.

Von den Belagerungsbildern aus dem 16-17. Jahrhundert ist der Kupferstich von Enea Vico (geb. 1523, Ferrara - gest. 1567, Parma) besonders wichtig, der Buda und Pest während der Zeit der ersten Versuch der Zurückeroberung, im Jahre 1542 darstellt. *(Abb. 2)* Er hat Pest, die Csepel-Insel, die Margarethen-Insel, die Donau und die Budaer Seite von Osten, aus der Vogelperspektive abgezeichnet. Die Darstellung von Buda und der Budaer Seite ist eine einfache Linienzeichnung. Das graphische Bild und die Zeichnungsstil der Pester Seite sind aber anders, es zeigt mehrere genauen, der Wirklichkeit entsprechenden Details, weil die Kriegsereignisse der Belagerung des Jahres 1542 sich darunter abgespielt haben. Auch die östliche Seite der Margarethen-Insel hat Vico abgezeichnet. Am Donauufer steht ein Gebäude mit ost-westlicher Achse, dahinten erhebt sich ein großer Turm, auf dessen Spitze ein Kreuz erkennbar ist. Zum mittleren Teil führt eine Brücke von der Pester Seite durch. Das ist eine der genauen Details der Zeichnung. Auf dem Kupferstich sind am Donauufer große Geschütze zwischen den aus Flechtwerk verfertigten Säulen des Gebäudes zu sehen. Der Stich ist nicht nur aus militärischer Hinsicht beachtenswert, er ist auch eine wichtige historische Quelle, weil er der einzige Darstellung des mittelalterlichen königlichen Schlosses auf dem Margarethen-Insel ist. Die Grabungsergebnisse der 1990er Jahre haben die Authentizität der die Margarethen-Insel darstellenden Zeichnung erwiesen. Die Mauerreste des königlichen Schlosses sind zum Vorschein gekommen und in der Ostmauer wurden die Stellen drei solcher Säulen gefunden, welche auf dem Kupferstich von Vico zu sehen sind. *(Abb. 3)*

Aufgrund der Ergebnisse der archäologischen Forschung ist der Grundriss des 1529 verlassenen Schlosses bekannt geworden. Die 150-210 cm hoch erhaltenen Mauern des südlichen, königlichen Gebäudeflügels haben den Chorabschluss des Klostertempels ganz in die Mitte genommen, der sich am Anfang des 16. Jahrhunderts unterhalb der Parterreräume des mehrstöckigen Schlosses erstreckte. *(Abb. 1)* Die östliche Fassade des südlichen Gebäudeflügels wurde in einer Länge von 13 m schon freigelegt und es ist bekannt, dass sie nicht mehr als 26 m betrug. In ost-westlicher

Richtung war er 17 m lang. An seiner nördlichen Seite wurde der andere, von der Donau entfernter liegende, nördliche Gebäudeflügel des Schlosses angebaut. Die beiden Gebäudeflügel erstreckten sich an den Seiten eines parallel mit der Donau liegenden, 12 m breiten und 33 m langen, engrechteckigen Hofes. In der nordöstlichen Ecke war ein mehrstöckiger Torturm.

Die zwischen 1598–1606 verfertigten Ansichten und Belagerungsbilder stellen die Insel im Großen und Ganzen als ein Trümmerfeld dar. Das zeigt, dass die südliche Zweidrittel der Insel wegen der Entwicklung der Schusswaffen im 16. Jahrhundert für die Angreifern und Belagerern beiderseits ohne Interesse war.

Die sich gegen den Türken verbündeten europäischen Länder haben die heilige Liga am 5. März 1684 für die erneuten Befreiungskrieg zustande gebracht und das vereinigte europäische Heer ist im Juni in Buda angekommen. Am 30 Juni 1684 haben die Türken Pest geplündert und evakuiert, dann ist Karl von Lothringen unter die Trümmern von Pest einmarschiert. Nach kurzer Zeit hat sich aber herausgestellt, dass Pest in den türkischen Geschützfeuern nur mit großen Verlusten bewahrt werden kann und die kaiserlichen Heere haben sich im Herbst 1684 zurückgezogen.

Während den Kämpfen wurden die Verwundeten in den Häusern von Pest gepflegt. Die in der Sanitätsversorgung des kaiserlichen Heers und des Lazaretts herrschenden Verhältnisse sind aus den Memorabilien des berühmten neapolitanischen Militärarztes, Luca Antonio Portio bekannt. Nach dem neapolitanischen Arzt hat sich die größte Kopflosigkeit in der Krankenversorgung in der Zeit der Belagerung von 1684 entwickelt. Deshalb konnte geschehen, dass das sich zurückziehende kaiserliche Heer 400 Verwundeten zurückließ, die wahrscheinlich in kurzer Zeit gestorben sind.

Zur Zeit der Belagerung von 1686 war die Sanitätsversorgung des kaiserlichen Heers schon besser organisiert. Das Lazarett der Truppe Karls von Lothringen wurde unter den noch stehenden Mauern des dominikanischen Frauenklosters auf der Margarethen-Insel eingerichtet. Das Kommando hatte der Arztgeneral, Solari. Der die Belagerung von Buda in 1686 darstellende Stich von Fontana führt das Lazarett und das Gräberfeld auf dem Margarethen-Insel an. *(Abb. 5)* Zahlreichen Details des schematisch abgebildeten Lazaretts und seines Friedhofs, die Massengräber der Soldaten, die Details der Umbauten von 1686 und die Spuren der Liquidierung des Lazaretts im 18. Jahrhundert wurden während der archäologischen Forschung gefunden. All diese zeigten, dass solche anwendbaren Parterreräume am Anfang des 17. Jahrhunderts in dem Frauenkloster noch immer vorhanden waren, derer Mauern noch standen.

Bis ans Ende des Mittelalters war der Nordflügel des königlichen Schlosses mit der nördlichen Seite des Tempelchors völlig zusammengebaut, er hatte im Erdgeschoss sechs Räume. Im Raum Nr. 1 hat sich eine fast den ganzen Raum einnehmende große Eingrabung gezeigt. Für die Freilegung des mittelalterlichen Gehniveaus wurden zwei kleine Profile geöffnet und es hat sich herausgestellt, dass die Eingrabung ein Soldatenmassengrab ist. Die Skelette der regelmäßig aufeinander gelegten Leichen sind zum Vorschein gekommen. *(Abb. 6)* Es wurde beobachtet, dass hier in drei oder vier Reihen beerdigt wurde. Die anderen Teile des Saales wurden nicht gestört, weil es keine Möglichkeit gab, die annähernd 80 Skelette fachgemäß freizulegen. An der nördlichen Seite der zum Stockwerk führenden Treppe wurden 3 Skelette in einer, türkischen Funde beinhaltenden Grube gefunden. Aus der gestörten Erde zwischen den Gräbern sind zwei Pferdegeschirrbeschläge aus vergoldetem Kupfer geborgen worden und der Stück mit mehr Verzierung ist hier auch vorgeführt. *(Abb. 7)*

Ein größeres Massengrab befindet sich in dem nördlichen Klostergarten neben dem Tempelschiff, aber auch dieser wurde nicht ausgegraben. Seine Ausbreitung wurde bestimmt, er nimmt einen dreiviertel Teil des Hofes ein. *(Abb. 8)* Heute ist es schon sicher, dass die Ausgrabungen nach der Hochflut in 1838 ein drittes Soldatenmassengrab aus 1686 vernichtet haben. József Toszt, der Obergärtner des Palatins Joseph hat erzählt, dass sie im Schiff des Tempels, unter der Pflasterung in einer Tiefe von anderthalb Fuße auf mehrere hunderte Skelette gestoßen sind. In den 1990er Jahren wurde jenes mittelalterliche Ziegelgrab gefunden, indem ein Teil der 1838 aufgenommenen menschlichen Knochen von Toszt einlegen lassen wurde. Auch von uns wurden die menschlichen Knochen nach ihrer Freilegung in die Grabgrube zurückgelegt. *(Abb. 9)*

Die Grabstätte der Hl. Margarethe war schon vor der Flucht in 1529 leer, weil die Nonnen die Knochen der Hl. Margarethe mit Bezugnahme auf die zerstörende Wirkung der Hochflut schon früher aufgenommen haben. Das aus dem 14. Jahrhundert stammende Grabdenkmal aus weißem Marmor wurde wahrscheinlich nach 1541 zerstört, ein Teil der zerstreuten kleinen Fragmente wurde 1938 und 1962 gefunden. Das Fundament des Grabdenkmals stand am Anfang des 19. Jahrhunderts

noch auf seiner mittelalterlichen Stelle, es wurde wahrscheinlich von der Hochflut in 1838 niedergerissen.

Die Parterreräume Nr. 3–5 in dem nördlichen Gebäudeflügel des Schlosses der Königin hat man vermutlich als Krankensaal eingerichtet. Während der Zeit der Ausgrabung war der Verputz im Raum Nr. 3 dunkelgrau, angeraucht und im Raum Nr. 5 sind die Bausteine dunkelrot gebrannt. Am Anfang des 18. Jahrhunderts, nach der Auflassung des Lazaretts wurden die verlassenen Räume mit Brennung und Räucherung desinfiziert. Zwischen den zwei größeren Räumen Nr. 1 und 3 im mittelalterlichen Schloss befand sich im Mittelalter ein 3 m breiter Durchgang. Die sich an seiner östlichen Seite, am Donauufer befindende mittelalterliche Türöffnung wurde eingemauert und einen geneigten Durchgang hat man auch auf die mittelalterlichen Schwellensteine der gegenüber liegenden Tür geöffnet. *(Abb. 10)* Die mittelalterliche Bodenpflasterung ist ganz verdorben und deshalb wurden große rote Terrazzobodenstücke, Plattenfragmente aus rotem Marmor und Spaltsteinplatten abgelegt. Über die Geschichte des aus den archäologischen Forschungen bekannten Soldatengräberfeldes und des Lazaretts nach 1686 sind vorläufig keine Angaben vorhanden. Es kann angenommen werden, dass solange Verwundete im Lazarett verpflegt wurden, war auch das Soldatengräberfeld überwacht. In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts sind die ersten Krankenhäuser von Pest aufgebaut worden und die Krankenverpflegung und die Pflege der invaliden Soldaten auf der Margarethen-Insel wurden eingestellt und man hat den Ruheplatz der heldenhaften Verstorbenen des Befreiungskriegs langsam vergessen.

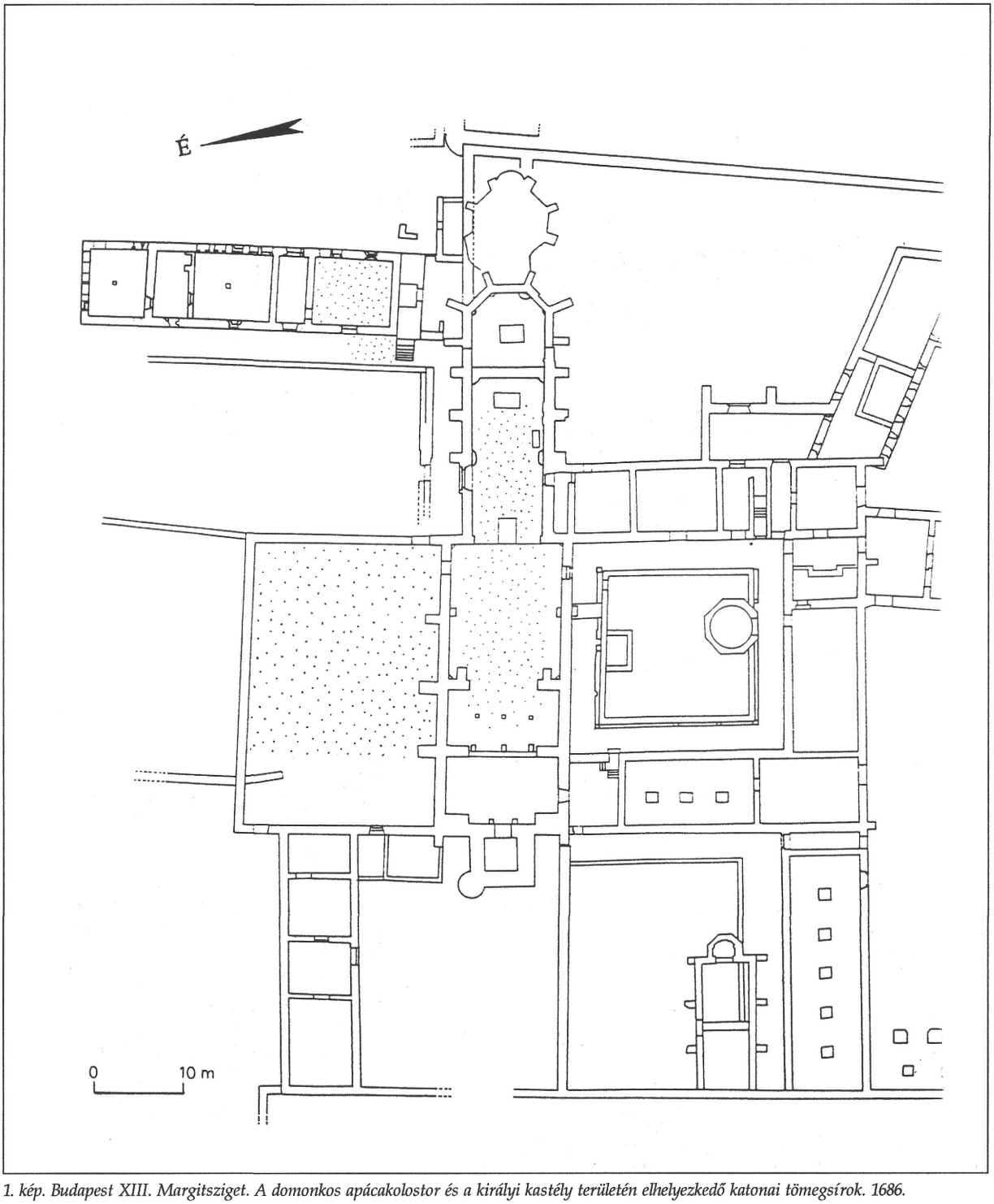

1. kép. Budapest XIII. Margitsziget. A domonkos apácakolostor és a királyi kastély területén elhelyezkedő katonai tömegsírok. 1686.

2. kép. A Margit–sziget keleti oldala 1542-ben. Részlet. (Enea Vico: Buda és Pest látképe az 1542-es ostrom idején. Rézmetszet.)

3. kép. Budapest XIII. Margitsziget. A királyi kastély déli épülete. A keleti fal külső oldalán feltárt oszlophelyek. 16. század eleje.

4. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Falpillér és téglapadló a királyi kastély déli épületében. 16. század eleje.

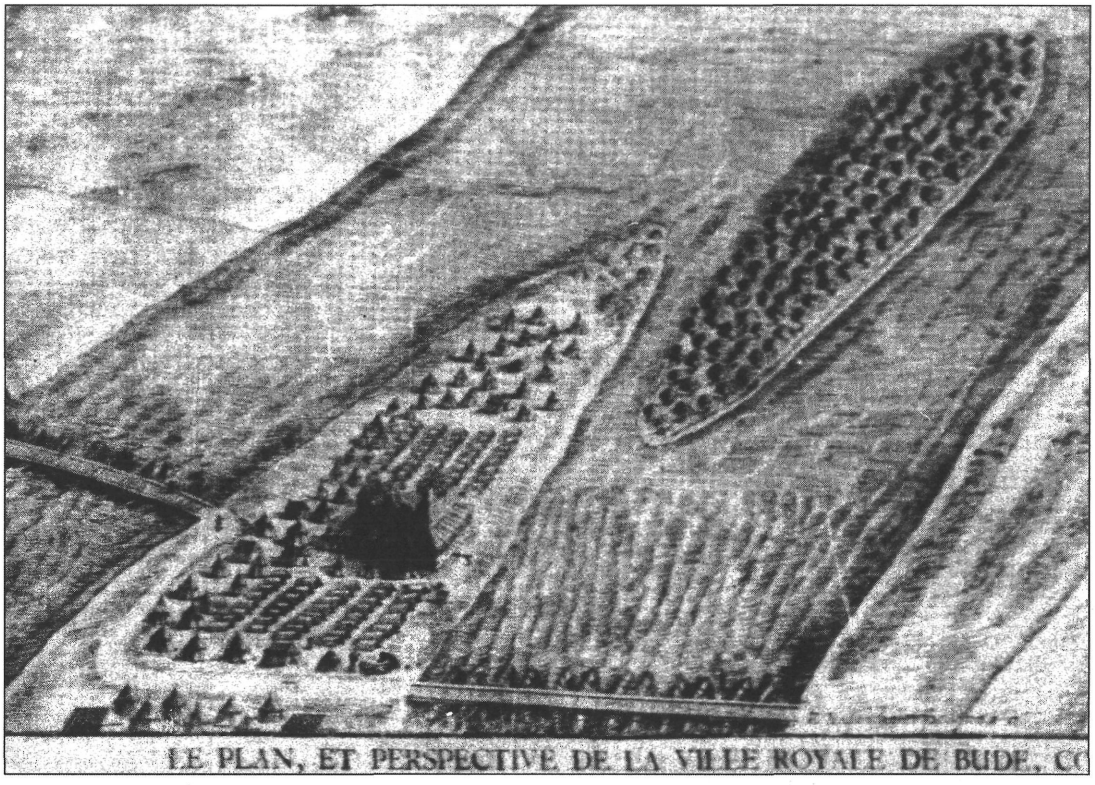

5. kép. A Margit-sziget 1686-ban. Részlet. (E. Nessentaler–G. D. Fontana: Buda ostroma 1686. Rézmetszet.)

6. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Királyi kastély északi épület, 1. helyiség. Katonai tömegsír feltárás közben. 1686.

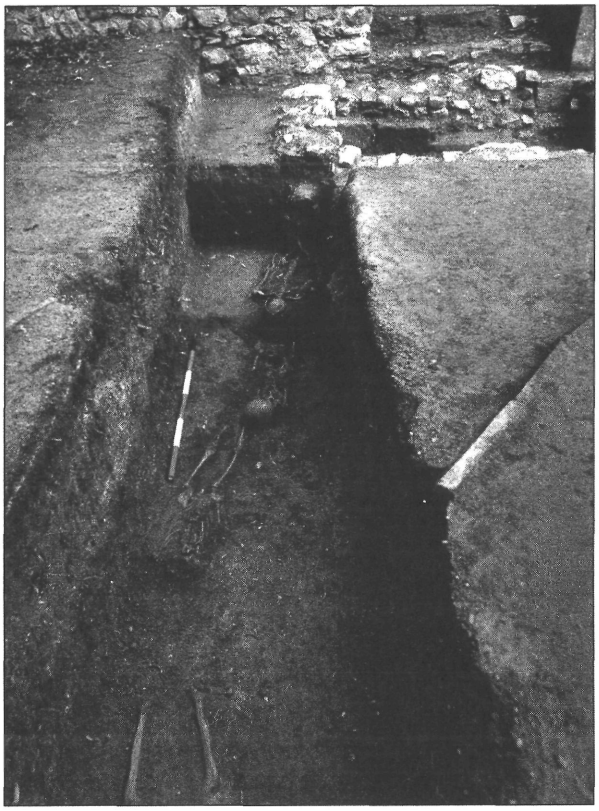

8. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Domonkos apácakolostor, északi kert. Katonai tömegsír feltárás közben. 1686.

7. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Királyi kastély északi épület. Aranyozott vörösréz lószerszám veret. 16–17. század.

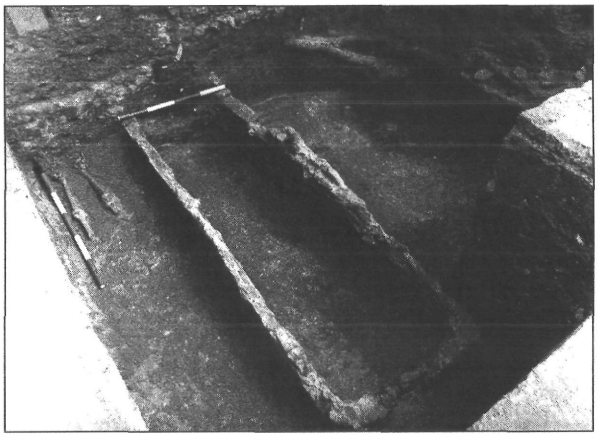

9. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Domonkos apácakolostor, templom. A hajóban feltárt téglasírgödör. Középkor.

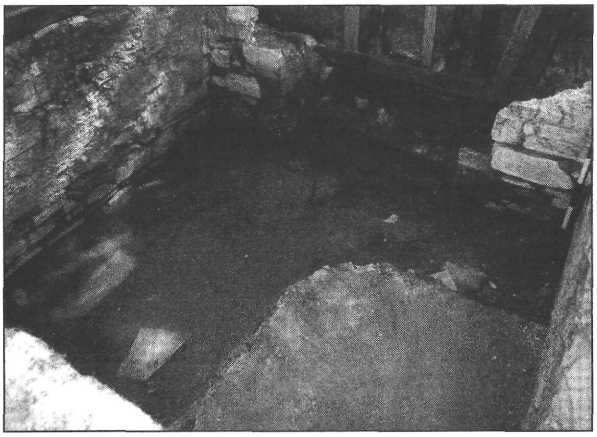

10. kép. Budapest XIII. Margitsziget. Királyi kastély északi épület, 2. helyiség. 1686-ban befalazott középkori ajtó feltárás közben

KOVÁCS GYÖNGYI

CSERÉPPIPÁK A 17–18. SZÁZADBÓL*

A dohányzás elterjedése Magyarországon a török hódítás korához kötődik.[1] Térhódításában a királyi várakban állomásozó nyugat-európai katonaság, illetve a nyugati kereskedők fontos szerepet játszottak, a dohány elnevezését és használatát azonban a magyarok alapvetően mégiscsak a törököktől vették át.[2] Az írott, de a régészeti források szerint is, a dohányzás csak a 17. századtól terjedt el szélesebb körben, s bár a szokás megjelenése a 16. század végétől bizonyítható a magyarországi várakban[3] és városokban, jellegzetes tárgyi emlékei, a cseréppipák, az ásatásokon főként 17–18. századi rétegekben fordulnak elő.

Ha a hódoltsági régészet e sajátos leletcsoportjával kívánunk foglalkozni, a magyarországi szakirodalomban számos kisebb-nagyobb anyagközlést találunk. A pár éve megjelent *A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon* c. kiállítási katalógus szerzői kitűnő áttekintést nyújtanak a témáról. Régészeti szempontból kiemelnénk Tomka Gábor összefoglalását, amelyben a szerző magyarországi ásatásokból származó 17–18. századi pipák elemzése kapcsán érintette a korai dohányzáshoz, pipatörténethez szorosan kapcsolódó főbb írott adatokat és összegyűjtötte az addig megjelent, elsősorban közép-európai szakirodalmat.[4] A tanulmányból kitűnik, hogy a nagyobb együttesek közöletlenségéből adódóan még ma is leginkább Kovács Bélának az egri pipákról írott anyagleíró és elemző írása a kiindulási alap;[5] új adatait, eredményeit Tomka Gábor is részben Kovács Béla tipológiájára támaszkodva mutatta be.

Az alábbiakban közölt nagykanizsai pipák (*1–3. kép*) mennyiségileg semmiképpen nem mérhetők a budai vagy az egri vár több száz darabot tartalmazó pipa-együtteseihez. E leletek ugyanakkor a Méri-féle ásatások és a későbbi leletmentések anyagának sajátos színfoltját képezik: részben a kanizsai törökök használati tárgyainak sorát gyarapítják. Közlésüket annál is inkább indokoltnak tartjuk, mert a Délnyugat-Dunántúlról alig ismert kora újkori pipás anyag.[6] A tárgyak formái, díszítési módjai, mintái így további információkkal szolgálhatnak a témában elmélyedni kívánó kutatók számára.

Kanizsa (ma Nagykanizsa) vára 1600-tól – azaz török kézre kerülésétől – 1690. évi visszafoglalásáig az Oszmán Birodalom fontos, határ menti vilajetjének központja volt.[7] Kanizsa a török időkben, Evlia Cselebi 1664. évi leírása alapján, teljesen törökké lett,[8] a hódítók belakták a vár belső terét, feltöltötték a királyi ötszögű vár nyugati részét, azaz a 16. század második felében még lakatlan mocsaras

* Készült az OTKA (T 025390) támogatásával.

[1] A dohányzás európai, illetve magyarországi elterjedéséről TAKÁTS 1961. 257; OSSKÓ 2000. 14–19; HAIDER 2000; TOMKA 2000. 25–26; HAIDER–SZABÓ 2004. 213–219.

[2] A kettős hatás a magyar nyelv szóhasználatában is megmutatkozik: a korábbról adatolható *tubák* szó nyugati eredetű, míg az oszmán-török jövevényszó, a *dohány*, az erőteljesebb török hatások következményeként válhatott teljesen hétköznapivá a magyar nyelvben (TOMKA 2000. 26, 2–3. jegyzet; a török nyelvészeti vonatkozásokról részletesebben lásd KAKUK 1996. 302–304). A dohány és a pipa egyébként a 18. században is még mindig nagyrészt török áru volt Magyarországon (HAIDER 2000. 21).

[3] Lásd például a kanizsai várral szomszédos Bajcsavár leletanyagát. Ebben – mely a vár fennállását tekintve 1578 és 1600 közé keltezhető – ugyancsak előfordulnak pipák, ezek különböznek a most bemutatott nagykanizsaiaktól, de a hollandi típusú pipák ismérveit sem mutatják (KOVÁCS 2002. kat. sz. 82–83). Miután a mintegy 20–22 évig álló bajcsai vár nagyobb részét feltárta a régészeti kutatás, az előkerült egy-két pipa fontos információt hordoz. Ugyanis az a tény, hogy dohányzásra utaló lelet ennek a szokatlanul jól ellátott várnak a területén is ilyen kevés volt, arra mutat, hogy a dohányzás szokása a magyarországi végvárakban még meglehetősen csekély mértékű lehetett a 16. század utolsó harmadában.

[4] TOMKA 2000. 27–28, 16–24. jegyzetek. A felsorolt irodalmi adatok ismétlésétől eltekintünk. Néhány további, érdekesebb dél-, délnyugat-magyarországi adat a teljesség igénye nélkül: Barcs, török palánkvár (KOVÁCS 1998. 13. kép 5–6. Az egyik pipa a rétegviszonyok alapján a 17. század első felére keltezhető); Lenti, királyi végvár (ZÁVODI 2003. 194, és 15. kép. Az anyagban ritka holland jellegű pipák is vannak).

[5] KOVÁCS 1963.

[6] ZÁVODI 2003.

[7] VÁNDOR 1994. 353–395.

[8] EVLIA 1985. 563–571.

területet, és ott egy teljesen új török külvárost hoztak létre (*Topraklik*). A kanizsai vár helyének teljes beépítése előtt, az 1950-es (és részben az 1960-as) években került sor Méri István topográfiai és régészeti kutatásaira, melyek igen fontos adatokat eredményeztek az erősségre vonatkozóan.[9]

Az ásatások és a későbbi leletmentések, városi földmunkák során több - többségükben török kori - pipa került a Thúry György Múzeum gyűjteményébe. A meglehetősen kis számú pipa talán meglepő, ha Kanizsa jelentőségére és arra gondolunk, hogy a város csaknem 100 évig volt török uralom alatt. Ennek magyarázata részben lehet az, hogy a vár középkori magját képező várkastély területén - ahol a Méri-féle ásatások leginkább folytak - főként késő középkori, s csak kevés török kori (17. századi) leletanyag került elő.[10] Az egykori török külváros, a *Topraklik* területén (a mai Gépgyár, Sportpálya stb.) talált tárgyak nagyobb részt azonban 17. századiak, s ez a pipákra is helytálló.[11] Az alábbiakban ezeket a - töredékes, illetve ép - pipákat közöljük, leírásukat alapvetően Kovács Béla tanulmánya alapján végeztük.[12]

LELETEK

1. Finom homokos soványítású, jól égetett, barna színű pipa töredéke. A fej felső része letörött, az alsó rész lapított félgömb, melynek oldalfalán alig látható élek futnak. A nyak rövid, élek nyolcszögletes hasábot formáznak, vége bordával és gyűrűvel tagolt. A felületen vörös színű, festésnek látszó kisebb folt, egyébként díszítetlen. Hossz: 5,3 cm. (Ltsz. 58.1.13, Vár u., I. kutató árok/1953).

2. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, vörösesbarna anyagú töredékes pipa, sötétzöld mázas. Fejének felső része hiányzik, alsó része enyhén lapított gömb alakú, egymással párhuzamos, ívelt vonalú bemetszésekkel turbánszerű hatást keltve gerezdekre tagolt. Rövid nyakának végén gyűrű, mely - alig láthatóan - fogaskerékkel benyomott ferde vonalakkal díszített. Hossz: 5 cm. (Ltsz. 58.2.52, Próbaásatás/1953).

3. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, szürkésfehér anyagú töredékes pipa, fűzöld mázas. Fejének felső, nyolcszögletű hasáb alakú része hiányzik, alsó része lapított félgömb alakú, mely - a felső rész lapjainak megfelelően - gerezdekre tagolt. A alsó és felső rész hullámvonalas élben találkozik, ez tányérszerű formát ad az alsó résznek. A nyak rövid, végét borda, illetve díszítetlen gyűrű tagolja. Hossz: 5 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

4. Az előzőhöz egészen hasonló zöld mázas pipa töredéke, a fej hasáb alakú felső része ugyancsak letörött. A nyak végét díszítetlen gyűrű tagolja. Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.21.11, Üveggyár, I. útátvágás).

5. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, halványbarna színű pipa töredéke. A fej henger alakú felső részén a fényezett felület halvány vörös színű, mintha festett lenne. Az alsó rész lapított félgömb, melyet a nyak indítása két gerezdre oszt. Az alsó rész egyik oldalát kiemelkedő bütyök tagolja, amelynek funkcionális szerepe lehetett.[13] A hétszögletű nyak tőből hiányzik. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 4,1 cm. (Ltsz. 58.23.40, III. útátvágás).

6. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipa, ép, a szájperemnél kissé égett. Feje hengeres, szája kissé csapott. Az alsó rész tagolás nélkül ívelten megy át a kör átmetszetű nyakba, a fej és a nyak 90°-nál alig nagyobb szögben találkozik. A fej alsó részén, a nyak indulásánál kiemelkedő bütyök van, a nyak végét keskeny éles borda zárja. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 3,6 cm, Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.23.41, III. útátvágás).

7. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipa, ép, csak a feketére égett szájperemnél sérült kissé. Fejének felső része hengeres, alsó része kissé kiöblösödő. A fejhez derékszögben csatlakozó nyak viszonylag hosszú, kör átmetszetű, végét párhuzamos ferde bevágásokkal díszített keskeny gyűrű tagolja. A szájperem szélén igen finom csővel benyomkodott, apró köröcskékből álló sorminta és fogaskerékkel húzott pontsorok futnak körbe. A fej alsó része, melyet a felső résztől és a nyaktól ugyancsak fogaskerékkel felvitt pontsorok választanak el, szintén benyomkodott köröcskékkel díszített, itt a köröket finom pontozás keretezi. Ez a felület eléggé kopott. A fej felső, díszítetlen részén bepecsételt stilizált virág alakú jegy. Szájátmérő: 2,3 cm, Magasság: 3,9 cm, Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.23.72, III. útátvágás).

8. Nagyon finoman iszapolt, kiválóan égetett, vörösesbarna színű pipa töredéke. A fejrész hiányzik. A nyak hosszú, kör átmetszetű, végén keskeny bordatagolás. A gazdag díszítésből a fej megmaradt kis részén kör alakú mezőben pecsétlővel benyomott rozetta töredéke vehető ki. A nyakon

[9] MÉRI 1988.

[10] Másrészt lehetséges, hogy az általunk megismert anyag nem teljes.

[11] A pipák egy kivételével az egykori vár területén kerültek elő; a 14. számú pipa lelőhelye a törökök által nem lakott, de nyilván látogatott hajdani mezőváros.

[12] Itt köszönöm meg Tomka Gábornak a kor- és típus meghatározások terén nyújtott segítségét, valamint Gerelyes Ibolyának kiegészítéseit, problémafelvető megjegyzéseit. Köszönettel tartozom továbbá Horváth Lászlónak és Vándor Lászlónak, akik az anyagot közlésre átengedték.

[13] KOVÁCS 1963. 240.

fogaskerékkel húzott pontsorok, kettős hullámvonal és két további, különféle pecsétlőkkel (finom csővel) mintázott díszítő sor – egy csepp alakú motívumokból álló és egy közepükön pontozott köröcskékből álló sor – látható. Nyakhossz: 4,9 cm. (Ltsz. 58.43.21, Gépgyár, Garázsalapozás).

9. Nagyon finoman iszapolt, kiválóan égetett, világos szürkésfehér színű cseréppipa, fejrésze töredékes. A fej öblös, tojásdad formájú, belső oldalán feketére égett. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén gyűrű. A fejrész hasán kis hurkokat formáló pecsétlővel benyomott sorminta fut körbe, ez alatt és felett, továbbá a perem alatt, a fej és a nyak találkozásánál, illetve a nyak végét tagoló gyűrűn kétféle fogaskerékkel benyomott díszítő pontsorok láthatók. Az utóbbin a sorok ferdén futnak, egymással párhuzamosak. Szájátmérő: 2,1 cm, Magasság: 3,5 cm, Hossz: 4,9 cm. (Ltsz. 59.15.1, Vár u. 5.).

10. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű töredékes pipa. A fej hengeres felső része hiányzik, az alsó rész kiöblösödő, lapított gömb alakú, melyet a nyak csatlakozó része két gerezdre oszt. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén lapos gyűrű. A fej alsó részén levő gerezdek és a nyakgyűrű fogaskerékkel benyomott, apró háromszögecskékből álló párhuzamos sorokkal gazdagon díszített. Hossz: 5,5 cm. (Ltsz. 65.6.32, Gépgyár-Sportpálya).

11. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, vörösesbarna színű pipa, ép. A fej hosszú, szájpereme felé enyhén kiszélesedik. A kis töréssel elkülönülő alsó részhez hegyes szögben csatlakozik a rövid nyak, mely kör átmetszetű, végét henger formájú gyűrű zárja. A fejet fogaskerékkel húzott pontsorok, pecsétlővel benyomott nagyobb rozetták, valamint apró csillagocskák díszítik. Szájátmérő: 2,6 cm, Magasság: 4,9 cm, Hossz: 4 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

12. Finoman iszapolt, jól égetett, halványbarna anyagú, barna mázas pipa, ép. A nagy fej a perem felé szűkül, a szájperemnél bemélyített párhuzamosokkal díszített borda fut körbe. A fej alsó része kiöblösödő, felületét függőleges bordák osztják sávokra, melyeket plasztikus pöttyök díszítenek. A nyak enyhén élbordázott, végén hengeres tag és egy nagyobb gyűrű, ez utóbbit ferde bevágások gerezdekre tagolják. Szájátmérő: 2,8 cm, Magasság: 4,6 cm, Hossz: 7 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

13. Finoman iszapolt, jól égetett, barna anyagú, sárga mázas pipa töredéke. Fejének felső része hengeres, melynek falát széles sávban, ék alakban bemélyített párhuzamosok díszítik. Az alsó rész lapított gömb, mely gerezdekre tagolt. A fej felső és tányérszerű alsó része hullámvonalas élben találkozik. A kör átmetszetű nyak letörött. Felületét sötétbarna mázfoltok tarkítják. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 3,4 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

14. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipatöredék, felülete gazdagon díszített. A fej nagyobb része hiányzik, az alsó rész megmaradt darabján pecsétlővel benyomott apró lékos minta részlete látható. A fej alsó részét és az igen rövid nyakat fogaskerékkel húzott, sűrű apró vonalkákból álló sor választja el. Hasonló vonalsor díszíti a nyakat, valamint a nyak végén a keskeny gyűrűt is. A nyakat tagoló gyűrűn finom pecsétlővel benyomkodott stilizált virágocskák sorakoznak. A nyakon – feltehetően a polírozás eredményeként – két bizonytalan, halvány vörös színű sáv mutatkozik. Mérhető hossz: 3,4 cm. Mérhető hossz: 3,4 cm. (Ltsz. nélkül, Vásártér: az egykori mezőváros területe).

15. Finoman iszapolt, redukált égetésű, fekete színű pipa, a pereme töredékes. A fej keskeny felső része ívelten csatlakozik a kiöblösödő alsó részhez, mely rövid nyakhoz illeszkedik. A szájperemet bekarcolt párhuzamos vonalak kísérik. A fej alsó részén három rozetta látható, melyeket finom csővel benyomott köröcskék alkotnak. A nyak végét tagoló lapos gyűrű ferdén bevagdosott egyenesekkel díszített. Szájperem: 2 cm, Magasság: 3,1 cm, Hossz: 4,9 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

16. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, fehér színű pipa töredéke, a fej felső része hiányzik. A fej alsó része kiöblösödő, gömbszerű forma, melyet függőleges gerezdek tagolnak. A gerezdek éleit fogaskerékkel kialakított pontsorok díszítik. A gerezdek találkozásában, a fej alján pecsétlővel benyomott kis rozetta látható. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén gyűrű és keskeny hengeres tag, a gyűrű ferdén futó bemetszett párhuzamosokkal díszített. Hossz: 5,9 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

17. Finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű, nagyobb pipa töredéke, pereme hiányos, nyaka letörött. A fej felső része ívelten illeszkedik az alsó részhez, mely kiöblösödő, alja lapított. Felületén bordák és rozetták domborodnak, a díszítést a formázó mintába faragták. Szájátmérő: 3 cm, Magasság: 5,6 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

ÉRTÉKELÉS

A bemutatott pipák zöme stilisztikai jegyek alapján a *török típusú* pipák közé tartozik.[14] Valamennyinek anyaga jó minőségű, finoman iszapolt

[14] Kovács Béla megfigyelései szerint (KOVÁCS 1963. 239–240, I–II. tábla) az ún. török típusú pipák első csoportjába tartozó

agyag. Színük többnyire barna, vörösesbarna, fehér, szürkésfehér. Egy példány a redukált égetéstől fekete színű (15. számú),[15] többnek a felületét ólommáz fedi, ennek színe zöld, sárga vagy barna (2–4, 12–13. számú). Mindegyik formában készült és egykor mindegyiknek fából készült szára volt.

Török formai jegy a nyak sokszögű megformálása (1. számú), a fej alsó és felső részének találkozásánál a hullámos szélű él kialakítása, ami tányérszerű formát ad az alsó résznek (3–4, 13. számú), továbbá a fej alsó részének öblös kialakítása (2, 9–10, 12, 16–17. számú).

A díszítést tekintve jellemző a fej félgömb alakú alsó részének – élesebb tagolású vagy csak jelzésszerű – gerezdelése (2–4, 10, 12–13, 16. számú), ugyanakkor a nyak végét tagoló gyűrűt is több esetben díszítik turbánszerű hatást keltő bevágások, kannelúrák (2, 7, 9, 15–16. számú). A török típusú pipákon gyakoriak a fogaskerékkel húzott vonalak és a finom fémcsővel, pecsétlőkkel benyomott igen változatos apró minták: köröcskék, rombuszok, rozetták, stilizált virágok stb., illetve ezek különböző kombinációi (7–10, 14–16. számú). A plasztikus díszítő elemeket a formába mélyítve alakították ki (így a 12. számú pipa pöttyeit,[16] illetve a 17. számú – típusát tekintve török eredetű, de már későbbi – pipa rozettáit, s feltehetően a 3–4. számú pipák fejének gerezdelését is). Egyes pipák használati edények díszítését juttatja eszünkbe.[17] A 15. számú redukált égetésű pipa apró körök alkotta hármas rozetta-motívuma például a török feketekorsókon látható bepecsételt köröket,[18] míg a 13. számú sárga mázas példány felületét tarkító barna mázfoltok kora újkori edények díszítését idézi.

A nagykanizsai anyagban nincsenek török mesterjegyes pipák, de *mesterjegy*ként értékelhető a 7. számú pipa kopott, egykor talán liliomot formáló bepecsételése,[19] és kérdőjelesen esetleg a 16. számú pipa fején bepecsételt rozetta.[20]

A nagykanizsai török pipákhoz pontos párhuzamokat nem találtunk, csupán egy-egy formai vagy díszítő elemhez bukkantunk helyenként hasonlóra; ez nem meglepő, hisz a török pipák – legalábbis az eddig közölt anyag alapján – országos szinten is rendkívül változatosak. A térségből – mint utaltunk rá – alig van összehasonlító anyag, így az értékelés még nehezebb. A nagykanizsai leleteket nem díszítik kifejezetten törökös motívumok, nincsenek rajtuk török mesterjegyek, mégis úgy véljük, hogy a finom anyag, továbbá a formai és díszítésbeli gazdagság alapján több darab (a 7–10, 14. számúak biztosan, de részben a 12. és 15. számú is) a Kovács Béla-féle I. csoport pipáinak színvonalával mérhető. Az 1. számú díszítetlen pipa vagy az 5. számú, oldalán bütykös pipa viszont inkább a II. csoport kritériumait mutatja. Ez utóbbiakon halvány vörös színű, festéshez hasonlító foltok vannak, melyek feltehetően a felület polírozásából adódnak.

Kovács Béla egri tipológiája és Tomka Gábor 1. típustáblázata alapján[21] a nagykanizsai török pipák a *17. század*ra (valószínűleg inkább a század második felére) keltezhetők, ami történetileg megfeleltethető a dohányzás 17. századi, pontosabban a század közepétől egyre szélesebb körű elterjedésével, másrészt a török külváros, mint lelőhely kiépülési folyamatával.

A készülési helyet illetően nincs fogódzónk, de tekintettel a török Kanizsa jelentőségére és nagyságára, a pipák akár helyben is készülhettek. Magyarországi viszonylatban műhelyek felismeréséhez nemcsak nagyobb mennyiségű hódoltsági leletanyag (például a budai vár vagy kisebb török várak[22] leleteinek) feldolgozása szükséges, de a királyi Magyarország és Erdély lelőhelyeinek,[23] továbbá a hódoltságban élő számottevő balkáni népesség miatt a Magyarországtól délre eső területek anyagának ismerete is célszerű.[24] Nem is beszél-

darabokat változatos formakincs, gazdag bepecsételt díszítés és fogaskerékkel benyomott minták jellemzik, míg a második, egységesebb csoport pipái egyszerűbbek, díszítetlenek, ritka a mázazás, gyakori a fej alsó oldalát tagoló bütyök. Mindkét csoport körvonalazásánál *mérvadóak voltak azok a pipák, melyeken török mesterbélyegek voltak*, a bélyeges és a hozzájuk hasonló darabok ugyanis biztosan töröknek tekinthetők. (A második csoport elkülönítését egy BTM-beli török mesterjegyes pipa segítette.) A török pipák felismeréséhez egyébként a pipákon látható jellegzetes *törökös* díszítő motívumok is hozzájárultak.

[15] Vö. ZÁVODI 2003. 194.

[16] A plasztikus pöttyök díszítő elemként Egerben a török típusú pipák mindkét csoportjában előfordulnak (KOVÁCS 1963. 243–245, I. t. 7, II. t. 4, 8).

[17] Ez talán nem véletlen. A pipagyártást az angol fazekasok kezdték meg (HAIDER-SZABÓ 2004. 214), nem kizárt, hogy a pipakészítők és a fazekasok között a későbbiekben is fennmaradt egyfajta kapcsolat.

[18] KOVÁCS 1984. 24. t. 1, 3, 6, 10; NADJ 1961. T. XI. 1.

[19] Az egyik 17. század második felére keltezett belgrádi pipán (XII/8 típus) hasonló, liliomszerű bepecsételés látható, élesebb kontúrokkal (BIKIĆ 2003. 82).

[20] Vö. STANČEVA 1972. Obr. 13. A várnai darabnál azonban a pecsét nem a fej alsó részén, hanem a nyakon van.

[21] KOVÁCS 1963. 254–256; TOMKA 2000. 30, 1. táblázat: török típusú pipák.

[22] A Szekszárd mellett teljesen feltárt újpalánki török váracska nagyszámú, változatos pipaanyagára tesz említést Gaál Attila (GAÁL 1985. 189). A Dráva melletti barcsi török palánkvár 1989–1994. és 2002–2003. évi, többek (Aradi Csilla, Éder Katalin, Kovács Gyöngyi, Költő László, Papp Adrienn, Rózsás Márton) által végzett ásatás leleteit lásd a barcsi Dráva Múzeumban.

[23] E területekről Tomka Gábor idéz példákat (TOMKA 2000).

[24] Lásd például a vajdasági Bács várának pipáit (NADJ 1961. T. XII. 7–10) vagy az újonnan közölt belgrádi pipákat (BIKIĆ 2003.

ve az Oszmán Birodalom belső, anatóliai területeiről, ahonnan régészeti ásatásokból 16–18. századi pipaleleteket – jelen tudásunk szerint – nem ismerünk.[25]

A nem-török típusú pipákat képviseli a 6. számú, mely Kovács Béla tipológiája szerint az ún. *vegyes típusú* pipák első csoportjába, a 16. századi nyugati típusú pipák *17. századi*, továbbfejlődött változatai közé sorolható.[26] A nyak és a fej hajlásának szöge 90°-nál nagyobb, azonban szára fából készült. Az egriektől eltérően a nagykanizsai darab mázatlan.

A bemutatott anyagban a 17. számú pipa az egyik legkésőbbi. A nagy öblös fej szinte tagolatlan, két oldalát elnagyolt plasztikus rozetták díszítik, alja lapított. A török eredetű pipák egyik késői változatával állunk szemben, melyet a 17. század legvégére, illetve a *18. századra* kell kelteznünk.[27] A 11. számú pipa úgyszintén késői darab, *18. századi*, alapformáját és díszítését tekintve ez is egy török típusra vezethető vissza, de már a *magyar pipák* jellegzetességeit (magas tűztér, élesen tagolt nyakgyűrű) hordozza.[28]

80–83). Érdekesek a bulgáriai pipákat feldolgozó tanulmányok is (STANČEVA 1972; ILČEVA 1975), igaz, ezek inkább későbbi anyaggal foglalkoznak.

[25] A dohányzás térnyerése Törökországban is a 17. század folyamán következett be (HAIDER–SZABÓ 2004. 216). A dohányt először csak a szultáni udvarban élvezték. Az 1600-as évek első felében azonban a Konstantinápolyt érintő angol, holland és velencei kereskedők egyre több dohányt szállítottak az Oszmán Birodalomba, ahol ennek következtében a dohányzás egyre szélesebb körben kezdett terjedni. Miután IV. Mohamed (1648–1687) felfüggesztette a tiltó rendelkezéseket, a 17. század második felétől a dohányzás általános szokássá vált török földön, az ott termesztett dohány pedig nagy mennyiségben került a megszállt területekre, így Magyarországra is.

[26] KOVÁCS 1963. 246, III. tábla.

[27] Vö. TOMKA 2000. 29–30.

[28] KOVÁCS 1963. 248, IV–VI. tábla; TOMKA 2000. 31–32, 2. **táblázat.**

IRODALOMJEGYZÉK

EVLIA 1985 — EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. 2. kiad. Ford. Karácson Imre. Bp., 1985.

BIKIĆ 2003 — BIKIĆ, Vesna: Gradska keramika Beograda (16–17. vek) - Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century. Beograd, 2003.

GAÁL 1985 — GAÁL Attila: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk.: Bodó Sándor, Szabó Jolán. Eger, 1985. p. 185–198. (Studia Agriensia 5.)

HAIDER 2000 — HAIDER Edit: A dohányzás elterjedése. A dohányzás elterjedése Magyarországon. In: A magyar pipa története - A magyar történelem a pipákon. Szerk. Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 20–24.

HAIDER–SZABÓ 2004 — HAIDER Edit - SZABÓ T. Attila: Dohányzás. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. 2. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2004. p. 213–220.

ILČEVA 195 — ILČEVA, Vilka: Glineni luli ot Veliko Tirnovo. Godišnik na muzeite ot Severna Bilgarija 1. (1975), p. 179–199.

KAKUK 1961 — KAKUK Zsuzsa: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp., 1996. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 23.)

KOVÁCS 1963 — KOVÁCS Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. EMÉ 1. (1963), p. 235–262.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. Szolnok, 1984. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31.)

KOVÁCS 1998 — KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. CommArchHung (1998) p. 155–180.

KOVÁCS 2002 — Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002.

MÉRI 1988 — MÉRI István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette és az előszót írta Kovalovszki Júlia. Bp., 1988.

NADJ 1961 — NADJ, Sandor: Tvrćava Bač. Rad Vojvoćanskih Muzeja 10. (1961), p. 89–115.

OSSKÓ 2000 — OSSKÓ Irnák: A dohányzás elterjedése. A dohányzás útja Amerikából Európába. In: A magyar pipa története - A magyar történelem a pipákon. Szerk. Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 14–19.

STANČEVA 1972 — STANČEVA, Magdalina: Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej. INM Varna 8. (23). (1972), p. 81–99.

TAKÁTS 1961 — TAKÁTS Sándor: A dohány elterjedése hazánkban. In: Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp., 1961. p. 256–267. (Nemzeti Könyvtár)

TOMKA 2000 — TOMKA Gábor: Pipatípusok. Régészeti feltárásokból származó XVII–XVIII. századi cseréppipák. In: A magyar pipa története - A magyar történelem a pipákon. Szerk.: Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 25–32.

VÁNDOR 1994 — VÁNDOR László Dr.: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa, Városi Monográfia. Szerk.: Dr. Béli József, Dr. Rózsa Miklós, Dr. Rózsáné Dr. Lendvai Anna. Nagykanizsa, 1994. p. 215–424.

ZÁVODI 2003 — ZÁVODI Szilvia: A lenti vár kerámiaanyaga. CommArchHung (2003), p. 171–201.

PIPE COLLECTION FROM THE 17th–18th CENTURIES

The rise of smoking in Hungary is associated with the period of the Ottoman-Turkish conquest. The use of tobacco in Hungary was adopted first and foremost from the Turks, and it was from the Turkish language that the Hungarian word for tobacco – *dohány* – was taken. Nevertheless, soldiers from Western Europe who were stationed in the royal fortresses and castles also played a role in the growth of smoking in the country. According to written and archaeological sources, smoking became widespread in Hungary only from the 17th century onwards, and although the appearance of the habit can be demonstrated in the castles and towns from the late 16th century, during excavations it is principally in 17th and 18th century layers that clay pipes – artefacts characteristic of smoking – are found.

For those interested in this particular category of finds from the time of the Ottoman conquest, Béla Kovács's 1963 study describing and analysing a large number of pipes from Eger is still a key work. Studies in the exhibition catalogue *A magyar pipa története* [A History of the Pipe in Hungary], which was published in 2000, offer an excellent survey of the subject. When writing his analysis of 17th- and 18th century pipes unearthed in Hungary, Gábor Tomka made, among other things, a compilation of the more important archaeological literature generated on the subject up until now.

The pipes in the collection at the Thúry György Museum comprise a distinctive grouping in the finds from excavations conducted in the town by István Méri and subsequent researchers: they augment the stock of artefacts qualifying as personal belongings of the Turks there. From the standpoint of sheer quantity, the pipes do not bear comparison with those found in Buda or Eger, settlements that have yielded many hundreds of examples respectively. However, in our view, publication of the Nagykanizsa pipes is warranted, since Turkish-era (i.e. early modern age) pipes from southwest Transdanubia are little known.

The fortress of Kanizsa (today Nagykanizsa) passed into Ottoman hands in 1600. From that time until its recapture in 1690, it was the centre of an important border *vilayet* of the Ottoman Empire. In Kanizsa, the Turks built a completely new suburb (*Topraklik*). The artefacts found on the one-time territory of this suburb are mostly 17th century, the pipes included.

The majority of the pipes exhibited are Turkish-type pipes. Their material is very fine clay and their colour mostly brown, reddish-brown or greyish-white. One example (No. 15) is black from being fired in a reducing atmosphere; the surface of many (Nos. 2–4, 12–13) is covered with a green, yellow or brown lead glaze. Turkish stylistic marks are the polygonal fashioning of the neck (No. 1); the moulding of a wavy-edged ridge at the meeting-place of the lower and upper parts of the head, giving a plate-like form to the lower part (Nos. 3–4, 13); and the flaring of the lower part of the head (Nos. 2, 9–10, 12, 16–17). With regard to embellishment, the segmentation of the semi-spherical lower part of the head is characteristic (Nos. 2–4, 10, 12–13, 16); at the same time, the ring marking off the end of the neck is in a number of cases ornamented with fluting that produces a turban-like effect (Nos. 2, 7, 9, 15–16). On Turkish-type pipes, lines made with toothed wheels are common, as are very various fine patterns made using thin metal tubes and punches. These patterns might be little circles, diamond shapes, rosettes, stylised flowers, and so forth, or various combinations of these (Nos. 7–10, 14–16). Sculpted embellishments were carved into the pattern (e.g. the spots on Pipe No. 12, or the rosettes on Pipe No. 17). Only Pipe No. 7 has a maker's mark: a worn impress that at one time may have depicted a lily.

No exacts parallels have been found for the Nagykanizsa Turkish pipes. This is not surprising, since Turkish pipes – at least those that have been published – are extraordinarily varied. Based on Béla Kovács's observations on the Eger pipes, but on Gábor Tomka's Classification Table No. 1, the Nagykanizsa Turkish pipes can be dated to the 17th century (perhaps to the second half of it), which accords with the historical data for their sites. As regards their place of production, we have no evidence to go on, but considering the importance and size of Turkish Kanizsa, they may have been made in the town itself. Identification of possible workshops would require the processing of large numbers of finds. Owing to the preponderance of Balkan ethnic elements in the Turkish castles and towns of 16th–17th century Hungary, knowledge of Balkan material, too, would be called for.

Pipe No. 6 in the published material has, on the basis of its style, been assigned among the "pipes

of miscellaneous type", and has been dated to the 17th century. With its high bowl and its sharp neck-ring, Pipe No. 11 is a "Hungarian-type pipe", as is Pipe No. 17, a large-bowled pipe embellished on two sides with rosettes sculpted in a slipshod manner. Both have their origins in pipes of Turkish type and are later than Pipe No. 6: they can be dated to the 18th century.

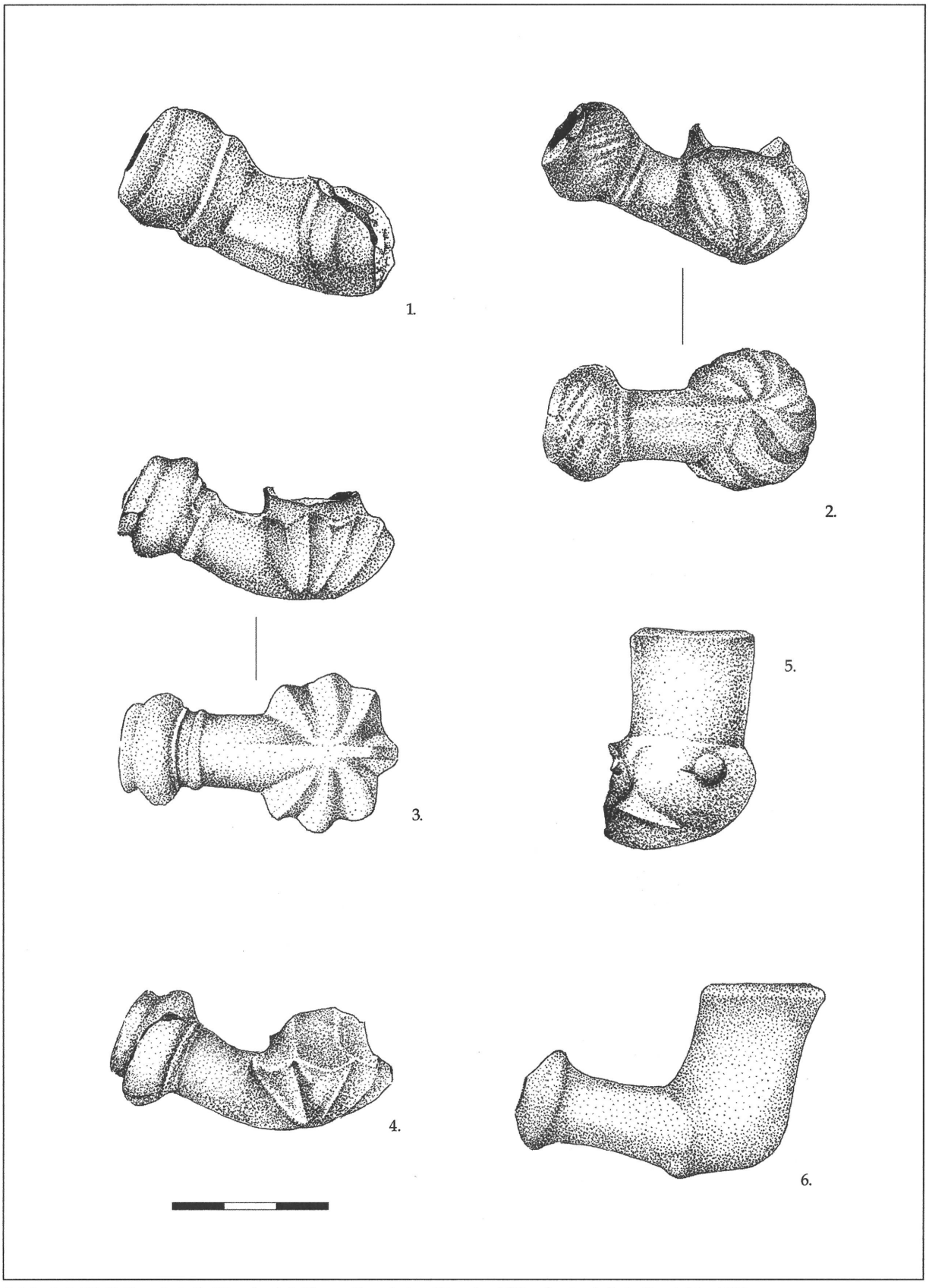

1. kép. 1–5: Török típusú pipák, 17. század. 6: Vegyes típusú pipa, 17. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter.

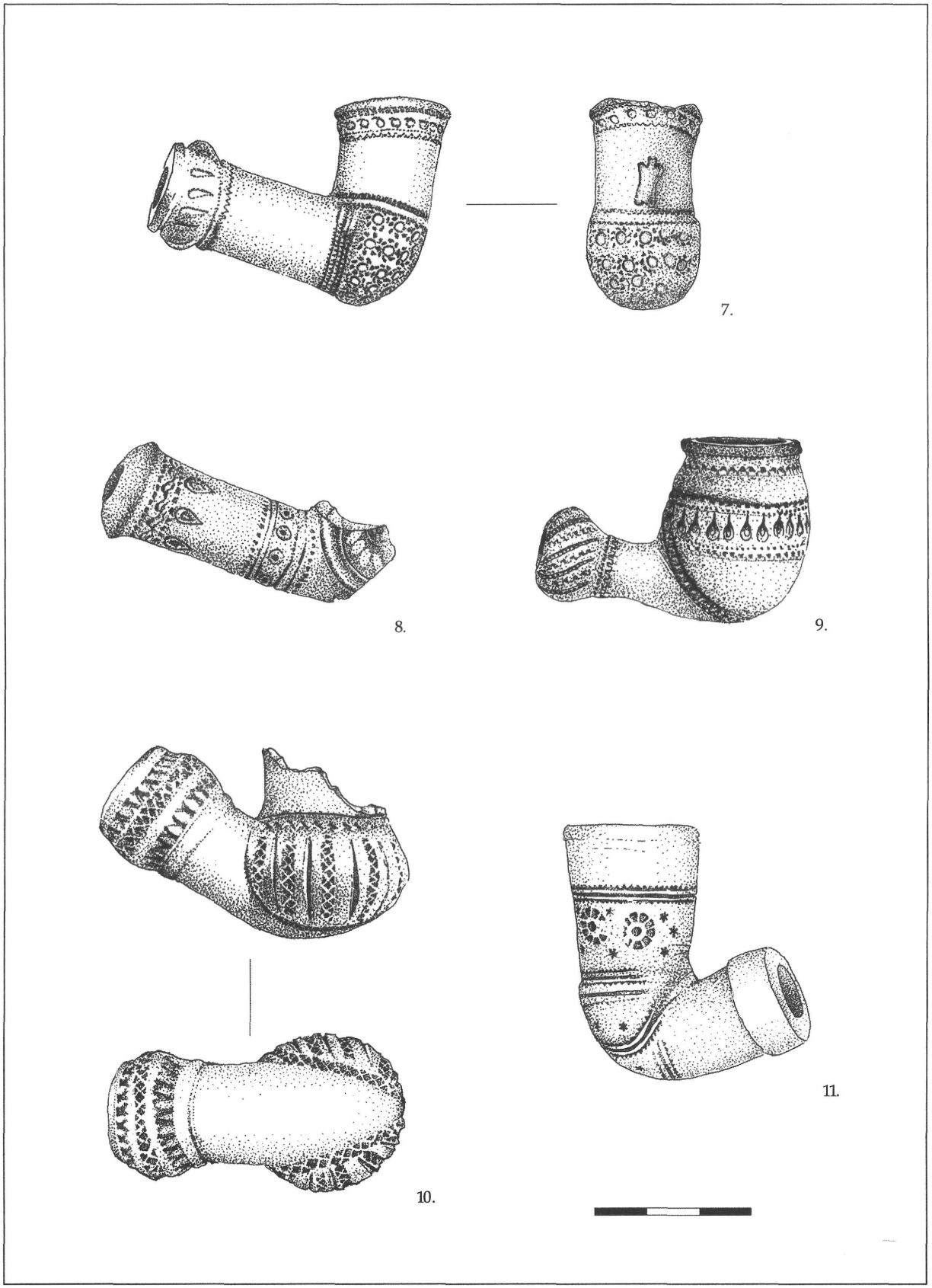

2. kép. 7–10: Török típusú pipák, 17. század. 11: Magyar típusú pipa, 18. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter

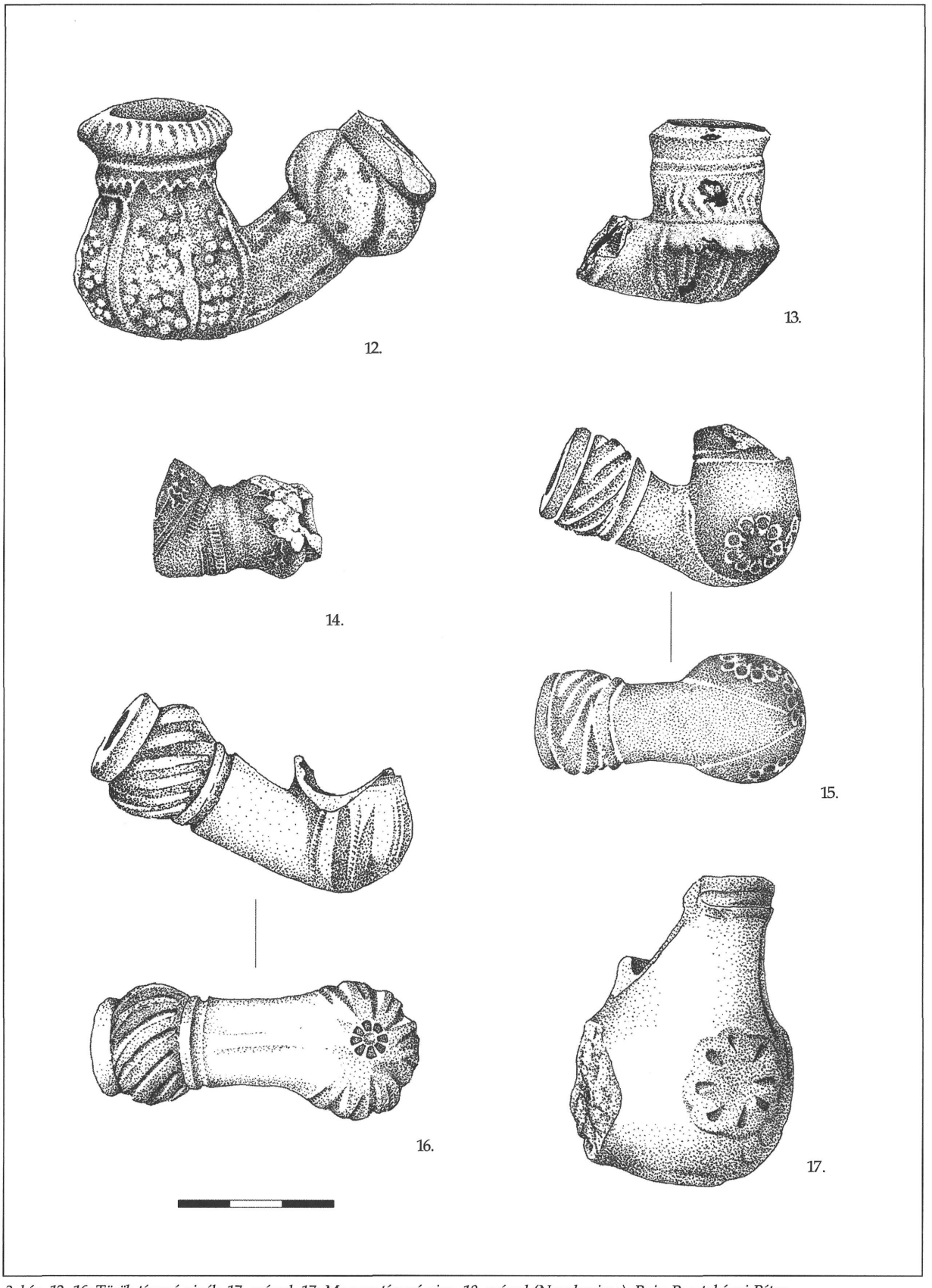

3. kép. 12–16: Török típusú pipák, 17. század. 17: Magyar típusú pipa, 18. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter

B. NYÉKHELYI DOROTTYA

FELIRATOS TÖRÖK TALPAS TÁL A BUDAVÁRI SZENT GYÖRGY TÉRRŐL

A budavári Szent György tér helyreállításáról és rendezéséről elfogadott 1993-as kormányhatározat[1] folyományaként a Budapesti Történeti Múzeum nagyarányú régészeti kutatásokat folytatott a terület nyugati oldalán 1998 és 2000 között. Ásatási területünk a Dísz tértől egészen a királyi palota északi zárófaláig terjedt, keletről a Szent György utca, nyugatról pedig a várfal határolta. A feltárások lehetőséget nyújtottak arra, hogy egyszerre, igen nagy felületen, csaknem tervszerű körülmények között vizsgáljuk meg egy városrész közép- és törökkori beépítettségét, valamint az erődrendszer falait. A középkori királyi palota előterében, a Várnegyed déli részén található területen magam a Lovarda köz északi részén, a Szent György tér 4-es, továbbá a Szent György utca 2. telken folytattam régészeti kutatásokat.[2]

A mai Szent György tér nyugati oldalán található észak–déli irányú utcát a középkorban először Zsidó utcának,[3] később pedig Szent Zsigmond[4] utcának nevezték.[5] Ásatási területünk középkori háztulajdonosairól kevés írott forrás áll rendelkezésünkre. Több 16. századból származó oklevél tanúsága szerint Bánfi János pohárnokmester, királyi kamarás háza egykor itt állhatott.[6] Az 1541-es Schön metszet alapján a királyi palota északi zárófalától északra található terület a középkor végén sűrűn beépített lehetett.[7]

A középkori beépítettség a török hódoltság korában átalakult. Ezt mutatja Joseph de Haüy francia hadmérnök 1687-es, az egykori telekosztásokat is ábrázoló felmérése. *(1. kép)* E térkép alapján kutatási területünkre öt telek (373–377) lokalizálható.[8] A 373, 374 és 377-es számú tömböt kis köz választja el a 375 és 376. számú tömbtől. Az itt ábrázolt tagolt, felaprózott telekstruktúra már nem a középkor végi állapotokat rögzíti. A térkép ugyanis már az ostromok pusztításai nyomán átalakult törökkori állapotot mutatja be. A Szent György utca elnevezése a 17. század végén Palota utca (Schloss Gasse) volt. Az 1696-os Zaiger (házösszeírás) már csak három telket jelöl (283–285) a későbbi Teleki palota helyén. *(2. kép)* A 283-as telket északról a Schanz Gassl, a 285-ös telket pedig déli irányból a Bateri Gassl (ma Lovarda köz) határolta.[9] Az 1696-os házösszeírásból kirajzolódó telekbeosztás ismét jórészt a középkori telekarányokat mutatja, ha méretben nem is pontosan egyezik velük.

Egyes 18. századi térképek ágyúállást ábrázoltak a területen. Valószínűleg ez csak terv maradt. A földhányás – miután ezt több térkép is mutatja – elképzelhető, hogy megvalósult, de egyrészt az újkori építkezések, másrészt az itt felmagasodó, természetes sziklafelszín miatt erre utaló nyomokat a régészeti kutatások során nem találtunk. Továbbá az is kérdéses, hogy a térképeken jelzett földhányást bármiféle akkori építmény keríthette-e, a feltárások ezt nem igazolták.

A területen a továbbiakban Teleki József számára 1789-ben felépült egy kétemeletes palota.[10] Az épület 1857-ben a Kincstáré lett, majd 1892-ben Habsburg József főherceg vásárolta meg, aki külsőleg teljesen átalakíttatta. A nyugati oldalán lévő földszintes szárny elbontásával a nyugati homlokzat elé végigfutó új traktust húztak. Az északi homlokfalhoz kocsifelhajtót építettek. A palotától

[1] 1053/1993 (VII. 8.) Korm. h.

[2] RKM 1998. 132. 27, RKM 1999. 177–178. 37, RKM 2000. 104. 42, B. NYÉKHELYI 2001. 73 és B. NYÉKHELYI 2003.

[3] Itt volt ugyanis Buda első zsidó negyede. Vö.: MAGYAR 1991. 160–162., VÉGH 1997. 295–297. B. NYÉKHELYI 2003. 46–49. VÉGH 2003. 18.

[4] A 15. század elején az utca keleti oldalán felépül a Szent Zsigmond templom. A nagyszabású építkezésekkel párhuzamosan a lakosság szerkezete és összetétele is megváltozott. Vö.: KUMOROVITZ 1963, 113–116. KUBINYI 1999 19–22. és VÉGH 1999. 25–29.

[5] Az utca mai neve Szent György utca

[6] VÉGH 2003. 28, 34–35.; OL DL 22563 és OL DL 22637.

[7] RÓZSA 1999. p. 49. 1. kat. sz. 18. kép; MNM Tcs. Ltsz. 209/1930.Gr.

[8] WEIDINGER–HORLER 1956. p. 29–30. és 2. melléklet

[9] NAGY 1971. p. 117. és WEIDINGER–HORLER 1956. p. 29–30. és 3. melléklet

[10] Vö.: FARBAKY 2003. 144–149.

északra álló házakat az új tulajdonos megvásárolta, lebontatta. Helyükön azután kertet és luxusistállót alakítottak ki.[11] A II. világháború során az épület emeleti része erősen megsérült. A Teleki palota maradványait 1968-ban lebontották.

A régészeti kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy a területen az újkori épületeket többnyire a sziklára alapozták. Így a leletanyag túlnyomó része a sziklába vágott pincékből, kutakból, ciszternákból, szemétgödrökből került elő.

A Teleki palota udvarának déli részén egy több helyiségből álló épületet tártunk fel, amely egy kelet-nyugati irányú terméskő falhoz csatlakozott. *(3. kép)* Két helyiségben többször megújított téglapadló burkolat került napvilágra, az épület észak-déli irányú osztófalának északi felében pedig megtaláltuk a bejárat küszöbkövét. Későbbi átépítés, hozzátoldás nyomait figyeltük meg az épület déli falán. Nagy valószínűséggel ebből a falból, dél felé kiszakadt egy nagyobb terjedelmű falszövet, amely egy másodlagosan befalazott és ablaknyílássá átalakított, középkori ajtó keretköveit és több faragott kváderkövet is tartalmazott. A kiomlott falrészlet egy tisztán török kori leletanyagot (közte egy ló teljes csontvázát) tartalmazó gödörre dőlt rá, azt teljesen elfedve. Az épület faragott köves omladéka fedte a területet délen, egészen a palota udvari zárófaláig. Ásatási területünk e szakaszán több helyen feltártuk az 1686-os visszafoglalás harcainak emlékét őrző égésnyomos réteget. Megállapítható, hogy az épület többszöri átépítéssel, de egészen a török kor végéig fennállhatott, és megszűnését az 1686-os ostromnak köszönheti. Az épület omladékát az ostromot követő tereprendezés-egyengetés során a területen szétterítették.[12]

Az egykori épület hátsó, a várfal felé eső részén egy újkori, a sziklára alapozott téglafalú helyiséget vágtak.[13] Kibontásakor a sziklafelszínt elérve a helyiség északi oldalán egy megközelítőleg négyzetes beásás mutatkozott, mely részben a fal alá is behúzódott. *(4. kép)* Betöltése kezdetben faragott és nagyméretű terméskövekből, bontási törmelékből állt. A köveken kötőanyag nyomát lehetett megfigyelni. Az innen előkerült leletanyag részben török kori, részben már újkori (17. század végi). Az alsó kevert, szemetes betöltés igen gazdag, elsősorban török kori leletanyagot tartalmazott.[14] A legalsó rétegek kibontása során kerültek elő annak a zöldmázas, növényi ornamentikás, feliratos török talpas tál töredékei, melyről a továbbiakban szó lesz.[15] A gödör alja Afm[16] 149,86 m mélységben volt. Alaprajza lekerekített négyzet volt, falait a lefaragott márga, illetve szikla alkotta. A függőlegesen lefaragott falakon jól látszottak a készítők szerszámnyomai, a pallók számára a falba bevágott mélyedések. Megfigyelhető volt a hegyet alkotó kőzet természetes váltakozása (mészkő, márga). A gödör alján az ÉK-i sarokban enyhe padkát észleltünk.

ZÖLD MÁZAS, FELIRATOS TALPAS TÁL (5–13. kép)

M: 11,2 cm, talpátmérő: 9,8 cm, szájátmérő: 19,5 cm. (ltsz. 2002.4.1.)

Gyorskorongon, sárgásvörös agyagból készült, mely a szájnál már szürkésvörösre égett. Homokos soványítású, finoman iszapolt, fehér engobe felett kívül-belül zöldmázas. A talpgyűrű külső oldalán a máz néhány helyen megfolyt, alatta a fehér engobe kilátszik. *(6. kép 1.)* Van ahol az edényre nem került engobe, ott sötétebb színű a máz. A régies formájú, fémedényt utánzó mély öblös edénytest alacsony gyűrűs talpon áll. A talpgyűrű aljának nagy részét egyenes bevagdalások díszítik. *(6. kép 2.)* Pereme egyenesen álló, kettős hornyolattal tagolt. *(7. kép 1.)* Több darabból összeragasztott, kiegészített.

Külső oldalán a peremet és a talpgyűrűt függőleges cikkcakkos bekarcolások díszítik, melyek kidolgozása nem egyenletes. *(6. kép 1, 8–11. kép)* Az edénytesten a feliratokat aprólékosan kimunkált, bekarcolt szegfű, tulipán, margaréta(?), illetve néhány elnagyolt stilizált növényi motívum választja el egymástól. Két virágfej között egy név is olvasható[17] *(9. kép 1.)* a perem alatt a virág feje mellett. A növénycsoportok ábrázolásán érdekes megfigyelni, hogy a készítő milyen módszereket alkalmazott a díszítés plasztikusabbá tételére. Egyes növényeket szinte egy lendülettel karcolt be az agyagba. Az aprólékos kidolgozást a szegfű és a tulipán motívumoknál figyelhetjük meg. Előbbieknél a felületbe belefaragva érte el a kívánt hatást. A tulipánoknál hol a virág közepét hagyta domborúan, hol pedig a szirmokat. Az edény felületén a készítő a színárnyalatokkal is játszott, mivel hol az engobe-ra, hol pedig az engobe nélküli felületre került a máz. A stilizált és jól kidolgozott virágmotívumok váltakozása, a homorú és a domború hangsúlyozása a máz hol sötétebb, hol pedig világosabb árnyalata együttesen érte el a plasztikus hatást. *(7. kép 1, 8–11. kép)*

[11] MMT 4. p. 429-430.

[12] B. NYÉKHELYI 2003. 19.

[13] Ásatási napló, 1998. augusztus 14.

[14] A gödör leletanyagának részletes feldolgozása még nem történt meg. Az innét előkerült feliratos talpas tál azonban indokolttá tette annak publikálását. A teljes feldolgozás után lesz lehetőségünk megfigyeléseinket, megállapításainkat pontosítani.

[15] Ásatási napló 1998. november 26-i bejegyzés. K/2512, illetve 2505 jelzettel

[16] Afm = Adria feletti magasság

[17] A feliratok értelmezésére Dobrovits Mihályt kértem meg.

Belső felületén, akárcsak kívül a máz pókhálószerűen megrepedezett. *(12. kép)* Itt a feliratok között mindössze két virágmotívum jelenik meg. *(13. kép 1–2.)* A talpgyűrűt az edénytesttől keskeny hornyolat választja el. A belső oldalon egy áldó formulát tartalmazó Korán idézet olvasható.[18] *(14. kép)*

Feliratos talpas tálunk legszorosabb analógiája a Szent György tér középső részén került elő Feld István ásatásán. A több darabból összeragasztott kisebb edénytöredéken kívül virágmotívumok, belül felirattöredék látható. Méretei alapján valószínűsíthető, hogy hasonló méretű talpas tál lehetett.[19] Egy másik feliratos töredék a királyi palota feltárásán került elő.[20] Az apró, 6×5 cm-es nagyságú zöld mázas edénytöredék belső oldalán írásjelek láthatók.

Az Esztergom Szent Tamás-hegyen 1926-ban előkerült török kori fazekaskemence nyomán Garády Sándor már 1944-ben felvetette, hogy nemcsak Esztergomban, hanem Budán is működtek török fazekasok.[21] A mindennapi életben használt kerámia egy része minden bizonnyal helyben, Magyarországon készülhetett. Az Esztergom Szent Tamás-hegyi lelőhelyen 1956-ban hitelesítő ásatásokat folytattak.[22] A fazekaskemence maradványain túl sok félkész áru, rontott edény is előkerült, továbbá újabb darabokat találtak ahhoz a két félkész feliratos talpas tálhoz,[23] melyek 1926-ban bukkantak napvilágra.[24] Az Esztergom Szent Tamás-hegyi műhelyben készülhetett egy harmadik feliratos zöld mázas talpas tál is, amely az esztergomi palota folyosóján került elő és készítése a 16. század második felére tehető.[25] Utóbbi formája hasonlít a Szent György téri darabunkéhoz. Itt a szöveget még égetés előtt karcolták az agyagba.[26] Az Esztergom Szent Tamás-hegyi műhelyben talált egyik félkész talpas tál szintén hasonló formájú, mint az általunk feltárt darab, ennek feliratát kiégetés előtt a lágy agyagba karcolták.[27] A másik talpas tál formában más, viszont talpának külső oldalát szegfűvel és tulipánnal díszítették, belül pedig bekarcolt virágdísz látható. Feliratát ugyanakkor a már kiégetett edénybe vésték be.[28] Az esztergomi fazekasműhely valószínűleg a 16. század végén megszűnt.[29]

A budavári Szent György téren talált talpas tálat előkerülése után megmutattam Gerő Győzőnek, aki az Esztergom Szent Tamás-hegyi műhely darabjának határozta meg.[30] Ellentmondani látszik ennek a külső oldalon olvasható felirat elemzése.[31] Ennek alapján ugyanis darabunk a 17. század harmadik harmadában készülhetett. Ezt az ásatási lelőkörülmények sem zárják ki. Budán három feliratos töredék is előkerült az ásatások során és ezek közül kettő feltűnően hasonlít egymásra. Gerő szerint az Esztergom Szent Tamás-hegyi műhely 1594–1605. között pusztulhatott el. Mivel 1605-ben a törökök erődöt építettek ide nem valószínű, hogy az erődön belül a fazekasműhelyt újjáépítették volna.[32] Ezek után felvetődik a kérdés, hogy a budai darabok készülhettek-e az esztergomi műhelyben. Ugyanakkor budai török fazekasműhelyről egyelőre nincs régészeti adatunk. Kérdéses az is, hogy a Szent György tér nyugati oldalán előkerült feliratos talpas tál esetleg összefüggésbe hozható-e a 16. század vége óta a Szent György tér keleti oldalára költözött Pasa palotával.[33] Reméljük, hogy további darabok előkerülése, továbbá a tetemes régészeti leletanyag feldolgozása közelebb visz a felvetődött kérdések megválaszolásához.[34]

[18] A segítséget a tálat megvizsgáló prof. Dr. Hakki Önkalnak ezúton is megköszönöm.

[19] A lelet tanulmányozásának lehetőségéért köszönetet mondok Feld Istvánnak.

[20] A lelet közlésre való átengedéséért Magyar Károlynak tartozom köszönettel.

[21] GARÁDY 1944. 382.

[22] FEHÉR–PARÁDI 1960.

[23] FEHÉR–PARÁDI 1960. 40., ltsz. 56. 1055.1. és 56.1056.1.; a feliratokról: FEHÉR 1968.

[24] GARÁDY 1944. 383; MMT I. 21; DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956. 34.

[25] GERŐ 1960. 45–51.

[26] GERŐ 1960. 45.

[27] FEHÉR–PARÁDI 1960. 41–42.

[28] FEHÉR–PARÁDI 1960. 41–42.

[29] GERŐ 1960. 46; FEHÉR–PARÁDI 1960. 43.

[30] Szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

[31] L. Dobrovits Mihály cikkét e kötetben.

[32] GERŐ 1960. 46.

[33] GERŐ 2003.

[34] A cikk *Török kori emlékek a Szent György téren* címmel tartott előadásom egy részének írott változata. Elhangzott A magyarországi török hódoltság régészeti kutatása című nemzetközi konferencián, 2000. május 24-én a Magyar Nemzeti Múzeumban.

IRODALOMJEGYZÉK

DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956	DERCSÉNYI Dezső – ZOLNAY László: Esztergom. Bp., 1956.
FARBAKY 2003	FARBAKY Péter: A Sándor-palota, a Teleki-palota és az Udvari istálló. TBM 31. (2003), p. 137–158.
FEHÉR 1968	FEHÉR Géza ifj.: Esztergom-szenttamáshegyi feliratos edények. KMK 1. (1968), p. 329–339.
FEHÉR–PARÁDI 1960	FEHÉR Géza ifj. – PARÁDI Nándor: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. Esztergom Évlapjai 1. (1960), p. 35–43.
GARÁDY 1944	GARÁDY Sándor: Agyagipar. In.: Budapest története 3. Bp., 1944. p. 382–401.
GERŐ 1960	GERŐ Győző: Arabnyelvű feliratos emlékek Esztergomból. Esztergom Évlapjai 1. (1960), p. 45–54.
GERŐ 2003	GERŐ Győző: Pascharesidenzen in Ungarn und das freigelegte Serail des Paschas von Buda. In: Aspekte der Archäologie des Mittelalter und der Neuzeit. Festschrift für Walter Sage. Hg Ingolf Ericsson, Hans Losert. Bonn, 2003. p. 150–157.
KUBINYI 1999	KUBINYI András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a későközépkorban. BudRég 33. (1999), p.12–23.
KUMOROVITZ 1963	KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez TBM 15. (1963), p. 109–152.
MAGYAR 1991	MAGYAR Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In. Budapest im Mittelalter. Hg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 153–184.
MAGYAR 2003	MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. TBM 31. (2003), p. 43–116.
MMT 1	Magyarország Műemléki Topográfiája 1. Esztergom. In: Esztergom Műemlékei 1. (Összeáll.: Genthon István) Bp., 1948.
MMT 4	Magyarország Műemléki Topográfiája 4. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest műemlékei I. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest 1955.
NAGY 1971	NAGY Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 18. (1971), p. 81–117.
NYÉKHELYI 2001	B. NYÉKHELYI Dorottya: Découverte d'un puits médiéval place Saint Georges. In: Un chateau pour un royaume. Histoire du chateau de Budapest. Museé Carnavalet. Histoire de Paris, 15 juin–16 septembre 2001 (kiállítási katalógus). Paris, 2001. p. 73. valamint 24–25. 101. (kat. sz. 8–9).
B. NYÉKHELYI 2003	B. NYÉKHELYI Dorottya: Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. MHB 12. Bp., 2003.
RKM 1998	Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Bp., 2001.
RKM 1999	Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Szerk. Marton Erzsébet és Kisfaludi Júlia. Bp., 2002.
RKM 2000	Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2003.
RÓZSA 1999	RÓZSA György: Budapest régi látképei. 2. kiadás Bp., 1999.
VÉGH 1997	VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. BudRég 31. (1997), p. 295–310.
VÉGH 1999	VÉGH András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez BudRég 33. (1999), p. 25–34.
VÉGH 2003	VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. TBM 31. (2003), p. 7–40.
WEIDINGER–HORLER 1956	WEIDINGER György– HORLER Ferenc: A budai Vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. (1956), p. 29–30.

FOOTED BOWL FROM SZENT GYÖRGY SQUARE, BUDAPEST

Between 1998 and 2000 we conducted archaeological investigations in the foreground of the mediaeval royal palace of Buda, in the southern part of the Castle area, on the northern side of Lovarda köz, at 4 Szent György Square and at 2 Szent György Street. In the southern part of the Teleki palace a building from the Middle Ages, consisting of several rooms was excavated that had undergone the recapture of the town in 1686. In a modern period rolom in the back part of the building, towards the town wall an almost quadrangular trace of digging was to be seen which extended even under the wall. In the course of opening its deepest layers the fragments of the green-glazed, ornamented, inscribed Turkish footed bowl came to light which the present paper is going to deal with. The bottom of the pit was at 149.86 ms above sea level. The footed bowl was made on a wheel from yellowish-red clay and it was burnt at its mouth grey-red. Above the white, thinly strained, sand-slimmed engobe it is green-glazed from in- and outside. On the outer surface of the footring the glaze had run at some places, the white engobe is visible under it. At other parts there is no engobe on the bowl, therefore the green colour is darker. The deep, spacious body of the old-fashioned shape, imitating a metal bowl is standing on a low, ringed foot. The main part of the footring is decorated by straight cuts. The rim is standing straight and it is articuleted by a double groove. It is fitted together from several pieces, and it had to be completed. The outer side of the rim and the footring is decorated by vertical, zig-zag scratches the elaboration of which is not regular. The inscriptions on the body of the bowl are separated from each other by delicately elaborated, scratched carnations, tulips and margarets(?) and some other superficial plant motifs. Between two flowerheads a name can also be read. It is interesting to observe on the representation of the plant groups the kind of methods the maker used to reach a more plastique effect. Some plants were scratched into the clay with a single movement. Delicate elaboration can be observed on the carnation and the tulip motifs. With the first ones the effect was obtained by scratching the pattern into the surface. In the case of the tulips it was either the middle of the flower left swelling or the petals. The maker of the bowl also played with the colours on the surface of the vessel, as the glazing was put either on the engobe or on the parts without engobe. The variety of roughly made and delicately elaborated flower patterns, the contrasts of convex and concave and the alteration of the darker and lighter parts of glazing together result in plasticity. The glazing of the inner side – similarly to the outer side – has cracked as a spider's net. Here you can only find two flower patterns among the inscriptions. The footring is separated from the body of the vessel by a thin groove. On the inner side you can read a quotation from the Koran: a blessing. The nearest analogues of our footed bowl have been found in the middle part of Szent György Square and in the course of the excavations of the royal palace.

In the kiln excavated at Szent Tamás Hill, Esztergom fragments of two semi-finished inscribed footed bowls were unearthed. A third, green glazed footed bowl, dating from the second half of the 16th century, found in the corridor of the palace of Esztergom could have been made here, too. The form of the latter one is similar to that of the one from Szent György Square. One of the semi-finished footed bowls discovered in the workshop at Szent Tamás Hill also resembles our piece in its shape. the other footed bowl, on the other hand, is different in its form and the outer side of its foot is decorated with carnations and tulips whereas on the inner surface there are scratched flower patterns. The potters' workshop of Esztergom ceased possibly at the end of the 16th century. After finding the footed bowl at Szent György Square, Buda, I showed it to Győző Gerő who identified it as a piece from the workshop at Szent Tamás Hill, Esztergom. However, the analyse of the inscription seems to contradict: it suggests that our piece could have been made in the third third of the 17th century. This supposition is not opposed by the circumstances of finding it at the excavation. There were three inscribed fragments found in Buda, two of which is apparently similar to each other. As Gerő says, the workshop at Szent Tamás Hill in Esztergom could have been destroyed between 1594 and 1605. The Turks constructed a fortress here, so it is very unlikely that they would have reconstructed the potters' workshop. Therefore, the question arises whether the pieces found in Buda could have been made in the workshop of Esztergom. At the same time, there is no data relating to a potters' workshop in Buda. It is also questionable if the insdcribed footed bowl found in the western part of Szent György

Square has any link with the Pahsas' Palace that had moved to the eastern side of the square by the end of the 16th century. We can only hope that finding of further pieces and the alalysis of the huge amount of archaeological material would lead us to answer these problems.

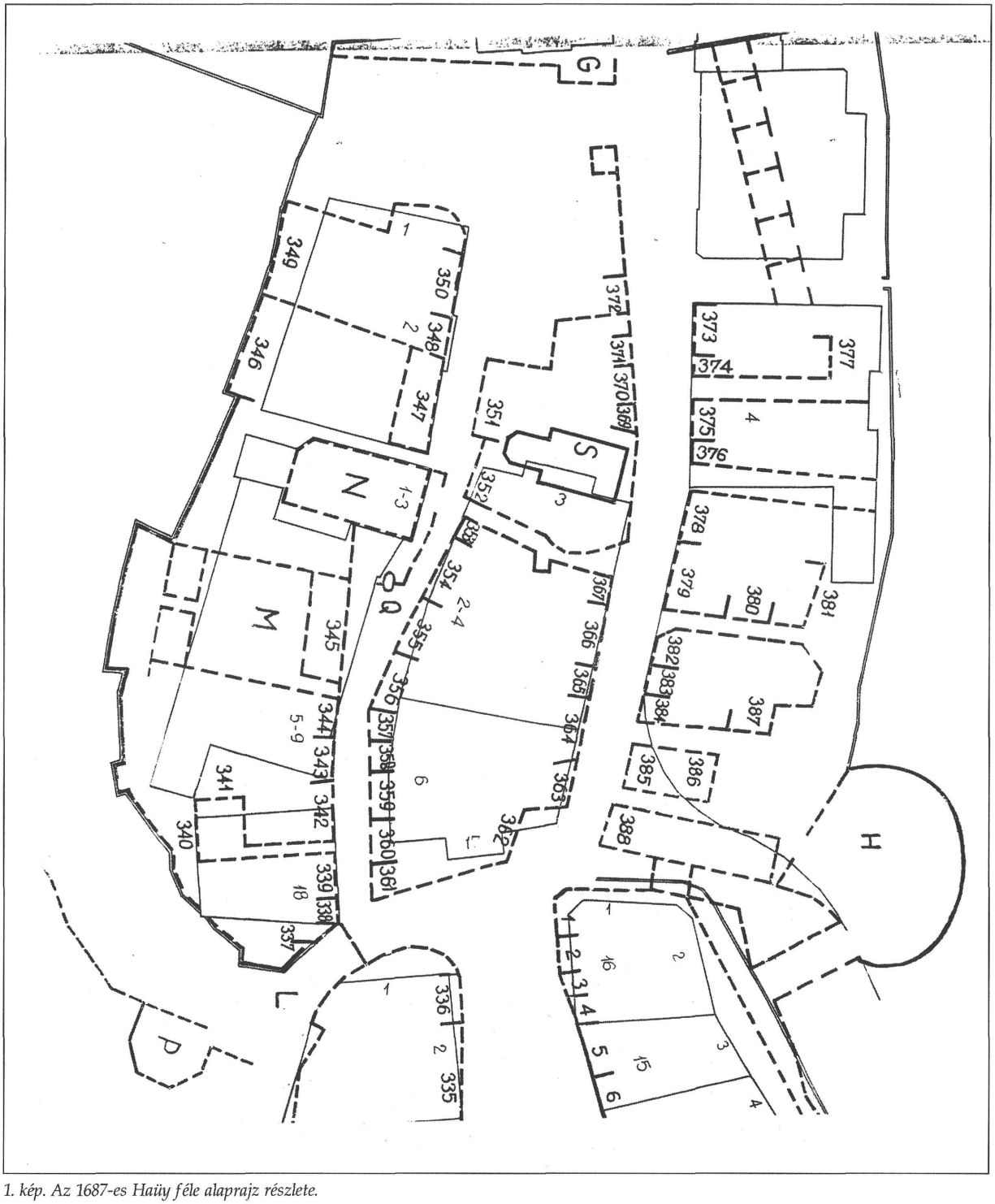

1. kép. Az 1687-es Haüy féle alaprajz részlete.

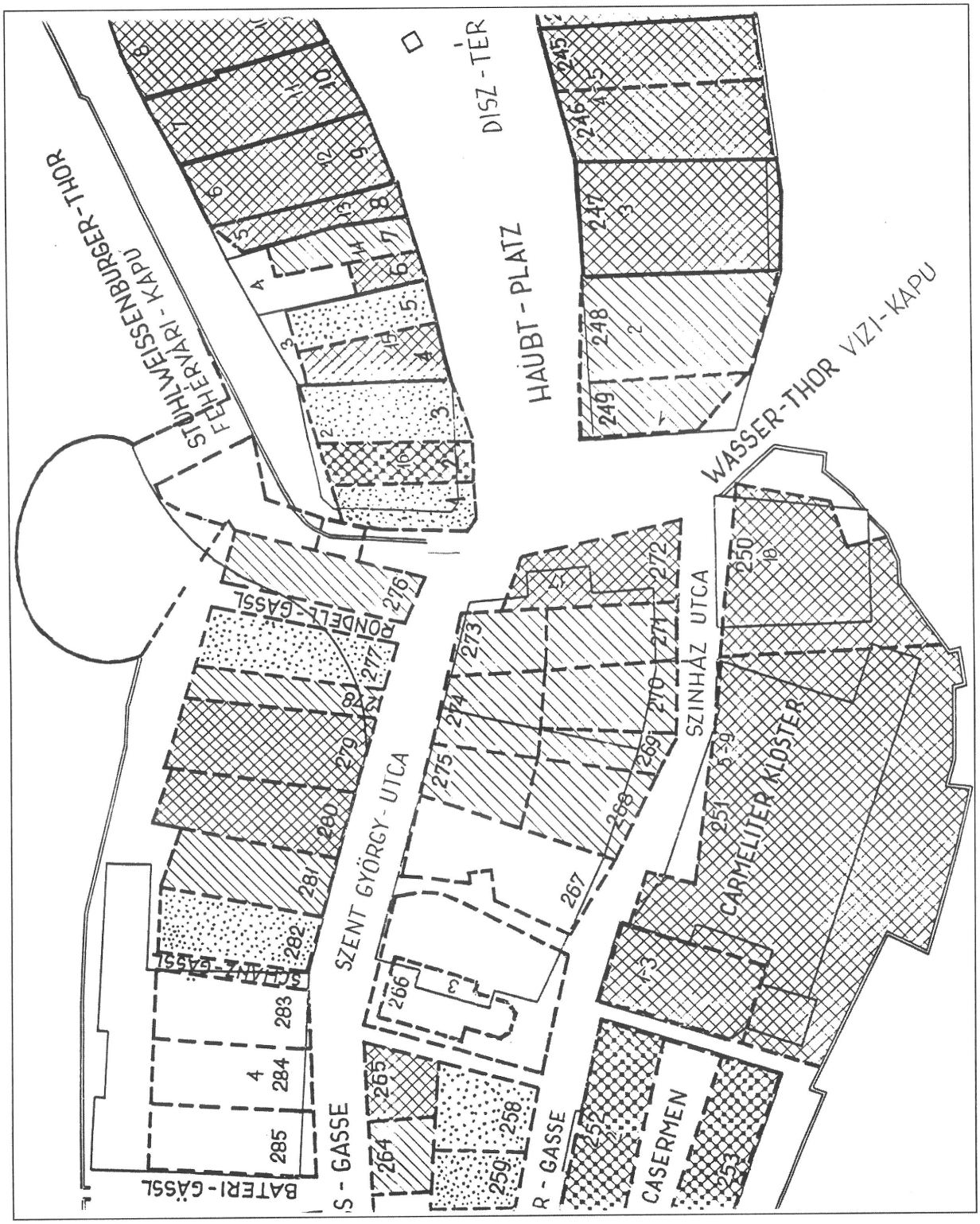

2. kép. Az 1696-os Zaiger ábrázolása a Szent György térről.

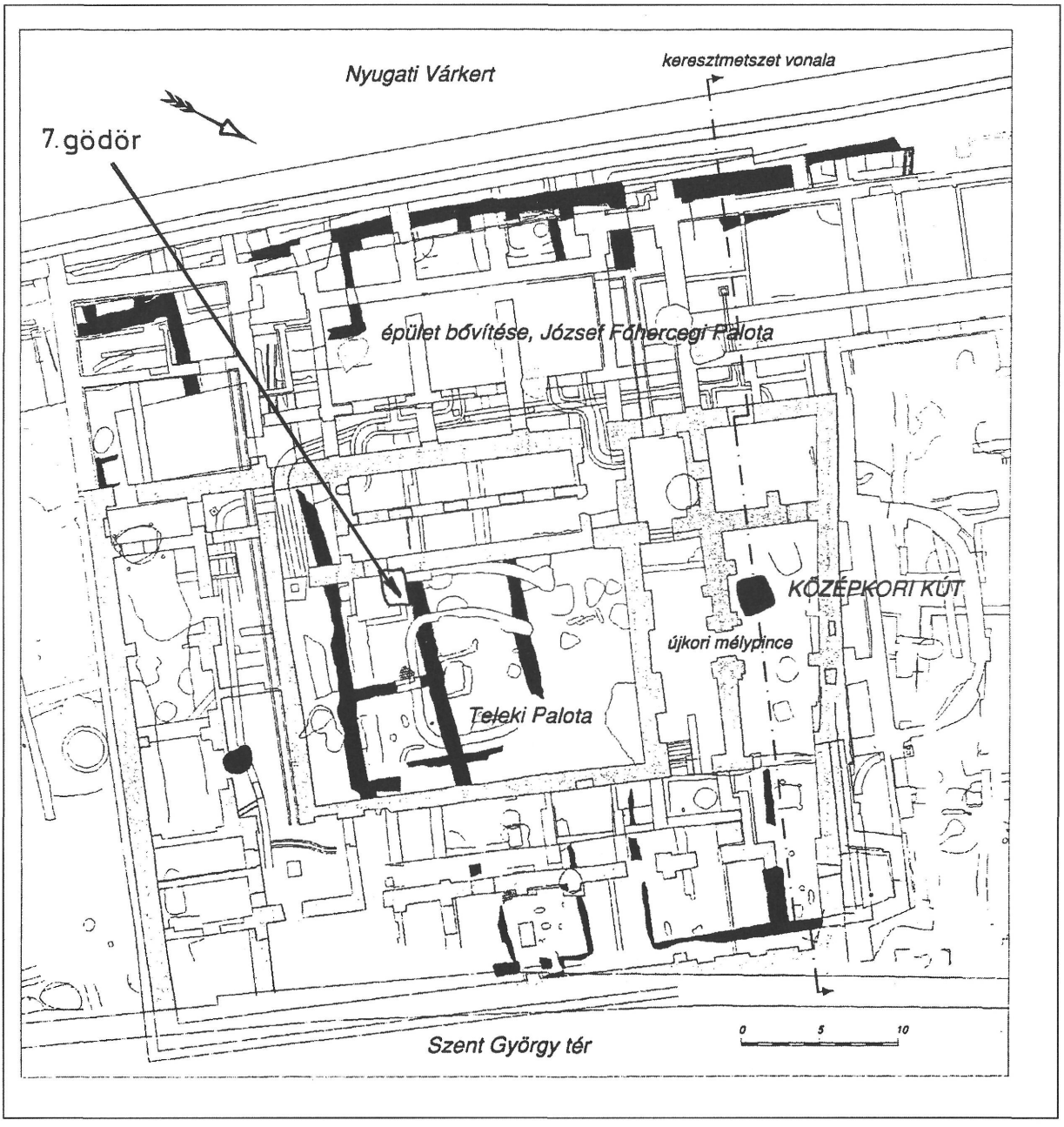

3. kép. Az ásatás alaprajza.

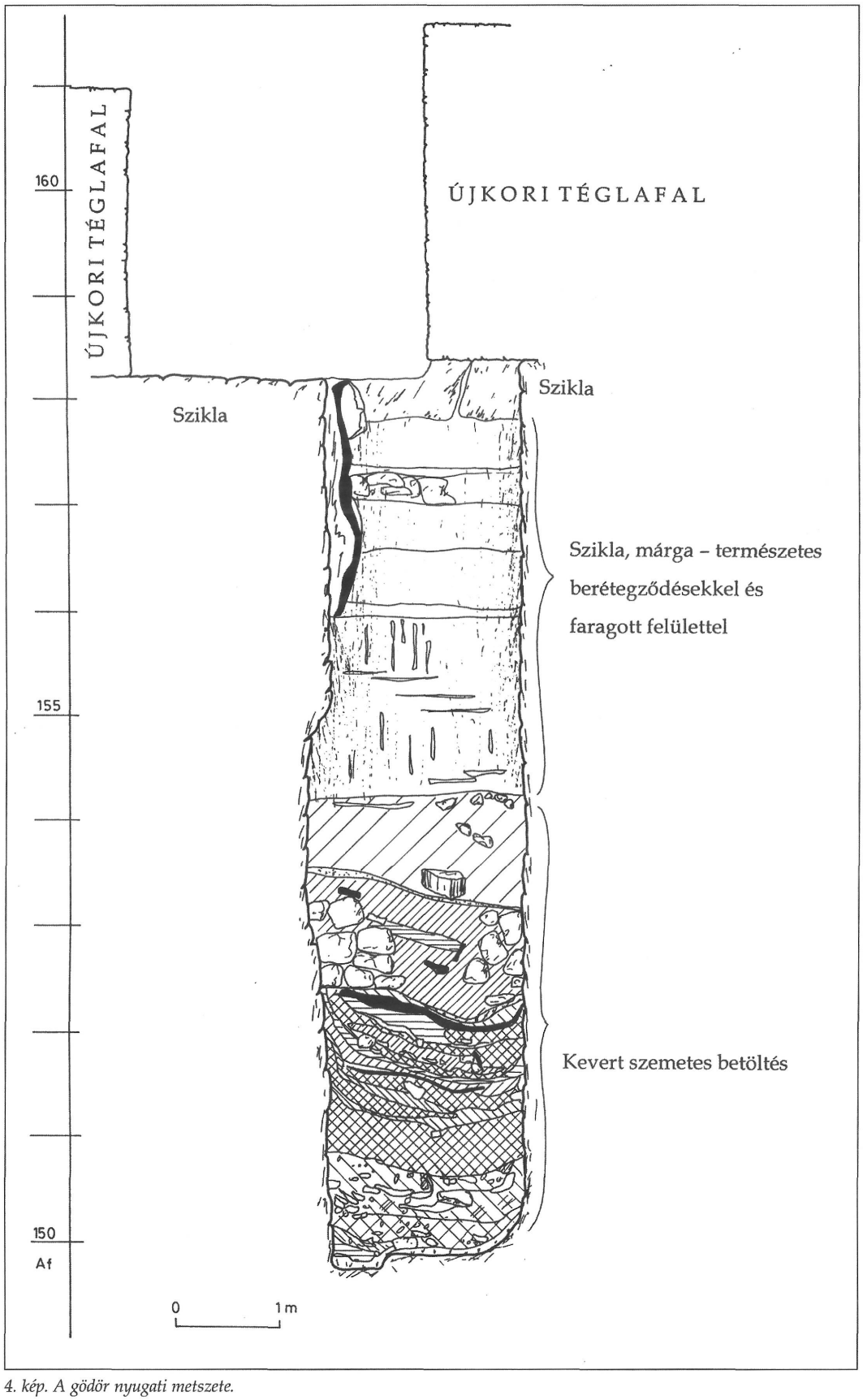

4. kép. A gödör nyugati metszete.

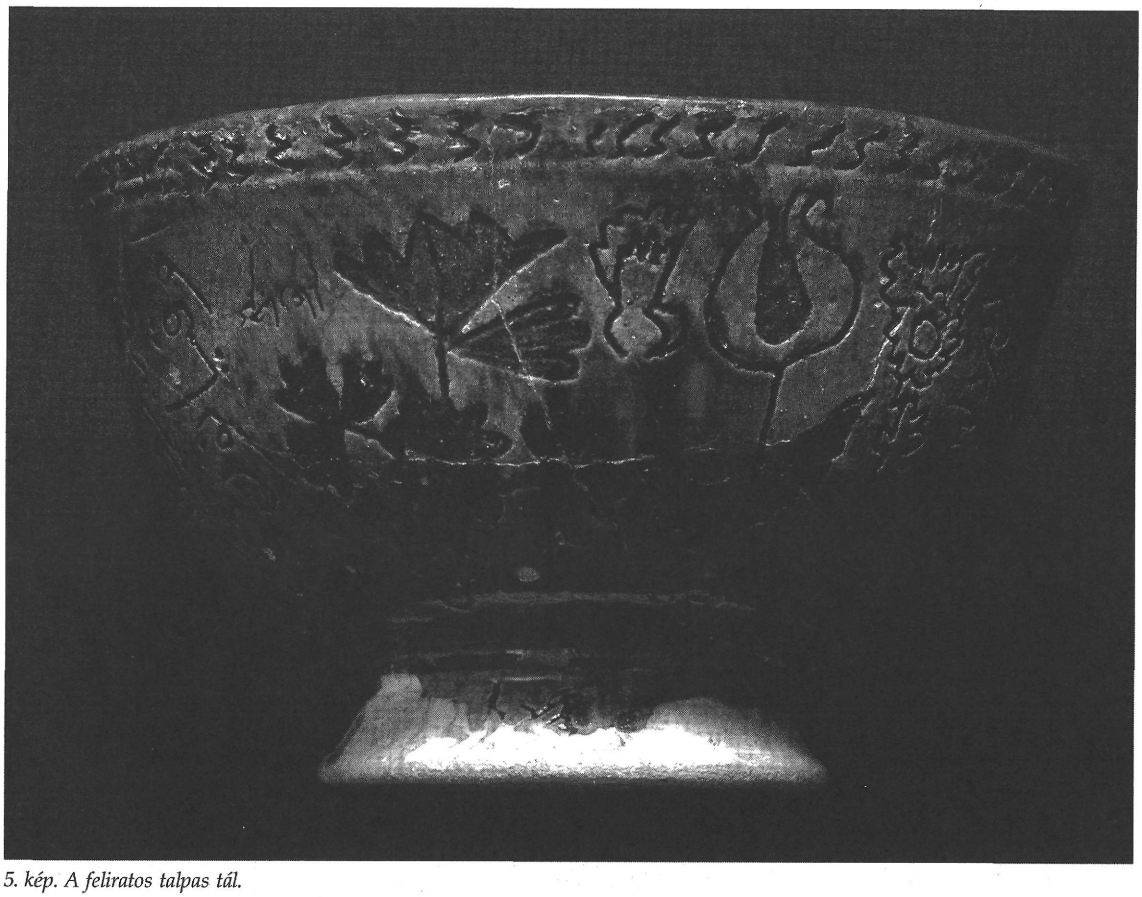

5. kép. A feliratos talpas tál.

1.

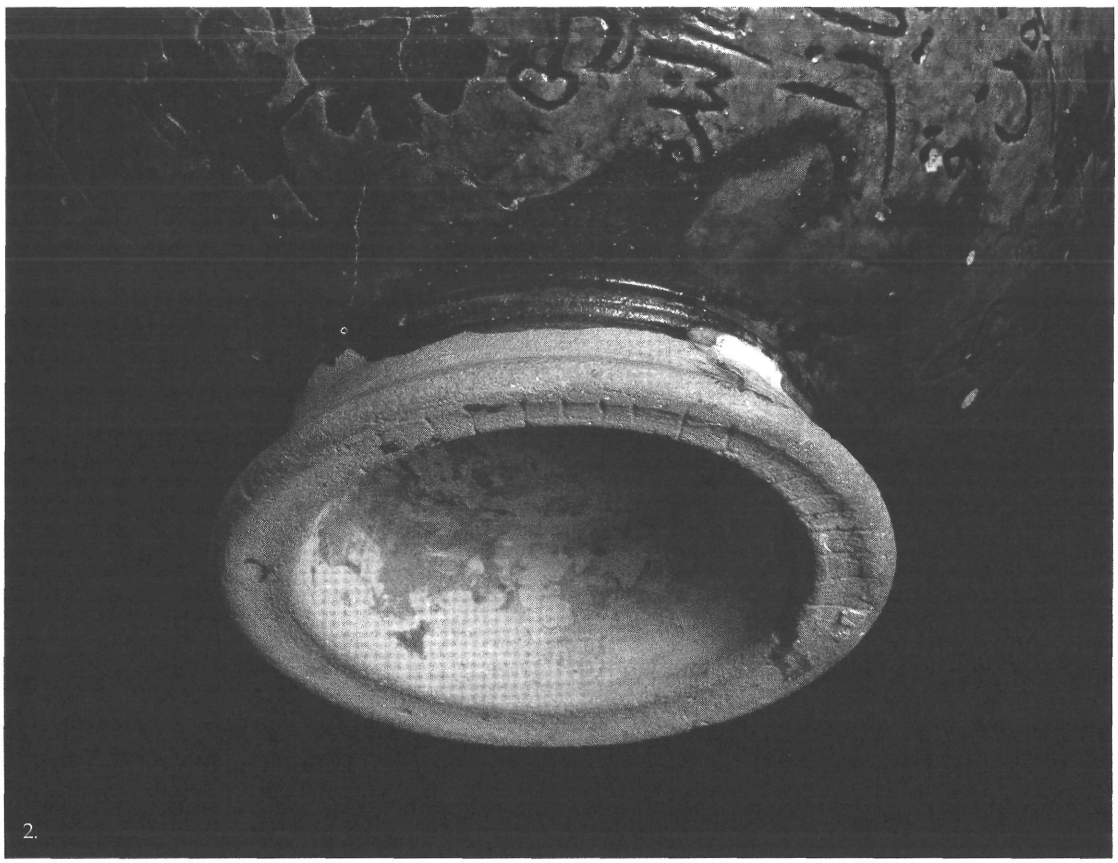

2.

6. kép. 1. A feliratos talpas tál talprészlete, 2.A feliratos talpas tál fenékrészlete

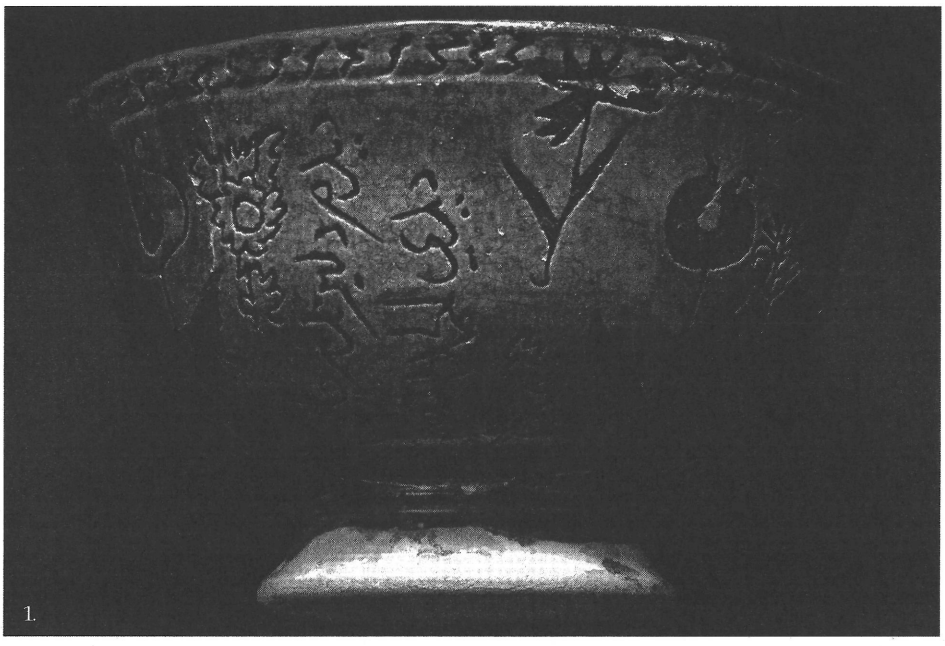

1.

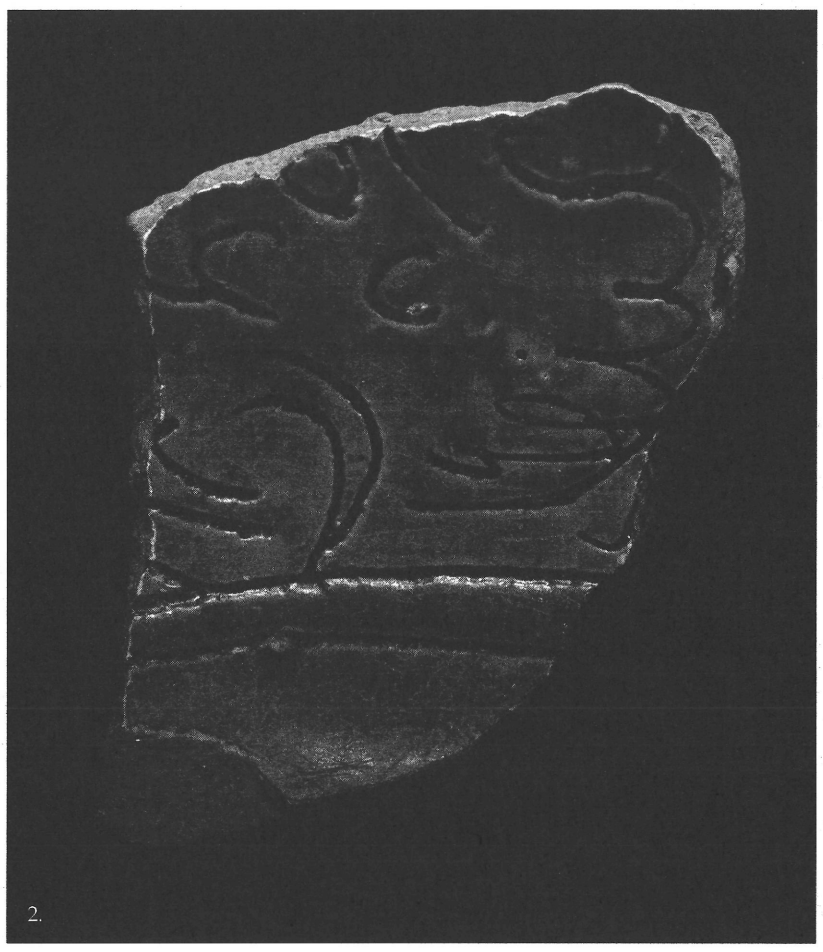

2.

7. kép. 1. A feliratos talpas tál külső oldala, 2. A budai középkori királyi palotában előkerült feliratos edénytöredék.

1.

2.

8. kép. 1–2. A feliratos talpas tál külső oldalának részletei.

9. kép. 1–2. A feliratos talpas tál külső oldalának részletei.

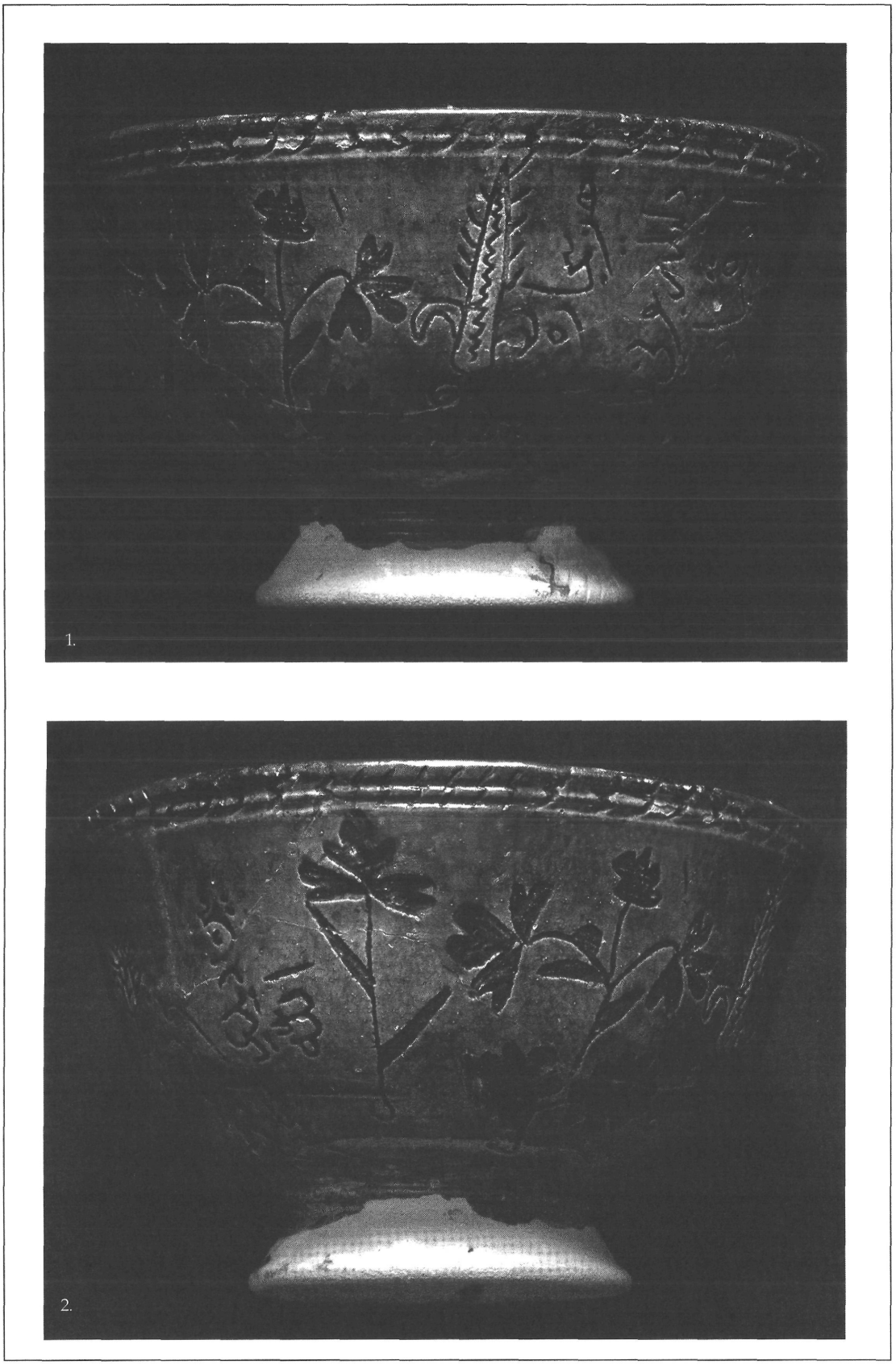

10. kép. 1–2.A feliratos talpas tál külső oldalának részletei.

11. kép. 1–2. A feliratos talpas tál külső oldalának részletei.

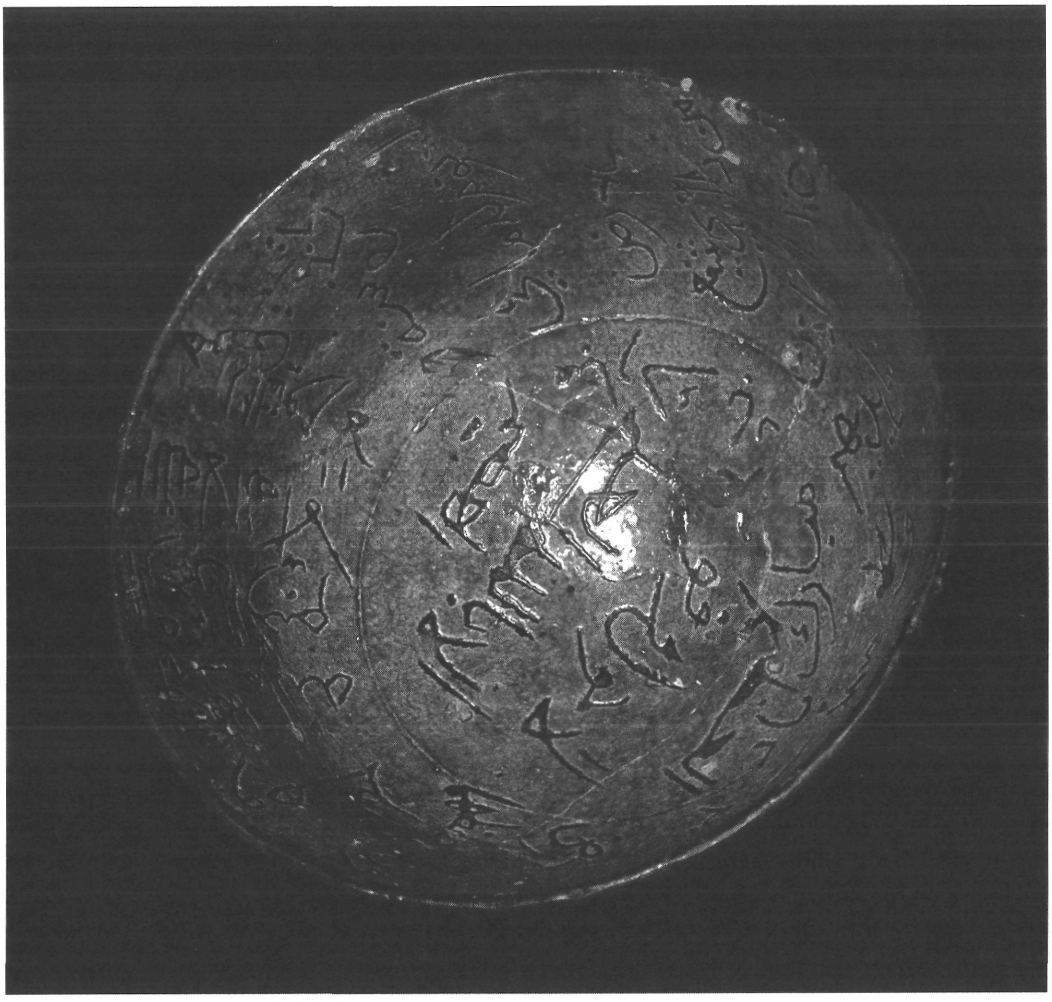

12. kép. A feliratos talpas tál belső oldala.

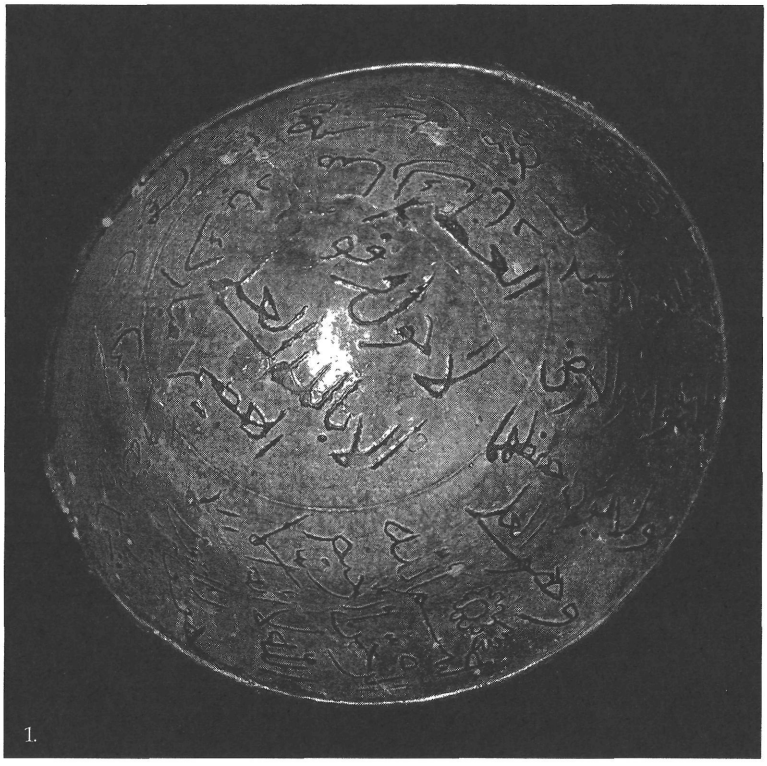

1.

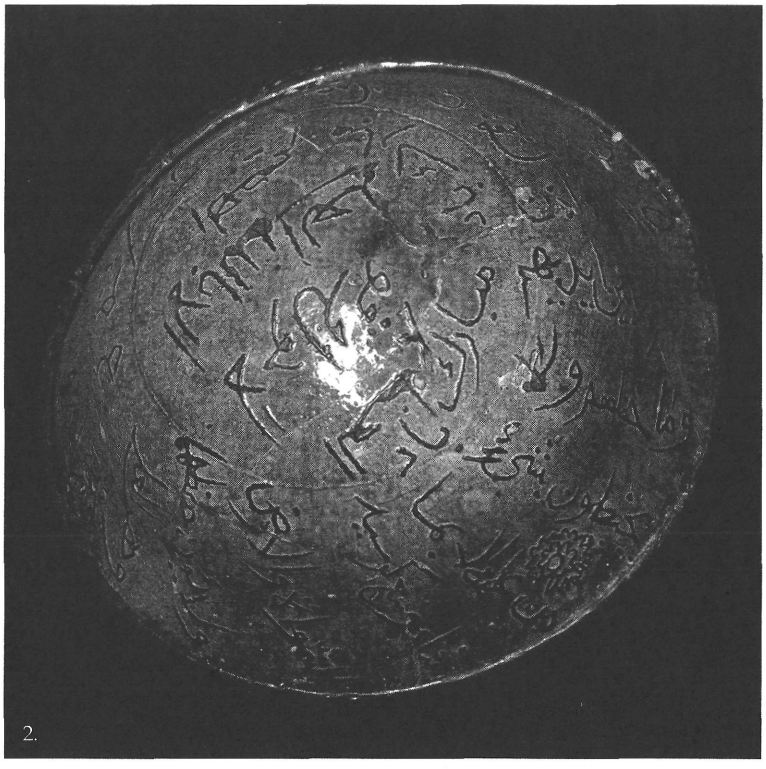

2.

13. kép. 1–2. A feliratos talpas tál belső oldalának részletei.

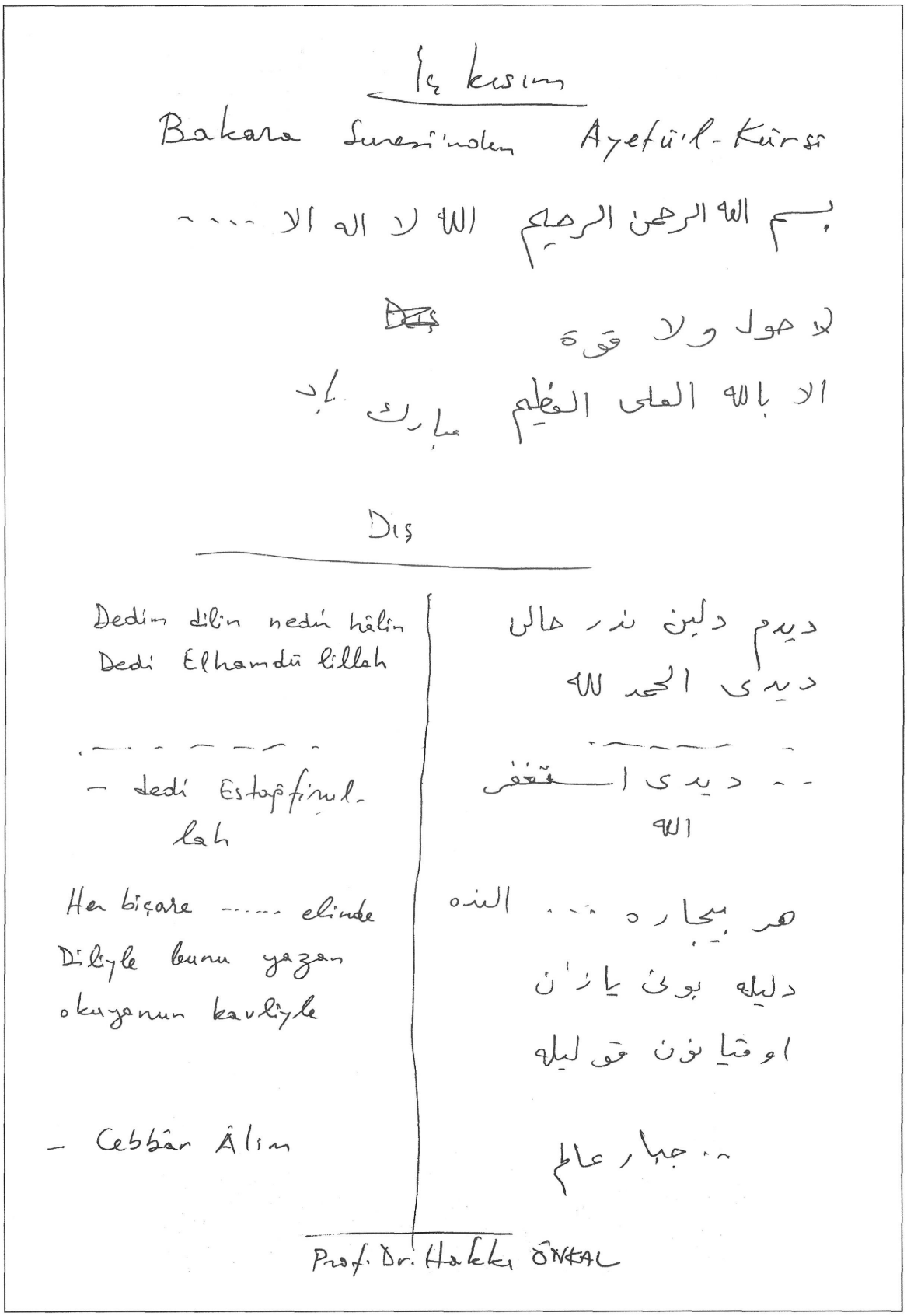

14. kép. Prof dr. Hakki Önkal feloldási javaslatai

DOBROVITS MIHÁLY

A SZENT GYÖRGY TÉRI TÖRÖK TALPASTÁL FELIRATAI ÉS ÉRTELMEZÉSÜK

Az itt bemutatandó talpastálat először 2000-ben mutatta meg nekem Nyékhelyi Dóra. Még abban az évben előadást tartottunk róla a Nemzeti Múzeum török kori régészeti konferenciáján, azonban személyes okok következtében akkor el kellett álljak e csodálatos lelet további feldolgozásától. A hozzám eljuttatott jegyzetei szerint a tálat megvizsgálta Prof. Dr. Hakki Önkal török tudós is.

E talpastál szinte tökéletes párhuzamát Gerő Győző közölte még 1960-ban.[1]

A talpastál belső oldalán valóban Korán idézet olvasható. Ez a jól ismert szöveg az úgynevezett *Āyatu l-kursī* (2:255). A kegyes iparos ezt kiegészítette az általában (a 9. kivételével) a Korán-szúrák elején álló *basmala* formulával, illetve a végéhez hozzácsapott egy jól ismert arab szállóigét valamint kétszer megismételve egy arab-perzsa áldó formulát. A Korán szöveg a talpastál tördelésében a következő:

1. بسْم الله
2. الرّحمَن الرّحيم
3. الله لاَ إلاَهَ إلاّ
4. هُوَ الحَيُّ القَيّومُ لاَ
5. تَأخُذُهُ سنَةٌ و
6. لاَ نَومٌ لَهُ مَا في
7. السَّمَوَات وَمَا في] الأرض
8. مَن ذَا الَّذي يَشْفَعُ
9. عنْدَهُ إلاّ بإذْنه
10. يَعْلَمُ مَا] بَيْنَ أيْديهم
11. وَمَا خَلْفَهُمْ وَلاَ
12. يُحيطُونَ بشَيء
13. منْ علْمه إلاّ بمَا
14. شَاءَ وَسعَ كُرسيُّهُ
15. السَّمَوَات والأرْضَ
16. وَلاَ يَؤُدُهُ حفْظُهُمَا
17. وَهُوَ العَليُّ
18. العَظيمُ
19. ولا حول [و] لا قو[ة]
20. الا بالله العلي
21. العظيم
22. مبارك باد
23. مبارك باد

„Allah a könyörületes és irgalmas nevében."

„Allah – rajta kívül nincs más isten – az élő, a magában-létező. Nem vesz rajta erőt szendergés sem álom. Övé minden, ami az egekben és a földön van. Vajon [az égi lények között] ki az, aki engedélye nélkül közbenjárhatna nála [a Feltámadás Napján]? Tudja azt, ami előtte van, és azt, ami mögötte van. Ők azonban nem fognak fel semmit az ő tudásából, kivéve azt, amit akar. Trónusa átöleli az egeket és a földet. Megőrzésük nem görnyeszti meg őt. Ő magasztos és hatalmas." (Simon Róbert fordítása)

Nincs hatalom és nincs erő a magasztos és hatalmas Allahén kívül.[2]

Áldott legyen! Áldott legyen!

Ami a Korán idézetet illeti, megfigyelhető, hogy azt a kéziratokban szokásos magánhangzójelek nélkül írták, s a szöveg írója több helyütt még hibázott is a szövegben.

تخذه

Ezt olvashatjuk ahelyett, hogy

تَأخُذُهُ

ta'ẖuḏuhū elragadja Őt [a szendergés].

[1] GERŐ 1960. 45–51.

[2] Ezt a szállóigét Allah jelzőinek („magasztos és hatalmas") elhagyásával „there is no power and no strenght save in God" fordítással közli: Wehr 1980. p. 217.

الا باذن „engedelemmel"
Ezt olvashatjuk ahelyett, hogy
إلاّ بإذنه „engedelmével"

A talpastál külső oldalán négy, egymással összefüggésben nem lévő szöveg található. Ezek közül az egyik kisebb, a tál peremével párhamosan haladó betűcsoport világosan egy név *ᶜAbdu Cabbâr ᶜâlim*

عبدجبار عالم

Kérdés azonban, hogy ez kinek a neve.

Ezen kívül három, egymással össze nem függő, s meglehetősen nehezen értelmezhető török versrészlet található. Ezeket az alábbi formában olvashatjuk:

ديدم دلبر ندر حالن
ديدي الحمد لله

dedim dilber[3] *nedir hâlin*
dedi elhamdülillâh

Fordítása:
Mondtam: „Hogy vagy kedves?"
Mondta: „Allahnak legyen hála!"

هر بيچاره .... الندە
دليلدر بونى يازان
اوقيانون قوليدر

her biçâre[nin] elinde
delildir bunı yazan
okuyananun kavlidir[4]

Fordítása:
Minden szerencsétlen kezében
bizonyíték ki ezt írta,
az olvasó szava ez.

A vers logikája megkívánna még egy negyedik, lezáró sort, de az hiányzik.

A harmadik vers, amelybe belelóg a talpastál peremèből kitört darab, gyakorlatilag olvashatatlan és értelmezhetetlen. A törés végénél világosan kivehető ez *vav* (و) és egy *nun* (ن) betű. Ezek előtt pedig egy megsemmisült betűhöz tartozó diakritikus pont látható. Tekintve, hogy az előző versben hasonlóan írták az *okuyanun* ('olvasónak, olvasóé') szót, így itt is megkísérelhetünk egy *-nun* rekonstukciót adni. Ennek értelmezésére később visszatérünk. Az ezt követő szó nyomai kivehetők, de olvashatatlanok és értelmehetetlenek. A vers második sora szintén egy töredékes *-sin* betőcsoporttal kezdődik. Ezt követi egy, a harmadik sorba is áthúzódó arab eredetű kifejezés: *estagfir ullâh* ('kérd Allah bocsánatát!').

.....
سين ديدي استغفر
الله....

E töredékből csak ennyi fordítható:
Mondta: „Kérd Allah bocsánatát!"

Ezt a kifejezést akkor illik használni, ha valaki netán túlzott dícséretét kívánjuk udvariasan megköszönni, mondván, hogy e dícséret csak Allahot illetheti. Ebből illetve a *dedi* ('mondta') bevezető formulából sejthető, hogy ez is, akárcsak az első verspár a török költészetből jól ismert szerelmi párbeszéd lehetett.

E versek nem tarthatnának igényt semmilyen különösebb figyelemre, hacsak nem tekintünk egy olyan, a szövegekben két helyen is előforduló helyesírási anomáliát, amely a török írásbeliség történetében jószerivel egyedüli kivételnek számít, azonban jól mutatja a török nyelv korabeli állapotát, s ezzel darabunk datálásához is segítséget nyújthat.

A szöveget leíró személy a *hâlin* ('állapotod') és az *okuyanun* ('olvasónak', 'olvasóé') szavak ragjait az arab írás *nun* betűjével írta, ahelyett, hogy e ragok régebbi, nazális e<u>n</u>-nel való ejtésére (ŋ) utaló *kef* (ك) betűt használta volna. Márpedig, ha a nazális *n* a török fonetikából el is tűnt, a helyesírás egészen a kemáli írásreformig megtartotta. A szövegben mindezek ellenére ezt láthatjuk *(1. kép)*:

حالن
hâlin, ehelyett, hogy
حالك
illetve
اوقيانون
okuyanun, ehelyett, hogy
اوقيانوك

[3] Prof. Dr. Hakki Önkal olvasatában *dilin*. Ilyen szó a török nyelvben nincs. A szövegben ugyanakkor világosan kivehető az arab írás *be* betűjének egy alsó diakrtikus pontja, s a *re* (ر) balra alulra elhúzott szára, amely benyúl a *nedir* ('mi az') szókezdő *nun*-ja alá. Valószínűleg e betű felső diakrikus pontja lehetett e tévedés oka. A szöveg írója egyébként az i/ı illetve *y* hangértékben használt arab *ya* (ي)betű két alsó diakritikus pontjátminden esetben kitette.

[4] Prof. Dr. Hakki Önkal olvasatában *diliyle* ('nyelvével' illetve 'szívével'), és *kavliyle* ('szavával'). Ugyanakkor a szövégi *he* jobbra visszakanyarodó vonala helyett mindkét esetben kivehető egy elkapkodva írt *dal*-lal összéérő *re* betű balra lefelé elhúzódó vonala.

Ez az íráskép annyira szokatlan, hogy az olvasó első pillantásra nem is akar hinni a szemének. Emendálási lehetőségünk azonban nincs, lévén, hogy az írás készítője minden esetben kitette a *nun* (ں) felső diakritikus pontját, valamint *nun* betű szóvégi illetve önálló alakjaihoz valamelyest hasonló *ya* (ي) betű két alsó diakritikus pontját, az arab hagyományt követve, azokban az esetekben is kitette, amelyek esetén a török helyesírás szerint azt elhagyták, nevezetesen annak szóvégi és önálló alakjaiban. Ezt világosan láthatjuk a *bunı* ('ezt', mai alakjában *bunu*) és a *dedi* ('mondta') szavak esetén (ld. NYÉKHELYI 9. kép 1–2, jelen kötet).

E jelenség magyarázatául aligha szolgálhat az, hogy írnokunk annyira vallásos és annyira jómódú lett volna, hogy tanulmányait a birodalom arab nyelvű tartományaiban végezte. Különösen, hogy a Korán szövegében is hibát ejtett. Sokkalta valószínűbb, hogy Evliya Çelebi azon megjegyzésében kereshetjük ennek okát, amely szerint Buda lakói bosnyákok, akik jól tudnak magyarul, de a török nyelvet bizony sajátosan beszélik.[5] Magyarán, arra gondlhatunk, hogy szerzőnk a Korán-iskolában eltöltött tanulmányai során szépen megtanulhatott ugyan írni, de nem rendelkezett magasabb műveltséggel, a helyesírás szabályai helyett a hallására támaszkodott. Ezzel viszont nagy segítségünkre van a tárgy datálását illetően.

Ami a nazális n hangnak a beszélt török nyelvből való eltűnését lleti, azt épen a 17. század második felére szokás tenni. Így például, Balassi török bejtjeinek latin betűs szövegeiben még magától értetődően ezt olvashatjuk:

Alem chiczegi dereriseng bir g'ûle degmez

„Ez széles világon mennyi virág vagyon mindaz nem ér égi rózsát"

vagy éppen

I'ne ebrulereng kurmis tiemanj

„Ismet felvetette szemöldökébe szép szemének idegét"

Ezekben az idézetekben a *dereriszeng* és az *ebrulereng* alakok jól mutatják a nazális n meglétét. Mai alakjuk *derer isen* illetve *ebruların* lenne.

Balassi további adatainak felsorolását nyugodtan mellőzhetjük, lévén, hogy e szabály alól nála nem láthatunk kivételt.

A 17. század harmadik negyedéből, 1668-ból és 1672-ből azonban két olyan nagy tömegű, didaktikus céllal íródott, latin betűs, magyarországi szövegemlékkel rendelkezünk, amelyek világosan mutatják e változás végbemenését. Illésházy Miklós (1653–1723) *Dictionarium turcico-latinum* című munkája 1668-ban, Bécsben keletkezett, napvilágot azonban csak két évszázaddal később, Németh Gyula jóvoltából láthatott.[6] Harsányi Nagy Jakab (1615–1677 után) *Colloquia Familiaria Turcico-Latina* című munkája 1672-ben jelent meg a brandenburgi Köllnben, jelenleg Hazai György feldolgozásából ismerjük.[7]

Illésházy Miklós adataiból világossá válik, hogy a szerző a grammatikai paradigmák esetén még nazális n-nek, azaz *-ing* és *-ung* formában írta a genitívusz ragjait.[8] Más esetekben azonban a *-(n)un* és a *-(n)on* formákat használta.[9] Németh szerint Illésházy munkájában a személyes névmások ragozása a legeltérőbb. Párhuzamosan használja a baga ('nekem' < *baŋa*, a mai irodalmi nyelv szerint bana), a szana ('neked' < *saŋa*, mai irodalmi sana) és az *onga* és *ona* ('neki' < *aŋa*, mai irodalmi *ona*) alakokat.[10] Álljon most itt néhány Illésházy munkájából kiragadott példa, Németh Gyula átírásában, zárójelben Németh kiadásának lapszámaival:

var-dur sizun ile bir şey suileme

„Es gibt etwas mit Ihnen zu besprechen." (p. 31).

mumç"in deil-dur ban(n)a erçen kalkma

„Für mich ist es unmöglich, früh aufzustehen." (p. 32).

iç"erum sizun sāġlogone, sizun merametünüze

„Ich trinke auf euere Gesundheit wegen euren Güte." (p. 53). Ugyanakkor még megtalálhatók nála olyan formák, mint például az *elimlering* ('der Wissenschaften') *akrabungh* ('des Skorpions), *hazanung* ('der Tugend').

Teljesen más a helyzet Harsányi Nagy Jakab munkájával. Az ő példái ebben a tekintetben szinte kivétel nélkül a mai irodalmi ejtést követik. Példáinkat hazai kiadásának oldalszámai szerint idézzük:

Emma kim Tangrie karßi kor (gielür)?

At, quis ausit Deo reluctari. „Aber wer kannt sich Gott widersetzen?" (pp. 36–37).

Ezzel az egy esettel szemben másutt az alábiakat láthatjuk:

Enßonra neje varur ortalik, Quid tandem fiet? „Wohin führt letzten Endes die Welt?"

Konak Allahundur. Hospitium Dei est. „Die Herberge ist Gottes." (p. 66).

[5] KARÁCSON 1904. p. 252.

[6] NÉMETH 1970.

[7] HAZAI 1978.

[8] NÉMETH 1970. 19.

[9] „Das Genitivsuffix ist nach den Rud[imenta] -ing und -ung (77r ff., 80v), in den anderen Teilen -(n)un, -(n)on.", Németh: Die türkische Sprache, p. 20.

[10] Németh: Die türkische Sprache, p. 20.

Bana şarabun eißini verßinler. Mihi optiumum afferetur vinum. „Mir möge man guten Wein geben." (p. 68).

Adatainkból kiviláglik tehát, hogy a talpastál török feliratai egy olyan nyelvi sajátosságot mutatnak, amelyek a 17. század harmadik harmadában váltak a török beszélt nyelvre jellemzőkké. Ez pedig nagy meglepetés egy olyan tárgy esetén, amelynek szinte pontos esztergomi analogonját éppen az ünnepelt datálta a 16. század második felére.

IRODALOMJEGYZÉK

GERŐ 1960 — GERŐ Győző: Arab nyelvű feliratos emlékek Esztergomból. Esztergom Évlapjai 1. (1960), p. 45–51.

NÉMET 1970 — NÉMETH, J.: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehntem Jahrhundert. Bp., 1970. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 13.)

HAZAI 1978 — HAZAI, G.: Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an dem Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány. Bp., 1978. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.)

KARÁCSON 1904 — KARÁCSON Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Bp., 1904.

WEHR 1980 — WEHR, H.: A Dictionary of Modern Written Arabic, Edited by J. Milton Cowan, Beirut–London, 1980.

THE INSCRIPTIONS OF THE TURKISH FOOTED-BOWL FROM SZENT GYÖRGY TÉR AND THEIR INTERPRETATION

The Turkish footed bowl found during the excavations on the Szt. György tér has five inscriptions. Inside we can read the *Āyatu l-kursī* (*Qur'ān* 2:255) with a short addition. Outside we can read a name (*ʿAbu Cabbar ʿâlim)* and some verses in Turkish. The most interesting feature of these verses is that the Genitive is written not by *kāf* but by *nūn*. just like حالن (*hâlin* 'your condition, your mood') instead of حالك or اوقيانون (*okuyanun* 'of the reader') instead of اوقيانوك. This feature is very unusual. It must be connected with the disappearing of the nasal *n* from the colloquial Turkish during the second half of the 17th century. This feature also shows that the writer of the text could not be a literate Turk, but rather a Bosnian from Buda who was weak in Turkish literacy. It is also very interesting fact, that a complete parallel of this footed bowl was discovered by Gy. Gerő from Esztergom-Szenttamáshegy from a whorkshop what ceased to work on the end of the 16th century.

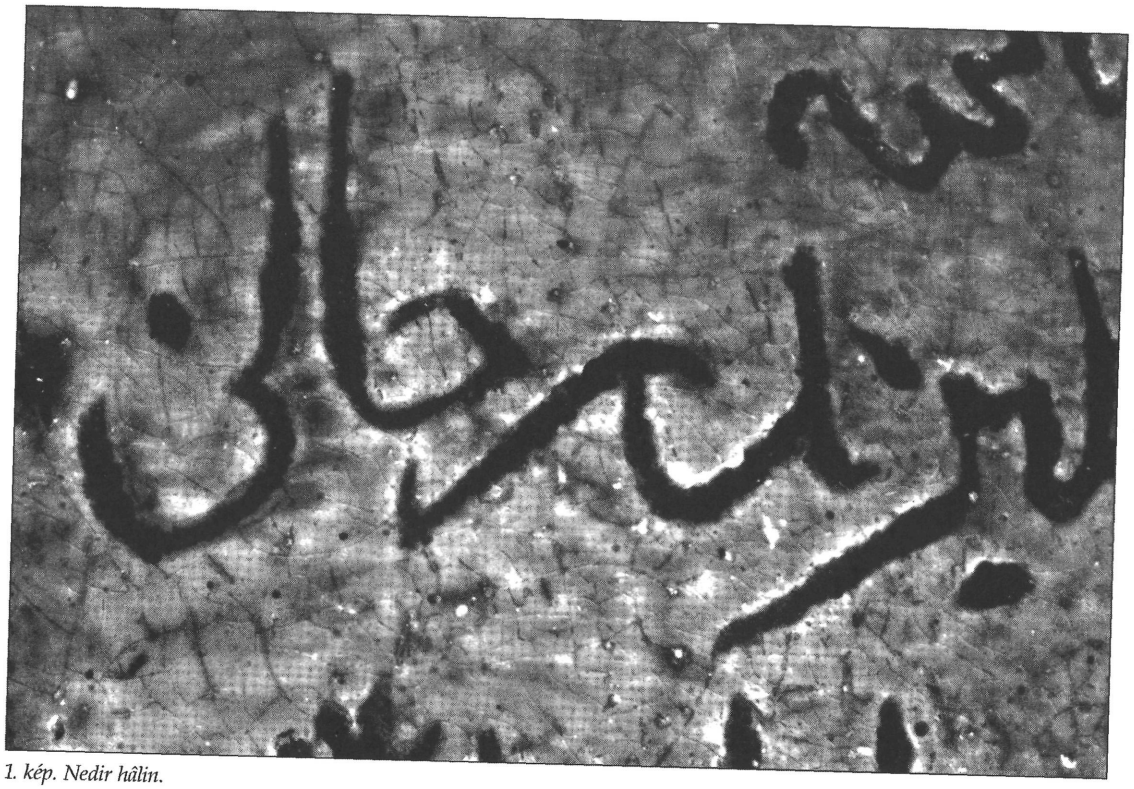

1. kép. Nedir hâlin.

DARÓCZI-SZABÓ LÁSZLÓ

ÁLLATCSONTOK A TELEKI PALOTA TÖRÖKKORI GÖDRÉBŐL

A Teleki Palota 7-es számú (törökkori) gödrének archaeozoológiai elemzése során összesen 2275 állatcsontot vizsgáltam meg, ebből 2068 volt meghatározható. A meghatározható anyagot az alábbi fajok alkotják (*1. tábla*):

1. Szarvasmarha (Bost taurus L.)
2. Juh (Ovis aries L.)
3. Kecske (Capra hircus L)
4. Sertés (Sus scrofa dom. L.)
5. Ló (Equus caballus L.)
6. Kutya (Canis familiaris L.)
7. Házimacska (Felis domestica Briss.)
8. Házilúd (Anser domesticus L.)
9. Tyúk (Gallus domesticus (L.)
10. Patkány (Rattus sp.)
11. Nyúl (Lepus sp.)
12. Csuka (Esox lucius L.)
13. Hal (Pisces sp.)

A felsorolás egyik legfeltűnőbb jellemzője a vadállatok szinte teljes hiánya. A patkányt nem számítva (amelyről nem is lehet egyértelműen kimutatni, hogy a lelőhelyhez tartozik, vagy utólag került az anyagba), mindössze a halat sorolhatjuk a vadon élő állatok közé. A nyúlról nem lehetett eldönteni, hogy vad- vagy házinyúlról van-e szó. A mohamedánok számára a levadászott állat fogyasztása tiltott volt, mivel nem a „tiszta" módon, hozzáértő mészáros keze által pusztult el. A vadászat hiányát ezen kívül azzal is magyarázzák, hogy a városi lakosságot az ipar és a kereskedelem annyira lekötötte, hogy nem ért rá vadászattal foglalkozni. Mások szerint a városi lakosság számára törvények tiltották a vadállatok elejtését.[1] Nagyon valószínű, hogy a felsorolt okok és a vadállatállomány ritkulása együttesen vezetett ahhoz, hogy a lelőhely ilyen mértékben nélkülözi a vadállatcsontokat.

A lelőhely másik igen fontos jellemzője az állatcsontok fajonkénti megoszlásában figyelhető meg. A történelem egyik legjelentősebb háziállata, a szarvasmarha teljesen háttérbe szorul a juh és/vagy kecske, illetve a baromfi mögött.

A háziállatok fajonkénti leírása a fajok csontjainak szám szerint csökkenő arányában olvasható.

JUH ÉS/VAGY KECSKE

A kiskérődzők összesen 894 töredékkel (a meghatározható anyag 43%-a)[2] képviseltetik magukat a lelőhely anyagában. A csontok töredezettsége sajnos nem tette lehetővé a két faj egymástól való megkülönböztetését, mindössze 1 juh és 1 kecske csontját sikerült különválasztani. Feltételezhetjük, hogy a juh nagy többségben lehetett a kecskével szemben, de bizonyítékok hiányában ezt az arányt nem lehet számokkal pontosítani.

A juh/kecske csontok fölényét az emlősállatok között az a tény is erősíti, hogy a nagytestű állatok (szarvasmarha, ló) csontjai méretüknél fogva nagyobb mechanikai nyomásnak vannak kitéve a földben, így több darabba törhetnek, mint a kis állatok csontjai. Emiatt az amúgy is jelentős szarvasmarha nagyobb számú csonttöredékével a valóságosnál nagyobb számban képviselteti magát a lelőhelyek többségében. Ezt figyelembe véve még inkább feltűnő a kiskérődzők fölénye a lelőhely anyagában.

A kiskérődzők magas száma talán annak köszönhető, hogy (elsősorban a juh) rendkívül sokoldalúan felhasználható állatok, hasonlóan a szarvasmarhához, de mind tartása, mind húsa olcsóbb a marháénál, így fogyasztását a szegényebb családok is könnyebben megengedhették maguknak.

A juh és/vagy kecskecsontok csontjainak már említett nagyfokú töredezettsége nemcsak a fajmeghatározást tette lehetetlenné, hanem a fajták esetleges elkülönítését. A fajta-meghatározásra a leginkább alkalmas szarvcsapokból mindössze 4 darab került elő, ezek is apró darabokra törve.

[1] Ez utóbbi két magyarázat a középkori, keresztény városokkal kapcsolatban született, de minden bizonnyal a török korra is érvényesek. (BÖKÖNYI 1958. 458)

[2] A továbbiakban megadott százalékos arányok minden esetben a meghatározott csontok számára vonatkoznak.

A kiskérődzők csontjainak több mint 10%-át (95 db.) astragalusok (csigacsontok) alkotják. Ez a magas arány kérdésessé teszi, hogy a csontok valóban mind konyhahulladékból származnak, vagy a háztartás mellett valamilyen műhely is működött, amely csontokat (is) használt alapanyagnak. Összesen 4 db. megmunkált kiskérődző csont került elő (*1–3. kép*), ezek mind astragalusból készültek. Ez semmiképpen nem lehet véletlen egybeesés, de ugyanakkor a megmunkált darabok igen kis részét képezik az összes astragalusnak, felvetve a kérdést, hogy azok valóban műhelyhulladékból származnak-e. Az astragalusok magas számának egy másik magyarázata lehet, hogy igen tömör, jó megtartású csontnak számítanak, amelyek nagyon ellenállnak a különböző tafonómiai hatásoknak. Ezt a magyarázatot azonban cáfolja, hogy a hasonlóan ellenálló csontok (pl. az ujjpercek, amelyekből ráadásul jóval több található az állat csontvázában) nem kerültek elő ekkora mennyiségben.

A legnagyobb számban előkerült kiskérődzőcsont, a jobb oldali astragalusok alapján megállapítható, hogy legkevesebb 59 egyeddel kell számolnunk.

BAROMFI

Bár a baromfikat egyben tárgyalom, mindenképpen ki kell hangsúlyoznom a házityúk jelentőségét. A lelőhely anyagában összesen 863 darab (41,7%) baromficsont került elő, ezen belül 854 (41,2%) házityúk és 9 darab (0,5%) házilúd.

A tyúkcsontok igen jó állapotban maradtak fent, így lehetőség a legkisebb egyedszámításra. Legnagyobb számban bal oldali humerusok (vállcsontok) kerültek elő, ezek alapján kiszámítható, hogy legalább 42 tyúk csontjai hevertek a kútban.

A nemek elkülönítése mindössze a „sarkantyú" alapján megkülönböztethető tarsometatarsusok alapján lehetséges. 24 kakas tarsometatarsusból 12 származott a madár jobb oldaláról, így kijelenthető, hogy legalább 12 kakas volt az anyagban.[3] Annak ellenére, hogy a kakascsontok elméletileg nagyobbak és vaskosabbak a tyúkcsontoknál, a meghatározott kakasok csontjai semmivel sem voltak erőteljesebbek a tyúkoknál, így a tarsometatarsusokon kívül nem volt lehetséges a nemek elkülönítése.

Ha a kiskérődzőkre azt mondhatjuk, hogy tartásuk olcsó és húsuk a szegényebb rétegek számára könnyebben elérhető volt, akkor ez a baromfikra fokozottan érvényes. A tyúk a legelső háziasított madár volt a történelemben. Legfontosabb előnyei a többi háziszárnyassal szemben a szaporaság és az igénytelenség, amely révén mindenki számára könnyen tartható és szaporítható volt. Ezekkel a tulajdonságokkal magyarázható, hogy nagy számban tartották, és szívesen fogyasztották. A házilúd szintén rendszeresen előfordul a középkortól kezdve a lelőhelyeken, azonban mivel igényesebb és kevésbé szapora, jelentőségében mindig elmarad a házityúk mögött.

Annak ellenére, hogy a kiskérődzők és a baromfik nagy számából arra következtethetünk, hogy a hulladék egy szegényebb csoporttól származik, figyelembe kell venni, hogy elszigetelt jelenségről van szó. Emiatt óvakodni kell a messzemenő, általánosító következtetések levonásától, mivel könnyen előfordulhat, hogy a hulladék egy olyan család konyhájából származik, amelyik egészen egyszerűen jobban szerette a kiskérődzők és a baromfik húsát mint a marhahúst. Ezt a feltevést erősítheti, hogy nem valószínű, hogy a Várban olyan szegény családok laktak volna, amelyek nem engedhették meg maguknak a marhahúsnak legalább a megvásárlását.

SZARVASMARHA

A lelőhely harmadik legjelentősebb állata a szarvasmarha (190 töredék, 9%). Fontossága messze alulmarad a juh/kecske és a baromfi mögött. Kérdéses, hogy a jelenség magyarázata a táplálkozási szokásokban keresendő, a területen élők anyagi lehetőségeiben, vagy pedig abban, hogy a török elleni felszabadító háborúk során a magyar szarvasmarha-állomány folyamatosan pusztult, addig, amíg teljesen el nem tűnt, legalábbis a császári biztosok 1695-ös, hivatalos jelentése szerint.[4]

Sajnos a marhacsontok olyan mértékben töredezettek, hogy egyetlen értékelhető adatot sem sikerült felvenni róluk, így nem állapítható meg az egyedek átlagos marmagassága vagy típusa.

A lelőhely kevés megmunkált csontjának egyike egy szarvasmarha hosszúcsontból kialakított késnyél, amelyiken még megfigyelhetőek a kés vasának rozsdafoltjai (*4. kép*).

HÁZIMACSKA

A lelőhelyen viszonylag nagy számban kerültek elő macskacsontok (összesen 60 darab, a meghatározható anyag 3%-a). A házimacska sohasem számított gazdasági haszonállatnak, ilyen szempontból legfennebb a rágcsálóirtásban volt haszna. Ugyanakkor nagy számban élhettek a Vár területén, köszönhetően a nagy szaporaságuknak.

[3] Bal oldali csak 11 db volt, 1 töredékről lehetetlen volt megállapítani hogy melyik oldalról származott.

[4] BÖKÖNYI 1958. 460.

Ezenkívül fontos tényező, hogy a törökök különösképpen kedvelték a macskákat.

A határozás során egy érdekes jelenségre figyeltem fel: azokban a zsákokban, ahol macskacsontok kerültek elő, rendszeresen bukkantak fel patkánycsontok is. Utólag ellenőrizve, a következő eredményre jutottam: összesen 15 zsákban voltak macskacsontok, ebből 12-ben patkánycsontokkal együtt (patkány összesen 18 rétegben fordult elő). Figyelembe véve, hogy mindkét faj meglehetősen kis számban van jelen a lelőhely összes meghatározható csontjához viszonyítva, az egybeesés nem tűnik véletlenszerűnek. Ugyanakkor, mivel a patkánycsontok nagyon jó állapotban maradtak fent, nagy többségben teljes épségben, és semmiféle rágásnyom nem figyelhető meg rajtuk, nem állítható, hogy a rágcsálók a macskák zsákmányaként kerültek a lelőhelyre. Ugyanennyire meglepő a jelenség akkor, ha azt feltételezzük, hogy a patkány mindentől, embertől és ragadozóktól függetlenül, „magától", netán utólag keveredett az anyagba: miért pont a macskák mellett maradtak meg?

KUTYA

Meglehetősen szokatlan módon ezen a lelőhelyen a kutyacsontok száma jóval elmaradnak a házimacska maradványai mögött. Összesen 12 csont került elő (a meghatározható anyag 0,6%-a). A kutyacsontok száma azzal magyarázható, hogy a törökök a kutyát nem kedvelték, tisztátalan állatnak tartották, ezen kívül jelenléte egy elsősorban konyhahulladékokkal teli gödörben nem is lehetne túlságosan jelentős.

Összesen két mérhető kutyacsont került elő, egy jobb- illetve egy baloldali femur (combcsont), amelyek minden bizonnyal ugyanabból a példányból származtak[5]. A kutya marmagassága 317 mm, tehát kis méretű egyednek számított.[6] Ez egyáltalán nem meglepő, mivel a városban a kis- és közepes méretű kutyák domináltak, a nagytestű egyedeknek nem volt helyük, de szükség sem volt rájuk.

CSUKA

Az eddig meghatározott halcsontok közül összesen 6 darab (0,3%) csukacsontot sikerült azonosítani. A csontok valószínűleg ugyanabból a példányból származnak, lévén, hogy egy rétegből és zsákból kerültek elő.

A csukacsontok mellett mindössze 1 db halcsont került elő. Ezzel együtt összesen 7 halcsont volt a lelőhely anyagában, ami, a Duna közelségéhez képest meglepően alacsony szám. Annak ellenére, hogy az anyag nem volt iszapolva, az ásatáson dolgozók példamutató módon gyűjtötték a csontokat,[7] így mindenképpen várható lett volna a halcsontok magasabb száma.

SERTÉS

Mivel törökkori anyagról van szó, egyáltalán nem meglepő a sertéscsontok alacsony száma (3 darab, 0,15%). Bár a legkorábbi időkben a sertéshús evése nem volt tiltott, az idők folyamán, feltehetően zsidó hatásra a disznó lassan tisztátalan állattá vált, amelyet semmilyen esetben nem fogyasztottak.[8] Emiatt, annak ellenére, hogy a sertés a történelem folyamán a marha mellett a legfontosabb húsállat volt, a török lelőhelyeken a disznócsontok száma mindig alacsony.

NYÚL

Az előkerült 2 nyúlcsontról (0,1%) nem lehetett megállapítani, hogy házi- vagy mezei nyúlból származik-e. Annak ellenére, hogy a nyulat meglehetősen későn, a középkorban háziasították, a törökkorban már meglehetősen elterjedt lehetett a házinyúl.

LÓ

A lelőhelyről összesen 2 lócsont került elő a (0,1%). Az alacsony szám egyáltalán nem meglepő. A keresztényeknél a ló evése tiltott volt, és csak a legritkább esetben (pl. éhínség miatt) fogyasztottak lóhúst. A törököknél egyes teológiai iskolák néhány esetben engedélyezték a lóhús fogyasztását, mások minden további nélkül megengedték,[9] mégsem volt jellemző, hogy lovat ettek volna.

PATKÁNY

Annak ellenére, hogy csontjai számának alapján (36 darab, 1,7%) előrébb kellett volna „rangsorolnom" a patkányt, mivel nem tartozik sem a házikedvencek, sem a haszonállatok közé, ráadásul az sem biztos, hogy nem utólag került az anyagba, kockázatos lenne bármilyen következtetést levonni a puszta jelenléten túl. Ugyanakkor mindenképpen figyelemreméltó a tény, hogy a patkánycsontok

[5] Mindkét csont hossza 102,2 mm volt.

[6] KOUDELKA 1885.

[7] A nagyobb halak (csuka, viza) csontjainál apróbb patkánycsontok aránylag magas számának alapján feltételezhető, hogy legalább a vaskosabb halcsontokat begyűjtötték volna.

[8] MAZAHÉRI 1989. 106.

[9] MAZAHÉRI 1989. 106.

rendszerint a házimacska maradványok mellől kerültek elő (ld. fentebb).

FELDOLGOZÁS

A lelőhely állatcsontjai minden bizonnyal konyhahulladékként kerültek a gödörbe, annak ellenére, hogy a jelek szerint néhány esetben (kutya, macska, ló) olyan állatok is belekeveredtek, amelyek húsát nem fogyasztották. A csontokat csak két fajnál, a juh/kecskénél és a szarvasmarhánál lehetett húsminőség szerint osztályozni[10] (2. *táblázat*). A táblázaton jól látszik, hogy a legnagyobb számban a közepes minőségű húst adó testtájak maradványai voltak jelen az anyagban. Ez azonban minden bizonnyal nem a lakósok húsfogyasztási szokásaival magyarázható, hanem azzal az egyszerű ténnyel, hogy a test legnagyobb számú csontjai, a bordák ebbe a kategóriába esnek, emiatt a számadatok torzulhatnak. Az viszont mindenképpen kijelenthető, hogy az első két kategória külön-külön is nagyobb számmal képviselteti magát az anyagban a harmadik, legkevesebb húst adó osztállyal szemben. A konyhai feldolgozásnak ezt az arányát az égett, ill. a vágott csontokon is jól láthatjuk.

A lelőhely többi „konyhaállatának" csontjait nem lehetett húsminőség szerint osztályozni. Ez néhány esetben (pl. a sertés) a csontok elenyésző száma miatt van így, más esetben (baromfik) az emlősállatokétól eltérő anatómiai felépítés miatt.

BETEGSÉGEK, TRAUMÁK

A lelőhely állatcsontjain rendkívül alacsony számban kerültek elő betegségre utaló nyomok. Az egyik ezek közül egy fiatal malac traumás tibiája (sípcsont). Nehezen eldönthető, hogy ez valamilyen anyagforgalmi zavarnak a nyoma, vagy pedig egyszerűen egy törésről van szó, bár az utóbbi feltevés tűnik valószínűbbnek. A malac nem sokkal a trauma után elpusztult (feltehetőleg levágták), mivel a csont nincs összeforrva. A többi betegségre utaló csont mind egy tyúkhoz tartozik, és minden bizonnyal osteopetrosis, egy vírus okozta betegség tünete.[11]

ÖSSZEFOGLALÁS

A lelőhely állatcsontanyagának összetétele igen jellemző a török korra. A törökök által tisztátalannak tartott állatok (sertés ill. kutya) száma meglehetősen alacsony, ezzel szemben az igen kedvelt macska a szokásosnál magasabb számban került elő.

Szokatlan jelenség, hogy a legfőbb gazdasági állatok (juh/kecske ill. szarvasmarha) egymáshoz viszonyított aránya az előbbiek nagy fölényét mutatja, ehhez adódik a baromfik ugyancsak nagy száma, így a szarvasmarha csak a harmadik a fontossági sorrendben. Ezt a sorrendet azonban nem szükségszerű valamilyen általános magyarázattal indokolni: könnyen lehet, hogy csak az adott területen élő csoport étkezési szokásait tükrözi.

[10] UERPMANN 1973.

[11] CSIPPÁN–DARÓCZI-SZABÓ 2004; GÁL 2004.

IRODALOMJEGYZÉK

BÖKÖNYI 1958 — BÖKÖNYI Sándor: A Budai Várpalota ásatásának állatcsontanyaga. BudRég 18. (1958); p. 455–484.

CSIPPÁN–DARÓCZI-SZABÓ 2004 — CSIPPÁN, Péter – DARÓCZI-SZABÓ, László: Animal diseases in medieval Buda. First ICAZ Paleopathologycal Working Group Meeting (2004). (sajtó alatt)

GÁL 2004 — GÁL, Erika: Broken-winged: fossil and subfossil parhological bird-bones. First ICAZ Paleopathologycal Working Group Meeting (2004). (sajtó alatt)

KOUDELKA 1885 — KOUDELKA, F.: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Saugertieren. Verhandlung D. Naturforsch. Ver. Brünn 24. (1885), p. 127–153.

MAZAHÉRI 1989 — MAZAHÉRI, A.: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Bp., 1989.

UERPMANN 1973 — UERPMANN, H-P.: Animal bone finds and economic archaeology: A critical study of „osteo-archaeological" method. World Archaeology 4/3. (1973), p. 307–322.

VÖRÖS 2002 — VÖRÖS István: Török kori állatcsontleletek Magyarországon. Opuscula Hungarica 3. Bp., 2002. p. 339–352.

ANIMAL BONES FROM THE TURKISH ERA WELL OF THE TELEKI PALACE

The site's composition of the animal bones material is very characteristic of the Turkish era. The animals that were considered unclean (dogs and especially pigs) are rather few in number, and there are many cats, an animal well liked by Turks.

The proportion between the most important animals (sheep/goats, poultry and cattle) shows that sheep and goat occured more frequently, and also there was a large number of poultry. The cattle seem to take the third place in the prder of importance. But there is no need to seek a general explanation for this sequence: it can well be that it only explains the habits of people living in this particular area.

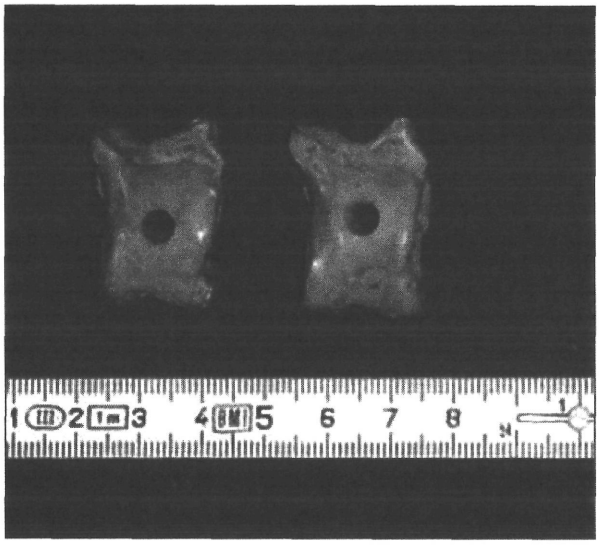

1. kép

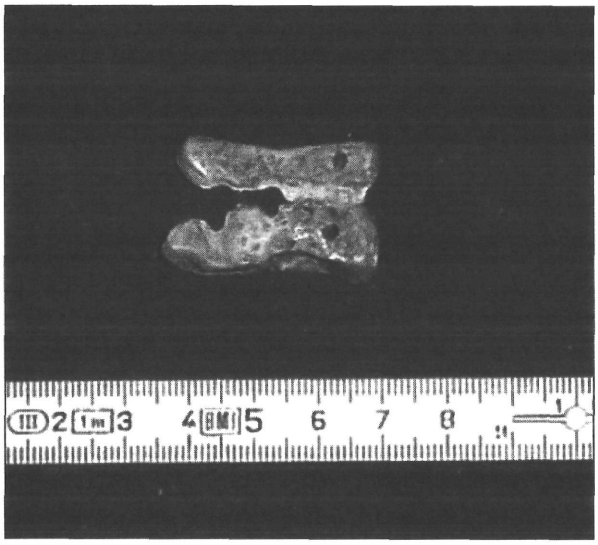

2. kép

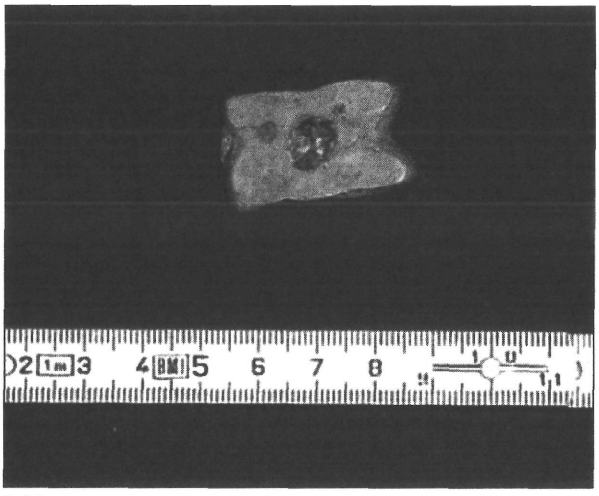

3. kép

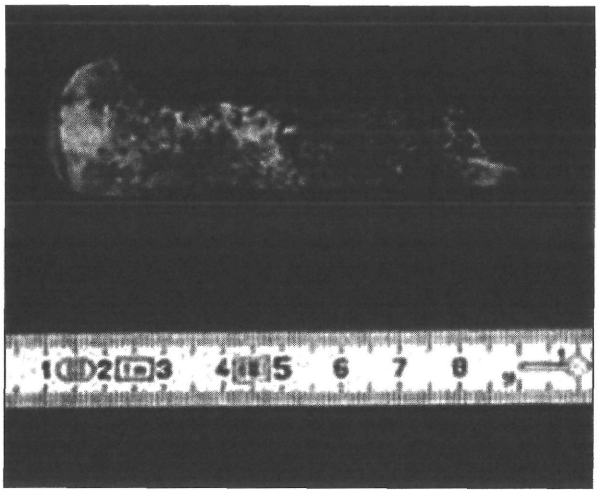

4. kép

FAJOK	DARAB	%
Juh vagy kecske Caprinae Gray 1852	894	43.2
Szarvasmarha Bos taurus Linné 1758	190	9.1
Házisertés Sus domesticus Erxleben1777	3	0.14
Kutya Canis familiaris Linné 1758	12	0.58
Házimacska Felis domestica Briss.	60	2.9
Ló Equus caballus Linné 1758	2	0.09
Házityúk Gallus domesticus Linné 1758	854	41.2
Házilúd Anser domesticus Linné 1758	9	0.43
Patkány (Rattus, sp.)	36	1.7
Nyúl (Lepus , sp.)	2	0.09
Csuka	6	0.29
Meghatározható fajok	**2068**	**100**
Meghatározhatatlan nagy állat	53	
Meghatározhatatlan kis állat	128	
Meghatározhatatlan madár	14	
Meghatározhatatlan hal	1	
Ember	11	
Összesen	**2275**	

1. tábla. A lelőhely faunalistája

	Juh/kecske	Vágásnyomok	Égésnyomok	**Marha**	Vágásnyomok	Égésnyomok
Atlas	5			2		
Epistropheus	4					
Vert. thor.	23	6	1	2		
Vert. cerv.	43	8	1	8	2	
Vert. lumb	18	4		7		
Sacrum	1				1	
Femur	39	4	1	5	1	
Humerus	26	2		3		
Scapula	36	4		6		
Pelvis	26	1	1	6		
Vertebrae	1	1				
„A" kategória összesen	**222**	**30**	**4**	**39**	**4**	**0**
Tibia	31	4		7		
Radius	18	2	1	4		
Ulna	6			3	1	
Radius+ulna	1					
Cranium	4			5		
Mandibula	6			1		
Costa	284	60	2	87	12	1
Sternum	3			2		
„B" kategória összesen	**353**	**66**	**3**	**109**	**13**	**1**
Maxilla	1			1		
Carpus	7					
Tarsus						
Centrotarsale	1					
Metacarpus	9			4		
Metatarsus	10			1		
Patella	1					
Astragalus	95			2	1	
Calcaneus	7					
Phalanx I. ant.	12		1	1		
Phalanx II. ant.	1	1		1		
Phalanx III. ant.	2					
Phalanx I. post.	7			1		
Phalanx II. post.						
Phalanx III. post.				2		
Vert. caud.	1			1		
„C" kategória összesen	**154**	**1**	**1**	**14**	**1**	**0**
Dens	10			2		
Cornus	4			3		
Csövescsont	103		10	16		
Laposcsont	48			7		
Összesen	**894**	**96**	**18**	**190**	**18**	**1**

2. tábla. A szarvasmarha- és juh/kecske-csontok húsminőség szerinti eloszlása

PAPP TÍMEA

AZ ÓBUDAI SZENT PÉTER PRÉPOSTSÁG ROMÁNKORI KŐFARAGVÁNYAI

A 11. században alapított óbudai Szent Péter prépostság románkori templomáról, annak régészeti kutatásairól Altmann Júlia, Bertalan Vilmosné és Kárpáti Zoltán „A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma" címmel megjelent cikkében[1] az ezt megelőző Budapest Régiségei 37. kötetében már olvashattunk. Az óbudai Fő téren és az abból induló Hajógyár utcában feltárt falak maradványai alapján szintén ekkor elkészült a templom alaprajzának első elvi rekonstrukciója is.

A téma művészettörténeti megközelítésében megfogalmazott, a cikkel azonos című nemrég leadott szakdolgozatomban a Péter templom románkori kőfaragványait elemeztem, s katalógusba gyűjtöttem, ennek a gyűjtőmunkának egyik fejezetét közölném cikkemben. A kőfaragványokról szóló részben és a cikkben is kizárólag a jelentősebb töredékeket tárgyalom a 11–12. századi kőanyagból, a kevésbé jelentős faragványok csak a szakdolgozatom katalógusában tanulmányozhatók.[2]

Még egyszer szeretném megköszönni a múzeumból Bertalan Vilmosné, Kárpáti Zoltán, Tóth Attila és Végh András segítségét, akik nagymértékben hozzájárultak a gyűjtés teljességéhez. S végül, de nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Tóth Sándornak, aki nagy segítségemre volt a téma feldolgozásában.

Az óbudai prépostság Szt. Péter templomának románkori faragványai közül csak kevés került elő az épület maradványainak helyén, vagyis az óbudai Fő téren.[3] Horváth Henrik egyik a harmincas években írt könyvében[4] képpel együtt közöl egy töredéket (*11. kép*), melyet óbudai eredetűnek mond. A darab egy cipőbe bújtatott lábat ábrázol, alatta növényi díszítésű sávval. A faragvány mára már elveszett. Mégis ez az a darab, amelynek stílusa alapján az ún. „kalocsai töredéket", vagyis az „Ábrahám és a három angyal" domborműtöredéket az óbudai anyaghoz kapcsolhatjuk; ezt ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi[5]. A darabról már korábban sejtették, hogy nem kalocsai faragvány annak ellenére, hogy onnan, Kunszt József érsek gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba 1865–66 körül[6]. Ennél a darabnál megint Horváth nevét kell megemlítenünk, ő volt az, aki rájött, hogy a töredék a budai anyaghoz tartozik.[7] Hogy az óbudai darab hogyan kerülhetett Kalocsára azzal kapcsolatban Kapossy János Révhelyi Elemér értesítésére hivatkozva közölte, hogy a kalocsai barokk székesegyház építésekor (1735) nagyobb mennyiségű követ szállítottak Óbudáról hajón Kalocsára.[8] Az imént említett két darab és a számos más hiteles óbudai lelet alapján a további faragványokat joggal lehet a prépostság anyagához kapcsolni.

[1] ALTMANN–BERTALANNÉ–KÁRPÁTI 2004. 39–62. A régészeti kutatásairól Bertalanné a hetvenes évektől kezdődően publikált: BERTALANNÉ 1973, 1976, 1984a, 1984b, 1985, 1992.

[2] PAPP 2004.

[3] A darabok leltári számai, néhol zárójelben a cikk képei vagy a darabok máshol publikált képei a következők: az egyetlen 11. századi darab: 57.58.1.(*1. kép*), a 12. századiak: 654. (BRAUNSCHWEIG 1991. 132. sz.), 76.4.1. (*7. kép*), 716. (*10. kép*), 89.230.1.1. (*2. kép*), 89.236.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 137. sz.), 81.315.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 139. sz.). Előkerült még egy vadászjelenetes töredék kisebbik darabja (BRAUNSCHWEIG 1991. 141. sz.) is, ez ma a nagyobbik darabbal együtt (lásd 6. jegyzet) a Magyar Nemzeti Galéria kiállításán szerepel 55.1601.-es leltári számmal. A darabokra való hivatkozások túlnyomórészt a BRAUNSCHWEIG 1991-es kötetből származnak. A katalógus szinte az összes óbudai faragvány adatait tartalmazza a korábbi publikációk felsorolásával, ezért a cikkben ezek megnevezését nem tartottam szükségesnek. Amennyiben a töredék nem szerepel ebben a katalógusban, úgy más irodalomra hivatkozok.

[4] HORVÁTH 1935. 118., XXX. tábla.

[5] Leltári száma: 55.1600. (BRAUNSCHWEIG 1991. 144. sz.)

[6] Ekkoriban készült ugyanis egy rajzsorozat a múzeum tulajdonában lévő kövekről, melyen nem csak ez a darab, hanem a 3. jegyzetben említett vadászjelenetes töredék nagyobbik darabja is szerepel. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1100/v., fol. 8. A rajzokat Tóth Sándor mutatta meg nekem, ezúton is köszönöm, hogy a rendelkezésemre bocsátott egy másolatot.

[7] HORVÁTH 1935. 88.

[8] LEVÁRDY 1969. 167.

[9] A leletek leltári számai: egy 11. századi darab: 79.42.1. (*4. kép*), a 12. századiak: 79.42.3. (BRAUNSCHWEIG 1991. 131. sz.), 88.13.4.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 146. sz.)

Leletek kerültek elő még mindig Óbudán és a Fő tér közelében: a Szentlélek téren,[9] a Polgár utcában[10] és a Lajos utcában.[11] Két másik lelőhelyen is előkerültek töredékek: a Nagyszombat utca, vagyis a második amfiteátrum közelében egy a múzeum kiállításán szereplő korinthoszi jellegű oszlopfejezet,[12] melyet Dercsényi Dezső[13] és cikkéből kiindulva a kutatók többsége középkorinak tart, de előkerülésének helye esetleges római eredetét sem zárja ki. Hasonló a helyzet néhány oszlopfőtöredékkel, melyeket a Kiscelli utcában találtak meg. Bertalanné a darabokat középkorinak tartja,[14] de itt sem kizárható, hogy a faragványok korábbiak, vagyis rómaiak.

A további, a prépostság kőanyagához tartozó töredékek Buda más területein kerültek elő. Hogy hogyan kerültek a töredékek ezekre a helyekre? Karai László, az óbudai prépost 1471-ben engedélyt kért II. Pál pápától, hogy a templom köveit és oszlopait a Fehéregyháza mellett alapított pálos kolostor építkezéseihez felhasználhassák.[15] Egy 1483. augusztusi oklevél[16] is fennmaradt, melyben IV. Sixtus pápa engedélyt ad Mátyás királynak az akkoriban romos állapotban lévő óbudai Szent Péter prépostság templomának elbontására, mely az Anjou-kori Mária templom sekrestyéjének építésének állt útjában. A köveket tehát valószínűleg átszállították a pálosok építkezéseihez, azok mégsem maradtak sokáig Fehéregyházán. A törökök bejövetelekor ugyanis sokan elköltöztek Óbudáról, így tettek a pálosok is. Fehéregyházára még a törökök kiűzése után sem tértek vissza, innen a törökök pedig széthordhatták a kolostor köveit a saját építkezéseikre.

Egy említés szerint az elpusztított óbudai középkori építmények megmaradt részeit az újjáépítésnél a budai vár belső és külső erődítésénél és a később létesült köz- és magánépületeknél használták fel.[17] Fennmaradt néhány adat hasonló újrafelhasználásról más épülettel kapcsolatban is: a Budakeszi úti pálos kolostor köveit is a törökök szállították el szintén Buda várának helyreállításához. Az adatot két történész is említi.[18] Salamon a következőket idézi egy 1627. július 27-iki levélből: „... Egy fertály mélyföldön, vagy inkább fél is lehet, vagyon Budától egy szép klastrom a helyen, az szőlő hegyek közt. Meglátni a Bécsikaputól is szépen, Szent Pál klastromának hijják. Ezt rontatja most a vezér, és a kövével Buda keritését ujittatja, a hol megtöredezett vagy elavult." Fekete később ugyanerről írja, hogy...„ a mai Budakeszi út helyén a Kesislik jolu „Barátok útja" tűnt elő, amint a Kesislik bairin, a „Barátok hegyén" át Szent Pál klastroma felé kapaszkodott; a klastrom köveit 1620 körül Murtezá pasa hordatta le, hogy azokkal Buda kerítését megújíttassa".

Véleményem szerint ezen adatok alapján a Budán széthordott faragványok útja nagyjából követhető – ez persze kizárólag egy hipotézis. Először a kőanyagot a fehéregyházi pálos építkezésekre használták fel, majd amikor a török hadak megszállták az ország területét a pálosok elhagyták a kolostorukat. Később az üresen álló épületből a törökök saját világi építkezéseikhez (fürdőkhöz, a palota és az ottani középületek helyreállításához) elhordták a köveket.

Az óbudai prépostsághoz tartozó faragványok kőanyagukat tekintve kizárólag mészkövek. A töredékek túlnyomó többsége a 12. századi kőanyaghoz tartozik, annak is a század közepi részéhez, igen kevés a korai, még 11. századi darab. A faragványok elhelyezését illetően azok legnagyobb részét a Budapesti Történeti Múzeumban őrzik (a töredékek közül néhány ki is van állítva), két darab a Magyar Nemzeti Galéria kiállításán szerepel,[19] egy kisebb töredék pedig a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van.[20]

A KŐFARAGVÁNYOK

A megtalált 11. századi faragványtöredékek szinte kizárólag korinthoszi jellegű oszlopfejezetekhez tartoztak, s fennmaradt egy sérült, korinthoszi jellegű oszlopfő is.

A töredékek közül két oszlopfőről kihajló levélvég[21] került elő az óbudai Fő téren. A darabok a század középső évtizedeiből valók. A nagyobbik levéltöredéken[22] *(1. kép)* kétoldalról hegyesedő levélrészek kapcsolódnak a peremüknél és erre felülről

[9] Itt csak egy jelentősebb darab került elő: 71.93.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 135. sz.)

[10] Szintén egy jelentősebb darab: 89.238.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 140. sz.)

[11] A darab leltári száma: 55.33.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 134. sz.)

[12] DERCSÉNYI 1943. 260–262.

[13] BRAUNSCHWEIG 1991. 453., 130/b. sz.

[14] BÁRTFAI SZABÓ 1935. 108. (144. Reg.)

[15] BÁRTFAI SZABÓ 1935. 112. (156. Reg.)

[16] GÖMÖRI HAVAS 1890. 12. Nem tünteti fel a forrást, ami alapján az adatot lejegyezte.

[17] SALAMON 1884. 203. Salamon Tassi Gáspár budai követségéről szóló jelentéseket idéz Esterházy Miklós nádorhoz az 1627. év július 18-tól augusztus 11-ig. FEKETE 1944. 98.

[18] Az „Ábrahám és a három angyal" (55.1600.) és a vadászjelenetes fríz (55.1601.) a kérdéses darabok.

[19] A múzeum állandó kiállításán szerepel egy oszlopfő töredéke bárányfővel: 34/1924 leltári szám alatt (TÓTH 1994. 110. I-55.)

[20] A két levélvég leltári száma: 57.58.1. (kiállítva), a másik darab: 89.230.1.

[21] A kiállított darab a nagyobbik.

három levélujj hajlik rá. A levélgerinc és a felső hármas köteg is ferdén húzódik előre. A levélrészek háromszög közöket alkotva kettéválnak két- és háromvájatos darabokra. A levélujjak közül az ép darab vége kerek. Maguk az ujjak peremesek; az ép ujjon látszik, hogy vége domborúból ellaposodik. A levéltöredék alul homorú, a levélgerinc itt lapos, ebbe futnak bele a levélrészek kétoldalról. A darab méreteiből arra kell következtetnünk, hogy közepes méretű oszlopfőhöz tartozott.

A hasonló kisebb darab *(2. kép)* töredékesebb állapotban maradt fenn, laposabb és egyszerűbben tagolt az előzőnél. A töredék egy levél hátoldala, az ujjak itt is peremesek és még az oldalról kapcsolódó levélrészek indítása, s azon a mélyítés is kivehető.

A magyar anyagban pontos párhuzama nem létezik ennek a két töredéknek. Az épebb levélvéghez hasonló darabot a visegrádi esperesi templom kőanyagában találunk,[23] ez az óbudai nagyobbik darabnak egyszerűbb változata, inkább csak az alsó része hasonlít rá. Eltérő a kétfelől kapcsolódó levélrészek kidolgozása, hiszen itt ezek a részek simák. A ráhajló levélujjak kiképzése is más, ezek itt egyvájatúak.

A korinthoszi jellegű fejezetet párhuzamként említhető még egy mohácsi oszlopfő,[24] melynek egyik oldalán megmaradt egy ép kihajló levélvég. A levél hátának alakítása hasonló, a ráhajló szívforma kialakítása peremes, de a levélvég további kialakítása eltérő szerkezetet mutat. Van még egy faragvány, ahol szintén megmaradtak ép levélvégek, de ez a veszprémi székesegyházból való korinthoszi jellegű fejezet[25] egy igen egyszerű kialakítású darab.

Szintén korinthoszi jellegű oszlopfőhöz tartozhatott a következő két töredék, amelyek azonban más helyzetben, a fejezethez tapadva képezték a díszítés részét. Bertalanné 1985-ben közölt egy rajzot az egyik levéltöredékről,[26] ahol jobbra ferdén hajló levélgerincről bordázott, s a végükön kettéágazó levélrészek indulnak, majd hajlanak vissza a gerinc felé. A levélrészek indulásánál a furatnyomok kivehetőek. A levélgerinc vége töredékes, azonban azon kanálszerű végződés indítása vehető ki. Ugyanez a végződés jellemzi a kisebbik darabot is[27] *(3. kép)*, itt megmaradt a kanálszerű, mégis lapos lezárás. Ezen a töredéken a kettéágazó levélrészek csúcsai láthatóak maradnak, nem bújnak el a következő levélrész alá. A levélgerinchez közelebb eső ág a gerinchez hajlik, a másik pedig ellenkező irányba. Ezen a töredéken kivehető a levélgerinc hármas bordázottsága. Hasonló pozíciójú leveleket láthatunk a feldebrői altemplomi fejezeten is.[28]

Ide tartozik még korban egy levéltöredék[29] *(4. kép)*, mely formája és nagyobb méretei miatt nem fejezethez, hanem talán lábazathoz tartozhatott, annak a saroktöredéke lehetett. A levél melletti jobb oldali törésfelület kiemelkedik, ide csatlakozhatott a pillér. A darabról készült rajzot kiegészítve – a levél teljes nagyságának ismerete nélkül – legalább 40 cm-es oldalhosszúságú pillér alapja rajzolódik ki. A háromszög formájú levél felületén a gerincet egyenes vonalú kiemelkedéssel, az ujjközöket pedig csepp alakú mélyítéssel alakították ki. Maga a levél felülete sima. A hazai faragványok közül mégis egy fejezeten találunk hozzá analógiát.[30] A székesfehérvári bazilikához kapcsolható darabon a fejezet sarkán hasonló formájú levél fordul elő, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a gerinc domború, és a magát a levelet lapos felületből kiemelkedő peremű, mélyített közű ujjak tagolják.

A korinthoszi jellegű oszlopfő[31] *(5. kép)* mérete aránylag kicsi. A korinthoszi sémát nem láthatjuk pontosan, hiszen a fejezet felső harmada erősen töredékes. Érdekes a díszítés kialakítása, vagyis az, hogy a levelek nincsenek plasztikusan kifaragva, s ezért azok alig domborodnak. A darabhoz a magyar anyagban nem találunk analógiát. Egyedülálló díszítése és formája miatt római eredete sem elképzelhetetlen.

A bevezetőben már említettem, hogy előkerült a prépostság területétől kissé távolabb egy oszlopfejezet néhány töredéke: egy sarokrész és három levélrészlet, melyet Bertalanné középkorinak tart,[32] azonban mint már említettem, ezekről a töredékekről elképzelhető, hogy sokkal korábbiak. A darabok szintén korinthoszi jellegű fejezethez tartozhattak; három telt levél töredéke és egy sarokrészlet levélrészekkel és volutapárral képezik az együttest.

A 12. századi kőanyagból jelentős számú faragvány maradt fenn. A töredékek szinte mindegyike a belső díszítéshez tartozhatott. Egy-két kivétel van, melyek formájuknál és/vagy méretüknél fogva inkább a külsőre, a templom homlokzatára illenek.

A század közepén, minden valószínűség szerint II. Géza 1148-as jelentős adománya körüli időkben tovább bővült az épület szobrászati kiképzése. Ide

[23] TÓTH 1994. 77. I-19.
[24] TÓTH 1994. 79. I-21.
[25] TÓTH 1994. I. 7. kép: 57. oldal; TÓTH 2001. 9. kép: 235. oldal
[26] BERTALANNÉ 1985. 270. felső kép.
[27] A kisebbik darab leltári száma: 89.231.1.1.
[28] TÓTH 1994. I. 8. kép: 57. oldal
[29] BERTALANNÉ 1984b. 42/c rajz.
[30] TÓTH 1994. I-26. kép: 88. oldal
[31] A darab leltári száma: 71.93.1.
[32] Lásd 14. jegyzet.

sorolhatók a rendelkezésünkre álló faragványok közül a korinthoszi jellegű fejezetek, a további akantuszleveles faragványok - többnyire párkányok –, és az állatalakos-indás töredékek.

Elsőként az akantuszleveles díszítésű tagozatokat tárgyalom. Az ide tartozó darabok szinte kivétel nélkül fejezetek és párkányok töredékei; a korinthoszi jellegű séma a fejezeteken az esetek nagy részében nem ép, az abakusz díszítése letöredezett, így számos esetben itt is csak az akantuszleveleket vizsgálhatjuk. Az akantuszlevelek jellemzője, hogy a levélgerinc vonalában a levélrészek végei erőteljesen eltávolodnak a kő síkjától, és ezzel plasztikussá teszik a leveleket. Az óbudai példákhoz a magyar középkorból talán az esztergomi székesegyház anyagában[33] találhatunk hasonlóan képzett akantuszleveleket, s ezek mellett létezik egy esztergom-szentkirályi párkánytöredék, melynek levélrészei még közelebbi párhuzamot mutatnak az óbudai akantuszokkal. A szentkirályi darabon szintén megjelennek a két szomszédos levélről összehajló levélrészek által alkotott geometrikus közök, csakúgy, mint némelyik óbudai töredéken.[34]

A korinthoszi jellegű oszlopfőt a cikk elején már említettem lelőhelye kapcsán.[35] A faragványnak akantuszlevelei maradtak csak meg két sorban, abakuszát nem ismerjük. Még a teljes díszítményből is nehéz lenne megítélni, hogy a római vagy a középkori anyaghoz tartozik-e a darab, hiszen a középkori példányok mind a római korinthoszi séma utánzatai. A lelőhely inkább a darab római származtatását indokolhatná, azonban Dercsényi Gosztonyi állítására hivatkozik[36], amely szerint a kőnek a pannoniai kőanyagban nincsen analógiája. Ennek ellenére a darabnak igazi középkori párhuzama sincsen, az akantuszlevelek mintázása eltér a többi darabétól. Mégis a 12. századi párhuzamok hasonlóságából kiindulva feltételezhetjük, hogy a kő középkori, nem elfelejtkezve korábbi keltezésének lehetőségéről. Amennyiben elfogadjuk, hogy középkori, úgy különleges variánsnak kell tartanunk.

Óbudán két pilaszterfőn és két falsarokhoz tartozó fejezeten is megjelenik ugyanaz a különleges korinthoszi jellegű séma. A két pilaszterfő közül a kevésbé ép darab (*6. kép*) - melynek díszítményeit a másodlagos befalazásban a Sárosfürdő forrásvize megrongálta - és a két a budai várban előkerült falsarokfejezet a múzeum kiállításán szerepel,[37] a másik pilaszterfőt a Magyar Nemzeti Galéria kapta kölcsön a szentendrei Honvédségi Üdülőtől[38] (Hauszmann-villa). A két-két töredék szorosan összetartozó, olyannyira, hogy elképzelhető, hogy mind a négy darab azonos pillérfejezethez tartozott. A négy darab esetében az akantuszleveles díszítést növényi motívumokból kialakított „árkádíves" lezárás egészíti ki. Az „árkád" „oszlopa" csavart szár, ehhez ellentétes irányban csavart, kis méretű „oszlopfejezet" is tartozik. E felett ívesen keretelt palmetta van, ebből indul ki a két irányba ívesen hajló növényi díszítés, így formálódik az „árkád". Az „árkádív" nem teljes, a két irányból érkező dísz ugyanis nem ér egybe, egyedül a levélívek alsó pereme egybefüggő. Egy „árkád" alatt egy akantuszlevél áll. Ugyanez a kompozíció az esztergomi fejezetek némelyikén is megjelenik[39] azzal a különbséggel, hogy az itteni „árkádívek" kétfelől egy irányba hajló növényi motívumai nem érnek össze, éppen csak egy-egy levél csúcsa érintkezik a másik oldali darabéval. Más fejezeteken ez a kompozíció még több eltérést mutató interpretációban jelenik meg.[40]

A Magyar Nemzeti Galériában kiállított épebb korinthoszi jellegű pillérfejezeten, melyre a Hauszmann-villa műromjába befalazva bukkantak rá, a díszítés a felső sávban is kivehető, és látható, hogy itt a két irányba ívesen hajló növényi dísz fölé egy lemeztagot illesztettek be, amely sima szárakat kerül meg hol elölről, hol hátulról. A sima szárak a lemeztag felett volutákká fejlődnek. Hasonló megoldásra - vagyis lemeztag beiktatására a levélívek és a voluták közé - Tóth somogyvári töredéken bukkant rá.[41]

A falsarkokat kapuépítményhez szokták kapcsolni, Gerevich László készítetett is ehhez egy rekonstrukciós rajzot.[42] A Budapesti Történeti Múzeum egyik kilencvenes évekbeli kiállításán szintén egy kapuba beépítve szerepeltek. Véleményem szerint a két falsarok nem feltétlenül kellett, hogy kapuépítményben álljon, más kontextusban is szerepelhetett, pl. pillérrészen.

A következő darabok párkányok töredékei, szintén akantuszleveles díszítéssel. Ide tartozik

[33] MAROSI 1984. 50., 52., 53., 68., 78. kép

[34] Például a 76.4.1.-es darabon, lásd *7. kép*. a cikkben.

[35] Lásd 11. jegyzet.

[36] DERCSÉNYI 1943. 260-262.

[37] A pilaszterfő leltári száma: 14., a falsarokfejezeteké: 59.170.1. és 59.171.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 127-128. sz.)

[38] A darab szerepel a kiállításon, leltári száma nincsen. (TÓTH 1994. 104-105., I-46. kép)

[39] MAROSI 1984. 50., 52. kép.

[40] MAROSI 1984. 75., 76., 77. kép, itt az első három esetben már az akantuszlevelek kiképzése is eltérő, a második képen csavart oszlop helyett fonottat látunk.

[41] TÓTH 1994. 106. I-49.

[42] GEREVICH 1971. 2. ábra: 12. oldal

[43] A darab leltári száma: 79.42.3., a töredék a kiállításon is szerepel. (BRAUNSCHWEIG 1991. 131. sz.)

egy faragvány, egy kisebb darab, mely feltehetően párkány töredéke[43]. Két oldalán akantuszleveles díszítés van. A töredéken kivehető, hogy a levelek két sorban álltak. Másfajta elrendezésűek az akantuszlevelek egy kisebb méretű párkányon[44], melyet több kis darabból ragasztottak össze és egészítettek ki. Sokkal laposabbak és nagyobbak, csúcsosan kihajló levélvégeik egybefüggő felületet alkotva távolodhattak el a kő felületétől, legalábbis a rekonstrukció szerint. A levélrészek végei itt is geometrikus közöket rajzolnak ki. A darabhoz a szentkirályi párkánytöredék áll a legközelebb, ám ennek kihajló levélvégeit sajnos nem ismerjük. Egy hatalmas párkánytöredék (*7. kép*) is előkerült az óbudai anyagban. A töredék valószínűleg az épület külső homlokzatát díszíthette méretei alapján, ennek ellenére azonban meglepően jól kidolgozott a dísz. Főanalógiaként megint a szentkirályi darab hozható, ennek a levelei állnak a legközelebb, szintén a levélrészek által alkotott geometrikus közök miatt.

Az akantuszleveles díszítéssel nagyjából egyidőben megjelenik az indás, illetve az állatalakos-indás díszítés, mely szinte minden további megmaradt töredéken felfedezhető.

Az óbudai állatalakos-indás díszítésű töredékek kiváló párhuzamai a somogyvári hasonló korú és díszítésű márvány töredékek[45]. A somogyvári bencés apátságot a 11. század végén alapította Szt. László, az állatalakos-indás díszítés a 12. század közepén jellemző mindkét templom kőfaragványaira. A két épület megmaradt töredékei között találunk kompozíciójukban egymáshoz igen közeli darabokat is, mint például az „Ábrahám és a három angyal domborműtöredék"[46] és ennek egyszerűbb példája Somogyvárról, a „Szent Egyed miséje"[47]. Érdekes azonban, hogy annak ellenére, hogy a somogyvári darabok a kevésbé kvalitásosak, mégis ezeknek értékesebb a kőanyaguk. Az óbudai anyag egyik fontos kulcsdarabja egy kisebb faragvány, valószínűleg párkánytöredék, esetleg pillérfejezet töredéke (*8. kép*). Azért jelentős ez a töredék, mert rajta a prépostság kőanyagának két fő díszítménye együtt található meg, ezáltal bizonyítható, hogy mind az akantuszleveles faragványok, mind pedig az (állatalakos-)indás töredékek egyazon stílushoz tartoztak, sőt az is, hogy ez a két formakincs egyidőben is használatban volt. Az állatalakos-indás díszítményben az indadíszbe egy madár – ami igen gyakori az óbudai faragványokon – és egy növényi tokból kinövő, hosszúkás állatfej keveredik bele. A tokból kinövő állatfő kizárólag ezen a darabon szerepel az óbudai anyagban. A darab az állatalakos-indás és az akantuszleveles díszítmény egyesítése folytán a magyar középkori anyagban egyedülálló. Van egy madaras-indás díszítésű sarokdarab[48] ahol megintcsak megjelennek az állatok, vagyis itt csak madarak. Ehhez a darabhoz kiváló analógiát találunk Somogyvárott, ahol a madaras-indás töredék[49] szintén a 12. század közepére datálható, mely fríz részét képezte. A madarakra mindkét anyagban jellemző a kettős árkolású, fúrt szem. A somogyvári fríz töredékének létezett egy ma már elveszett része,[50] melyen egy szörnyalak töredéke bukkant elő. Ez az állat a későbbiekben tárgyalandó óbudai szörnyalakok közeli rokona. Van még egy madaras-indás töredék (*9. kép*), egy dombormű töredéke, ahol hasonló ábrázolás jelenik meg. Itt a növényi díszek között megjelenik egy négyujjas palmetta furatnyomokkal és egy liliomszerű palmettaképződmény is, ezek más darabokon nem szerepelnek. Három töredéken fordul még elő kizárólag madárábrázolás, egy domború töredékén szárnyak részleteivel (*10. kép*), egy madártöredéken[51] és egy nemrégiben előkerült madaras domborműtöredéken, melyen a madarak már nem az indákon ülnek, hanem egy másik madár lábát csipkedik.[52] Az utóbbi kettőn igen jól láthatóak az óbudai anyag madárábrázolásának sajátosságai: a kettős árkolt és fúrt szem és a pikkelyszerű tollak. Ugyanezek a pikkelyes tollak szerepelnek a következőként tárgyalandó „Ábrahám és a három angyal" domborműtöredék angyalalakjának szárnyain is.

Az óbudai anyag talán legjelentősebb faragványa az előbb említett „Ábrahám és a három angyal" domborműtöredék.[53] A darab fő témája figurális ábrázolás, de a töredék baloldali sávját ugyanaz az állatalakos-indás dísz tölti ki, amely az eddig tárgyalt darabokat jellemzi, ám az itteni állatok mesebeli szörnyek. A domborműtöredék közeli párhuzama a somogyvári „Szent Egyed miséjét" ábrázoló töredék. Mindkettő esetében az ábrázolás oszlopok által tartott íves keretben jelenik meg, s ehhez kétoldalról állatalakos indás díszítmény kapcsolódik. A részletek kialakításában az óbudai magasabb művészi színvonalat képvisel.

[44] Leltári száma: 654., szintén szerepel a kiállításon. (BRAUNSCHWEIG 1991. 132. sz.)
[45] PANNONHALMA 2001. 421–424. V.19., V.21., V.22.
[46] Lásd 5. jegyzet.
[47] TÓTH 1994. 112–115. I-58.
[48] Leltári száma: 89.237.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 138. sz.)
[49] PANNONHALMA 2001. 423–424. V.22.
[50] GEREVICH 1938. CLIV/1. kép
[51] Leltári száma: 95.23.29.1. (PAPP 2004. XII/13. sz.)
[52] ALTMANN–BERTALANNÉ–KÁRPÁTI 2004. 34. kép
[53] Lásd 5. jegyzet.

Az állatalakos-indás sávban megjelenő díszítményhez egy másik somogyvári töredéket kell kapcsolnunk, amelyről már ejtettünk szót.[54] Ebben az esetben a fríz már elveszett töredéke lesz fontos a számunkra, hiszen azon ugyanolyan dülledt szemű állat fejének a töredéke látható - melynek fejébe amúgy egy kisebb állat harap -, mint amilyen a kalocsai dombormű állatalakos-indás sávjának alsó alakja. Ide még egy 12. század közepi somogyvári töredék[55] köthető, melyen szintén megjelenik egy hasonlóan dülledt szemű állatfej.

A figurális jelenet sávjában, az ívet tartó oszlopfőhöz párhuzamként Tóth hozott egy zselicszentjakabi töredéket,[56] ahol ennek a négyleveles típusnak a mását láthatjuk akantuszlevelekkel.

Az álló figurák ruharedőzetének stílusa - a hosszú, párhuzamos vonalban eső ruharedők és azok fodrozódása a drapéria alján - a már említett elveszett óbudai töredéken is előfordul, ahol cipős láb részlete jelenik meg indás díszítésű sáv felett (*11. kép*), sőt egy kisebb töredéken[57] is, ahol csakis a drapéria alsó része és a fodrozódás maradt meg. Mint már a fejezet elején említettem, ez az a hiteles óbudai darab, amelynek alapján a kalocsai töredéket az óbudai anyaghoz tudjuk kapcsolni. Sajnos a töredék mérete ismeretlen, így nehéz más faragványokhoz kapcsolódó szerepét megítélni.

Másfajta redőtípus is megjelenik azonban a tabáni Krisztus[58] domborműtöredéken. Krisztus ruhájának alsó része annyiban hasonlít az eddigi redőtípushoz, hogy a redők hosszú, párhuzamos vonalakban esnek. A redők alján viszont hiányzik a fodrozódás, ami mindkét előző töredéken jelen volt. Ezenkívül a ruha felső részén újfajta díszítés látható: az ívesen futó redőkkel tagolt rész megfeszül a testen, míg a karokon az ujjaknál bő végződést kap, tunikaszerű, csakúgy, mint az alsó részen. A ruha felső részének díszítése egy másik töredéken ismétlődik,[59] ahol kizárólag egy figura felsőtestének részlete látszik.

A tabáni Krisztust elhelyezése szempontjából véleményem szerint nem szükséges egy nagyméretű déli, vagy nyugati kapuba „erőltetni", elképzelhető, hogy egy kisebb kapuhoz tartozott, talán még az sem kizárt, hogy a szentélyrekesztő egyik kapujának volt a timpanonjában. A hasonló redőtechnika miatt valószínűleg a vele említett töredékkel együtt képezte egy kisebb kapu részét.[60]

Az „Ábrahám és a három angyal" domborműtöredék állatalakos-indás baloldali sávjához hasonló díszítést mutat a vadászjelenetes fríz töredéke,[61] mely két töredékes darabból állt össze. Témája - a hajtó kutyájával egy nyulat üldöz - egyedi a magyar anyagban. A darab az óbudai és az állatalakos-indás anyagban is egyedülálló, hiszen ez az egyetlen töredék, ahol az állatokat körbeszövő indadíszben emberalak is megjelenik.

Fennmaradt egy relieftöredék[62] (*12. kép*), melynek kitöltése még a töredék méretében és formájában is hasonlít az Ábrahám és a három angyal domborműtöredék bal sávjának kialakításához. A darab azonban különleges a hasonló díszítésű töredékek között, ezen ugyanis megjelennek a többujjú félpalmetták, melyeken az ujjak végződéseit a kőfaragó furatokkal díszítette tovább. Ezek a levélvégződések „karomszerűen" kidomborodnak. Furatokkal alakított, más kitöltő formákat is felhasznált a faragó a kompozícióhoz. Az állatok szemeinek, orrának és szájának kialakításához a többi faragványon is alkalmazta a fúró nyomait, az ornamentikában máshol ritkábban használta.

Véleményem szerint egyrészt ennek a töredéknek a formájából kiindulva, másrészt az indadísz hasonlósága miatt az óbudai prépostság anyagához kell sorolnunk egy mára már elveszett indadíszes relieftöredéket[63] (*13. kép*), melyet a századforduló környékén az Erzsébet-híd építkezései során találtak. Azt gondolom, hogy ez a faragvány valóban kiválóan illeszkedik az óbudai anyagba, indadíszének s maguknak az indáknak a kialakítása is megegyezik az óbudai hasonló darabokéval. Keretes formája is az előzőleg tárgyalt relieftöredékhez kapcsolja legszorosabban, annak ellenére, hogy ennek a darabnak sem ismerjük sajnos a méreteit.

Az eddig tárgyalt állatos-indás és figurális faragványtöredékek közül Levárdy 1969-ben[64] a tabáni Krisztust, a cipőbe bújtatott láb töredékét (*11. kép*), a Királyfürdőben, másodlagos elhelyezésben előkerült állatalakos-indás faragványt (*12. kép*), a vadászjelenetes töredéket és az állatalakos-indás-akantuszos (*8. kép*) darabot tárgyalta összetartozóként. Elkészítette egy szentélyrekesztő egy darabjának rajzát,[65] melybe az „Ábrahám és a három angyal", a cipőbe bújtatott láb, a vadászjelenetes fríz, és az állatalakos-indás relief töredékét illesztette be. A magam részéről a szentélyrekesztő építményéhez kapcsol-

[54] Lásd 49. jegyzet.
[55] PANNONHALMA 2001. 42. V.21.
[56] TÓTH 1994. 105-106. 1-48.
[57] Leltári száma: 57.57.1. (PAPP 2004. XII/17. sz.)
[58] Leltári száma: 660. (BRAUNSCHWEIG 1991. 145. sz.)
[59] Leltári száma: 88.13.4.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 146. sz.)
[60] BERTALANNÉ-ALTMANN 1995. 158. alsó kép
[61] A darabot a Magyar Nemzeti Galéria őrzi, 55.1601.-es leltári számmal. (BRAUNSCHWEIG 1991. 141. sz.)
[62] Leltári száma: 58.12.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 142. sz.)
[63] BPMÜEML 1924. 48., 75. kép
[64] LEVÁRDY 1969. 164-165.
[65] LEVÁRDY 1969. 30. kép

nám sávszerű kialakítása alapján az indadíszes relieftöredéket (*13. kép*) is, amely jelenleg nem fellelhető. Mint már említettem, elképzelhetőnek tartom, hogy a tabáni Krisztus is ehhez az építményhez tartozott azzal a figurális töredékkel együtt, melyen a kettős árkolású ruharedő szintén megjelenik.

Visszatérve az indás díszítésre, találtak a Fő téren egy kisebb töredéket[66] (*14. kép*), amelyen szintén megjelenik az indadísz és a palmettás díszítés, itt azonban a felület több sávra van osztva. Néhány faragvány díszítésén kizárólag az indadísz jelenik meg, állatalakok nem szerepelnek. Itt is és az állatalakos-indás díszítésű töredékeknél is az indák minden esetben hárombordásak.

Ebbe az indás csoportba tartozik egy kisebb töredék[67] is, melyet a prépostság területétől nem messze találtak, ezen az indadísz palmetták nélkül jelenik meg. Egy indadíszes párkányféle töredékét[68] az óbudai római tábor ásatása közben találtak meg. A darab két oldala - homlok- és az egyik oldalnézete - bonyolult indadíszt mutat. A homloknézeten ez a motívum két vázából kinövő egy-egy tőből indulva képződik. A vázákból a tövek mellett - mint forrásból - víz tör elő. Az ábrázolás egyedülálló.

Egy kőlemez töredéke[69] szintén az óbudai Fő téren került elő. A keretes körfonat inkább korábban, a 11. században volt gyakori, ott számos töredéken előfordul.[70] Ezeknek a faragványoknak a kitöltő díszítményei sokfélék: a zalavári darab szalagfonatos, az óbudai faragvány esetében azonban a körfonatot indadísz tölti ki. Közös jellemzőjük, hogy a szalagok és az inda is hárombordásak.

Van még néhány töredék, mely egyedül áll az óbudai anyagban, vagy kérdéses hovatartozású. Teljesen újfajta növényi dísz jelenik meg két, ma már sajnos elveszett oszloptöredéken (*15. kép*), melyek a budai várban kerültek elő. Az oszlopok testén a szalagfonatos díszítés köröket formál, melyek függőlegesen és oldalirányban is kapcsolódnak egymáshoz. A körökben négy- és ötszirmú rozetták vannak. Ugyanez a díszítés ismétlődik Gyulafehérvárott a templom déli kapujának egyik bélletoszlopán.[71] A köröket formáló szalagfonatos díszítés megjelenik még egy korabeli pécsi falfestményen[72] is, a közökben itt is feltűnnek a rozetták, melyek ebben az esetben többszirmúak. A töredékek nem köthetőek teljes bizonyossággal az óbudai anyaghoz, amihez az analógiák alapján a töredék 12. század végi, inkább 13. század eleji keltezése is hozzájárul.[73]

Újfajta kontextusban jelenik meg az óbudai anyagban az akantuszleveles díszítés egy oszlopfő saroktöredékén[74], melyből bárányfő bújik elő. A bárányfő egy volutahelyzetben lévő, tagolatlan kihajló levélhez hasonlít, kizárólag az arc vonásai vannak kifaragva. A fejhez alulról és felülről ívesen nyúlnak az akantuszlevelek, az alsók az állat szájába érnek. Hasonló darabokat Esztergomban találunk, a királyi palota anyagában,[75] az egyik darab teljesen ép és a Szt. István teremben van eredeti helyén. A darabot Tóth[76] 1150-1200 körülre keltezte, vagyis ez is késői töredék.

Végül, de nem utolsósorban fennmaradt egy kerubos ábrázolású faragvány[77] (*16. kép*), melyet a Rudasfürdő gépházába befalazva találtak meg másodlagos elhelyezésben. A keret két felső sarkában a kerub ábrázolása mellett kétoldalt egy-egy fej látható. Az ábrázolás egyedülálló a magyar anyagban. A darabnál esetleg elképzelhető, hogy a homlokzatot díszítette.

Ami az óbudai anyag hovatartozását illeti, a magyar kőornamentikában a már említett két hely: Esztergom és Somogyvár nyújtja a legfontosabb párhuzamokat. Mégis úgy tűnik, hogy Somogyvár Esztergommal szemben erősebb az analógiák terén az óbudai faragványok összességét vizsgálva, hiszen somogyvári faragványt nem csak az állatalakos-indás, hanem már az akantuszleveles töredékek ismertetésénél is tárgyaltam. Esztergomban az állatalakos-indás díszítés ismeretlen, itt csak egy állatalakos faragvány analógiáját találjuk meg, az oszlopfőről kihajoló bárányfőjét.

A somogyvári apátság kapcsán tárgyalt Dercsényi egy Arbe-i (Rab) oszlopfőt 1934-ben a doktori disszertációjában,[78] mely a madaras-indás somogyvári faragványok kiváló párhuzama. Dercsényi szerint a darab közel áll a madaras-indás somogyvári faragványhoz zsúfolt, áttekinthetetlen kompozíciójával.

Dercsényi úgy véli, hogy a darab nem önálló dalmát fejlődés eredménye, hanem a latin-itáliai kultúra balkáni kisugárzása, szerinte az oszlopfő

[66] A darabon leltári szám nem olvasható, az Úri utcai raktárban van. GEREVICH 1971. 18., VI/14.
[67] Leltári száma: 89.238.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 140. sz.)
[68] Leltári száma: 89.236.1.1 (BRAUNSCHWEIG 1991. 137. sz.)
[69] Leltári száma: 81.315.1.1. (BRAUNSCHWEIG 1991. 139. sz.)
[70] TÓTH 1994. 109. I-54.
[71] TÓTH 1983, 399-400.
[72] GEREVICH 1938. CCXXXVIII. tábla
[73] ENTZ 1994. 5. kép
[74] A darabot a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, leltári száma: 34/1924. TÓTH 1994. 110. I-55.
[75] GEREVICH 1938. CV. és CVI. táblák
[76] TÓTH 1994. 78. I-20.
[77] Leltári száma: 21.
[78] DERCSÉNYI 1934. 5. kép

„az Olaszországból keletre áramló művészi kultúra egyik összekötő pillére", s az út innen Magyarországra vezet. Dercsényi ezt az utat még a 12. század végére keltezte.

Véleményem szerint Dercsényinek igaza van, a darab valóban arról tanúskodik, hogy az észak-itáliai formakincs esetleg Dalmácián keresztül terjedt kelet felé, így hazánk felé is. Az óbudai állatalakos-indás faragványok magukon viselik ugyanennek az észak-itáliai, ún. lombardiai stílusnak a vonásait. Lombardiában hasonló stílusú a 12. századi milánói S. Ambrogio templom szószékének díszítése, itt mégis a dalmát és a magyar példákhoz képest kevésbé bonyolult és sűrű a kompozíció. Az itteni állatalakok erőteljesebben válnak el a háttértől, ezek a darabok inkább klasszikusak.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a királyi alapítású óbudai Szt. Péter prépostság egy igen gazdag kiképzésű, hatalmas méretű templommal rendelkezett. Valószínűleg maga az építkezés is sokáig elhúzódott, s az épület több király uralkodása alatt nyerte el szobrászati kiképzését. A 11. századi anyagot kevésbé ismerjük, az idetartozó darabok keltezése a század második harmadától indul. A 12. századi anyagról az állatalakos-indás-akantuszos töredék (*8. kép)* bizonyítja be, hogy az (állatalakos-)indás és a korinthoszi jellegű-akantuszos faragványokat egy stílushoz, tehát valószínűleg egy korba kell helyeznünk. Ez a korszak a 12. század közepe, melyhez kiválóan kapcsolódik az 1148-as II. Géza-i adomány.

A templom díszítményei nagyon kvalitásosak, a faragók magas szintű képzettségéről árulkodnak. Az ide tartozó faragványok egységes stílust képviselnek, a formakincs a magyar anyagban azonban számos esetben egyedülálló díszítést mutat. A faragványokat eddig sajnos csak külön-külön tanulmányozhattuk, remélem, hogy ezzel a munkával sikerült egységes képet alkotni a prépostság románkori kőanyagáról.

IRODALOMJEGYZÉK

ALTMANN-BERTALANNÉ-KÁRPÁTI 2004 — ALTMANN Júlia - BERTALAN Vilmosné - KÁRPÁTI Zoltán: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma. BudRég 37. (2004), p. 39–62.

BÁRTFAI SZABÓ 1935 — BÁRTFAI SZABÓ László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp., 1935.

BERTALANNÉ-ALTMANN 1991 — BERTALAN Vilmosné - ALTMANN Júlia: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: Braunschweig 1991. p. 113–131.

BERTALANNÉ-ALTMANN 1995 — BERTALAN Vilmosné - ALTMANN Júlia: A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Bp., 1995. p. 163–224.

BERTALANNÉ 1984 — BERTALAN Vilmosné: A Fő téren feltárt középkori maradványok (előzetes ásatási jelentés). BudRég 25. (1984), p. 393–418.

BERTALANNÉ 1985 — BERTALAN Vilmosné: Óbuda középkori topográfiája. Mittelalterarchäologie (1985), p. 245–284.

BRAUNSCHWEIG 1991 — Budapest im Mittelalter. Braunschweig, Ausstellungskatalog. Hg.: Gerd von Biegel. Braunschweig, 1991.

BUDMŰEML 1924 — SZŐNYI Ottó: A román stíluskorszak és a Szent Margitsziget műemlékei. In: Budapest Műemlékei (szerk.: Lechner Jenő). Bp., 1924. p. 47–64.

DERCSÉNYI 1934 — DERCSÉNYI Dezső: A somogyvári Szent Egyed-apátság maradványai (doktori értekezés). Bp., 1934.

ENTZ 1994 — ENTZ Géza: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994.

ÉBER 1904 — ÉBER László: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. BudRég 8. (1904), p. 51–84.

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a török korban. Budapest története. 3. kötet. Bp., 1944.

GEREVICH 1971 — GEREVICH László: The art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp., 1971.

GEREVICH 1938 — GEREVICH Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938.

GÖMÖRI HAVAS 1890 — GÖMÖRI HAVAS Sándor: Az ó-budai Fehéregyház. BudRég 2. (1890), p. 5–50.

HORVÁTH 1935 — HORVÁTH Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp., 1935.

LEVÁRDY 1969 — LEVÁRDY Ferenc: Abraham et les trois anges. L'iconographie du relief de Kalocsa. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 32–33. (1969), p. 31–43.

MAROSI 1984 — MAROSI Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Bp., 1984.

PANNONHALMA 2001 — Paradisum plantavit (kiállítási katalógus). Pannonhalma, 2001.

PAPP 2004 — PAPP Tímea: Az óbudai Szent Péter prépostság románkori kőfaragványai (szakdolgozat ELTE-BTK, művészettörténet szak, 2004.)

SALAMON 1884 — SALAMON Ferenc: Két magyar diplomata a XVII. századból. Bp., 1884.

TÓTH 1994 — TÓTH Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia. Bp., 1994. 54–71.

TÓTH 2001 — TÓTH Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: PANNONHALMA 2001. 229–266

DIE ROMANISCHEN STEINSCHNITZEREIEN DER ST. PETER PROPSTEI VON ÓBUDA

Der Großteil der romanischen Steinschnitzereien der Kirche der im 11. Jahrhundert von König Peter gestifteten St. Peter Propstei sind nicht in der Umgebung des Gebäudes, auf dem Hauptplatz von Óbuda zum Vorschein gekommen. Der Grund dafür ist, dass König Mátyás die Kirche 1483 niederreißen ließ, und ihr Steinmaterial für die Paulinischen Bauarbeiten des nahe liegenden Fehéregyház verwendet wurde. Als die türkischen Heere das Gebiet des Landes im 16. Jahrhundert besetzten, haben die Pauliner ihr Kloster verlassen. Später haben die Türken die Steine aus dem leer stehenden Gebäude für ihre eigenen profanen Bauarbeiten (für Bäder sowie für die Herstellung des Schlosses und der dortigen öffentlichen Gebäude) weggetragen, worauf man in der Neuzeit in denselben Gebäuden in sekundärer Verwendung gestoßen hat. Bezüglich der heutigen Verstauung der Schnitzereien wird ihr größter Anteil im Historischen Museum der Stadt Budapest aufbewahrt (einige der Fragmente sind auch ausgestellt), zwei Stücke sind in der Ausstellung der Ungarischen Nationalgalerie zu sehen, ein kleineres Fragment ist im Besitz des Ungarischen Nationalmuseums.

Die zur Propstei von Óbuda gehörenden Steinschnitzereien sind hinsichtlich ihres Materials aus Kalkstein. Die überwiegende Mehrzahl der Fragmente gehört zu dem Steinmaterial aus dem 12. Jahrhundert und vor allem aus der Mitte des Jahrhunderts, die frühen Stücke aus dem 11. Jahrhundert sind sehr selten. Die gefundenen Schnitzereifragmente gehörten beinahe ausgeschlossen zu korinthischartigen Kapitellen *(Abb. 1, 2, 3)* und auch ein fragmentarischer korinthischartiger Säulenkopf hat sich erhalten *(Abb. 5)*. Aus dem Steinmaterial des 12. Jahrhunderts sind Schnitzereien von bedeutender Anzahl gefunden worden. In der Mitte des Jahrhunderts, um den Zeiten der 1148 gestifteten bedeutenden Gabe des Géza II. wurde die plastische Ausbildung des Gebäudes erweitert. Aus den zur Verfügung stehenden Schnitzereien sind die korinthischartig verzierten Kapitelle *(Abb. 6)*, die Schnitzereien mit Akanthusblättern - zumeist Gesimse *(Abb. 7, 8)* - und die Fragmente mit Tierfiguren und Ranke *(Abb. 8, 9, 12)* hierhin gruppierbar.

Die mit Tierfiguren und Ranke verzierten Schnitzereien von Óbuda tragen die Züge des norditalischen, sog. lombardischen Stils, der wahrscheinlich durch Dalmatien in unserer Heimat gelang. In Lombardei ist die Dekoration der Kanzel der mailändischen Kirche Sant' Ambrogio aus dem 12. Jahrhundert von ähnlichem Stil, hier ist aber die Komposition mit den dalmatischen und ungarischen Beispielen verglichen weniger kompliziert und dicht. Die hiesigen Tierfiguren ragen aus dem Hintergrund kräftiger hervor, diese Stücke sind eher klassisch.

Zusammenfassend können wir sagen, dass die königlich gestiftete St. Peter Propstei über eine reich dekorierte, monumentale Kirche verfügte. Die Bauarbeit selbst dauerte wahrscheinlich lange an und das Gebäude erhielt seine plastische Ausbildung während der Herrschaft mehrerer Könige. Das Material aus dem 11. Jahrhundert ist weniger bekannt, die Datierung der hierher gehörenden Stücke beginnt im zweiten Drittel des Jahrhunderts. Über dem Material aus dem 12. Jahrhundert beweist das mit Tierfigur und Ranke sowie mit Akanthusblättern verzierte Fragment *(Abb. 8)*, dass die Schnitzereien zu dem selben Stil, also wahrscheinlich in die selbe Periode gesetzt werden kann. Dieser Zeitraum ist die Mitte des 12. Jahrhunderts, womit sich die 1148 gestiftete Gabe von Géza II ausgezeichnet verbindet.

Die Dekorationen der Kirche sind sehr qualitätsvoll und beweisen die niveauvolle Qualifikation der Steinhauer. Die hierhin gehörenden Schnitzereien vertreten einen einheitlichen Stil, der Musterschatz zeigt im ungarischen Material jedoch in mehreren Fällen eine einmalige Verzierung. Die Schnitzereien konnten bisher nur einzeln untersucht werden, ich hoffe, dass mir mit dieser Arbeit gelang, ein einheitliches Bild über das romanischen Steinmaterial der Propstei zu entwerfen.

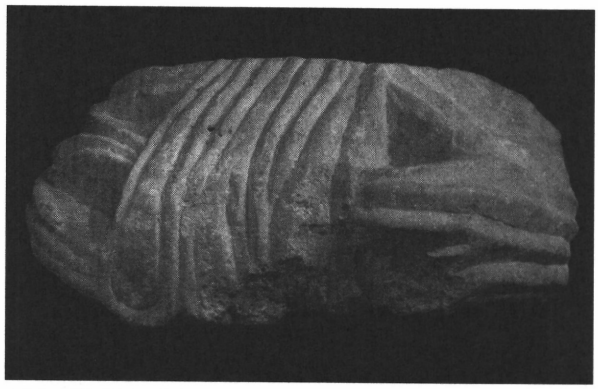

1. kép. Kihajló levélvég töredéke (11. század)

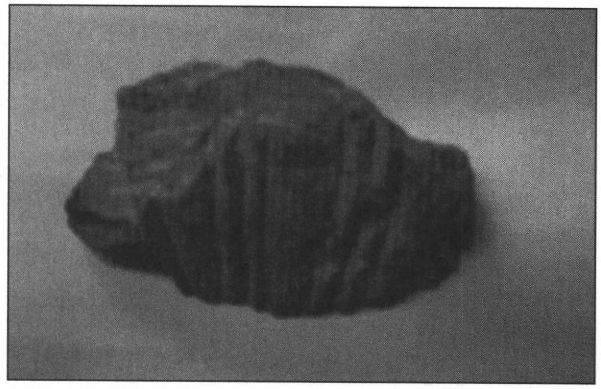

2. kép. Kihajló levélvég hátoldalának töredéke (11. század)

3. kép. Fejezethez tartozó levél töredéke (11. század)

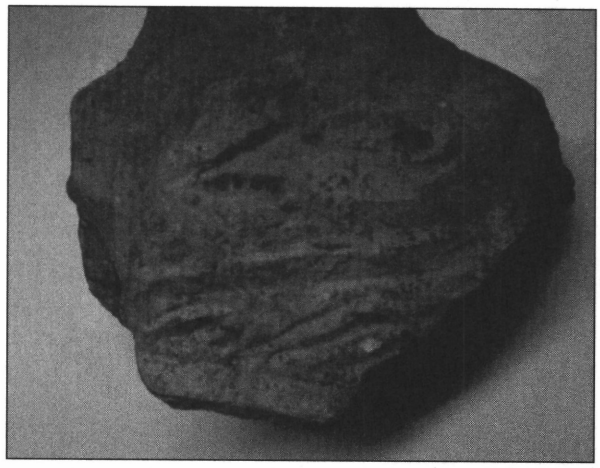

4. kép. Valószínűleg lábazathoz tartozó levél töredéke (11. század)

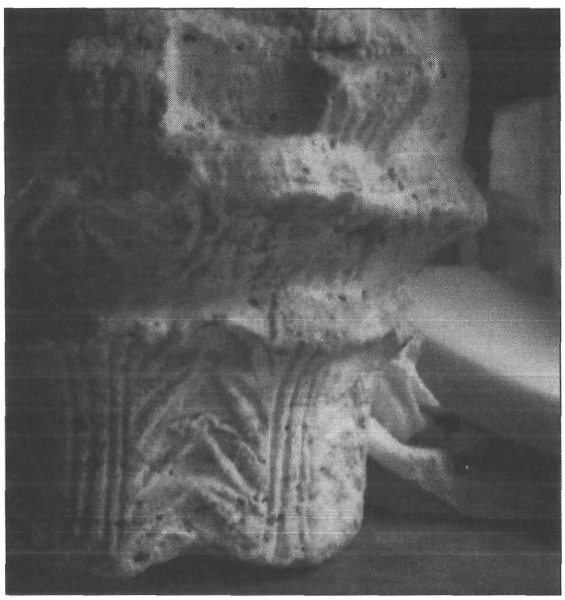

5. kép. Korinthoszias oszlopfejezet (11. század)

6. kép. Korinthoszias pillérfejezet (12. század)

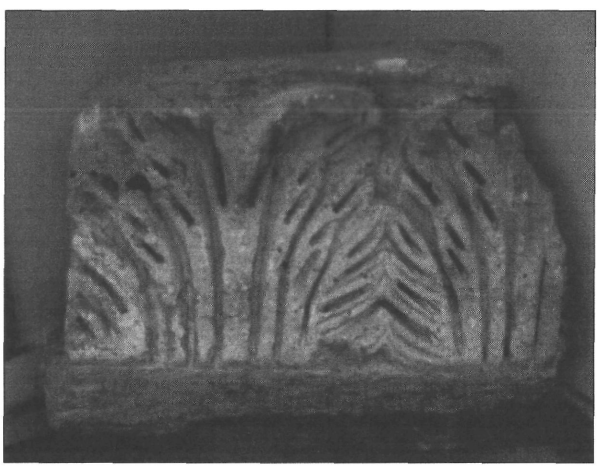

7. kép. Akantuszleveles párkány töredéke (12. század)

8. kép. Állatalakos-indás-akantuszos párkány töredéke (12. század)

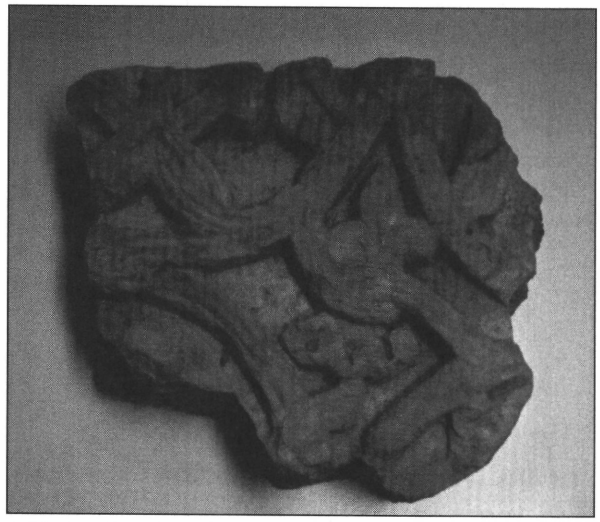

9. kép. Dombormű töredéke madaras-indás dísszel (12. század)

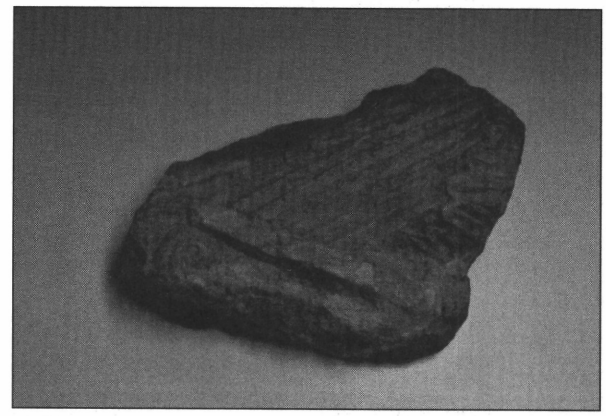

10. kép. Dombormű töredéke szárnyak részleteivel (12. század)

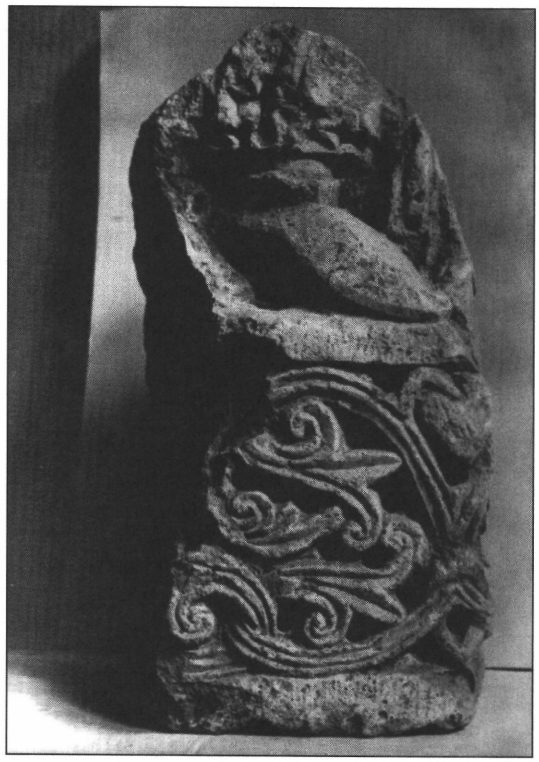

11. kép. Cipőbe bújtatott láb töredéke növényi díszes sávval (12. század)

12. kép. Állatalakos-indás relief töredéke (12. század)

13. kép. Indadíszes relieftöredék (12. század, BPMŰEML 1924. 48.)

14. kép. Faragványtöredék indás dísszel (12. század)

15. kép. Oszloptöredékek (12. század, ÉBER 1904. 8. kép)

16. kép. Faragványtöredék kerubos ábrázolással (12. század)

PETŐ MÁRIA

AZ ANTIK MŰEMLÉKEK ÁLLAPOTA ÉS A MŰGYŰJTŐK TEVÉKENYSÉGE A 18. SZÁZADBAN (UTAZÓK FELJEGYZÉSEI ALAPJÁN)

Az antiquitas emlékei iránti érdeklődés a reneszánsz óta fokozatosan növekedett Európában, míg nem a 18. századra valóságos divattá vált. Uralkodók, főurak és egyházi méltóságok mellett a köznemesek és a tehetősebb polgárok is törekedtek műtárgyak beszerzésére és gyűjtemények létrehozására. A nagy, ókori kultúrák jelentős területét magában foglaló Török Birodalom szinte vonzotta a művészetek iránt érdeklődőket, de a műtárgykereskedőket és a szélhámosokat is. Mivel az akkori török kormányzat nem szabályozta a gyűjtést és a műtárgyak kivitelét sem tiltotta meg, a görög-római emlékek elhurcolása eredeti lelőhelyükről nem ütközött akadályba. Különösen élenjártak a gyűjtésben a külföldi követek (konzulok), akik hivatali idejük alatt megbízottjaik révén komoly értékek birtokába jutottak. Legjobb esetben ezek a műtárgyak később múzeumba kerültek, de sok példány kézen-közön eltűnt, vagy ismeretlen lelőhelyű darabbá vált, s ezáltal a tudományos kutatás számára történeti értékéből sokat vesztett. Kedvelt tevékenységgé vált a numizmatikai gyűjtemények létrehozása, mivel a görög-római pénzek anyaguknál fogva önmagukban is értéket képviseltek, és szállításuk is egyszerűen megoldható volt. Emellett gyűjtöttek szobrokat, feliratos kőemlékeket, vésett drágaköveket, fegyvereket, s egyáltalán mindent, ami mozdítható volt. Sőt a következő évszázadban a mozdíthatatlan emlékeket is, szinte csodálni való, hogy Hellas, Magna Graecia, illetve a kelet-római provinciák anyagából maradtak még emlékek eredeti lelőhelyükön.

Nem volt sokkal jobb a helyzet Európában sem, műemlékvédelmi törvény nem lévén, az ókori építményeket nem gondozták, kőanyagukat széthordták és építkezéseknél használták fel. Változás csak a 18. század második felében észlelhető, amikor a régészet valódi tudománnyá válása elkezdődött Johann Winckelmann és követői munkásságának köszönhetően. Ekkor jöttek létre az egyházi és főúri gyűjteményekből Európa máig híres, nagy múzeumai.[1]

Megkezdődtek az első ásatások is, 1748-ban még csak amatőr szinten d'Alcubierre ásott Pompeiben, majd a munkát Fiorelli folytatta, több, mint egy évszázaddal később.

Magyarországon az első, szakszerű régészeti feltárást 1778-ban a budai Egyetem tudós professzora Schönvisner István vezette Óbudán, ahol feltárta az aquincumi legios tábor katonai fürdőjét, majd még ugyanez évben publikálta is eredményeit[2], sőt a kiásott romok fölé védőtetőt is építtetett, mindezt Mária Terézia nagylelkű támogatásának köszönhetően.

A 18. században megnőtt az emberek utazási kedve, sokan vállalkoztak más országok megismerésére, s a mesés Kelet iránti vonzódásból vagy hivatalos megbízást teljesítve, többen választották úticéljukként Levantét. A megjelent, nagy számú útleírásból jelen keretek között, csak egy rövid, de a korra jellemző válogatásra van lehetőség. A Török Birodalomban megfordult számos európai utazó sorából kiemelkedik a svájci-francia César de Saussure, akinek a könyvében a címben megadott témához kapcsolódó, bőséges adatanyag olvasható.[3]

A szerző George Hay Kinoull Nagy-Britannia konstantinápolyi követének titkáraként éveket töltött a török fővárosban, majd II. Rákóczi Ferenc rodostói udvarában.

Saussure írásait 1730–1739 között vetette papírra, ezekben a levelekben a műemlékek állapotára vonatkozóan figyelemre méltó adatokat közölt. A szerző a szokásos tengeri útvonalon, Livornón és Máltán keresztül érkezett meg a török partokhoz. Első állomása Szmirna volt, erről a városról a következőket jegyezte fel: „Egyik nap felsétáltunk arra a magaslatra, melynek tövében terül el a város egy része. A régi várat akartuk megnézni. Azt tartják, hogy a hajdani görögök emelték fellegvárnak, talán még Constantinus előtt. Ez a régi vár jókora földte-

[1] ZAMAROVSKY 1980. 70–71.

[2] SCHÖNVISNER 1778.

[3] SAUSSURE 1999. 368

rületet foglal el, de ma már csak vaskos falak körítette romhalmaz; a falakat oldalról tornyok védik, félig rombadőlve már azok is. A nagykapu fölött egy nő mellszobra, vagy inkább a feje és a nyaka látható; lehet vagy három láb magas, de erősen meg van csonkítva, mert a törökök tönkretették, célba lövöldözve rá muskétával. A régiségbúvárok azt mondják, hogy ez a Szmirnai Amazonnak, Szmirna alapító asszonyának a szobra, de hogy miért éppen az, meg nem tudnám mondani. A görögök ugyanilyen kevéssé meggyőzően állítják, hogy Szent Ilona császárné mellszobra az. A vár belsejében vaskos oszlopokon nyugvó, hatalmas boltozatot látni, azt gondolják ciszterna lehetett. Van egy kis mecset is, egykor templom volt, Szent Jánosnak szentelve. De mindez úgy összedőlt, hogy ma már csak roncstelepnek hat. A magaslatról lejőve újabb omladékot látunk, Szent Polikárpnak, Szmirna püspökének sírját, egy kápolna maradványaival... A közelében ismét romok láthatók, egy amphiteátrum maradványai. Azt tartják, hogy Szent Polikárp ott szenvedett mártírhalált, s hogy ott falták fel a vadállatok. Ezt a sok ódonságot meglátogatni ma már alig érdemes. A törökök elhordták onnét az oszlopokat és a legjobb építőanyagot, hogy bezesztánt, egy-két hant, vagy tüzelőanyag raktárt emeljenek belőle."[4]

A szerző a Pagos hegyen, az izmiri öbölre néző magaslaton járt (mai neve Kadifekale) a várat Nagy Sándor uralkodása idején Lysimachos építette.

Saussure könyvében található egy jellegzetes, korabeli műgyűjtemény leírása is, mely Hochepied báró, holland konzul tulajdonában volt, vegyes összetételű anyaga jellemző a korabeli gyűjteményekre:

„De Hochepied báró úr ritkasággyűjteményét még jobban csodáltam, mint falusi birtokát, ha még oly elragadó volt is ez utóbbi. Igen jelentős görög-római éremgyűjteménye van, arany-, ezüst-, és bronzérmék, egyebek között egy elég sok darabos Nagy Sándor sorozat, egy nagy bronz Diocletianus, amit igen sokra tart, több Darius-arany és néhány zsidó sékel. Sok szép antik műtárgya is van, régi vésett kövek, némelyike oly tökéletes munka, hogy a műértők nem győzik csodálni, különösen egy onixba vésett Iupiter Ammon tűnik ki közülük. Nekem ajándékozott egy kis karneol Mercurt, nagyon becses darab. Van egy remekül konzervált múmiája is, aztán több kövülete... Ezenkívül még sok természetadta ritkaság van a birtokában."[5] A szerző leírja, hogy a törökök nem gondozzák a műemlékeket, kivéve a vízvezetékeket. Vallási okból pusztulni hagyták az Ayasofya emberábrázolásos mozaikjait: „Valahányszor a Szent Szófiában jártam, a Koránjukat ott olvasgató törökök marékszám kínáltak néhány paráért száz színben csillogó, tündöklő, parányi üvegkockákat, amelyekből ezek a csodálatos mozaikok állnak; hosszú póznával ütögetik le őket a mennyezetről."[6] A rongálásoknak Kemal Atatürk vetett véget, amikor 1935. február 2-án kiadott rendeletében múzeummá nyilvánította az 1453 óta dzsámiként működő székesegyházat.[7]

A törökök mecsetjeik díszítésére a legnemesebb márványfajtákat használták fel, melyeket – Saussure szerint – Ephesos, Athén, Trója, Kalkedon és más helyek ókori építményeiből szállítottak a fővárosba.[8]

A műtárgyvédelem területén csak lassanként történtek változások, a 19. században már szultáni engedélyhez kötötték kivitelüket, engedélyt viszont könnyen lehetett kapni. Szerencsére az így elhurcolt darabok többsége később múzeumba került, de ez már a következő évszázad eseményeihez tartozó történet.

A 18. század második felében még szabadon folyt a műkincsvadászat, s ehhez olykor a régészet tudományában jártas, kiválóan képzett szakértők is hozzájárultak. Közülük említésre méltó a firenzei tudós, *Domenico Sestini* (1750–1832), aki 1778–1793 között tartózkodott Konstantinápolyban. Sestinit már kora ifjúságától vonzotta az ókori világ története, írásos és tárgyi emlékei egyaránt. Szülővárosában kiváló képzésben részesült és nagy hatással volt rá korának utazási szenvedélye, és unokafivére, *Giovanni Mariti* (1736–1805) példája, aki éveket töltött hivatalos megbízatással a török birodalom területén. Előbb Tunis-ban az angol kereskedőház szolgálatában állt, majd a toszkán kormány Ciprus-ra küldte a larnacai konzuli hivatalba. Innen Pietro Leopoldo nagyherceg támogatásának köszönhetően Palesztinába, Szíriába, majd Egyiptomba utazott. Élményeiről és tapasztalatairól egy három kötetes, szép kiállítású könyvet publikált[9]. Leírta a Cipruson látott műemlékeket, lemásolta az ókori feliratokat, sőt még ásatást is végzett, az így előkerült leletek sorsáról nincs tudomásunk, feltehetőleg magával vitte Firenzébe. Szentföldi utazása során meglátogatta a bibliai helyeket és megkísérelte a mítikus történetek racionális magyarázatát adni. Munkája nagy részét a Keleten oly gyakori

[4] SAUSSURE 1999. 292–293.
[5] SAUSSURE 1999. 291.
[6] SAUSSURE 1999. 145.
[7] FLESCH 2004. 388.
[8] SAUSSURE 1999. 149.
[9] MARITI 1769.
[10] SESTINI 1982. XVIII. 8. és köv. old.

pestis-járvány leírása teszi ki. Igen sajnálatos tény, hogy Magyarországon Mariti munkája teljesen ismeretlen az utazási és művelődéstörténeti irodalomban. A 14 évvel idősebb unokabáty példája Sestinit annyira magával ragadta, hogy 1778-ban elhagyta városát, Firenzét, és Szicília felé vette útját.

Útja során a műemlékek és a régészeti leletek mindenütt felkeltették figyelmét és ezek elhanyagolt állapota kritikai megjegyzésekre késztették. Rómát, Firenzével összehasonlítva piszkosnak találta, ahol az antiquitas közszemlére kitett darabjait nem őrzik és a város polgárai nem tisztelik. Csodálkozva látta, hogy a Marcus Aurelius oszlop talapzatához egy borbélyműhelyt építettek,[10] nem tudhatta, hogy a római Városi Tanács már 1162-ben büntetés terhe mellett megtiltotta pl. a Traianus-oszlop rongálását,[11] de a rendeletnek ekkor már nem volt foganatja. Sestini úgy találta, hogy a római nemesek palotái jobb állapotban vannak, mint az elődök építményei. Rómából Nápoly felé haladva Tusculanumba (ma Frascati) ért, de sajnálatára nem találta meg Cicero villáját. Terracina ősi, volszkusz városánál mindenfelé szétszórt urnákat és feliratos, római sírköveket látott. Ugyanitt a dómot is leírta, mely egy római kori templom helyén áll. A szerző a köztársaság-kori Capitoliumon járhatott, és az i. e. 3. századi emlékeket láthatta. Utitársával, Edward Spry angol polihisztorral - aki botanikus, orvos, régész volt, és járatos a keleti nyelvekben - a Vezúv felé folytatták útjukat. 1774. október 15-én Pompeibe érkeztek, ahol megtekintették az 1748-as ásatások során előkerült műemlékeket, látták a Torre Annunziatát, a színházat, az Isis szentélyt és más templomokat - ahogy írja - igen rossz állapotban.[12]

Szicíliában néhány napra megállt Messinában, majd Biscari fejedelem meghívásának eleget téve Cataniába utazott. Itt újjárendezte vendéglátója régészeti múzeumát és természettudományos kabinettjét, majd publikálta a katalógusukat is.[13]

A gyűjtemények összetétele és kiállítási módjuk igen jellemző a 18. századra. A fejedelem múzeuma négy helyiségből állt, a vázák, azaz a kerámia anyag egy nagy teremben kaptak helyet, nagyság és forma szerint osztályozva, a második teremben a természettudományi gyűjtemény, a harmadikban az éremgyűjtemény, míg a negyedikben a feliratok és a márvány szobrok.

A fejedelem megtette könyvtárosának és antiquariusának és négy éves ott tartózkodása alatt megismerkedett a sziget látnivalóival, régészeti leleteivel és műemlékeivel. Szicília műkincseinek elhurcolása, köztudottan már az ókorban elkezdődött, elég itt Verres nevére utalni, de vajon hogy juthatott az a négy terrakotta felajánlási szobor Camerinából a firenzei Real Galleriába (ma a Régészeti Múzeumban látható műtárgyak) melyekről Sestini is megemlékezett 1776-ban kelt levelében,[14] talán érdemes volna kinyomozni.

Különös módja a régészeti leletek gyarapodásának az Etna 1669-es kitörése, amikor számos antik emlék került a felszínre, s jutott belőle később a cataniai múzeum gyűjteményébe.

1778-ban Sestini elhagyta a szigetet, majd a szokásos földközi-tengeri útvonalon, Málta érintésével a török birodalomba hajózott.

Első állomása Szmirna volt, a városban 5 hétig időzött. Élményeit Saussure-hoz hasonlóan jegyezte fel. Először a genovaiak leomlott várát (azaz Kadifekale-t) pillantotta meg a hegytetőn. A város nem méltó a dícséretre - írja - mert kevés a műemlék, csupán néhány szétszórt dór és kompozita oszlopfőt látott. A várban lévő, befalazott női fejet, melyet a helybéliek a szmirnai Amazon fejének gondolják, ő inkább Apollo-nak tartotta. A kőfalon görög feliratot vett észre. A váron kívüli falakat egy amphitheatrum maradványainak vélte.[15]

Közben a török fővárosból pestis-veszélyről szóló hírek érkeztek, de ennek ellenére oda utazott. A külföldi követek a járvány miatt palotájukba zárkóztak és vendégeskedéssel töltötték idejüket. A diplomaták pártfogásukba vették a fiatal tudóst, s ennek köszönhetően valójában itt indult el tudományos karrierje a régészet és főként a numizmatika tudományának területén. Lassanként a diplomáciai testület tagjaival ismeretségbe került, első mecénása a nápolyi követ De Ludorf volt, aki fiai nevelőjeként, társalkodójukként alkalmazta.

Majd a brit követnek, Sir Robert Ainslie-nek mutatták be, aki megbízta egy éremgyűjtemény létrehozásával. Sestini nagy lelkesedéssel látott hozzá ehhez a feladathoz. E munka kapcsán több, érdekes utazást tett a török birodalomban, mert sohasem a konstantinápolyi bazárokban vásárolta az érméket, hanem lelőhelyükön szerezte be azokat. A gyűjtéssel párhuzamosan publikálta is az anyagot, mely a pénzeken kívül szobrokat, gemmákat, feliratokat is tartalmazott. Gyűjtőútjai során hatalmas területeket járt be Konstantinápolytól a Van-tóig, a Fekete tengertől egészen a mai Irakig. Beutazta a Földközi tenger partvidékét, de még az egyiptomi Alexand-

[11] PAPP 2000. 61., 99. jegyzet
[12] SESTINI 1982. 8. levél
[13] SESTINI 1776.
[14] SESTINI 1776. V/IV. 71-83. old.
[15] SESTINI 1782. V. kötet

riát is meglátogatta. Utazásairól naplót vezetett, melyek értékes művelődéstörténeti anyagot tartalmaznak.

A szanaszét heverő antik leleteket bárki szabadon elvihette, legfeljebb az ókori pénzekért kellett fizetni, mert ezek értékét hamar felismerték nemesfém anyaguk miatt. Sok helyen az aranyművesek kereskedtek az antik pénzekkel, s ha túl nagy volt a kereslet, feltűntek a hamisítók is, Szmirna és Konstantinápoly bazárjaiban sok szélhámos működött, akik könnyen becsapták a tájékozatlan gyűjtőt.[16]

A műkincsekkel való nyerészkedés gondolata Sestini mecénását, Ainslie-t is megfertőzte. A 20 ezer darabból álló éremgyűjteményt feláron, 70 ezer török piaszterért akarta eladni, amikor az Sestini szerint nem került többe 20 ezer piaszternél.[17] Ezért 16 évi barátságuk után kapcsolatuk megszakadt, Sestini elhagyta a török Birodalmat, ahová többé nem is tért vissza. A brit követ gyűjteményének további sorsáról nincs tudomásunk.

Sestini Erdéllyel és Magyarországgal való kapcsolatáról, a hazai műemlékek állapotáról, a gyűjteményekről a közelmúltban több tanulmány jelent meg[18], ezért ezzel a témával az ismétléseket elkerülendő, de a téma teljessége miatt csak rövid összefoglalást adunk. A szerző 1780-ban utazott keresztül hazánk földjén, a Vöröstoronyi szorostól Bécsbe vezető úton. Erdélyben megismerkedett a szellemi élet kiválóságaival, megtekintette azokat a vegyes összetételű gyűjteményeket, melyek a kor gyűjtési szokásai szerint alakultak ki: könyvtárból, természettudományi és régészeti anyagból (antik szobrok, érmék, feliratos kövek), képzőművészeti alkotásokból álltak. Különösen elismeréssel szólt a kormányzó Brukenthal gyűjteményéről, a régészet tudományához tartozó könyvek jó gyűjteményéről, mely tudományban a kormányzó igen járatos volt, mivel egy gazdag római, görög és ami a korban ritkaságszámba ment, középkori éremgyűjteménye volt.[19] Ezenkívül különböző bronz idolok, mellszobrok, reliefek, melyek mind Erdély területén találtattak. A házigazdát tudománypártoló tevékenysége miatt Biscari fejedelemhez hasonlítja és Dacia geniusának nevezi.

További erdélyi útja során, természettudományos érdeklődésének köszönhetően a sóbányákat látogatta meg, az aranybányákba viszont nem sikerült belépési engedélyt szereznie. Pest-budai tartózkodása idején a pesti piaristáknál és a budai Egyetem professzorainál töltötte idejét. Ezekről a képzett tanárokról igen jó véleménye volt, főleg Schönvisner Istvánról, akivel az epigraphiai kérdések kapcsán szakmai barátság alakult ki közöttük. Megtekintette az egyetem vegyes összetételű gyűjteményét és az óbudai ásatásoknál előkerült, a „li torculari"-nak nevezett helyen (a mai Polgár u. 3. sz.) összegyűjtött római kori kőemlékeket, ugyanis a régiségeknek még sokáig, a Nemzeti Múzeum 1802-es megnyitásáig nem volt igazi otthonuk. A piarista atyák biztatásra látogatott el Vácra, Migazzi püspökhöz, akinek ottani tevékenységéről, építkezéseiről igen elismerően nyilatkozott.[20] A püspöki palota kertjében őrzött római kőemlékeket lemásolta és publikálta, az egyes darabok feliratának olvasatát összevetette Schönvisner István publikációjában leírtakkal és vitás esetekben - ahogy ő írta - mindig visszatért annak véleményéhez, aki közelebb állt ezekhez a dolgokhoz[21], itt magyar kollegájára gondolhatott. A budai Várban összegyűjtött kőemlékekkel is foglalkozott, és ezeket a darabokat is felvette könyvébe. Útleírását „Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia-Transilvania-Ungheria fino a Vienna" címen 35 évvel később publikálta, időközben módja volt arra, hogy adatait kibővítse, pl. az egyes városleírásoknál, történeti és népességi kérdésekben valószínűleg irodalmi adatokból dolgozott. Dicséretére legyen mondva könyve megírásához 250 művet használt fel.

A Viaggio curioso... etc. című művében megjelent egyéb írások forráskritikai vizsgálata a közelmúltban készült el.[22]

Sestini régészeti tevékenységének kiemelkedő állomása volt a hédervári Viczay gyűjtemény éremanyagának feldolgozása.[23] Ez a maga korában híres kollekció, mint annyi más műgyűjteményünk a tulajdonos halála után kikerült az országból, feltehetőleg Bécsbe jutott. Egyes darabjai, így a kőemlékek később a győri múzeumba kerültek.

A Viczay gyűjtemény története már átvezet a következő század műgyűjtésének történetéhez, bár a témát jellegénél fogva évszámokhoz kötni nem feltétlenül helyes.

A gyűjtési szokásokban és a műgyűjtemények összeállításában még évtizedekig nem történtek változások.

[16] PETŐ Mária: Egy magyar származású műgyűjtő, műkereskedő és érmehamisító (?) a XIX. sz. elején. Kézirat, megjelenés alatt a Numizmatikai Közlöny 2004. évi számában.

[17] SESTINI 1796. Prefazione V-VI.

[18] SESTINI 1815. 74-74.

[19] PETŐ 1996. 352-359.

[20] PETŐ Mária: Migazzi a műgyűjtő. Előadás a Vácott 2004. július 25-én tartott konferencián. Megjelenés alatt.

[21] SESTINI 1815. 194.

[22] PETŐ, Mária: Argomenti transilvani ed ungheresi nelle opere di Domenico Sestini. 2004.június 10-én Szegeden elhangzott előadás. Megjelenés alatt.

[23] PETŐ 1999-2000. 39-48.; PETŐ 2003. 563-574.

IRODALOMJEGYZÉK

FLESCH 2004	FLESCH István: Atatürk és kora. Bp., 2004.
MARITI 1769	MARITI, Giovanni: Viaggi per l'Isola di Cipro e per Asia e Palestina fatte. Firenze, 1769.
PAPP 2000	PAPP Júlia: „... a mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért." FolHist 21. (2000), p.
PETŐ 1996	PETŐ Mária A firenzei Domenico Sestini pest-budai utazása a XVIII. század végén. TBM 25. (1996), p. 352–359.
PETŐ 1999–2000	PETŐ Mária: A Wiczay és más magyarországi éremgyűjtemények a XVIII. század végén és a XIX. század elején Domenico Sestini munkáiban. Numizmatikai Közlöny (1999–2000), p. 39–48.old.,
PETŐ 2003	PETŐ Mária: „Lettera dalla Pannonia". I dati Domenico Sestini sulla storia dell'archeologia e del collezionismo in Ungheria. In: Pannonica Provincialia et Archeologia. Bp., 2003. p. 563–574.
SAUSSURE 1999	SAUSSURE, César de: Törökországi levelek és utirajzok 1730–1739. Ford.: Antal László. Bp., 1999.
SCHÖNVISNER 1778	SCHÖNVISNER István: De ruderibus laconici caldarique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi... etc. Budae, 1778.
SESTINI 1776	SESTINI, Domenico: Descrizione del Museo d'Antiquaria e del Gabinetto d'Istoria Naturale del Principe di Biscari di Catania etc. Firenze, 1776.
SESTINI 1782	SESTINI, Domenico: Lettere scritte dalla Sicilia e dalla Turchia V. Livorno, 1782.
SESTINI 1796	SESTINI, Domenico: Descriptio Numorum Veterum.... etc. Lipsiae, 1796.
SESTINI 1815	SESTINI, Domenico: Viaggio curioso–scientifico–antiquario etc. per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna. Firenze, 1815.
SESTINI 1982	SESTINI, Domenico: Lettere scritte dalla Sicilia etc. 1777. Livorno, 1982.
ZAMAROVSKY 1980	ZAMAROVSKY, Vojteck: A görög csoda. Ford. Varga Erzsébet. Pozsony, 1980.

THE CONDITION OF CLASSICAL MONUMENTS AND THE PURSUITS OF COLLECTORS IN THE 18th CENTURY (ON THE BASIS OF TRAVELLERS' NOTES)

The 18th century, the age of enlightenment in Europe was at the same time period when interst in collecting works of art and travelling became fashionable. The huge Turkish Empire comprising a significant bulk of classical cultures seemed to attract people intersted in arts, and at the same time traders and cheaters, too.

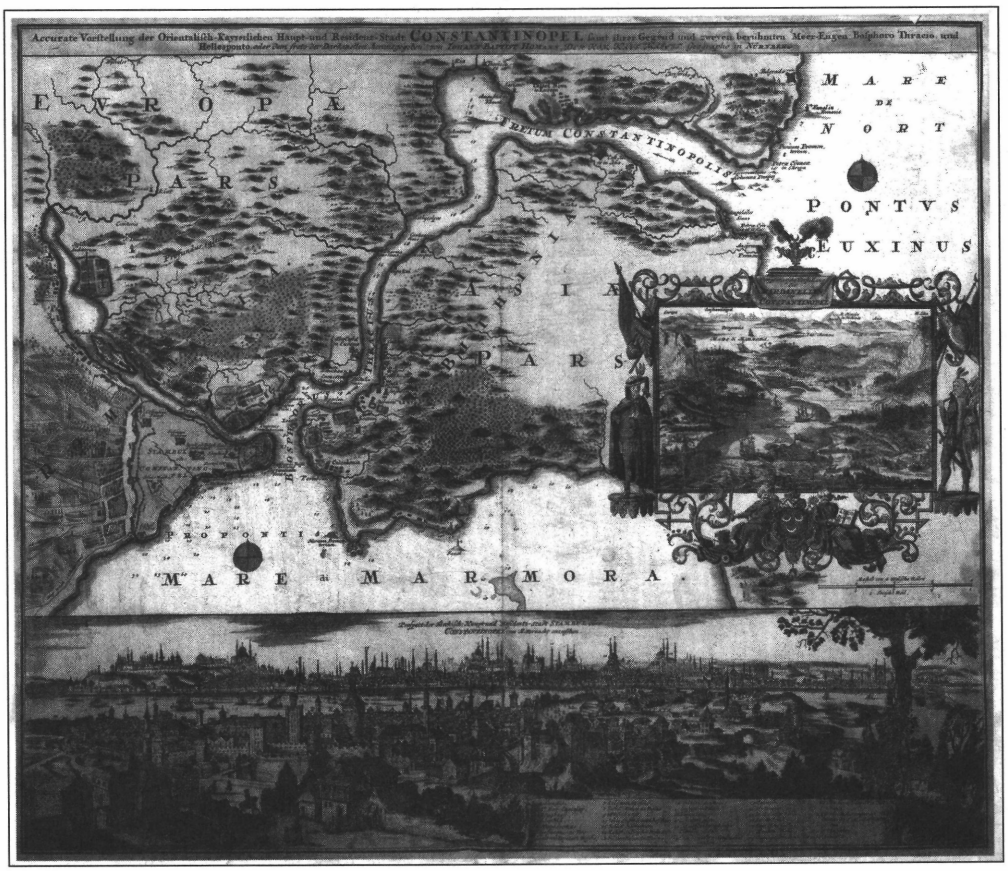

1. kép. Konstantinápoly térképe (Johann Baptist Homann, Nürnberg, 1708.).

2. kép. Az Hagia Sophia és környéke a 18. században (Ismeretlen szerző).

TÓTH ANIKÓ

ÁRPÁD-KORI GÖDRÖK A SZENT GYÖRGY TÉR DÉLNYUGATI RÉSZÉN

A Szent György tér DNy-i részén, a volt Királyi Istálló területén végzett ásatás során, a terület nyugati oldalán húzódó Árpád-kori városfal mentén, a falon belül 8 Árpád-kori leletanyaggal keltezett gödör került feltárásra, Magyar Károly vezetésével.[1] A 8 gödör közül négyhez a fal alatt átvezető csatorna csatlakozott, melyekből három kővel volt kirakva.

Jelen dolgozat tárgyát a terület ÉNy-i részén kijelölt 98/13 szelvényben, részben a Királyi Istálló fala alatt előkerült két sziklagödör leletanyaga képezi. (*1. kép*)[2] A gödrök igen közel helyezkednek el egymáshoz, de a köztük előkerült, az Árpád-kori városfalra merőleges, kerítésként meghatározott falmaradvány alapján külön telekhez tartozhattak. (*2. kép*) Bár a fal későbbi a gödröknél, valószínűleg egy korábbi, egyszerűbb határjelölő objektum helyére építették. A szelvényt a városfal illetve a kerítésfal négy negyedre osztotta, a gödrök megkülönböztetése ez alapján történt. A két gödör anyagában semmi átfedés nem volt, összeillő töredékeket nem találtunk.

AZ ÉK-I GÖDÖR (3. kép)

Az északabbi gödör ovális felső része a sziklaszinttől számított kb. -150-200 cm mélység között egy keményebb sziklaréteg miatt összeszűkül, majd ismét kiszélesedik, s innen, egyetlen kisebb kiöblösödéstől eltekintve, enyhén ívelt fallal egyenes, kerek aljban végződik. A városfaltól nyugatra eső rész mélyítése során vált láthatóvá, hogy egy keskeny, kővel kirakott oldalú és kővel fedett kis csatorna vezetett belőle, melynek a gödörhöz csatlakozása az erős roncsoltság miatt nem volt észlelhető. (*4. kép*) A csatorna D felé ívelődve a kerítésfal alá vezetett.

A gödör betöltése egységes, jórészt egynemű volt, két vékony, eltérő réteg kivételével: -340 cm körül magok és habarcsdarabok, -520 cm körül pedig szervesanyagos berétegződés volt látható. A gödör mélysége 525 cm volt, betöltése egyszerre történhetett, mivel az összeállítható edények darabjai a teljes mélységből kerültek elő - valószínűleg egy máshol felhalmozott szemétadagot hordtak ide.

A leletanyag a gödör felső részén néhány bemosódott, 16. századi töredéktől eltekintve, a 13. század második felére - 14. század elejére keltezhető. Legnagyobb részét a fehérre égő agyagból készült edények alkotják. (*6. kép*) Ennek túlnyomó többségét tagolt peremű, bekarcolt vonallal díszített fazekak adják. Előfordul köztük zömökebb, öblös testű, és nyúlánk, széles szájú típus is. A csigavonalszerűen körbefutó bekarcolt vonaldísz mellett két peremtöredéken, a nyakon körbefutó, bekarcolt hullámvonaldíszt (*6. kép 5.*), két fazéknál pedig fröcskölt festés[3] nyomait figyelhetjük meg (*6. kép 10.*). Műhelyjegy egyetlen esetben fordult elő: egy fenéktöredéken alig kivehető, plasztikus körbe foglalt kereszt van, torzulása alapján látható, hogy az edény háromszor is a fazekaskorongra került. A fazekak mellett hasonló felépítésű, kisebb méretű bögrék is nagy számban fordultak elő.

A fehér kerámia másik, nagy mennyiségben előkerült edénytípusa a tölcséres, ritkán tagolt peremű, szintén körbefutó, bekarcolt vonallal díszített tálaké és kisebb csészéké.

Több magas, szűkülő nyakú palack töredéke is előkerült, de közülük csak egy volt összeállítható. Ennek testét válltól lefelé, egész felületén csigavonalban körbefutó, bekarcolt vonallal díszítették.

A vörös anyagú kerámiát egyetlen vastag falú, tagolt fazékperem képviseli.

Osztrák fazekasáru már nagyobb számban fordul elő. (*7. kép*) Leginkább fazekak töredékei, elsősorban peremek kerültek elő, néhányon bécsi fazekasműhelyre utaló, bevágott perembélyeggel[4].

[1] Az anyag feldolgozásának lehetőségét ezúton szeretném neki megköszönni.

[2] Az alaprajzot Viemann Zsolt készítette, segítségét ezúton köszönöm.

[3] KÁRPÁTI 2002. 590. 8. jegyzet

[4] HOLL 1955. 184. 57. kép; BERTALAN 2000. 181. I-IV. tábla

Egyéb edénytípus csak néhány töredékkel jelentkezett: korsó oldaltöredéke, mécses és fedő egy-két darabja volt még a gödörben.

Az edényeken kívül a gödör felső részéből sok tetőcserép, és néhány, ezekből tördeléssel kialakított, különböző méretű játékkorong került elő.

A kerámia és a nagy mennyiségű állatcsont mellett apró üvegtöredékek (elsősorban palack) alkotják a leletanyagot - ezek méretüknél fogva keltezési támpontot nem adnak.

Legfelső részén egy kisebb mélyedésben török kori leletanyag volt, mely vagy egy ráásott kisebb gödör lehetett, vagy egy kisebb terepszint-egyengetés maradványa.

A DK-i GÖDÖR (5. kép)

A délebbi gödör formája szabálytalanabb, felső része sarkosodó ovális alakú, lejjebb egyenetlen, kétszer is összeszűkülő, majd a sziklaszinthez képest -310 és -600 cm-nél „kibuggyosodó" alakját a szikla keménységének változása okozhatta. Teljes mélysége 630 cm volt. Az alsó ötödében mutatkozó függőleges hasadékok alapján felmerült, hogy eredetileg kútként használhatták, de a hidrogeológiai vizsgálatok ezt cáfolták.

A gödörhöz Ny felé, az Árpád-kori városfal alatt is áthúzódva kis, kővel kirakott vízelvezető csatorna csatlakozott, melynek kibontása során az alján szürke, leiszapolódott réteget dokumentáltunk. Ez a csatorna, hasonlóan az ÉK-i gödörnél észlelthez, szintén a kerítésfal alá vezetett.

Betöltése összetettebb, mint az északabbi gödöré, három réteget lehetett elkülöníteni benne.

A gödör alsó rétege (nagyjából a fele - kb. -300-630 cm) 13. századi - 14. század eleji kerámiával keltezett, és ugyanolyan egységes, mint az ÉK-i gödör egésze volt. Az edények nagyobb része itt is fehérre égett agyagból készült (*8. kép*): tagolt peremű fazekak körbefutó, bekarcolt vonaldísszel, tölcséres vagy enyhén tagolt peremű, szintén karcolt díszű tálak - egy példányon a perem alatt körbefutó hullámvonaldísszel, élesen tagolt peremű, alacsony tányér, korsótöredékek. A legszebb darab egy zömök, gömbölyded testű, csőrösre húzott kiöntőjű, szalagfüles, vörös sávos festéses kancsó (*8. kép 10.*). Fenékbélyeg ebben a rétegben egyetlen, egyszerű kereszt alakú fordult elő.

Osztrák kerámia nagyobb számban jelentkezett, mint a másik gödörnél. (*9. kép*) Elsősorban a fazekak jellemzik ezt az anyagot is, peremükön, s néhányuknál az oldalon is bécsi műhelyjegyekkel[5] (bevágott mankós kereszt, András-kereszt). Ezeken kívül kancsótöredékek, mécsestálak és fedők, valamint egy kis edényke kiöntőcsöves töredéke színesíti a leletanyagot.

Kerámián kívül nagy mennyiségű állatcsont, és kevés üveganyag került még elő.

A gödör legkorábbi rétegét az edényeken kívül II. Cseh Ottokár (1251-1276) B 159[6] bécsi fillére keltezi.[7]

A betöltés középső része (kb. -125-300 cm) újabb egységet képez, a felső szűkülettől a középső kiöblösödésig. A földréteg barna, szemcsés volt, helyenként magokkal, szerves maradványokkal vegyítve.

Ez a szakasz is 13-14. századi kerámiát tartalmazott, de leletanyaga teljesen elkülönül az alsó résztől: összeillő darabok nem kerültek elő a két egységből, valószínűleg más helyről került ide a betöltött szemétréteg. Ebből a részből kisebb töredékek kerültek elő, és egész edényeket nem sikerült összeállítani belőlük. (*10. kép*)

Fehér anyagú kerámiából fazekak, csészék, poharak, tányér és fedő töredékei kerültek elő. A tagolt perem mellett megjelentek a galléros és szögfej alakú típusok, a bekarcolt díszítés mellett pedig a bordázott edényfalak. Néhány töredéken vörös sávos festés nyomai láthatók. Fenékbélyeg két esetben volt: egy nyolcküllőjű kerék és egy egyszerű, kereszt alakú változat.

Vörös anyagú edények töredékei már nagyobb számban fordultak elő, mint az alsó részben: korsók, kihajló peremű fazekak töredékei, egy-egy darabon fehér engobe maradványaival.

Osztrák kerámia jóval kevesebb volt ezen a részen, mint a gödör alsó felében. Elsősorban fazéktöredékek (némelyiken műhelyjeggyel), néhány korsó/kancsó oldal- és fültöredéke, valamint mécsestöredékek képviselték ezt a típust.

Az üveganyagot egy-két kisebb palacktöredék (perem- és fenékdarabok), valamint egy cseppes pohár alsó része alkotja.

A keltezést Károly Róbert CNH II 56 (1332-1335)[8] ezüst denára is segíti.

A gödör felső része betöltésében és leletanyagában is jóval vegyesebb képet mutat a korábbi rétegeknél. A meghatározó kerámiaanyag erősen töredékes volt, s a 14. és 15. századi típusok mellett 17. századi darabok is előfordultak. (*11. kép*) Az erős keveredés oka a Királyi Istálló építésének idején keresendő: a szemétgödröt nem észlelték, s a rajta áthúzott alapozás megrogyott. Ekkor a betöltés tömörítésére meszet öntöttek be, mely egészen friss állapotban meg is maradt, s eközben késői kerámia

[5] HOLL 1955.; BERTALAN 2000.

[6] KOCH 1994. 79., Taf. 19.

[7] A pénzek meghatározását Benda Judit végezte, segítségét ezúton köszönöm.

[8] HUSZÁR 1979. 84., 502.

mosódott be. A befolyt meszet a gödörfalra feltapadva, foltokban egészen mélyen, még a gödör középső részében is észlelni lehetett.

Edényeket összeállítani ebből a rétegből sem lehetett. A fehér anyagból készült kerámia mennyisége csökkent: szögfej alakú fazékperemek, bordázott díszű oldaltöredékek, poharak, fedők darabjai, s egy vörös, sávos festéses palack néhány töredéke került elő mindösszesen.

Sárga és vörös anyagból készült korsók, kihajló peremű, vörös anyagú fazekak és fedők darabjai, valamint néhány osztrák fazék-, fedő- és korsótöredék alkotja még az edényanyag korábbi részét. Edényeken kívül vörös anyagú, pohár alakú kályhaszemek, és nagyméretű, szürke anyagú, tál alakú kályhaszemek töredékei is előkerültek.

A későbbi időszakot vörös anyagú, belső mázas kis lábas edény, szalagperemes, mázas fazék, mázas korsó, folyatott díszű, bevagdosott peremű tál, megvastagodott peremű tányér, kályhacsempe széltöredéke képviseli.

Ebben a rétegben állatcsont kevesebb volt, a kerámia mellett a gödör legfelső részén tégla és vas-salak került még elő.

A gödör legtetején török kori leletanyag volt, ám ez mind a betöltés, mind a leletanyag alapján egy később ráásott gödörként teljesen elkülöníthető volt.

IRODALOM

BERTALAN 2000	BERTALAN Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. BudRég 32. (2000), p. 181–209.
HOLL 1955	HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon (13–16. sz.). BudRég 16. (1955), p. 147–197.
HOLL 1963	HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai palotából. BudRég 20. (1963), p. 335–394.
HOLL 1974–75	HOLL, Imre: Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. MittArchInst 5. (1974–75), p. 129–150.
HUSZÁR 1979	HUSZÁR, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Bp., 1979.
KÁRPÁTI 2002	KÁRPÁTI Zoltán: Árpád-kori majorság Budaújlak területén. BudRég 35/2. (2002), p. 587–615.
KOCH 1994	KOCH, B.: Corpus Nummorum Austriacorum (CNA) Wien, 1994.
ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1976	ZOLNAY László – BOLDIZSÁR Péter: A budai Királyi Palota Északi Előudvarán végzett régészeti feltárás (1967–75) Árpád-kori kerámia leletei. BudRég 24/3–4. (1976), p. 173–175., 46–56. tábla.

ARPADENZEITLICHE GRUBEN IM SÜDWESTLICHEN TEIL DES ST. GEORG-PLATZES (SZENT GYÖRGY TÉR)

Im südwestlichen Teil des St. Georg-Platzes, an der nordwestlichen Ecke des Gebietes des ehemaligen Königlichen Stalls, neben der arpadenzeitlichen Stadtmauer sind zwei, sich nahe zueinander erstreckenden Felsgruben zum Vorschein gekommen. Aufgrund der zwischen denen geborgenen, senkrecht der Stadtmauer liegenden Grenzmauer gehörten die beiden Gruben zu getrennten Grundstücken, in ihrem Fundmaterial gab es keine Überdeckung. Aus beiden Gruben haben je ein mit Stein ausgelegter Kanal das Wasser abgeleitet, sie führten unter der Stadt weiter, dann zogen sich aus zwei Richtungen unterhalb der Grenzmauer.

Das Fundmaterial der nördlichen Grube ist einheitlich, abgesehen von einigen auf den oberen Teil gewaschenen späten Fragmenten sind sie auf die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts bzw. auf den Anfang des 14. Jahrhunderts datierbar. Der Großteil des Fundmaterials bilden Gefäße (Töpfe, Tassen, Schüssel, Schalen, Flaschen) aus weiß gebranntem Ton, außer diesen sind noch österreichische Töpferwaren (Töpfe, Krüge, Funseln, Deckel) und einige Glasfragmente zum Vorschein gekommen.

Die Einfüllung der südlichen Grube ist zusammengesetzter, sie kann auf drei Teile gegliedert werden. Ihr Unterteil ist im Fundmaterial ebenso einheitlich, wie der der nördlichen und sie stimmen auch im Alter überein.

Für diese Einfüllung ist weiße Keramik und österreichische Ware von großer Anzahl charakteristisch, der Großteil der Gefäße konnte zusammengestellt werden. Neben den Tongefäßen und Glasscherben ist aus dieser Schicht auch der Heller des Ottokars II. zum Vorschein gekommen. Die Alter und das Charakter des Fundmaterials der mittleren Schicht stimmen mit denen des unteren Teils überein, aber ihr Material ist fragmentarischer und es gibt auch keine Überdeckung. Münze wurde auch in diesem Teil gefunden: der Silberdenar des Königs Károly Róbert trägt zur Datierung bei. Der obere Teil der Grube ist gemischt, sein Fundmaterial kann auf die 14-17. Jahrhunderte gesetzt werden und besteht aus Fragmenten von Gefäßen und Ofenkacheln, sowie aus Ziegeln.

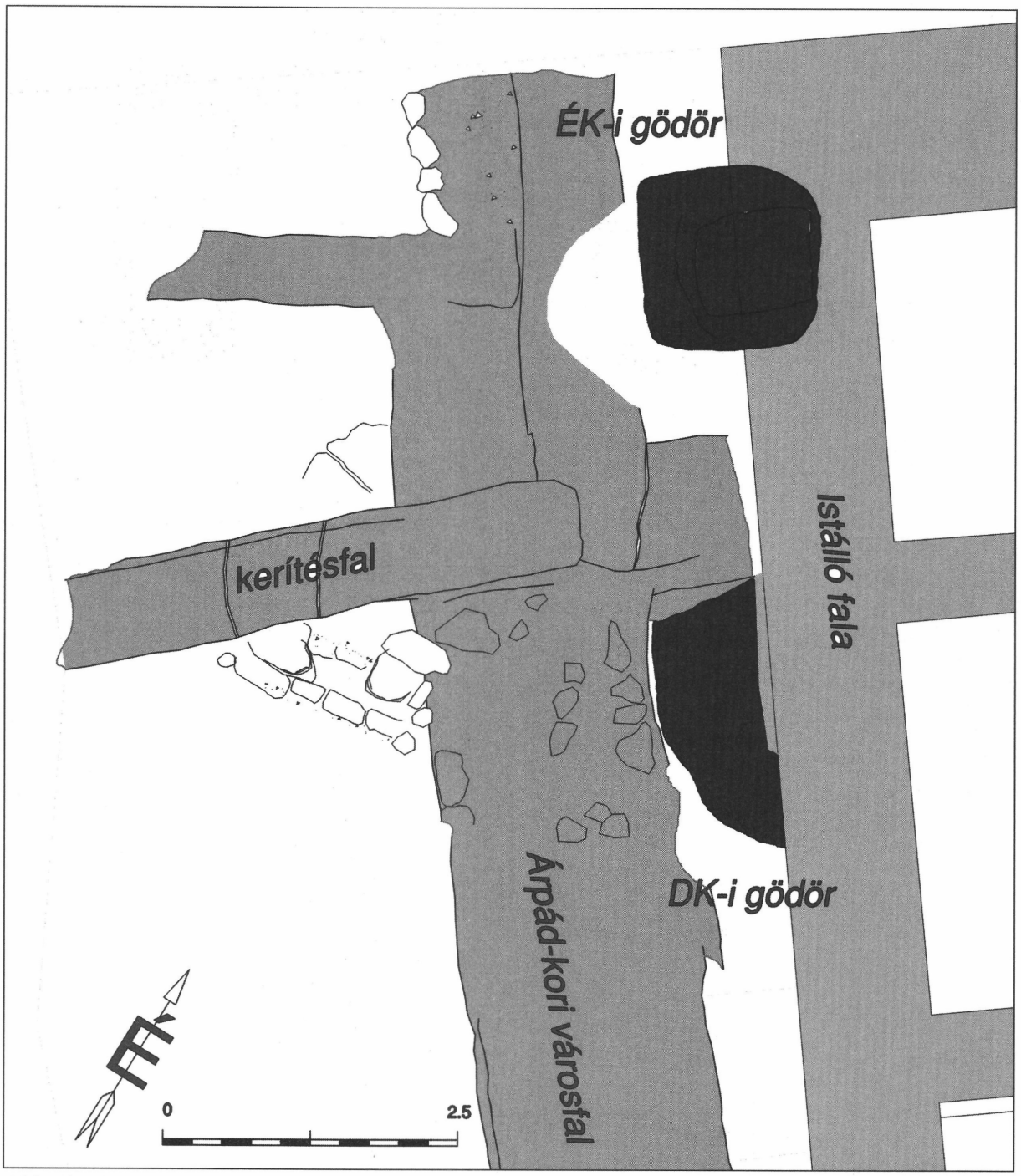

1. kép. Alaprajz

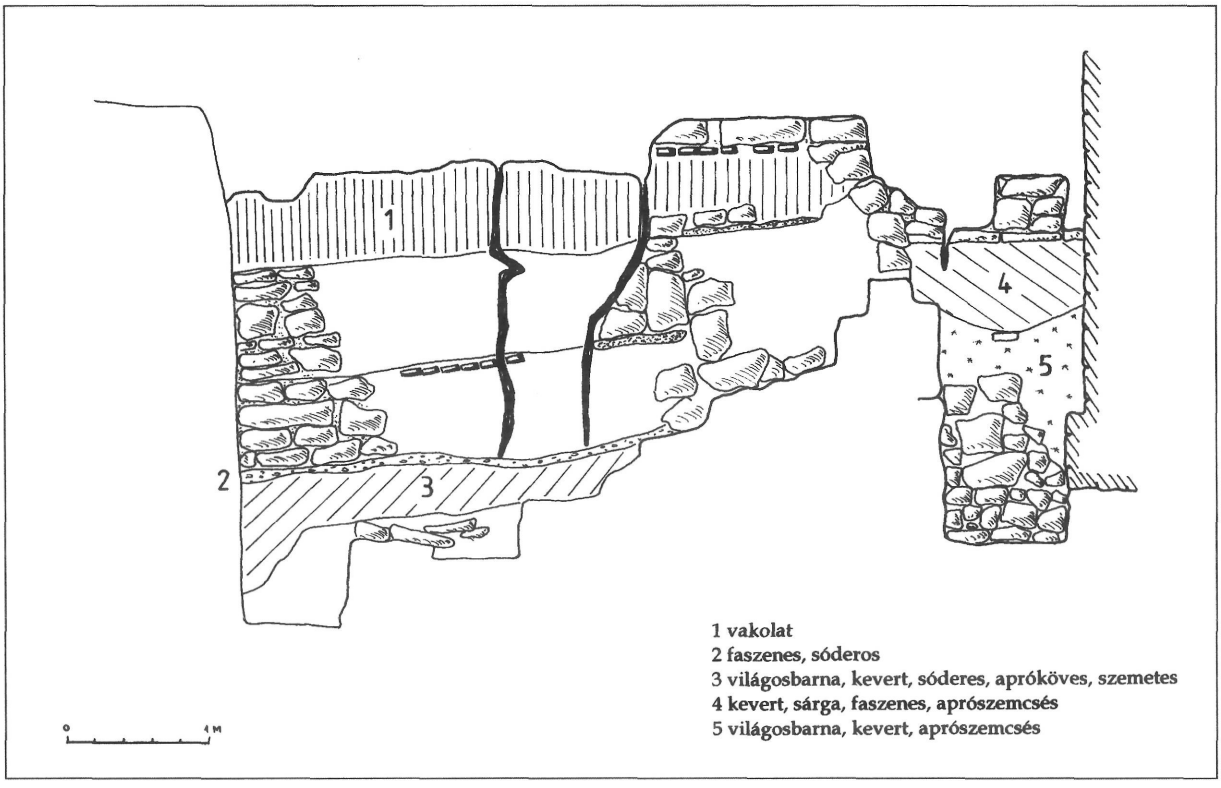

2. kép. A kerítésfal

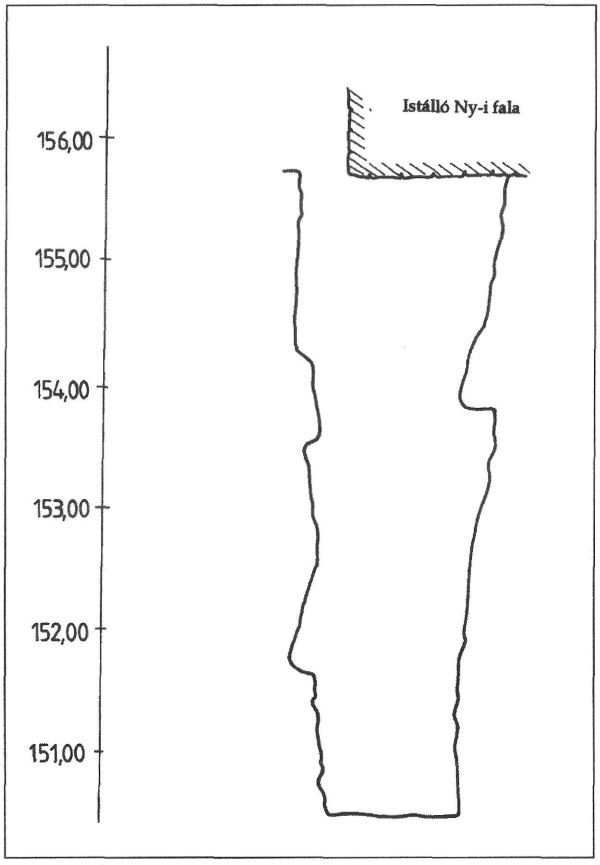

3. kép. Az ÉK-i gödör metszete

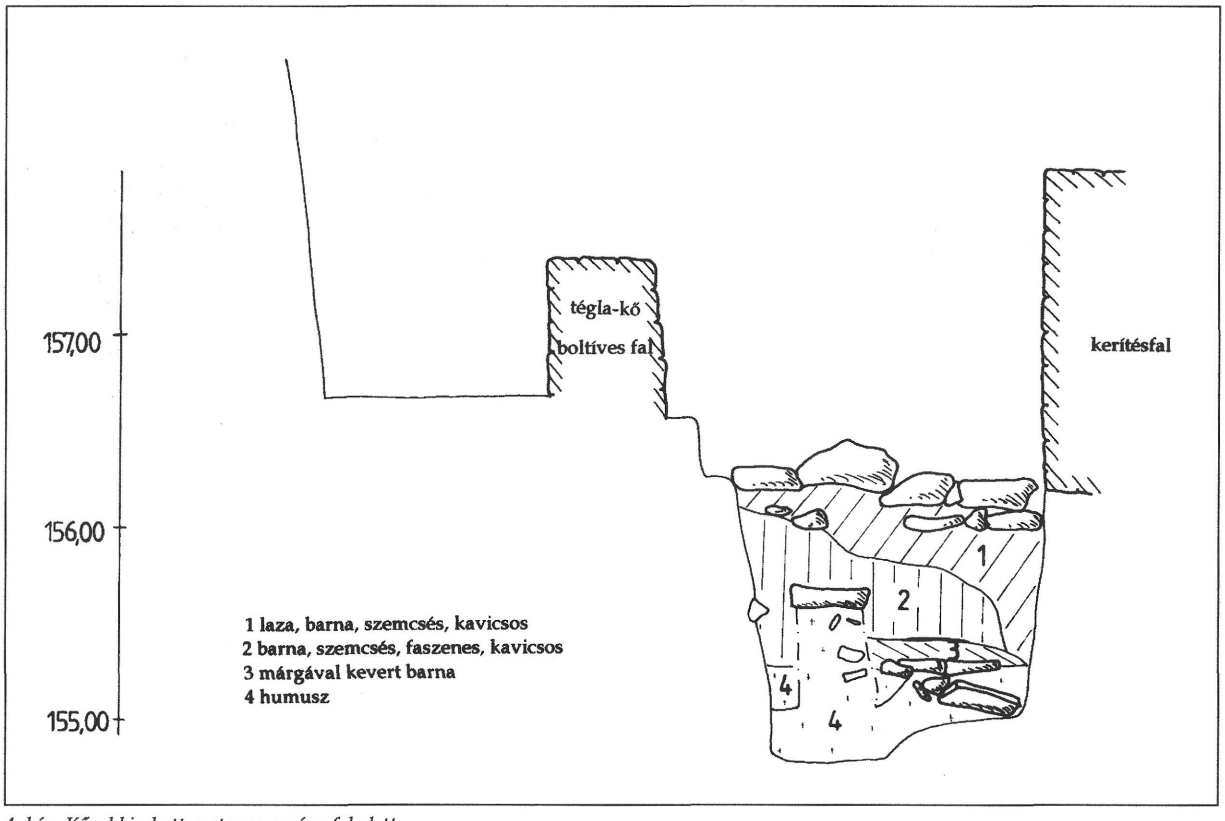

4. kép. Kővel kirakott csatorna a városfal alatt

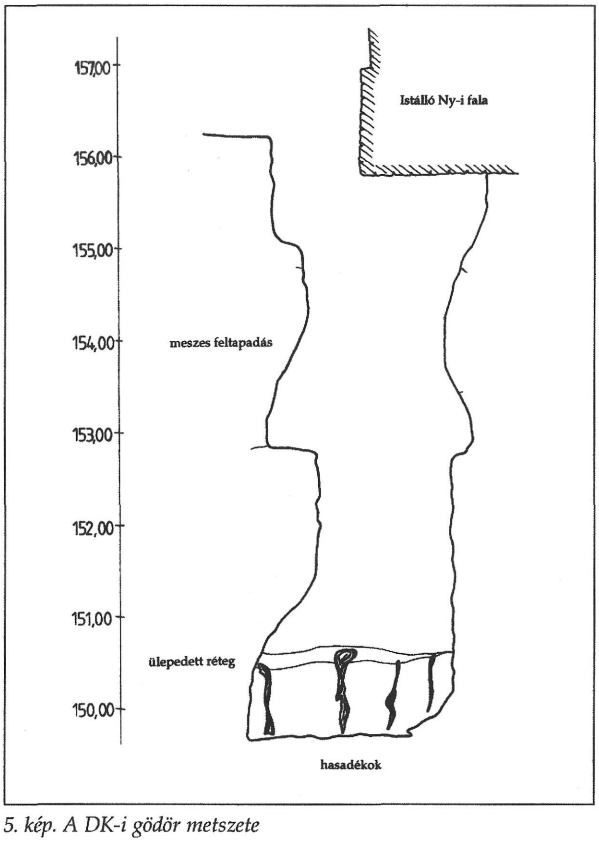

5. kép. A DK-i gödör metszete

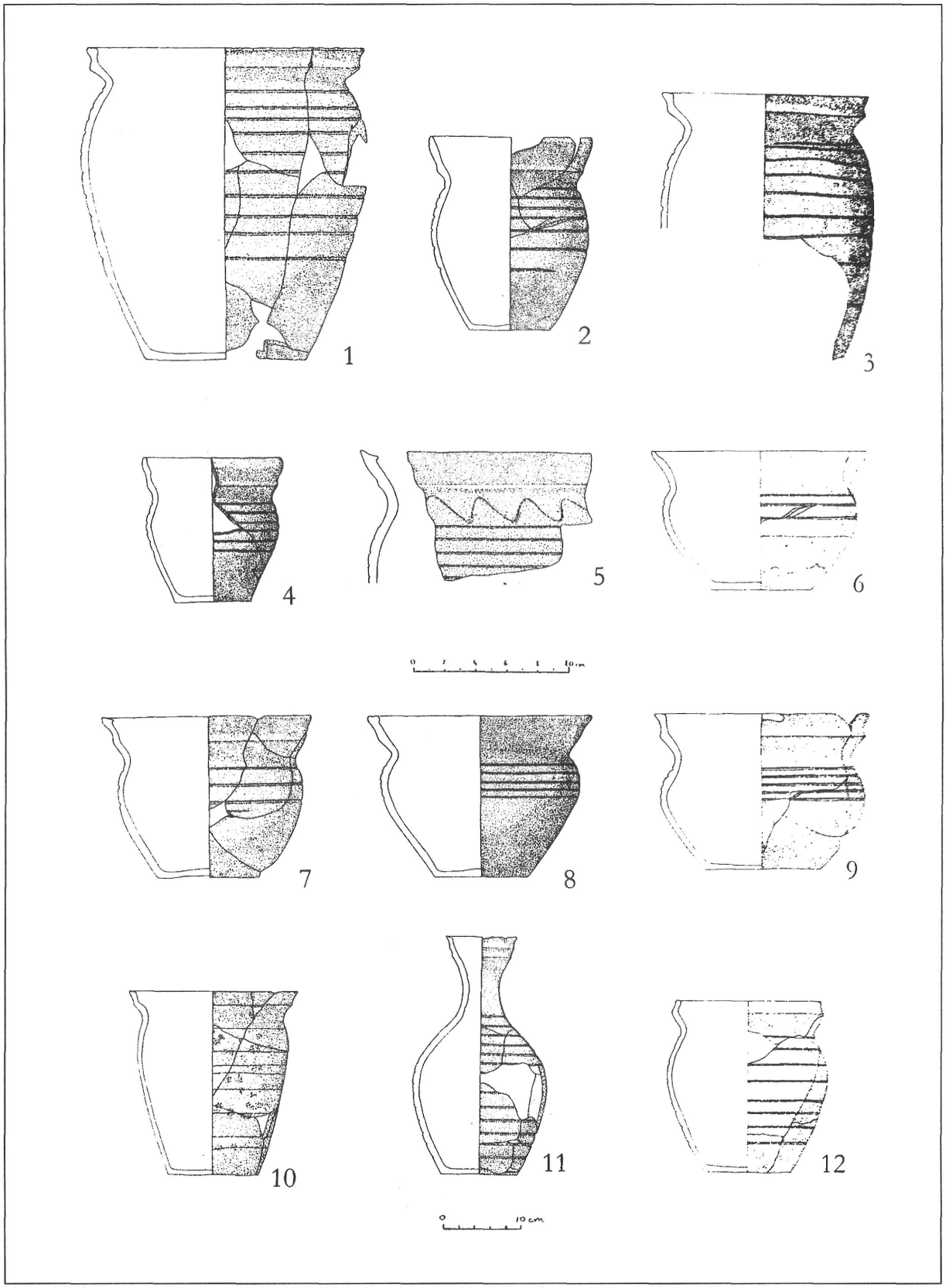

6. kép. Az ÉK-i gödör leletanyaga: fehér kerámia

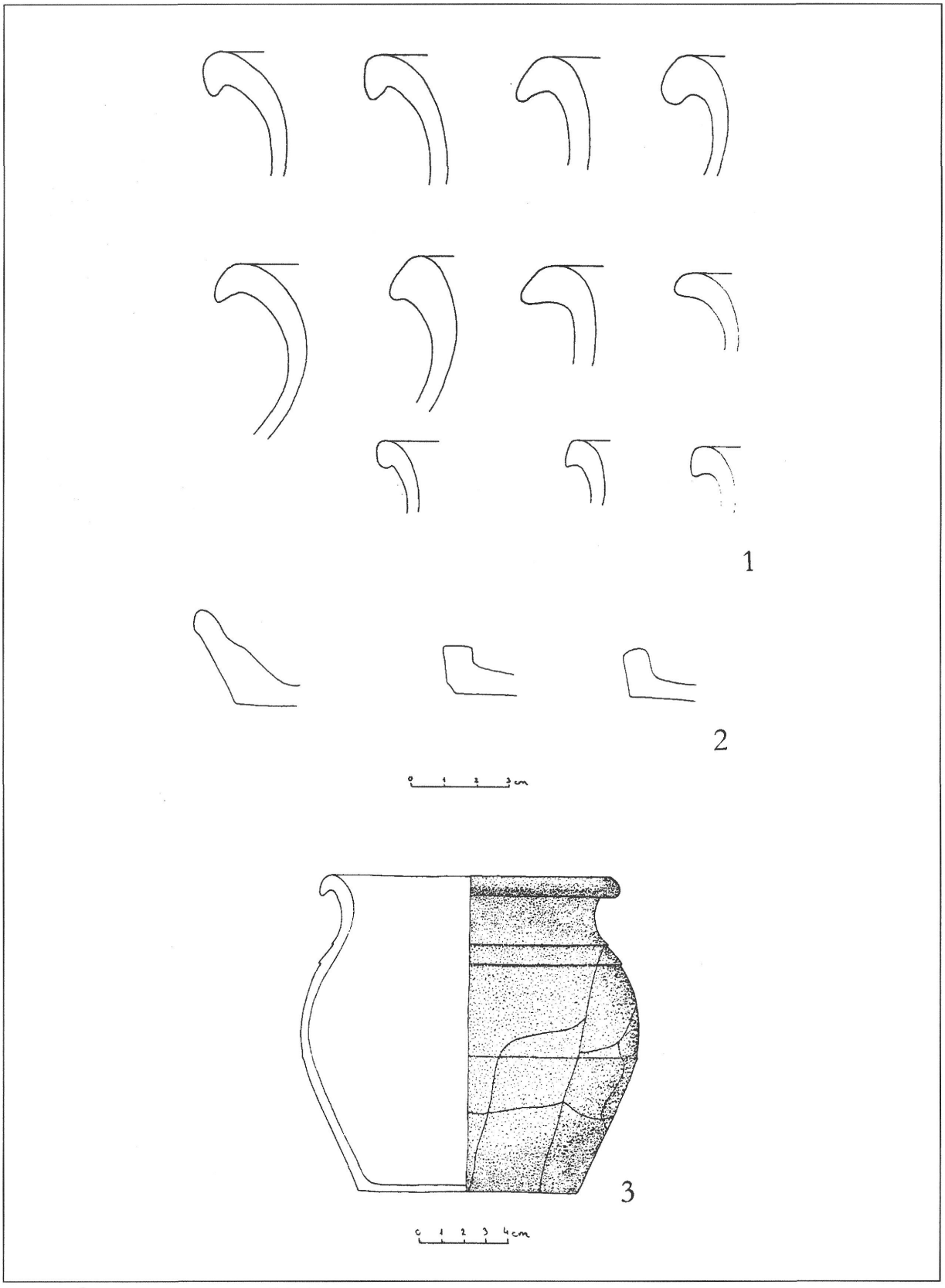

7. kép. Az ÉK-i gödör leletanyaga: osztrák kerámia

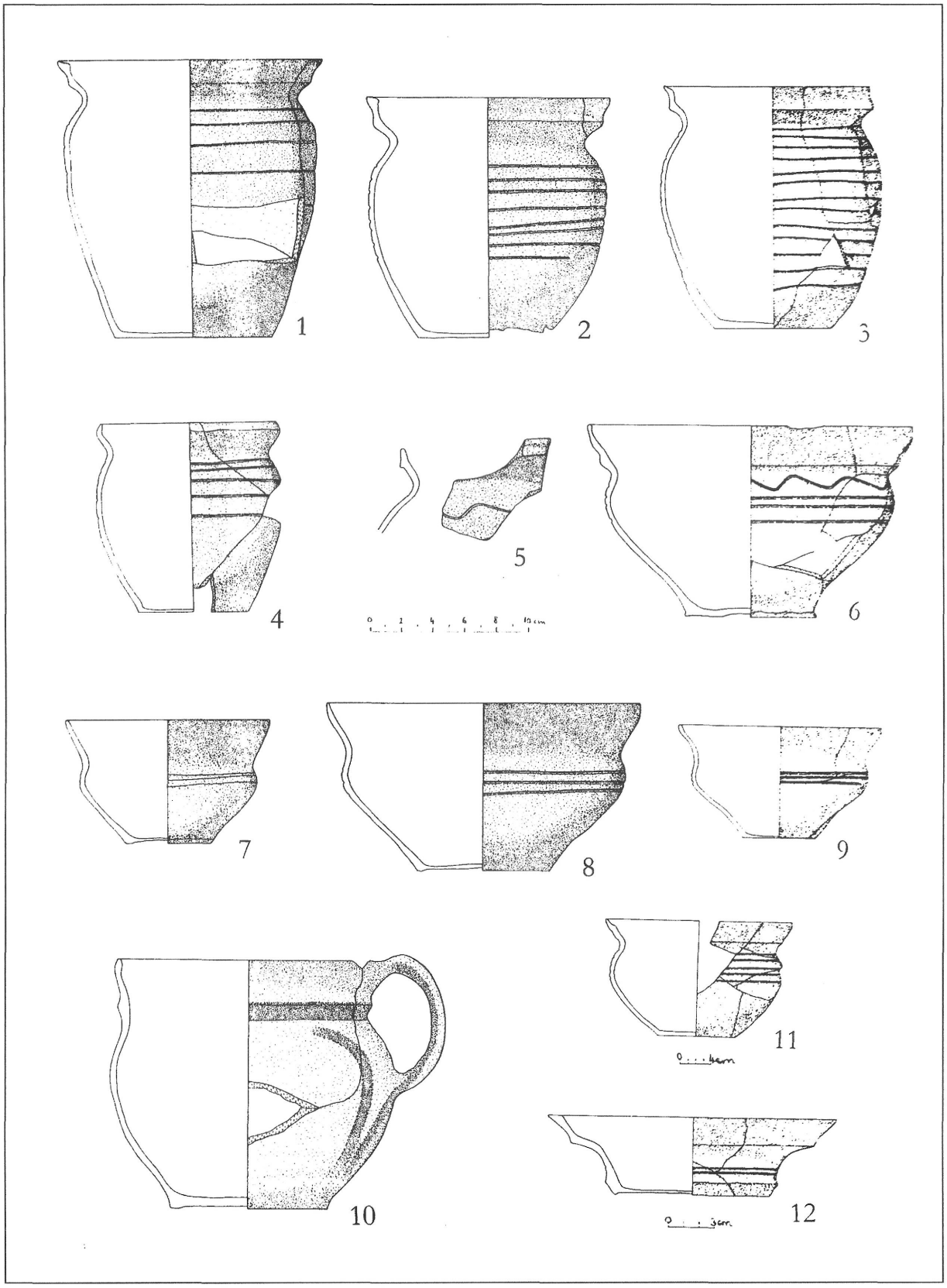

8. kép. A DK-i gödör alsó részének leletanyaga: fehér kerámia

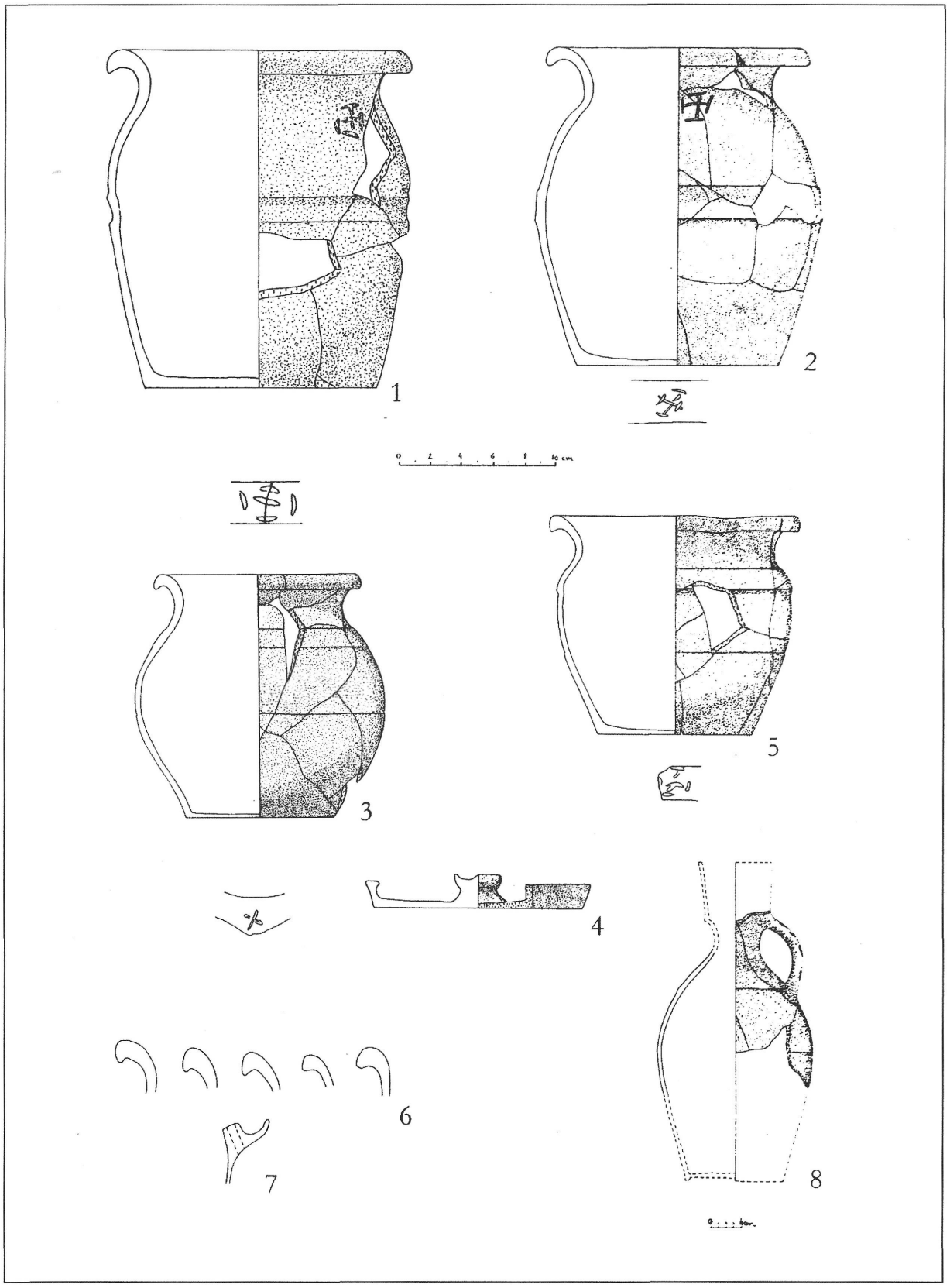

9. kép. A DK-i gödör alsó részének leletanyaga: osztrák kerámia

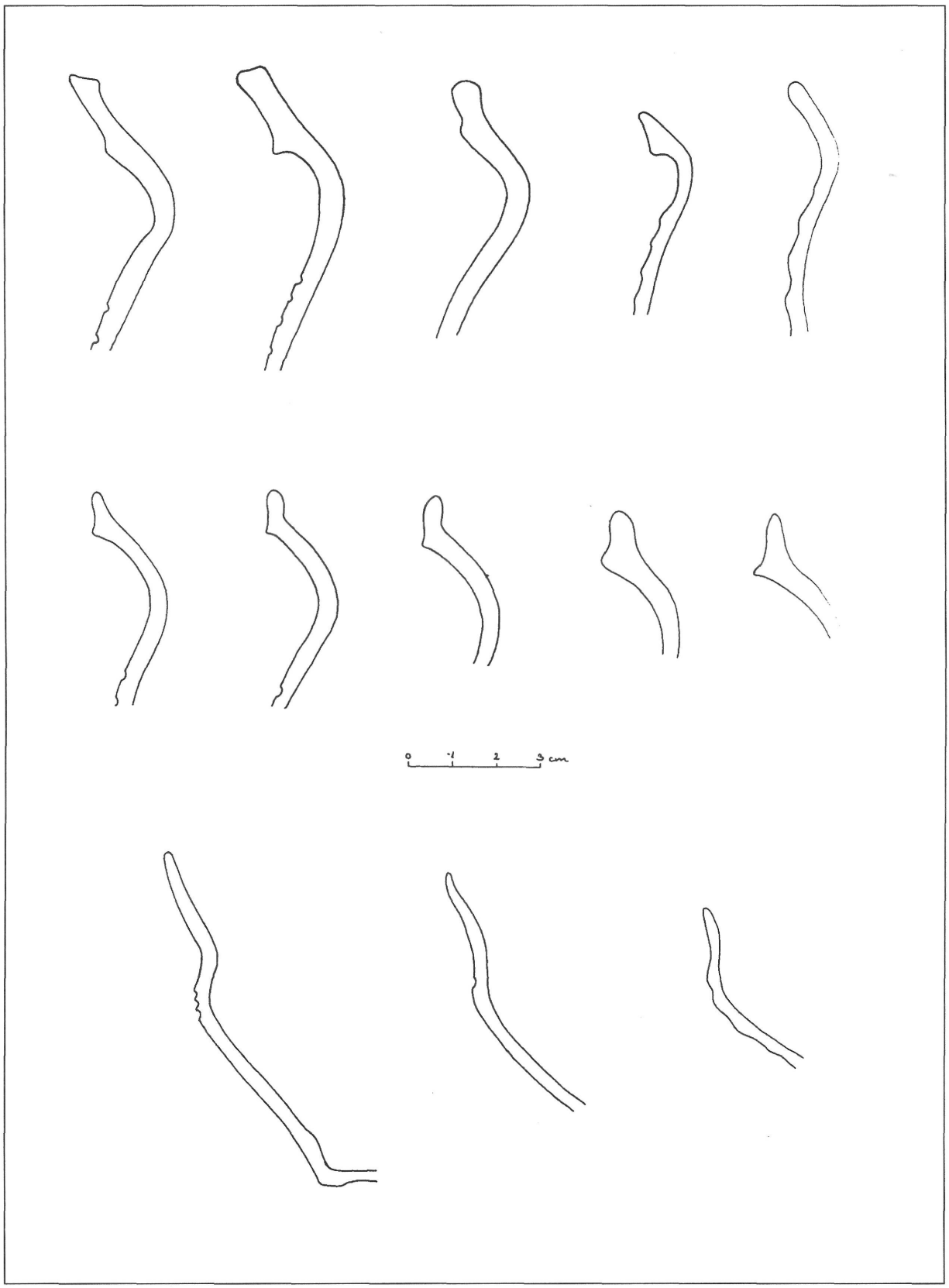

10. kép. A DK-i gödör középső részének leletanyaga

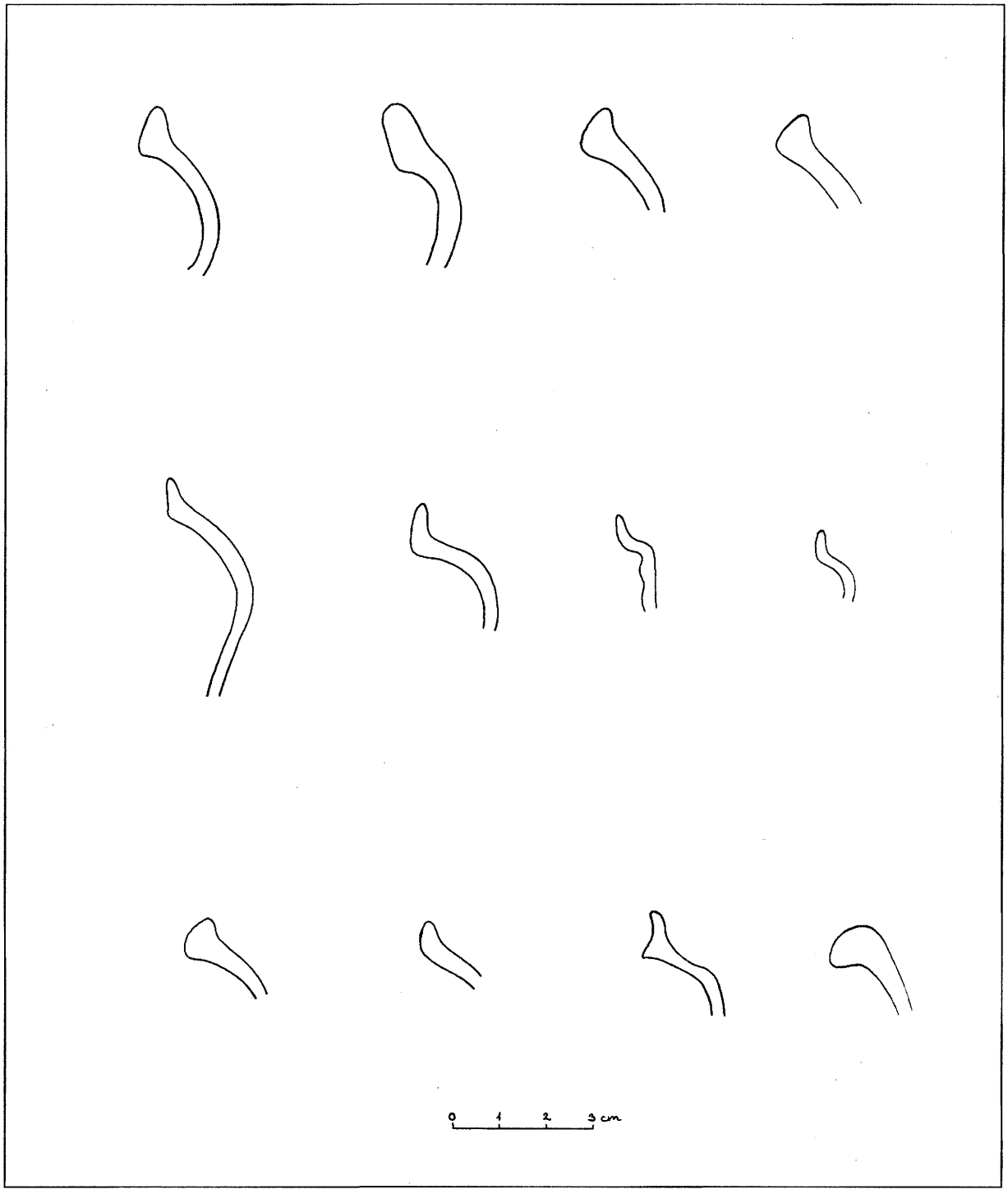

11. kép. A DK-i gödör felső részének leletanyaga

CSIPPÁN PÉTER

13-14. SZÁZADI ÁLLATCSONTLELETEK A BUDAI SZT. GYÖRGY TÉR DÉLNYUGATI RÉSZÉRŐL

Dolgozatom témája az egykori Királyi Istálló területén folyt ásatás során feltárt Árpád-kori objektumok közül, két különböző, egymással szomszédos telken előkerült gödör állatcsontanyagának elemzése. A leletanyag teljes értékelését az tette lehetővé, hogy a gödrök kerámiaanyaga mellett,[1] az előkerült *1512 db* állatcsont is rendelkezésünkre állt.[2] Az Árpád-kori zsidónegyed pontos kiterjedését eddig nem tudták tisztázni a kutatások, így elképzelhetőnek tűnt, hogy a feltárt gödrök területe is beletartozott. Bár az objektumok leletanyaga a 13. század második felére és a 14. század elejére volt keltezhető, betöltésükből azonban egyértelműen a zsidó lakossághoz köthető lelet nem került elő. Így a régészet részéről igény mutatkozott az archeozoológiai értékelésre is. Az állatcsontanyag vizsgálata, tekintetbe véve a zsidó vallás húsfogyasztásra vonatkozó tilalmait, információval szolgálhat a két egymással szomszédos telek egykori lakosságának etnikai hovatartozásáról. Ezen elképzelést az is alátámasztja, hogy a vizsgált gödröktől É-ra eső közeli telken feltárt kút leletanyagából, az egykori zsidó lakossághoz köthető leletek kerültek elő,[3] valamint a korabeli lakosok húsfogyasztásra vonatkozó vallási előírásai is megmutatkoztak a Daróczi-Szabó László által feldolgozott állatcsontanyagban.[4]

A LELETANYAGBAN TALÁLT HÁZIÁLLAT FAJOK

Mindkét gödör csontanyagában, a legtöbb régészeti korszakra jellemzően, legnagyobb töredékszámmal a szarvasmarha fordult elő[5]. Ezt talán a szarvasmarha sokoldalú hasznosítási lehetőségei (tej / hús / igaerő / nyersanyag - szaru) magyarázzák. A feldolgozott leletanyagban általában az állat húsban gazdag részei voltak megtalálhatóak, de a koponya és más húsban szegényebb testtájak csontjai is előkerültek.

Az Árpád-kori városi állattartásra jellemző, hogy a sertés számához képest jelentősen kevesebb kiskérődző, (juh/kecske) fordul elő.[6] Ez a jelenség, amely mindkét leletanyagban jól mutatkozik egyaránt magyarázható a betelepített nyugati hospes lakosság hagyományos étkezési szokásaival, valamint azzal, hogy a sertést kis helyigénye is alkalmassá tette arra, hogy a városok falain belül tartsák. Ezt megerősítendő, hogy a sertéscsontok között több esetben egészen fiatal állat csontjai is fellelhetőek voltak, ami szintén a helyben tartásra utalhat.

Ugyancsak a korszak városi állattartásának jellemzőire mutat rá a leletanyagban talált nagyszámú baromficsont, melyek a házimadarak fogyasztásának városi jelentőségét bizonyítják. Az állatokat szaporaságuk és igénytelenségük ideálissá teszi a városi tartásra. Ezzel szemben az Árpád-kori falusi településeken a baromfitartás általában csak kevéssé, vagy egyáltalán nem fordul elő.[7]

A nagy töredékszám ellenére a DK-i gödörben talált kutyacsontok többsége egyetlen egyedből származik. Ennek az állatnak majdnem a teljes váza megtalálható volt, valamint ezen az egyeden voltak megfigyelhetőek a tuberculosis (lásd később) jelei.

Szintén a városi kutyák jelenlétéhez köthető jónéhány, különböző csontokon megfigyelhető rágásnyom, valamint a leletanyagban talált számos *coprolit* is.

[1] Tóth Anikónak ezúton szeretném megköszönni a sok segítséget

[2] Magyar Károlynak az ásatás vezetőjének, és Kovács Esternek a BTM Középkori Raktára vezetőjének, ezúton szeretném megköszönni a feldolgozás lehetőségét és a sok segítséget.

[3] B. Nyékhelyi Dorottya ásatása.

[4] DARÓCZI-SZABÓ 2002.

[5] BARTOSIEWICZ 1996. 183.

[6] BÖKÖNYI 1968. 292.

[7] BÖKÖNYI 1968. 292.

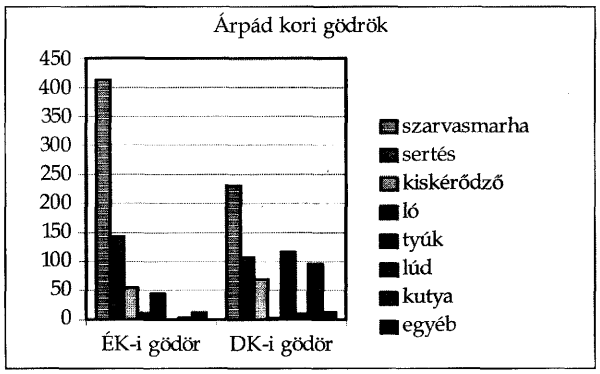

Amint azt a grafikon is igazolja, a két gödör csontanyaga, a DK-i gödörben talált nagyszámú kutyacsonttól eltekintve, lényegében hasonló. Bár a darabszámok nem azonosak, megállapítható, hogy mindkét gödör az Árpád-kori városi húsfogyasztási szokásokat tükrözi.
(Természetesen a szélsőséges esetek, mint például a kutya- vagy macskacsontok, nem az állat elfogyasztására utalnak.)

Az ÉK-i gödör faunalistája:

ÁLLATFAJ	TÖREDÉKSZÁM (DB)	%
szarvasmarha *(Bos taurus L.)*	413	59,68
sertés *(Sus scrofa dom. L.)*	143	20,66
kecske *(Capra hircus)* juh *(Ovis aries L.)*	55	7,95
ló *(Equus caballus L.)*	11	1,59
kutya *(Canis familiaris L.)*	3	0,43
macska *(Felis domestica Briss.)*	10	1,45
házi tyúk *(Gallus domesticus L.)*	45	6,50
házi lúd *(Anser domesticus L.)*	1	0,14
HÁZIÁLLATOK ÖSSZESEN:	681	
őz *(Capreolus capreolus L.)*	1	0,14
hal *(Pisces sp.)*	6	0,87
rovarevő *kisemlős* *(Insectivora sp.)*	1	0,14
kisméretű szárnyas *(Aves sp.)*	3	0,43
VADÁLLATOK ÖSSZESEN:	11	
beazonosított töredék	692	100,0
nem beazonosítható töredék	102	
MINDÖSSZESEN:	794	

A DK-i gödör faunalistája

ÁLLATFAJ	TÖREDÉKSZÁM (DB)	%
szarvasmarha *(Bos taurus L.)*	230	35,82
sertés *(Sus scrofa dom. L.)*	107	16,66
kecske *(Capra hircus L.)* juh *(Ovis aries L.)*	69	10,74
ló *(Equus caballus L.)*	3	0,46
kutya *(Canis familiaris L.)*	95	14,79
macska *(Felis domestica Briss.)*	3	0,46
házi tyúk *(Gallus domesticus L.)*	116	18,06
házi lúd *(Anser domesticus L.)*	10	1,55
HÁZIÁLLATOK ÖSSZESEN:	633	
nyúl *(Lepus europaeus Pall.)*	1	0,15
hal *(Pisces sp.)*	6	0,93
patkány *(Rattus sp.)*	1	0,15
kisméretű szárnyas *(Aves sp.)*	2	0,31
VADÁLLATOK ÖSSZESEN:	10	
beazonosított töredék	642	100
nem beazonosítható töredék	75	
MINDÖSSZESEN:	718	

EGYÉB ÁLLATFAJOK

A fentieken kívül mindenképp megemlítendő a leletanyagokban talált kismennyiségű, halmaradvány. A két gödör együttes leletanyagában összesen 12 db halcsont található, melyek pontyból *(Cyprinus carpio L.)*, harcsából *(Silurus glanis L.)*[8] és csukából *(Esox lucius L.)*[9] származnak. A csontok kis száma ellenére jelentős mert, meglétük egyértelműen ezen halak fogyasztását igazolja. A halcsontok azonban méretüknél és minőségüknél fogva jobban ki vannak téve tafonómiai veszteségeknek, így nem reprezentálhatják teljes egészében a korabeli halfogyasztás mértékét!

A leletanyagban viszonylag kevés vadcsont található. A két gödörből összesen egyetlen őz *(Capreolus capreolus L.)* lapocka töredéke, egy kisméretű, valószínűleg vadászott szárnyas hosszúcsontjai, egy nyúl *(Lepus europaeus L.)* majdnem teljes lapockája, valamint egy patkány *(Rattus sp.)* medencéje, és egy rovarevő kisemlős *(Insectivora sp.)* talán sün állkapcsa került elő.

[8] TAKÁCS 1992 .309.
[9] TAKÁCS 1992. 310.

FELDOLGOZÁSRA, MEGMUNKÁLÁSRA UTALÓ JELEK

Számos állatcsonton a korabeli feldolgozásra utaló, vágás, vagy hasításnyomok voltak felismerhetőek. Ezek feldolgozásra utaló fontos információkat tartalmazhat, hiszen egy városi településen, a háztartás hulladékában nagy valószínűséggel nem találkozhatunk teljes vázakkal. A mészárosoktól, akik az állat elsődleges darabolását végezték[10], aligha került a teljes állat a háztartásba. Az előkerült leletanyag csak a háztartáson belüli, ténylegesen elfogyasztott haszonállatokat és nem a teljes állatállományt tükrözi.[11]

Megmunkálásra utaló jelek egyedül egy, a DK-i gödörből előkerült szarulemezen találhatóak, melyet a szarvcsapról eltávolítva kinyújtottak, majd vélhetően valamilyen borításként használtak. Ezt bizonyítja a szarulapon látható, a felerősítésre szolgáló, apró fúrt lyuk is. (*1. kép*)

PATHOLÓGIÁS ELVÁLTOZÁSOK A LELETANYAGOKBAN

A DK-i gödör anyagában megtalált, ~ 40 cm marmagasságú kutya *(Canis familiaris L.)*, majdnem teljes váza, a tuberculosis csontokon megfigyelhető jeleit mutatta.[12] (*2–3. kép*) A 2. és 3. számú képeken látható kutya több csigolyáján és bordáján észlelhetőek a tuberculosis tünetei. A csigolyákon megfigyelhető szivacsosodás, illetve torzulás a tuberculosis okozta elváltozásnak tekinthető. Szintén erre utal a bordákon mutatkozó gümők kialakulása is. Mivel városban élt állatról van szó, elképzelhető, hogy emberi gümőkórral *(Mycobacterium tuberculosis)* fertőződhetett az egyed. Húsevőkben a M. tuberculosis fertőzés általában generális folyamat, ezért a csontokra is kiterjedhetett.[13]

Ezenkívül gyógyult törések voltak megfigyelhetőek néhány állat hosszúcsontján. Talán a legérdekesebb, az a callussal és diszlokációval gyógyult törés (*4.kép*),[14] amely egy, az ÉK-i gödörből előkerült macska *(Felis domestica Briss.)* combcsontjának distalis részén észlelhető. Az állat végtagja ezáltal megrövidült, így valószínűleg sántított. Azonban a gyógyulás mindenképp a trauma túlélését bizonyítja.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Királyi Istálló területén végzett ásatások során több Árpád-kori objektum került feltárásra. Ezek közül két, egymással szomszédos telken elhelyezkedő gödör állatcsontanyagát vizsgáltam. Összesen 1512 db csonttöredék került feldolgozásra. Mivel a korai zsidónegyed határait pontosan nem ismerjük, elképzelhetőnek tűnt, hogy a feltárt gödrök területe is beletartozott. Felmerült a kérdés, hogy meg lehete állapítani a telkek tulajdonosainak vallási hovatartozását, a gödrökben talált állatcsontok alapján.

A két gödör állatcsontanyagában mindkét esetben legnagyobb töredékszámmal a szarvasmarha *(Bos Taurus L.)* fordult elő. Emellett a sertés *(Sus scrofa dom. L.)* a kiskérődzők, valamint a házimadarak fogyasztása is jelentős volt. A csonttöredékek között kevés számú hal és vadállat maradvány is megfigyelhető volt.

A csontanyag értékelése során több, a korabeli feldolgozásra, megmunkálásra utaló darabolásnyom, valamint néhány pathológiás elváltozás is megfigyelhető volt. Legkiemelkedőbb ezek közül egy kutya *(Canis familiaris L.)* bordáin és csigolyáin megfigyelhető elváltozás, amelyek az állat Tuberculosis fertőzését bizonyítják.

Összegzésképpen megállapítható, hogy mindkét gödör állatcsontanyaga az Árpád-korra általánosan jellemző, városi állattartás képét mutatja. A sertéscsontok nagy száma arra utal, hogy a leletanyag a zsidó vallás húsfogyasztási tilalmával nem hozható kapcsolatba. Ezért az az elképzelés miszerint a gödrök a zsidó lakossághoz köthetőek lennének, az archeozoológiai feldolgozás alapján kizárható.

[10] BARTOSIEWICZ László: A középkori város állatai (egyetemi előadás-jegyzet)

[11] VÖRÖS 1988. 255.

[12] BAKER–BROTHWELL 1980. 77.

[13] VARGA–TUBOLY–MÉSZÁROS 1999. 33.

[14] TASNÁDI-KUBACSKA 1960. 93.

IRODALOMJEGYZÉK

BARTOSIEWICZ 1996 — BARTOSIEWICZ László: Közép- és törökkori állatmaradványok Segesdről. SMK 12. (1996), p. 183-222.

BAKER-BROTHWELL 1980 — BAKER, J .- BROTHWELL, D.: Animal diseases in archeology. London, 1980.

BÖKÖNYI 1968 — BÖKÖNYI Sándor: Az állattartás fejlődése Közép- és Kelet-Európában. Agrártörténeti Szemle 10. (1968), p. 277-342.

DARÓCZI-SZABÓ 2002 — DARÓCZI-SZABÓ László: Animal bones as indicators of kosher food refuse from 14th century AD Buda, Hungary. In: Behaviour Behind Bones. Durham, 2002. p. 252-261.

TASNÁDI KUBACSKA 1960 — TASNÁDI KUBACSKA András: Paleopathologia; az ősállatok patológiája. Bp., 1960.

TAKÁCS 1992 — TAKÁCS István: Fish remains from the early Neolithic site of Endrőd 119; In: Cultural and landscape changes in South-East Hungary. Ed.: Bökönyi Sándor, Bp., 1992, 300-311.o.

VÖRÖS 1988 — VÖRÖS István: Egy XV. századi ház állatcsontleletei Vácott. ArchÉrt 113. (1988), p. 255-256.

VÖRÖS 1992 — VÖRÖS István: Egy 15. századi budavári ház állatcsont leletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. CommArchHung 1992., p. 227-239.

VARGA-TUBOLY-MÉSZÁROS 1999 — VARGA János - TUBOLY Sándor - MÉSZÁROS János: A háziállatok fertőző betegségei (Állatorvosi járványtan 2). Bp., 1999.

TIERKNOCHENFUNDE DES 13-14. JAHRHUNDERTS AUS DEM SÜDWESTLICHEN TEIL DES SZENT GYÖRGY-PLATZES IN BUDA

Während der auf dem Gebiet des Königlichen Stalls durchgeführten Ausgrabung sind mehrere arpadenzeitliche Objekte geborgen worden. Davon wurde das Tierknochenmaterial von zwei, auf benachbarten Grundstücken liegenden Gruben untersucht. Insgesamt 1512 Stücke von Knochenfragmenten wurden bearbeitet. Weil die Grenzen des frühen Judenviertels nicht genau bekannt sind, schien es vorstellbar, dass das Gebiet der freigelegten Gruben ebenfalls hineingehörte. Auch jene Frage hat sich gestellt, ob die Religionszugehörigkeit der Grundstücksinhaber aufgrund der in den Gruben gefundenen Tierknochen bestimmt werden kann.

Im Tierknochenmaterial der beiden Gruben kam das Rindvieh (Bos Taurus L.) in allen zwei Fällen in größter Fragmentanzahl vor. Dabei war die Verzehrung des Hausschweins (Sus scrofa dom. L.), der Kleinwiederkäuer sowie der Geflügel bedeutend. Unter den Knochenfragmenten waren die Reste von Fischen und Wildtieren von kleiner Anzahl ebenfalls zu beobachten.

Während der Bewertung des Knochenmaterials waren auf damalige Bearbeitung und Zurichtung hindeutende Zerkleinerungsspuren sowie einige pathologische Veränderungen auch zu beobachten. Am meisten beachtlich davon sind die an den Rippen und an den Wirbeln eines Hundes (Canis familiaris L.) sichtbaren Veränderungen, die auf die Tuberculosis-Infektion des Tieres hindeuten.

Als Zusammenfassung kann festgestellt werden, dass das Tierknochenmaterial aller zwei Gruben auf die Arpadenzeit allgemein charakteristisch ist. Die große Anzahl von Schweineknochen deutet darauf hin, dass das Fundmaterial mit dem Fleischverbrauchsverbot der jüdischen Religion nicht in Zusammenhang gebracht werden kann. Deshalb kann jene Vorstellung, dass die Gruben mit der jüdischen Bevölkerung zu verbinden sind, aufgrund der archeozoologischen Bearbeitung ausgeschlossen werden.

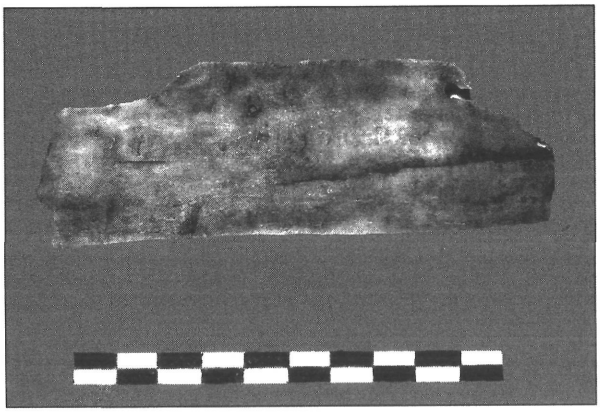

1. kép. Megmunkált szarulemez töredéke.

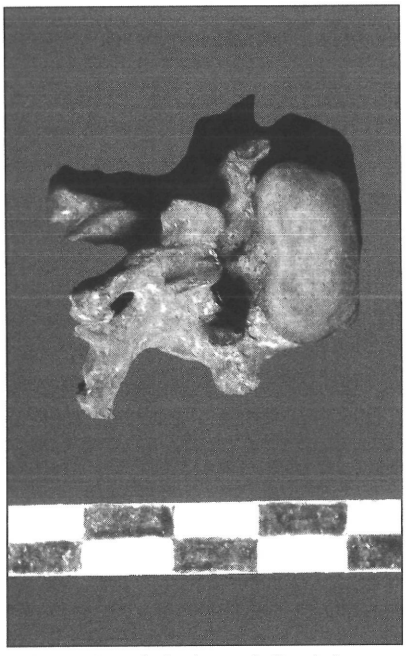

2. kép. Tuberculosis okozta elváltozás kutya (Canis familiaris L.) csigolyáján.

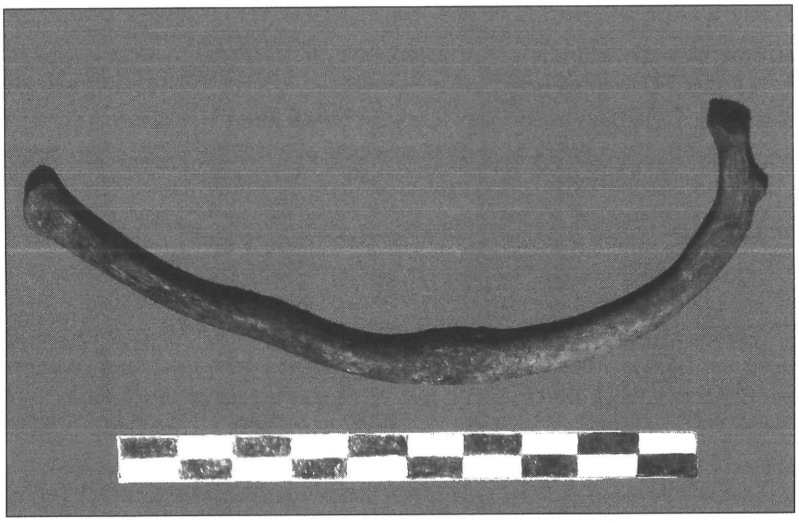

3. kép. Tuberculosis okozta elváltozás kutya (Canis familiaris L.) bordáján.

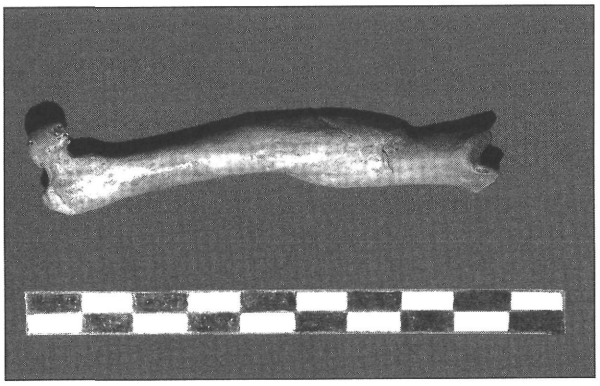

4. kép. Diszlokációval gyógyult törés macska (Felis domestica Briss.) combcsontján.

VÉGH ANDRÁS

MATRAKCSI NÁSZUH BUDA ÁBRÁZOLÁSA

Ha a történelem iránt érdeklődő olvasó, vagy a kutató szakember a törökkori Buda látképét szeretné maga elé idézni szerencsés helyzetben van, hiszen rengeteg ábrázolás között válogathat, csupán a képek leíró katalógusai is vastag köteteket töltenek meg. A bőség magyarázata egyszerű: sajnos nem a város fekvésének szépségei keltették fel a rajzolók érdeklődését, hanem az egymást követő háborús események, amelyekben nyugatról és keletről egyaránt távoli országok fiai vettek részt és amelyekről hírt adni fontos volt nemcsak írásban, hanem képeken is. A sok látkép mégsem tévesztheti meg a múltat megidézni vágyó kutatót és érdeklődőt, hiteles ábrázolást ugyanis igen keveset találhatunk a szorgalmasan összegyűjtött rajzok között. A törökkori Budára csak az ostromló seregekkel jutottak el rajzolni tudó emberek (többnyire hadmérnökök), és alkotásaik sorsa bizonyosan vegyes volt. Egyesek elvesztek, mások a korabeli sokszorosító ipar révén megőrződtek, ám számos esetben sorozatos új kiadások, átrajzolások miatt a felismerhetlenségig eltorzultak.

A kevés hiteles látkép tehát nagy kincs. Különösen abban az esetben, ha a törökkor elejéről származik, abból az időszakból, amikor a város képén még nem hagyott maradandó nyomott az ostromok pusztítása, illetve a törökök építő tevékenysége, amely karcsú minarettekkel, kupolás dzsámikkal és fürdőkkel alakította át a település látványát. Ezeken a képeken még megpillanthatjuk a végnapjait élő középkori királyi székvárost végzetes átalakulásának kezdetén. Budapest régi látképeit bemutató katalógus négy ilyen ábrázolást ismer. Az első, a legrégebbi, még a törökkor előtt keletkezett, a Schedel-féle Világkrónikában megjelent fametszet (kiadási éve: 1493).[1] *(2. kép)* A török Buda születésének idején készült a másik három, Erhard Schön fametszete, amely az 1541-es ostromot ábrázolja,[2] Virgil Solis 1542-ben készült fametszetének részlete,[3] végül Enea Vico részleteiben meglehetősen pontatlan, de topográfiai információi miatt jelentős, ugyancsak 1542-ben keletkezett metszete.[4] *(3. kép)* Három német (mind nürnbergi) és egy olasz nyomtatvány. És a törökök? Nem állt rendelkezésükre Üngürüsz királyának elfoglalt székvárosáról hiteles ábrázolás? A magyar történelem oszmán-török történeti ábrázolásait összegyűjtő Fehér Géza könyveibe tekintve találhatunk ugyan Budát bemutató illusztrációkat, ám ezek csupán sematikus várábrázolások a hitelesség minden igénye nélkül.[5] Vagy mégsem egészen?

Amikor Fehér Géza kandidátusi értekezését a fenti témában vitára bocsátotta, egyik opponense jeles köszöntöttünk, Gerő Győző volt.[6] A disszertációval szemben tulajdonképpen egyetlen kritikai észrevételt fogalmazott meg: szerinte a munkában összegyűjtött rengeteg ábrázolás közül egyet tévesen határozott meg a szerző. Ez a felirat nélküli kép Matrakcsi Názuh Szülejmánnáme című történeti munkájának Isztambulban őrzött kéziratában található. Fehér Géza szerint Esztergom és Párkány ábrázolása, vele ellentétben Gerő Győző Budát és Pestet ismerte fel a képen.[7] Részletes érvelése, amely a jellegzetes topográfiai elemek egyezését

[1] RÓZSA 1963. Kat. 86.; RÓZSA 1995. 5–6.kép.; RÓZSA 1999. Kat. 118., 16.kép. Megjegyzendő, hogy míg a Schedel-féle látképen a királyi palota ábrázolása hitelesnek bizonyult, a város képét mai napig nem sikerült megnyugtatóan értelmezni.

[2] RÓZSA 1963. Kat. 1.; RÓZSA 1995. 1–2.kép.; RÓZSA 1999. Kat. 1., 18.kép.

[3] RÓZSA 1963. Kat. 236.; RÓZSA 1999. Kat. 378.

[4] RÓZSA 1963. Kat. 72.; RÓZSA 1995. 3. kép.; RÓZSA 1999. Kat. 100., 19.kép.

[5] FEHÉR 1975a. 29., 7.kép.; FEHÉR 1975b. 29., Fig. 7.; FEHÉR 1976. 29., Abb. 7.; FEHÉR 1978. 29., Fig. 7.; FEHÉR 1980. 29., Fig.; FEHÉR 1982. 51–54, 92., 234.j., 50. kép.

[6] Fehér Géza: A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai című kandidátusi értekezéséről. Művészettörténeti Értesítő 28 (1979) Gerő Győző opponensi véleménye. 67–69. Fehér Géza válasza. 69–72.

[7] Gerő Győző véleménye szerint az 50.kép nem Esztergom és Párkány, hanem Buda és Pest ábrázolása. Az 1546-ban készült és 1543-as eseményeket bemutató árázolások még a középkori állapotot tüntetik fel. Jól felismerhető a Gellérthegy, a Margitsziget, a Várhegy és a királyi palota épületcsoportja, ettől északra a Várnegyed alatta a Víziváros szemléletes képe. Pest

sorolta fel, nem győzte meg a monográfiát összeállító Fehér Gézát, aki ugyancsak részletes okfejtéssel elutasította a felfogásától különböző véleményt.[8] A vita lezárult, a kép pedig, mint Esztegom és Párkány ábrázolása jelent meg nyomtatásban ezután.

A kis méretben közölt fekete-fehér reprodukció nem keltett különösebb érdeklődést a későbbiekben, ismereteim szerint a helytörténeti munkák sem használták fel az ábrázolást. Pedig első ránézésre is azon ritkább török illusztrációk közé tartozik, amelyek minden sematikusságuk ellenére helyrajzi szempontból is értékelhetők. Sajátos török látásmóddal, mégis hitelesen próbálja visszaadni az ábrázolt város képét. De melyik városét? A szintén rengeteg látképen és még török miniatúrán is megörökített Esztergomét? Bizony érdemes újból kézbe vennünk a képet, majd miután alaposan áttanulmányoztuk, szükséges újra felvetnünk a Gerő Győző által kezdeményezett helyesbítést és megpróbálkozni az egykori ellenvélemény részletes bizonyításával.

Az újra elővett kép tehát az isztambuli Topkapi Szeráj gyűjteményében található egy történeti munkában, amelyet Matrakcsi Nászuh (Matrakçi Nasûh) műveként tartanak számon, a Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istunibelgrad címen.[9] Az 1546-ban készült könyv 146 papírlapját díszes címlap és további 32 miniatúra díszíti, többségében vár- és városábrázolások.[10] A kötet második része, mint címe mutatja, Szulejmán 1543-ik évi magyarországi hadjáratának eseményeit beszéli el, itt található a kérdéses illusztráció. *(1. kép)*

A képek kiemelkednek a korabeli oszmán kéziratok miniatúrái közül elsősorban azért, mivel Matrakcsi Nászuh könyveinek illusztrációival sajátos, a valóságot visszaadni igyekvő „topográfiai" stílust honosított meg a megszokott sematikus városábrázolások helyett. Szép példája munkájának a 16. századi Konstantinápolyt bemutató, sok kiadványban idézett látkép.[11] Ez a hiteles információkat magába foglaló stílus figyelhető meg a kötet egyes képein is, különösen a fontosabb helységeket bemutató miniatúrákon, míg a kevésbé jelentős erődítmények ábrázolása inkább sematikus. Az illusztrációk ugyanis a táborhelyeket, az elfoglalt várakat és városokat mutatják be, amelyeket a hadjárat menetét követve kisebb csoportokba gyűjtve sorba rendeztek a kötetben. A minket most közelebbről érdeklő kép is egy ilyen hét képből álló összeállítás része, amely az oszmán hadsereg Harsány és Esztergom közt megtett útját szemlélteti a Duna mentén, amelyre a nyitó képen külön felirat utal.[12] Mindjárt az első képen Harsány környéke és Mohács látható (felirattal) (87^r), a következőn Kesztölc, Szekszárd és Tolna (felirattal) (87^v), a harmadikon Baracs és Adony (felirattal) (88^r), a negyediken Százhalom (felirattal) (88^v). Mindegyik meglehetősen sematikus ábrázolás, bár meg kell jegyeznünk, hogy ezen erődítmények látványáról nincsenek ismereteink, ezért egyértelmű ítéletet nem mondhatunk. A következő, ötödik kép egy sematikusan ábrázolt, kisméretű, tornyos vár felirat nélkül, hasonló Baracshoz, vagy Adonyhoz (89^r). Fehér szerint ez mutatná be Budát. Tovább lapozva pillanthatjuk meg a kérdéses kétoldalas illusztrációt ugyancsak felirat nélkül (89^b–90^a). Végül a hetedik kép szintén felirat nélküli, ámde – hasonlóan a minket érdeklő, előző képhez – helyrajzi adatokban gazdag erődítményt jelenít meg, amely a hadjárat egyik főcélját jelentő Esztergom képeként határozható meg.[13] Erre utal egyébként az is, hogy ez a sorozat utolsó miniatúrája (90^b).[14] Láthatjuk tehát, hogy a kétoldalas kép a csoport legjelentősebb illusztrációja, amely egy méreteiben és fontosságában az érintett települések közül kiemelkedő várost tár az olvasó elé. Másrészt azt is észrevehetjük, hogy a település a felirattal jelzett Százhalom és a látványa alapján felismerhető Esztergom közé esik. Tulajdonképpen már most kizárhatnánk, hogy a kép Esztergomot és Párkányt ábrázolja, hiszen

várfalakkal övezett. Hangsúlyos elem a dunai zárólánc, amely a budai Vizibástyától a pesti városfal legészakibb középkori tornyához (törökkori Ulama pasa bástyához) vezet.

[8] Fehér Géza válaszában nem topográfiai, hanem történeti ellenérveket sorakoztatott fel: 1543-ban a hadjárat folyamán nem volt fontos Buda, és nem Pesten táboroztak az oszmán csapatok, a már két éve elfoglalt városon semmiféle törökös jelleg nem figyelhető meg.

[9] A kötetet a Topkapi Szeráj Múzeum leltárkönyvében és a gyűjteményről megjelentett katalógusban (F. E. KARATAY: Topkapi Sarayi Müzesi Kütüphanesi Kataloğu. Istanbul, 1961. Vol 2. 218., nr. 667.) Szinán csausz műveként tartották számon. Szokás a könyvet a szerző történelmi tárgyú könyvei között a Süleymannnâme negyedik köteteként is meghatározni. (FEHÉR 1982.) Matrakcsi Nászuh boszniai származású janicsár a szultáni udvarban (15. század vége – 1564 körül), matematikai, harcművészeti és történeti könyvek szerzője és illusztrátora. A szerzőről: YURDAYDÍN, H. G.: Matrakçi Nasûh. Ankara, 1963.; YURDAYDÍN, H. G.: Two new illuminative works of Matrakçi Nasûh. Napoli, 1965.

[10] Topkapi Sarayi Müzesi, Hazine 1608. (146 papírlap, 255×175 mm, díszes címlap + 32 miniatúra). Fehér Gézának 1966-ban állt módjában a kötetet Isztambulban eredetiben tanulmányozni.

[11] FEHÉR 1982. 30. kép.

[12] „Esztergom vára alá vonulás közben megtett távolságok és érintett állomáshelyek" (FEHÉR 1982. 91., 44.kép.)

[13] FEHÉR 1977. 53., 1.ábra.; FEHÉR 1982. 93., 51.kép.

[14] A kötetben szereplő következő képcsoport az Esztergom és Fehérvár közötti útvonalat illusztrálja (113^a–115^a Neszmély–Tata–Fehérvár), közte Tata és Fehérvár hiteles helyrajzi adatokat közlő és sokszor reprodukált látképeivel.

ha bizonyítottnak tartjuk, hogy az utolsó, hetedik kép Esztergomot mutatja be, semmiképpen sem határozhatnánk meg egy ettől teljesen eltérő város látképét ugyancsak Esztergomként.[15]

Joggal érezhetjük mégis kevésnek a bizonyításhoz logikai érvelésünket, ezért fordulunk a továbbiakban helyrajzi ismereteinkhez, hogy ezek birtokában tekinthessünk a képre. Középen a két lap kötése mentén kavargó hullámokkal díszített folyót láthatunk, amely a lapok tetejétől egyenes vonalban halad a lapok aljáig. (A történeti munka tárgyát tekintve ez kétségkívül a Duna) A folyás irányát nem tüntették fel, de a lap tetején a folyó egy sziget csücskét öleli körül. A sziget elmosódott képén házak és egy csúcsos (templom)torony képe ismerhető fel. A folyó partján, a bal oldalon hosszan elnyúlva egy falakkal körülvett város látható, amelyhez alul karcsú tornyok és magas paloták csoportját övező erődítmény csatlakozik. Nem áll közvetlenül a folyó partján sem a város, sem a vár, az erődfalak és a part között hosszan elnyúlva mégis különféle épületek csoportjai láthatók. A vár alatt magas hegy emelkedik, a város felett egy ennél kisebb domb. A város képét egyébként a könyvet derékszögben jobbra elforgatva szemlélhetjük, míg a háttérül szolgáló térkitöltő díszítéseket a könyv szokásos kézben tartásához igazították. Nem ez az egyetlen furcsaság, amelyet a perspektivikus látképekhez szokott szemünk ügyetlenségnek lát. A város és a vár tulajdonképpen lebeg a folyó felett, a várat oldalnézetből, a várost azonban madártávlatból rajzolták meg. A felső részen a város kilóg az előre megrajzolt téglalap alakú keretből, akárcsak a szigetet körülölelő folyó és a partján néhány épület. Az alsó részen a magas hegy nyúlik túl a kép szegélyén. A folyó másik partján, a jobboldalon az oldal alsó felén egy másik fallal övezett város látható, amely téglalap alakú. A város felett egy magányos torony áll, amelyet a folyón keresztül lánc köt össze a túlparton álló ugyancsak magányos toronnyal. A város mellet és felett mező, rajta tarka sátorok és földbeszúrt lándzsás kopják sokasága. A látvány furcsasága, hogy a város képét a könyvet derékszögben balra fordítva szemlélhetjük, míg a sátrakat a szokott tartás szerint rajzolták meg. Az ábrázolás egyébként egy zászlócsücsköt leszámítva nem lépi túl az itt is megrajzolt téglalap alakú keretet. Fontos még a folyó két partján elterülő települések egymáshoz mért elhelyezkedése. A jobb oldalon lévő város az oldal alsó felét foglalja el, felső vége a bal oldalon, középen ábrázolt várral került szembe, amelytől tovább felfelé az oldal felső felén látható a másik város.

A topográfiai ismérveket tekintve az ábrázolást Buda és Pest képének kell tartanunk. A Duna mentén Százhalom és Esztergom között a következő ikertelepülések helyezkednek el: Buda és Pest, Visegrád és Nagymaros, valamint Esztergom és Párkány (a középkori Kakat). Sem Nagymaros, sem Kakat települését nem övezték városfalak. Párkányt a későbbiekben is csupán sánc vette körül, amelyet tornyokkal övezett fallal ábrázolni egy helyrajzi hitelességre törekvő illusztráció esetében erős túlzás lenne. De további érvet is elősorolhatunk, hiszen nem állt a két település egyikén sem három templom, mint az a képen látható. Egyedül Pest rendelkezett a fenti ismérvekkel.

A mai szemnek is könnyű felismerni a két város képét, mivel ha a könyvet kézbe vesszük az ábrázolás a mai térképekkel egyezően nagyjából észak felé van tájolva, a folyó a lap tetejéről tart a lap aljához, ahogy a valóságban északról déli irányba szeli ketté a tájat. A két település helyzete a miniatúrán megfelel a középkori Buda és Pest tényleges elhelyezkedésének, tehát nem pontosan egymással szemben emelkedtek, hanem Pest a királyi palotától lefelé, vagyis dél felé terült el. A bal oldali település képe is jellegzetes és megfelel Buda fekvésének: délen a királyi palota tömbje, ettől északra a város. Mindkettőt a Dunától távolabb ábrázolták, bár a Várhegyre nem utaltak. A város és a Duna partja között a Váralja (a mai Viziváros) épületei láthatók. A táj alapvető terepalakulatait könnyen felismerhetjük. A folyón a sziget megfelel a Margitsziget (a középkori Nyulak szigete) helyzetének Budától északra, Felhévízzel szemben. Budától délre magas hegy emelkedik, a város fölé magasodó Gellérthegy, Budától északra látható kisebb hegy pedig a Rózsadomb.

[15] Az 1982-ben megjelent kötetben a Fehér által Budaként meghatározott jelentéktelen erődítményt mutató 48. kép (89[a]) és a Budát és Pestet (szerinte Esztergomot és Párkányt) bemutató 50. kép közé illesztette be a szerző Dzseládzádé Musztafa krónikájából Siklós ábrázolását (49. kép). A képek sorrendje zavart okoz így első látásra, hiszen a szerzők sora és a topográfiai sorrend is megtörik. Az 1978-ban készült könyvben is nehéz követni a képek eredeti sorendjét. Ebben a reprezentatív, színes reprodukciókat közlő kötetben a kérdéses kép (7. kép) csak fekete-fehérben jelent meg a könyv elején, de együtt kódexben található többi ábrázolással, vagyis együtt a szultáni hadsereg felvonulását bemutató többi állomáshely képeivel. (1-9. kép.) A képaláírás szerint Esztergom és Párkány ábrázolását látjuk. A kódexben következő képpel, amely valóban Esztergomot mutatja be, itt nem találkozhatunk és utalás sem történik rá, hanem az külön, a színes képek közé lett illesztve (XXIV. t.). Előtte a Kesztölc-Tolna kép (XXIII. t.), utána Tata (XXV. t.), majd Fehérvár (XXVI. t.) A fentieken kívül Fehér Géza több tanulmányában is részletesen ismertette Matrakcsi Názuh ezen munkáját, de a kérdéses ábrázolásról nem tett említést. Ld. FEHÉR 1971. 161-168.; FEHÉR 1977. 49-76.

A kép tehát a természet- és a településföldrajz szempontjából is hitelesen ábrázolja a maga sajátos stílusában a két várost. Az ábrázolás azonban ennél is nagyobb hitelességre törekszik és a részleteket is igyekszik bemutatni. A középen elhelyezett Királyi palota például hangsúlyos eleme a miniatúrának, amelyet érdemes összevetnünk a Schedel-féle Világkrónika hitelesnek tartott látképével. A két kép technikája, látásmódja teljesen eltérő, a képeken ábrázolt épület azonossága mégis vitathatatlan. A palota déli végén mindkét illusztráción egyforma módon magasodik a ma helyreállított Gótikus nagytermet magába foglaló, délkeleti palotaszárny fölé a palota ősi öregtornya, az István-torony. Ettől északra jól kivehető ugyancsak mindkét rajzon a sarkain fiatornyokkal díszített magas kaputorony, amely a belső (I.) szárazárkon át a Díszudvarra vezető utat őrizte egykor. A török rajzoló a két torony között lévő különféle épületszárnyakat egyetlen palotává sűrítette össze. A kaputoronytól északra álló harmadik torony a Csonkatoronynak tartható. Itt a két látkép között ellentmondás van, hiszen a Schedel-féle képen a kaputorony és a Csonkatorony szinte egymáshoz simul, míg a török miniatúrán a két torony között egy újabb palotát látunk. Talán az eltérő nézőpont miatt mást látott rajzolója és a Díszudvar nyugati szárnyát próbálta meg ábrázolni. Mindkét rajzon a tornyok és paloták egymáshoz érő nagyobb csoportja a Csonkatoronynál véget ér és egy kis szünet után folytatódik egy az eddiginél magasabb, de egyben rövidebb palotacsoporttal. A kis szünetet a látványban a már említett belső (I.) Szárazárok okozta. Az újabb csoport a török rajzon három elemből áll, egy nyeregtetős magas palotából, egy ennél is magasabb csúcsos süvegű, toronyszerű építményből és egy ezzel egyenlő magasságú, fiatornyokkal díszített tetejű toronyból, amelyhez híd vezet a szemközti városból. Mivel a Királyi palota ezen részének, a második Díszudvarnak az alaprajzi elrendezését kevésbé ismerjük, a három épület azonosításánál óvatosabban kell fogalmaznunk. Véleményem szerint a nyeregtetős palota a Schedel-féle rajz nyeregtetős palotaépületével azonos, amelyet általában a Mátyás király építtette un. befejezetlen (!?) palotával azonosítanak. A csúcsos süvegű, toronyszerű épület a Schedel-féle rajzon a város felőli legszélső oromzatos palotahomlokzatra utal, vagyis a Zsigmond király építtette, a nagyteremet is magába foglaló palotaszárny oldalhomlokzatára, amelynek főhomlokzata a város felé nézett, ezért a Duna felől nem volt látható. Végül a fiatornyos kaputorony a külső (II.) szárazárok hídja melletti torony lehet, amelynek alapfalait az ásatásokból ismerjük. A Schedel-féle rajzon elképzelhető, hogy ezen torony süvegének a csúcsa emelkedik ki a Zsigmond építtette palota íves oromzata fölé. A palotát övező erődítmény falain indokolatlanul sok tornyot láthatunk ugyan, ám itt is találunk hiteles részletet, a két völgyzárófal kivehető, sarkain tornyokkal. Érdekes, hogy a miniatúrán a készítése idején már álló és igencsak hangsúlyos látképi elemeket jelentő újonnan készült erődítéseket nem láthatjuk. Például a Királyi palota erődfalainak déli végét lezáró nagy rondellát, vagy a Kammerhof északi sarkánál emelt un. Erdélyi bástyát, amelyek pedig még János király uralkodása alatt az 1530-as években épültek és legtöbb későbbi látképen szerepelnek. Lehet, hogy a miniatúra alapjául szolgáló helyszíni rajz korábban készült, esetleg 1526-ban, vagy 1529-ben? Összefoglalva az elmondottakat a királyi palota képe a török miniatúrán hiteles ábrázolás, bár messze elmarad a Schedel-féle látkép részletgazdagságától. Az elnagyolt, csak a fontosabb épülettömböket és tornyokat bemutató látkép jelentősége így sem csekély, a palotát még a pusztulás előtti állapotában mutatja be és jóval pontosabb sok-sok későbbi ábrázolásnál.

A királyi palotához hasonlóan Buda városának ábrázolásánál is arra törekedett a miniatúra készítője, hogy egyszerű jelzésekkel, de pontos helyükön ábrázolja a fontosabb épületeket. A városban a valóságnak megfelelő topográfiai elhelyezkedésük szerint láthatók: a Szt. János kapu, a Zsidó kapu, a ferences kolostor temploma, a Boldogasszony plébániatemplom, a domonkos kolostor temploma, és a Szt. Mária Magdolna plébániatemplom (tehát a városban álló mindkét plébániatemplom, és mindkét kolostor!), valamint az egykori királyi ház, a Kammerhof. A Váralja északi részén három templomot látunk, felül a felhévizi Szentháromság társaskáptalan templomát, mellette vízimalom utal az itteni hévizekre, alattuk a kármelita kolostor templomát és a Szt. Péter mártír plébániatemplomot. A negyedik budai kolostort, az ágostonosok rendházát talán a Szt. János kapu alatti tornyos épületben ismerhetjük fel. Mellette egy hosszú nyeregtetős ház a királyi istállókat jelzi, a völgyzárófaltól délre torony, feltehetően az alhévizi Szt. Gellért plébániatemplom. *(1. kép)* Pestet három oldalról fal keríti be, a Duna partján három tornyos épület emelkedik: a domonkos templom délen, középen a plébániatemplom, északon pedig talán a várat érthette félre a rajzoló, vagy a ferences templomot ábrázolta pontatlan fekvéssel. Pesttől keletre táborozásra alkalmas mező látható sátrakkal, a Rákos mező, amelyen a középkori országgyűléseket - hasonlóan a képen látotthoz - sátrak alatt tartották.

A látképnek van egy különlegesen hangsúlyos eleme, amelynél érdemes végül még egy kicsit hosszabban elidőznünk. A királyi palota alatt a folyó mindkét partján önállóan álló hatalmas tornyok emelkednek, amelyeket lánc köt össze egymással a folyón keresztül. A hajók mozgását megakadályozó zárólánc a Dunán feltűnik a már említett, közel egykorú Vico-féle metszeten is, de itt a láncot a királyi palota völgyzárófalainak déli tornyához, illetve a Pestet körülölelő várfal északi bástyájához erősítve ábrázolták. A lánc léte úgy tűnik tehát, hogy bizonyosnak vehető a 16. század derekán a két látkép tanúsága szerint, kérdéses azonban a lánc eredete és felállításának helye is. Nagyon kevés történeti forrás emlékezik meg ugyanis a zárólláncról.[16] Bertrandon de la Broquiére ír arról először, hogy 1433-ban Pesten jártában francia kőfaragókkal találkozott, akik egy nagy tornyot építettek a királyi várral szemben a Duna partján Zsigmond király megbízásából, hogy lánccal zárják el a folyót. A torony félig elkészülten, befejezetlenül állt és Bertrandon lovag a tervet a folyó szélessége miatt kivitelezhetetlennek tartotta. Antonio Bonfini is megemlékezett Zsigmond pesti építkezéseiről, ám szerinte állandó kőhidat akart a király és császár készíttetni (és Mátyás is foglalkozott a tervvel), a láncról nem tudott semmit, csak az erődítésekről írt. Ezután az 1542-es ostrom kapcsán hallunk először a már létező zárólláncról (feltűnő, hogy 1541-ben még nem tettek említést a láncról!) Ábrázolásaink is ebben az időben készültek. A lánc leírását Daniel Speckle hadmérnöknek köszönhetjük, még a tizenötéves háború előtti időből. A pontos helyszín ennek ellenére máig teljesen bizonytalan: 18. századi térképek Pesttől északra ugyan egy romot jeleznek „Zsigmond hídjának romjai" felirattal. Ez természetesen lehet, hogy már a történeti irodalmat jól ismerő, de helyrajzi hagyományokkal már nem rendelkező utókor utólagos belemagyarázása, de lehet, hogy hiteles információ. További írott források hiányában megoldást talán a régészettől remélhetnénk, egyelőre ezeken a helyszíneken még nem folyt ásatás. Ezért is értékes különösen a török miniatúra, amely a Vico-féle metszettől teljesen eltérő módon, és helyszínen mutatja be a lánc rögzítését.[17]

Azt hiszem a fenti sorokban olvasható hosszas felsorolás meggyőzhetett bárkit arról, hogy a kezünkben tartott török miniatúra mind az általános topográfiai helyzet, mind pedig a fontosabb épületeket bemutató sok apró részlet egyezése által a középkor végi Buda és Pest képét tárja elénk. A négy eddig ismert képet, tehát kiegészíthetjük egy ötödikkel, nem is akármilyennel, az előző négytől gyökeresen különböző török ábrázolással, amely a hódítók szemével mutatja be a legyőzött magyar királyok székvárosát.

[16] KROPF 1907. 860–861.; BALOGH 1966. 94–95.; ZOLNAY 1983. 52–56.

[17] Ma több európai hadtörténeti múzeum gyűjteményében (Heeresgeschichtliches Museum, Wien; Hadtörténeti Múzeum, Budapest; Musée de l'Armée, Paris).találhatók vasláncok, amelyeket a budai zárólánc részének tartanak. Eredetük tisztázása és összetartozásuk további vizsgálatot kívánna.

IRODALOMJEGYZÉK

BALOGH 1966	BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966.
FEHÉR 1971	FEHÉR Géza: Recent data of the Turkish campaign of 1543. In: Studia Turcica. Ed. Ligeti L. Bp., 1971.
FEHÉR 1975a	FEHÉR Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról. Bp., 1975.
FEHÉR 1975b	FEHÉR, Géza: Miniatures turques des chroniques sur les campagnes de Hongrie. Paris–Bp., 1975.
FEHÉR 1976	FEHÉR, Géza: Türkischen Miniaturen aus den Chroniken der Ungarischen Feldzüge. Bp., 1976.
FEHÉR 1977	FEHÉR Géza: A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai. In: Székesfehérvár Évszázadai 3. (1977), p.
FEHÉR 1978	FEHÉR, Géza: Turkish miniatures from the period oh Hungary's Turkish occupation. Bp., 1978.
FEHÉR 1980	FEHÉR, Géza: Tureckie miniatjurü vremen pokorenija Vengrii. Bp., 1980.
FEHÉR 1982	FEHÉR Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokon. Bp., 1982.
KROPF 1907	KROPF Lajos: Adalék a budai és pesti várak történetéhez. Századok 41. (1907), p. 860–861.
RÓZSA 1963	RÓZSA György: Budapest régi látképei. In: Monumenta Historica Budapestinensia 2. Bp., 1963.
RÓZSA 1995	RÓZSA György: Budapest legszebb látképei. Bp., 1995.
RÓZSA 1999	RÓZSA György: Budapest régi látképei 1493–1800. Bp., 1999.
ZOLNAY 1983	ZOLNAY László: Fény és árnyék a középkori Magyarországon. Bp., 1983.

A DEPICTION OF BUDA BY MATRAKCSI NÁSZUH

If a reader interested in historical studies or a historian would like to see the view of Buda in Turkish times he is fortunate to have a wide choice of depictions – the catalogues merely listing the pictures make up large volumes. However, the large amount should not mislead professionals or non professionals wishing to evoke the past, there are only a few pieces in the collection of pictures that would represent an authentic view. The number of the ones depicting the city in the period before the devastation of the sieges and the building construction of the Turks at the beginning of the transformation of the mediaeval royal seat coming to end, is especially limited. The catalogue showing former views of Budapest knows four such depictions: The Woodcut in the World-chronicle by Schedel (published in 1493),the woodcut by Erhard Schön depicting the siege of 1541, a detail of the woodcut by Virgil Solis from 1542 and finally, the cut by Enea Vico also from 1542. Three German – all from Nurnberg – and an Italian print. And the Turks? Did not they have an authentic depiction of the occupied royal seat of the Hungarian Kingdom?

The present study deals with a depiction of the city of an illuminated manuscript describing the warfare of sultan Suleyman II in 1543 by the Turkish historian Matrekcsi Nászuh (Matrakci Nasuh). Géza Fehér reviewing the miniature in Hungary says that the picture represents Esztergom and Párkány and his views became widely accepted throughout historical writing in Hungary. It was the person feted in our volume, Győző Gerő, who formed a contrary opinion, claiming the depictions to be Buda and Pest. The author of this paper agreeing with Gerő's statement attempts to prove in details that the Turkish miniature bearing accurate topographical information concerning both the general features of topography and the correspondence of delicate details of the main buildings present the picture of Buda and Pest in the end of the Middle Ages. Thus, there is a fifth picture to be added to the four mentioned above, being very different from them showing the seat of the defeated Hungarian Kings, through the eyes of the conquerors.

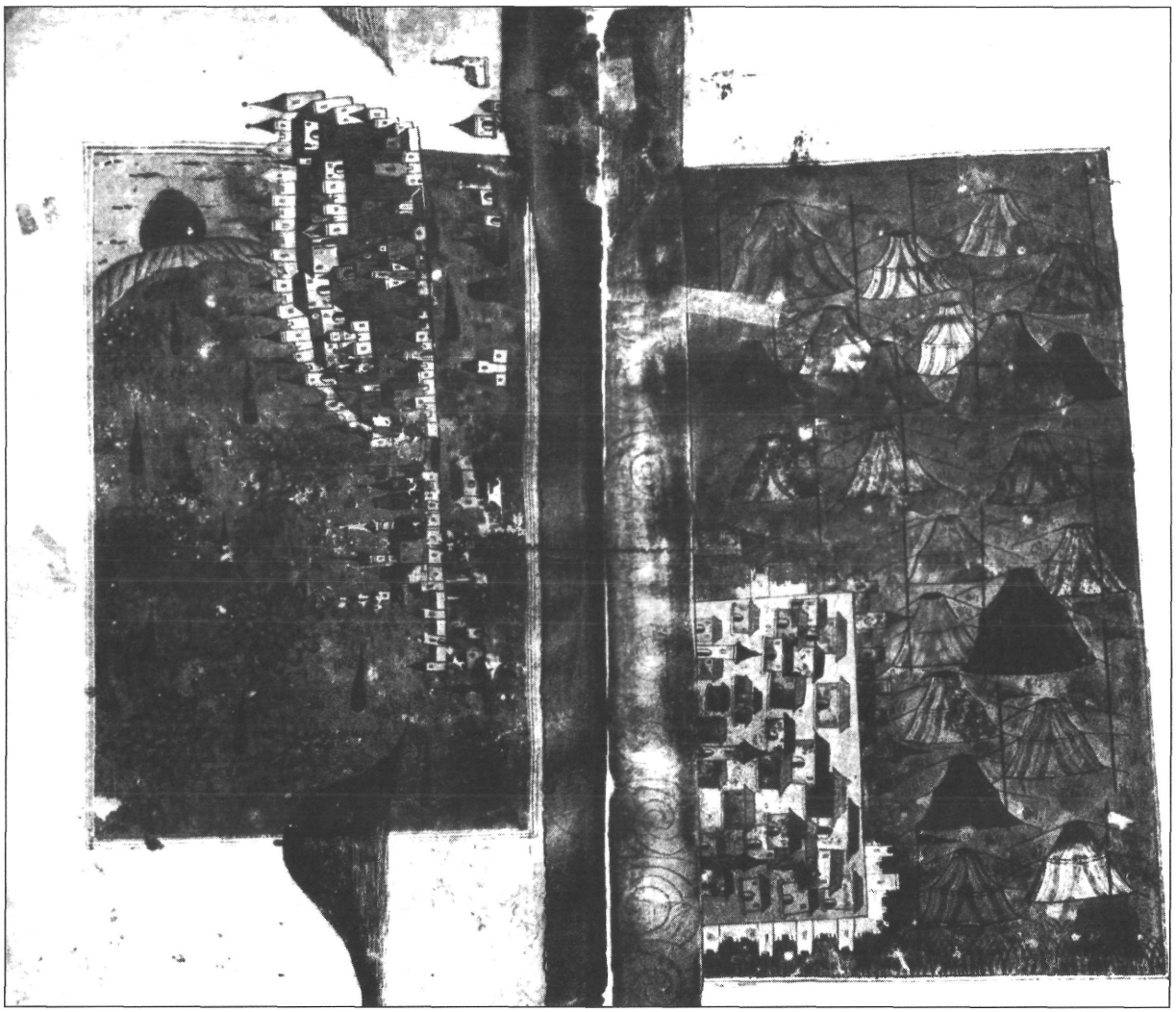

1. kép. Buda és Pest látképe Enea Vico metszetén, 1542.

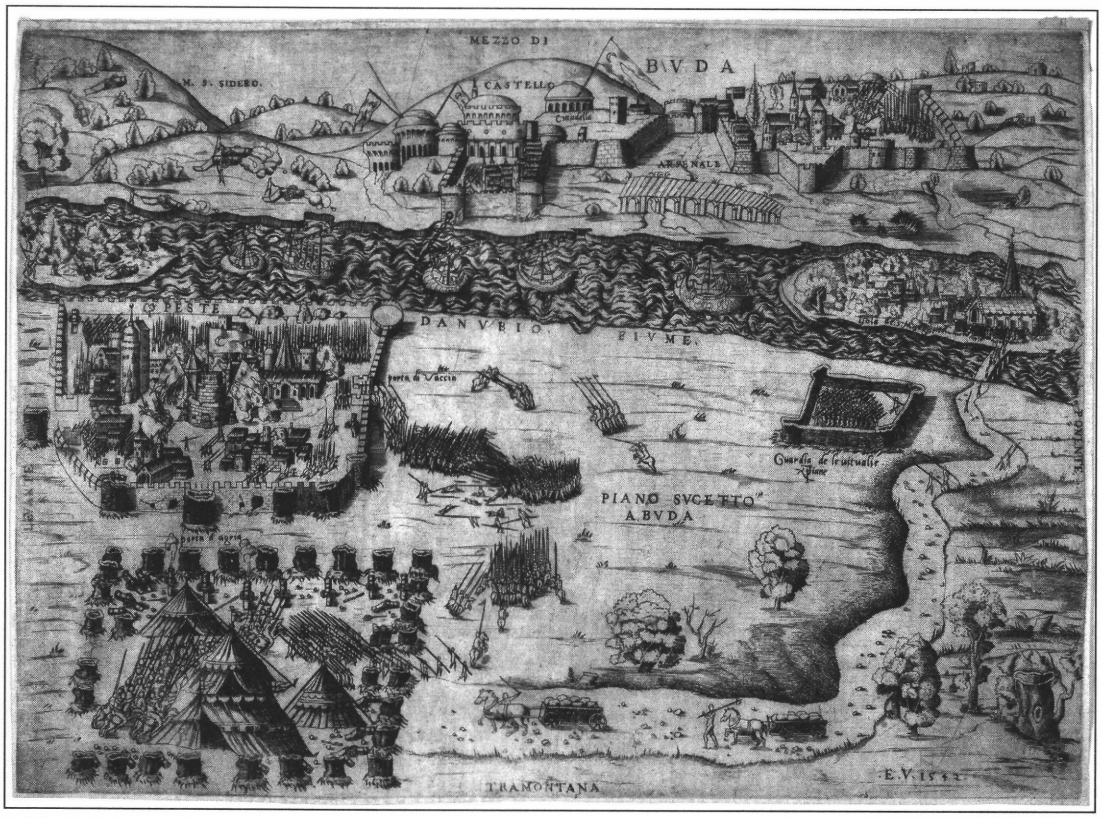

2. kép. Buda és Pest ábrázolása Matrakcsi Nászuh Tarih-i Feth-i Siklos ve Estergon ve Istunibelgrad címet viselő történeti munkájában, 1546.

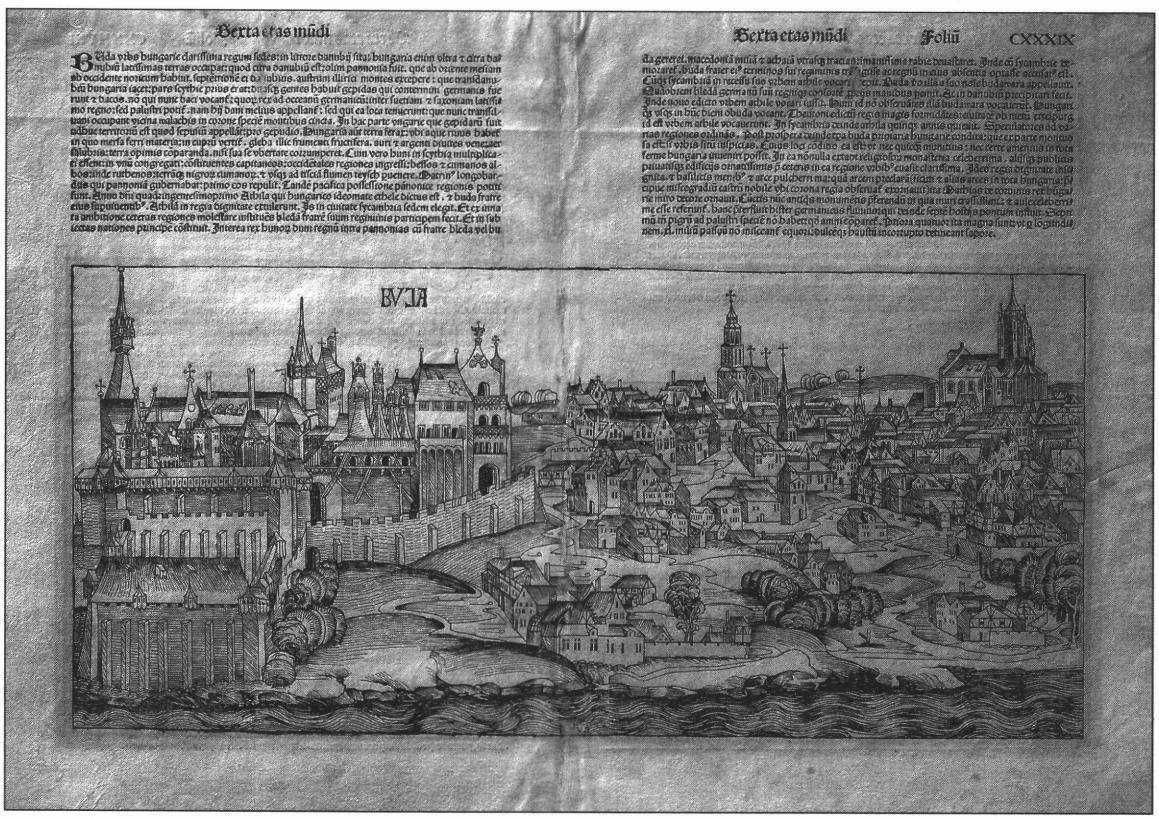

3. kép. Buda látképe Hartmann Schedel Világkrónikájában, Nürnberg 1493.

ZÁDOR JUDIT

RÉGÉSZETI ADATOK A TÖRÖK KORI PESTRŐL

Pest, a virágzó középkori kereskedő város élete 1541–1686 között, a török elnyomás közel 150 éve alatt teljesen átalakult. A gazdag európai keresztény város fokozatosan mohamedán településsé vált.

Megváltozott a helység külső arculata. Eltűntek a gótikus és reneszánsz lakóházak, paloták, és a keresztény templomok égbenyúló tornyai. A 16–17. században készült metszeteken Pestet karcsú tornyos mecsetekkel, kupolás épületekkel, tipikus keleti városként ábrázolták. (*1. kép*)

A középkori utcarendszer a török uralom első évtizedeiben nem változott. Az 1547-ből származó összeírás még magyar utcanevekkel megnevezett lakóterületeket (mahallékat) sorolt fel. Később az utcák és terek új neveket kaptak, amelyekből ma még nagyon keveset azonosíthatunk. Ismeretlen az Ulama pasa mahalle, a Defterdar és a Gazanfer aga mahalle elhelyezkedése. Ugyanakkor azonosítható – a szűkebb kutatási területünkhöz tartozó – Hatvani utca mahalle, amely a Hatvani kapuhoz vezető – mai Kossuth Lajos – utcát, a Szolnoki utca mahalle a Szolnoki vagy Kecskeméti kaput, tehát a mai Kecskeméti utcát, a Szent Miklós utca mahalle pedig a jelenlegi Egyetem tér környékét jelölhette.[1]

Az 1547-es összeírás szerint a városban lakó polgárcsaládok száma nem érte el még a kétszázat sem, ugyanakkor a 17. századra a polgárság létszáma jelentősen megnőtt.[2] Ekkor Pest lakosságának nagy részét mintegy 500–600 mohamedán és 200 rác katona család alkotta. Rajtuk kívül néhány mohamedán és zsidó kereskedő, továbbá keresztény magyar élt itt. Ezzel szemben a török helyőrség létszáma a 16. század közepére emelkedett meg jelentősen (1400–1700 fő), ugyanakkor a békésebb 17. század első felére pedig a harmadára csökkent.[3]

A bevándorló lakosság a városban talált elhagyott lakóházakba, palotákba egyszerűen beköltözött. Az épületeket saját keleti szokásaik, ízlés világuk szerint átalakították, az ablakokat sárral betapasztották. Az utcákat árusító bódékkal leszűkítették, a házakhoz műhelyeket ragasztottak amint, ezt Gerlach István 1573-ban Pestről feljegyezte „ez egykor hatalmas kereskedőváros lehetett, mert számtalan benne az egyébként sötét és kellemetlen kalmársikátor"[4]

Amíg a város központjában a házak jelentős része kőből épült, addig a város szélén sárból tapasztott, vesszőfalú egyszerűbb lakóházak álltak. (*2. kép*)[5]

A város középső részén, – az egykori Szent Péter mahalle környékén – Budapest, V. kerület Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjében, fával bélelt, hamus betöltésű gödör került elő. A kétszer kétméteres tárolóból poháralakú kályhaszemek és edény töredékek – fogazott szélű talpastál, kis méretű fazék – jöttek napvilágra. (*3., 4., 5. kép*) A gödör közvetlen közelében kőépület maradványait, és egy kör alakú építmény részletét tártuk fel. A kerámia anyag alapján a lelőhely a 16. század második felére datálható.[6]

A Reáltanoda utca közelében, az egykori Szent Miklós utca (mahalle) környékén törökkori pince és egy élelmiszertároló maradványai láttak napvilágot.[7] (*6., 7., 8. kép*)

A Károlyi-palota udvarának nyugati oldalán az újkori kőburkolat alatt pince felmenő falai kerültek elő. A helyiség építőanyaga közepes nagyságú mészkő. A kötőanyaga török szokás szerint agyag és föld, a falvastagsága 40–50 cm. Az oldalfalakról igen rossz állagú festett vakolat töredékek kerültek elő. Az épület alsó járószintje – a gyakori árvíz

[1] FEKETE–NAGY 1975. 359.

[2] FEKETE 1944. 104.

[3] HEGYI 1995. 91.; KÁROLYI–WELLMANN 1936. 142.

[4] VÖRÖS 1966. 35.

[5] NAGY 1961 1. felmérési rajz.

[6] A Budapest, V. kerület Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjében 2003. május–júniusában végzett szondázó kutatás régészeti anyaga jelenleg feldolgozás alatt van.

[7] A Budapest, V. kerület Károlyi utca 16. számú épület – Károlyi Palota – udvarán 1997. októbere és decembere között szondázó kutatást, 1998. júliustól októberig pedig régészeti feltárást végeztünk. ZÁDOR 2002. 351–355.

miatt – vízzáró vörösessárga színű agyaggal volt letapasztva. Ezt egy észak-déli irányú beásás osztotta ketté, amelynek keleti falát három soros mészkőfallal erősítették meg. Az így kialakított üreg tároló gödörként szolgálhatott.

A pince betöltéséből nagy számú kerámia, vas szög, lószerszám, patkó töredék, állatcsont, nagymennyiségű égett, elszenesedett gerenda és cölöpmaradvány jött napvilágra. A leletanyag kiemelkedő darabja az a sárga alapon zöld és barna pöttyös mázas korsó, amely az égett törmelékből rendkívül töredékes állapotban került elő. A korsó nyugati import díszkerámia, amelynek több hasonló típusa ismert a budai Királyi Palotából (Télikert, 58. gödör: kis pontokkal díszített csésze, Nyugati udvar (Gyilokjáró) Pince, 31. gödör: barna és zöld csíkos tálak). (*9. kép*) Az analógiák alapján az edénytípus importja az 1600-as évek elején megszűnt.[8]

A pince délnyugati sarkához élelmiszer tároló tartozott.[9] (*10–20. kép*) A 185×140 cm oldal méretű 185 cm mélységű gödörből egy tipikus török háztartás kerámia anyaga került elő. A lelet együttes nagy része folyadéktartó edény. Megtalálható a korsók mindkét – kiöntőcsöves és kiöntőcső nélküli – típusa mázas és máz nélküli változatban. A gyűjtemény egyetlen ép állapotban előkerült darabja egy zöld mázas, tagolt peremű kiöntőcsöves korsó. Együtt jött elő egy formájában és típusában vele megegyező sárga mázas – kis törés hibás – korsóval.[10]

A két mázatlan, vörösre festett kiöntőcsöves, kihajló peremű korsó mellett, töredékes állapotban egy leszűkített nyakú szürke kiöntőcsöves darab is előkerült a tároló aljából.[11].

A kiöntőcső nélküli, gömbölyű testű, hengeres nyakú korsók – mázasok és máz nélküliek – formára és méretre sokkal változatosabbak, mint a kiöntőcsöves típus. A leletegyüttes legtöbb darabja ebből az edényformából került elő.

Jellegzetesen török munka még egy zöld mázas füles kupa, és egy folyatott festésű, zöld csíkos talpastál. Ez a tároló legaljából növényi magvakkal telve került elő.

Két pohár alakú kályhaszem, mázas gyertyatartó töredék, és három birkafej tartozott még a török háztartási együttesbe. A lelet együttes része, de nem török munka egy belül zöld- és egy belül sárga mázas, kifelé hajló peremű, kis fülű fehér fazék, egy szürke grafitos bécsi fazék és a legkülönlegesebb darab, egy galléros peremű korsó.

A gödör aljából rendkívül rossz állapotban került n apvilágra egy füles bronz edényke. A gyűjtemény legreprezentatívabb darabja egy kis méretű, fehér üvegszállal díszített velencei üvegtál.[12]

A feltárt lelet együttes egy átlag 16. század végi 17. század eleji török háztartást reprezentál viszonylag kevés magyar illetve import anyaggal.

Az épület leégett, délkeleti falába ágyúgolyó ékelődött. A kerámia anyag kormeghatározása alapján feltételezzük, hogy a ház az 1602 és 1604 közötti ostrom és hadieseményekben pusztult el. 1602-ben Russwurm tábornok vezetésével megkezdték Pest visszafoglalását. A sikeres ostrom következtében 1602–1603 között Pest a császári csapatok kezére került. Ugyanakkor a törökök Lala Mehmed pasa vezetésével állandó ágyútűz alatt tartották a várost. 1604. szeptemberére a közelgő tél előtt, a császári csapatok ereje elfogyott, és Pest feladására kényszerültek. A várost kiürítették, az erődítéseket szétrombolták és mindent felgyújtottak.[13]

A helység pusztulását jól érzékelteti Bocatius János kassai polgármester leírása, aki 1605-ben keserű szavakkal így fakadt ki: „Ó szegény Pest, melyet inkább Pestis-nek lehetne nevezni! Ott sincsen ép ház, mindnyája a földig lerombolva; – a kevés lakó söpredék és a nép alja"[14]

A 17. század első felének békés időszakára a városban visszaállt a viszonylag nyugodt polgári élet. A katonacsaládok, kereskedők és iparosok fő feladata a katonai helyőrség ellátása és kiszolgálása volt. Evlia Cselebi török világutazó leírása szerint Pestnek „összesen ezer kőépületű, deszkazsindely fedelű, alacsonyabb-magasabb háza van. ...Van ugyan két gőzfürdője, de gőzfürdőre szükség nincs, mivel a tél zordonsága miatt valamennyi házban kályha van s fürdő módjára fűtött házak."[15]

A város külső részein, az északi és déli szélein szerényebb sárral tapasztott, favázas házak álltak. Itt élhetett a lakosság szegényebb rétege, és ide telepítették a tűzveszélyes mesterségek műhelyeit.[16]

Pest déli végén, a Kecskeméti kapu és a Vízi kapu között, – a jelenlegi Bástya utca 1–11. számú telkeken – sárral tapasztott, fa vázas házmaradványok, és műhely részletek kerültek elő.[17]

[8] Ezúttal szerenék köszönetet mondani Dr. Holl Imrének a szíves segítségéért a díszkerámia meghatározában. A kerámia típusról részletesebben I. Holl: Leletegyüttesek a budai palotából Abb. 52,1–3. (Sajtó alatt)

[9] ZÁDOR 2003. 189.

[10] KOVÁCS 1984. lelt. sz. 1.,2.,3.,

[11] KOVÁCS 1984 38.

[12] ZÁDOR 2003.189.,190.

[13] A hódoltságkori Pest történeti és régészeti összefoglalása: IRÁSNÉ MELIS 2002. 156.

[14] RÓMER 1873. 88.

[15] KARÁCSON 1908. 259.

[16] FEKETE–NAGY 1975. 364.

[17] Budapest, V. Bástya utca 1–11. számú telkeken 2000–ben szondázó feltárást, 2001–ben pedig régészeti kutatást végeztünk.

Az 1629/30-as összeírásban feltűnően nagy számban, 39 fővel szerepeltek a fegyverkovácsok: a „kalkandzsik", feltehetően jelentős szerepet játszva a város katonai helyőrségének ellátásában.[18]

A Bástya utca 3. számú telken több kemencéből, kerek és négyszögletes gödörből álló kovácsműhelyt azonosítottunk. A műhely északi helyiségében egy vas izzítására szolgáló kemence került elő. A mai járószinttől 250 cm mélységben mutatkozó sötét égett folt bontásakor 140 cm széles, 160 cm hosszúságú, fabetéttel körbevett kemence látott napvilágot. (*21–22. kép*) A tűzhely északi oldalán, középen előkerült a – két oldalán 10 cm-es cölöpökre támaszkodó – 70 cm hosszú, 50 cm széles fujtató állványának helye. A kemence félkörösen hajló déli oldalát beépítették a műhely 40 cm vastag agyagfalába. A 3–4 cm vastag falemezzel körbevett tüzelőhely keleti oldalát ívszerűen rakott kövek borították. A nyugati oldalt átvágta a felette álló újkori épület alapfala. A kemence belsejében megtaláltuk a két vasrostély darabját. A tűzhely betöltése égett, faszenes, paticsos barna törmelék volt, amelyben vörösesbarna vasdarabok, vaspogácsák kerültek elő. A tűzteret 100 cm mélységben török kerámiadarabokkal, törött talpastállal, mázas tányér töredékkel bélelték. A betapasztott cserepek feltehetően hővezető funkciót láttak el.

Különösen érdekes jelenség, hogy az égett, vasporos agyagos kemencefenékbe kecske, birka szarvakat tapasztottak. Feltehetően a vas alacsony hőfokon való megmunkálásakor használták a szarvakból kiolvadó szarut. A különleges eljárás technológiai indokait jelenleg nem ismerjük, de elterjedtségét bizonyítja, Kecskeméti W. Péter 17. században írt ötvös könyvének a „Vassat vagy aczélt ecczenyi" című fejezetében olvasható idézet:[19] „A körmöt égesd meg, törd meg, tölcs hurinát köziben, tedd egy cserépben, fedd éledetlen szénben, hadd fűllyön magában fel." Feltételezésünk szerint a szarvakat a körömhöz hasonlóan, a kovács művesség edzés eljárásához használták.

A kemencétől délre a kovács műhely újabb nagy tűzterű tüzelőhelyét tártuk fel. Az agyagfallal körbevett négyszögletes kemence a Bástya utca 3. számú épület déli oldalán, 190 cm mélységben került elő. A 170 cm oldalméretű, 50 cm magas földes, agyagos keretben 160 cm átmérőjű, kör alakú tűzhelyet bontottunk ki. Az égett betöltésből nagyszámú török kerámia töredék, és állatcsontokkal teli törmelék jött elő.

A kovács műhely több kisebb helyiségből állt, melyeket 40–50 cm vastag agyagfal választott el egymástól. (*23–24. kép*) A kovács kemencétől nyugatra szabályos elhelyezkedési rendben, három kerek és két négyszögletes (105 cm és 140 cm átmérőjű) gödör került elő.

A helyiségeket elválasztó agyagfalban, középen a műhelyt fedő tető tartó szerkezetének egy darabját, – egy cölöpmaradványt – tártunk fel.

Szintén ipari célt szolgált az a kemence, – a kovács műhellyel szomszédos telken – melynek hamus tűzterét, és a felette lépcsőzetesen kialakított védőtető favázas tartószerkezetének több cölöpmaradványát tártuk fel.

A műhelyek közelében favázas lakóházak cölöplyuksora, többszörösen megújított agyagpadlós helyiségek láttak napvilágot. Az épületek betöltéséből török kerámia (kályhaszem, edénytöredékek), állatcsont, kevés fém és üvegtöredék került elő. A szerény háztartási eszközök közül kiemelkedett az, az ezüst női ékszertöredék, amelyet az egyik vert falú épület agyagpadlójában találtuk. A filigrán körökkel körkörösen díszített gömbről, levélformájú díszek – eredetileg – több csoportja lógott le. Az ékszert feltehetően ruhára, fátyolra tűzték ki. (*25. kép*)

A síkságon elterülő Pestet hadászati, védelmi okból Mátyás király 1450–1470 között fallal vette körbe. A városfal hossza kb. 1,7 km volt. Szabályosan faragott, törtköves mészkövekből épült. Tetejét párták tagolták, melyek között befelé szűkölő lőrések húzódtak. A városfal belső síkján gyilokjáró folyosó futott körbe, úgy hogy a védőket a fal mindenütt legalább derékig, a párták pedig teljesen eltakarták.

A Bástya utca és a Veres Pálné utca sarkán került napvilágra az a városfalra merőleges – három cölöpből álló – faszerkezet maradványa, amely feltehetően a gyilokjáróra felvezető lépcsőhöz tartozott. A városfaltól 50 cm-re került elő az 1. cölöplyuk. A 15–20 cm vastagságú cölöpnek megmaradt a famorzsalékos alja. A 2. cölöp maradványa az elsőtől 120 cm-re, a 3. számú cölöplyuk pedig az előzőtől 130 cm-re északra jött elő. A faszerkezet alatt, a szürkésbarna talajból szürke törökkori kerámia töredékek kerültek elő. Tehát feltételezzük, hogy a feljáró a hódoltság idején épült. (*26. kép*)

A pesti városfal különlegessége, hogy nemcsak külső vizesárok övezte, hanem hadászati okból belső árkokból álló védelmi rendszer is körülvette.[20]

Evlia Cselebi ostromleírásában olvashatjuk: „Ulama pasa a vár megrongált helyeit sorompókkal és tömésfölddel azonnal eltöltötte, belső felüle-

[18] KÁROLYI–WELLMANN 1936.142

[19] KECSKEMÉTI 1884. 299–300.

[20] IRÁSNÉ MELIS 2002. 160.

tén pedig nagy árkot ásott és harcra ismét készen állott.„[21]

Ezt bizonyítja a Bástya utca 9–11 számú telken két egymással párhuzamosan futó belső árok maradványa. A városfaltól öt méter távolságra északra, középkori és törökkori kerámiával, és állatcsonttal betöltött árok részletei kerültek elő. Az újkori beépítés miatt rendkívül megbolygatott területen nem sikerült pontosan megállapítani az ároknak sem a mélységét, sem pedig a teljes kiterjedését. Az első ároktól északra húzódó 4–4,5 méter széles második árok betöltéséből nagyszámú törökkori és újkori kerámia, fémtöredék és állatcsont került elő.

A 17. század második felére a tűzfegyverek technikai fejlődésével Pest stratégiai helyzete megváltozott. Az ágyúkkal egyre nagyobb távolságra lehetett lőni, így a városfal védelmi szerepe jelentősen lecsökkent, a város pedig védtelenné vált az ostromok során Budáról rázúduló golyókkal szemben. Egyre kevésbé tudott az iparos és kereskedő lakosságának kellő védelmet nyújtani, így megindult a városi élet hanyatlása.

Az 1684-es sikertelen, majd az 1686-os győzelmes Buda visszafoglalási ostromát a felégetett, lerombolt Pest teljes romhalmazként érte meg.

Ezzel lezárult az egykor virágzó középkori, majd a keleti életformát átvevő mohamedán város életének jelentős korszaka. A 18. században meginduló gyors városfejlődés fokozatosan eltüntette a török világ szokásait és építészeti emlékeit.[22]

IRODALOMJEGYZÉK

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban In: Budapest története 3. Szerk. Szendy K. Bp., 1944.

FEKETE–NAGY 1975 — FEKETE Lajos - NAGY Lajos: Budapest története a törökkorban. In: Budapest története 2. Szerk. Gerevich L. Bp., 1975.

HEGYI 1995 — HEGYI Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.

IRÁSNÉ MELIS 2002 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Pest a török hódoltság idején. In.: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes I., Kovács Gy. Opuscula Hungarica 3. Bp., 2002. p. 151–162.

KARÁCSON 1908 — KARÁCSON Imre: Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai 1664–1666. In: Török-magyarkori történelmi emlékek Bp., 1908.

KÁROLYI–WELLMANN 1936 — KÁROLYI Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötven éves évfordulóra átdolgozta Wellmann I. Bp., 1936.

KECSKEMÉTI 1884 — KECSKEMÉTI W. Péter ötvöskönyve. ArchÉrt (1884), p. 201–392.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. Szolnok, 1984.

NAGY 1961 — NAGY Lajos: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM 14. (1961), p. 161–211.

RÓMER 1873 — RÓMER Flóris: A régi Pest. Bp., 1873.

VÖRÖS 1966 — VÖRÖS Károly: Török világ Pest-Budán nyugati utazók szemével Budapest 8. (1966), p. 34–37.

ZÁDOR 2002 — ZÁDOR Judit: Régészeti kutatás a Károlyi Palota udvarán Műemlékvédelem 6. (2002), p. 351–355.

ZÁDOR 2003 — ZÁDOR Judit: Velencei üvegtál a Károlyi Palota udvarán feltárt török tárolóból. BudRég 37. (2003), p. 189–196.

[21] KARÁCSON 1908. 257.

[22] A fotókat Bakos Margit, Hegyi Ferenc, a rajzokat Dittera Károly és Kuczogi Zsuzsanna készítette. A tárgyakat Hunyadi Ágnes, Józsa Júlia, Lészkó Ildikó, Reményi Tamás és Tereiné Toronyi Szilvia restaurálta.

ARCHAEOLOGICAL DATA FROM THE CITY OF PEST IN THE TURKISH PERIOD

The life of Pest, the flourishing mediaeval trading city was completely changed under the 150 years of Turkish occupation between 1541 and 1686. The rich European, Christian town was gradually transformed into a moslim settlement.

The outlook of the city became different. On woodcuts from 16th–17th centuries Pest was depicted as a typical eastern city with thin towery mosques and domes. The houses in the centre of the city were built of stone, and on the outskirts they were simpler, made from wattle and daub.

In the central part of the city, around the former St. Peter mahalle – in the cellar at 5 Reáltanoda Street Budapest – a pit lined in wood filled with ashley infilment was discovered. From the 2×2 ms store a great number fragments of pots came to light. Near the pit there were the remains of a stone building and a part of a round building were excavated. On the basis of the ceramics material the site can be dated to the second half of the 16th century.

Near Reáltanoda Street, in the neighbourhood of the former St Michael Street *(mahalle)*, from the yard of 16 Károlyi Mihály Street a Turkish-period cellar and the remains of a store came to light. The building material of the cellar was middle-size limestone. The binding – according to Turkish customs – was clay and soil, the walls were 40–50 cms thick. In the infilment of the room a great number of pottery, iron nails and pieces of harness were found.

There was a food-store attached to the south-western corner of the cellar. From the pit with its 185×140 side and 185 cms depth pottery finds of a typical Turkish household were unearthed. The building and the store were destroyed due to siege between 1602 and 1604 and its military events.

In the outer parts of Turkish period Pest wooden-framed, houses daubed on their northern and southern side were to be found. Poorer layers of society could have leaved here, and workshops used for activities that could easily cause fire were placed here. At 3 Bástya Street a blacksmith's workshop made up of several kilns, a round and a rectangular pits was identified. The unsuccesful recapture of Buda in 1864 and the successful one in 1686 was met by the burnt and devastated Pest, completely ruined. Thus, the once flourishing mediaeval period and the moslim period following eastern ways of the city came to end.

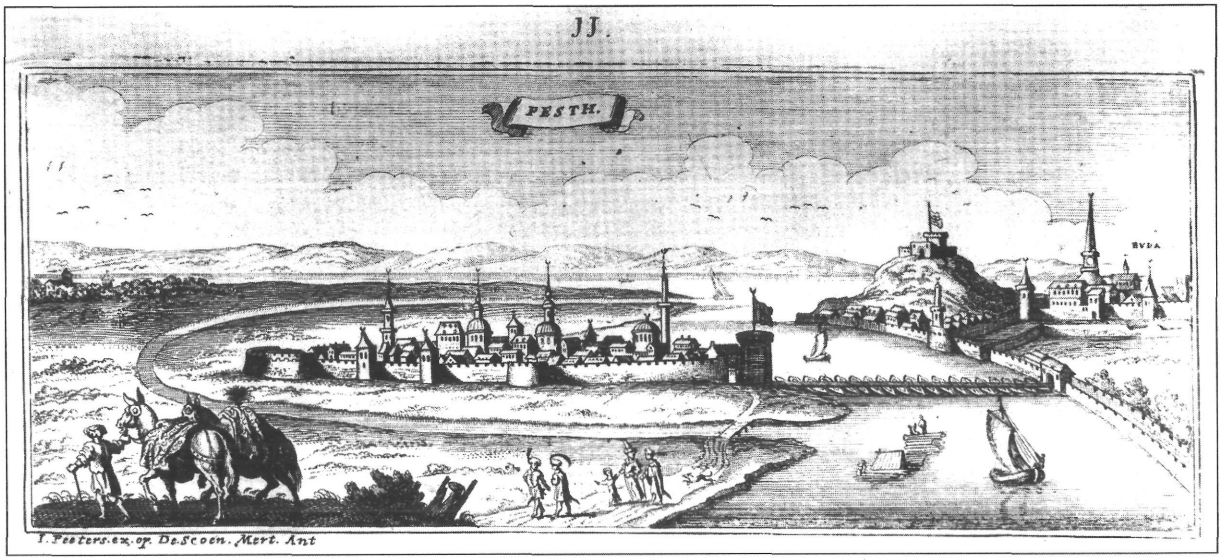

1. kép. Pest látképe a 17. század végén. (Peters Jacob)

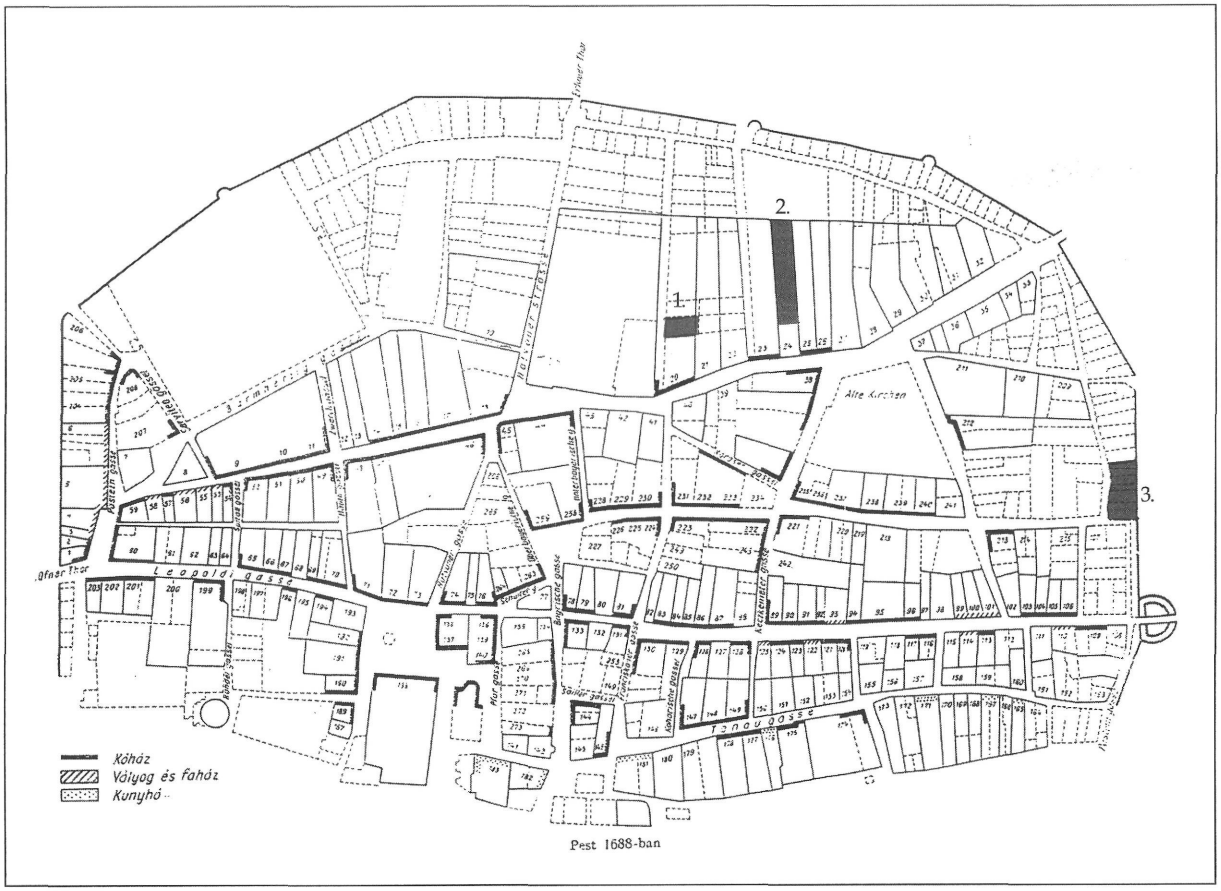

2. kép. Pest alaprajza (1688. évi összeírás alapján, Nagy Lajos nyomán). 1. Bp. V. Reáltanoda u. 5., 2. Bp. V. Károlyi M. u. 16. (Károlyi palota), 3. Bp. V. Bástya u. 1–11.

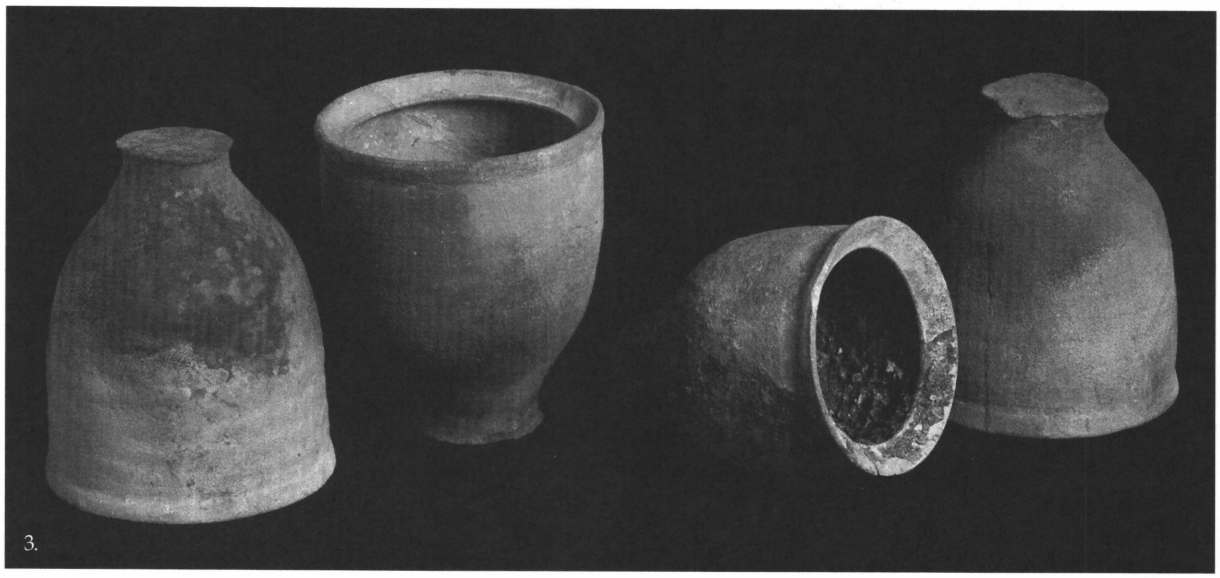

3.

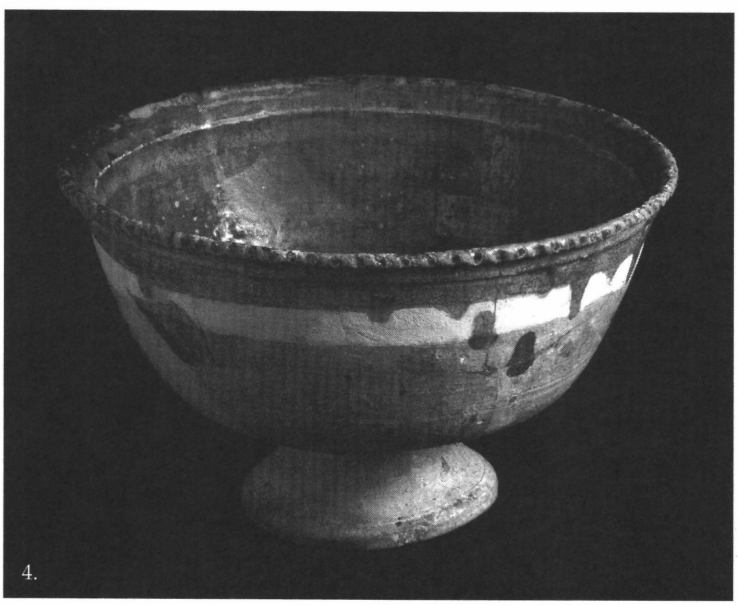

4.

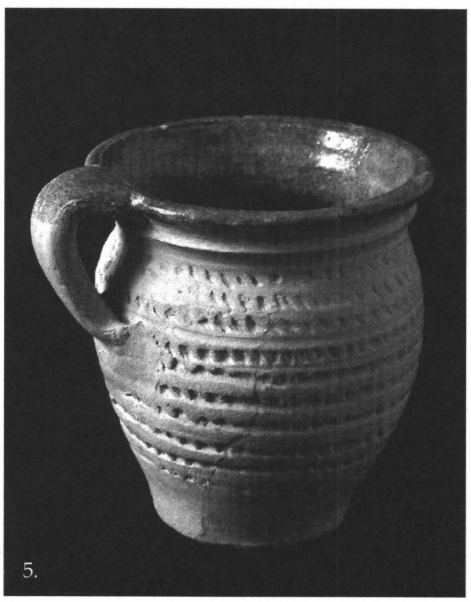

5.

3–4–5. kép. Leletek a Bp. V. Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjéből (kályhaszemek, edények).

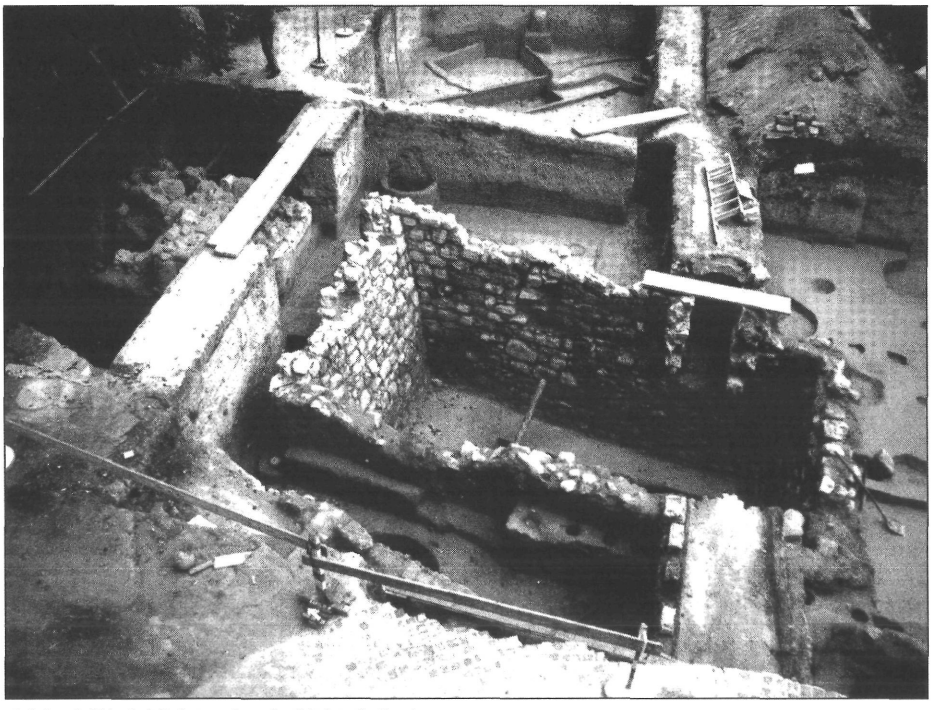

6. kép. A Károlyi Palota udvarán feltárt török pince.

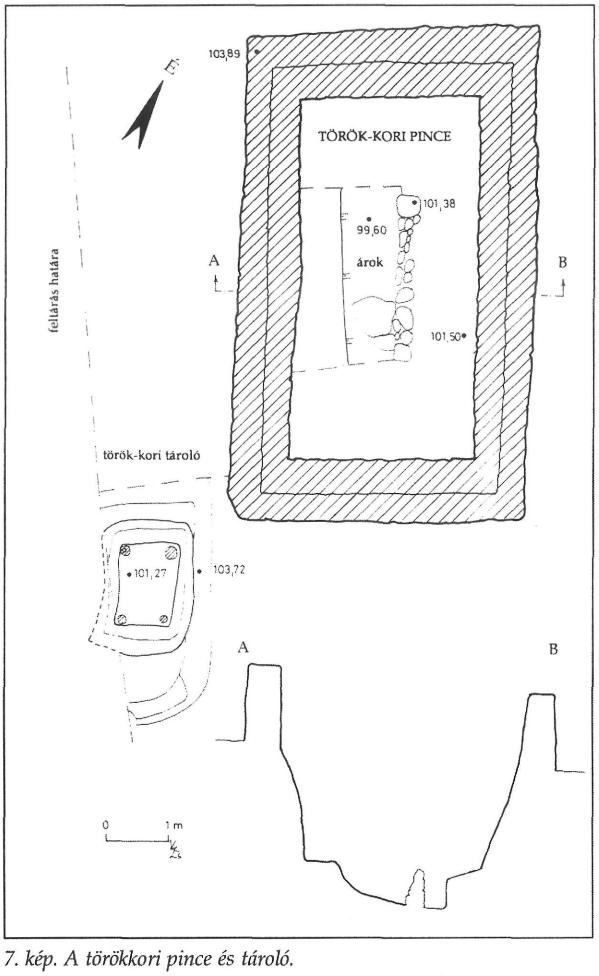

7. kép. A törökkori pince és tároló.

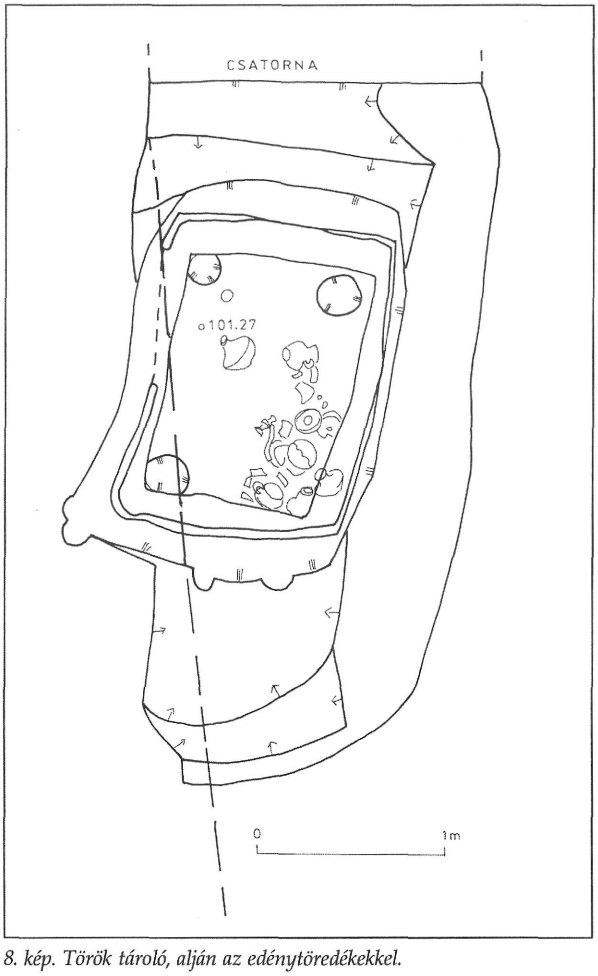

8. kép. Török tároló, alján az edénytöredékekkel.

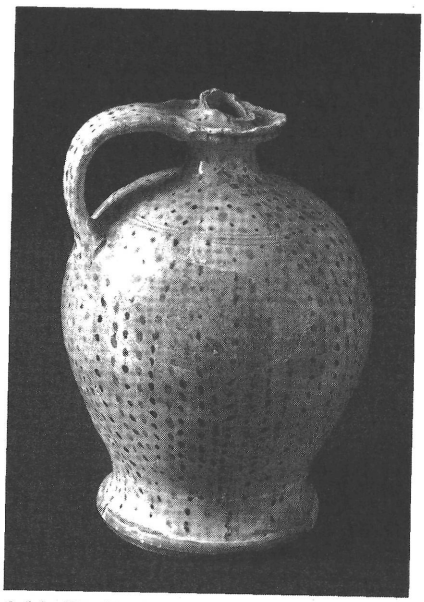

9. kép. Törökkori pöttyös mázas korsó

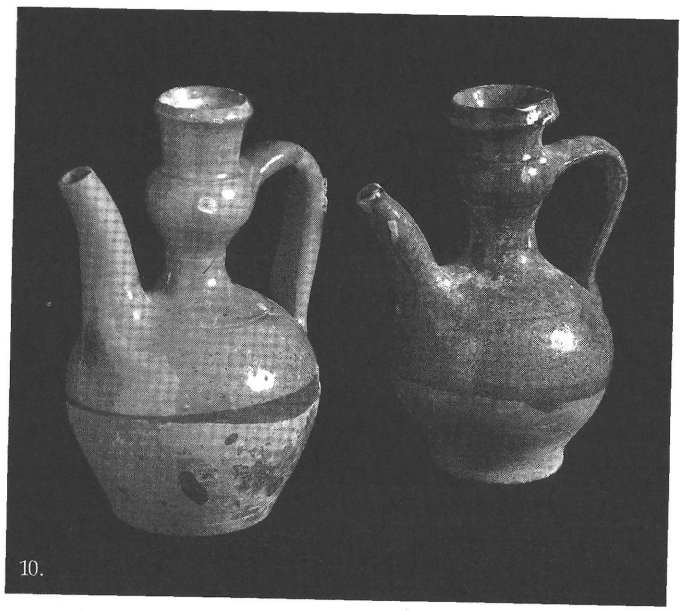

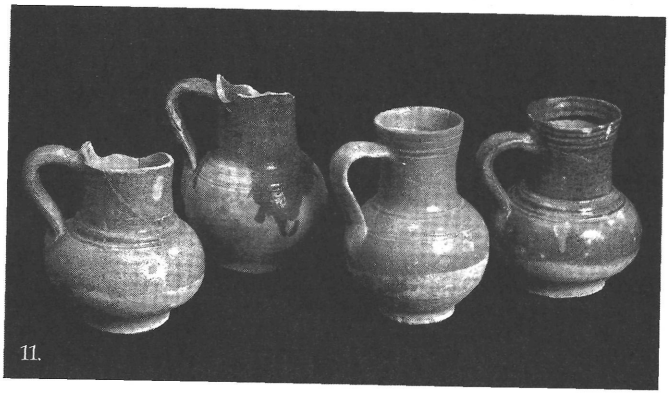

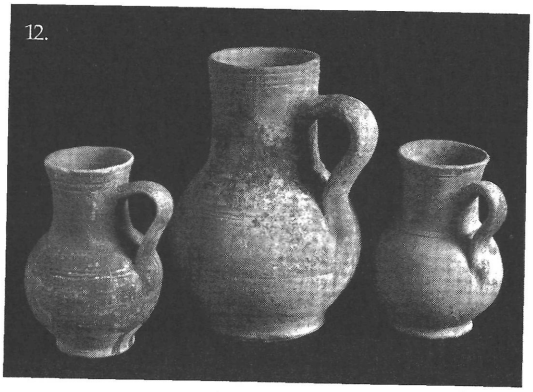

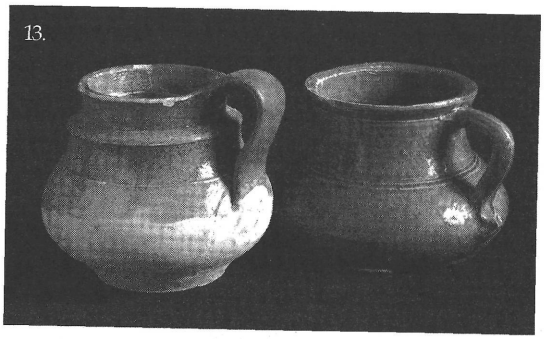

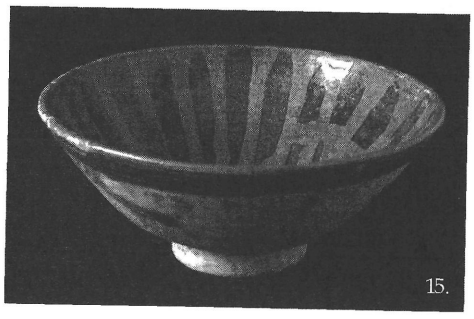

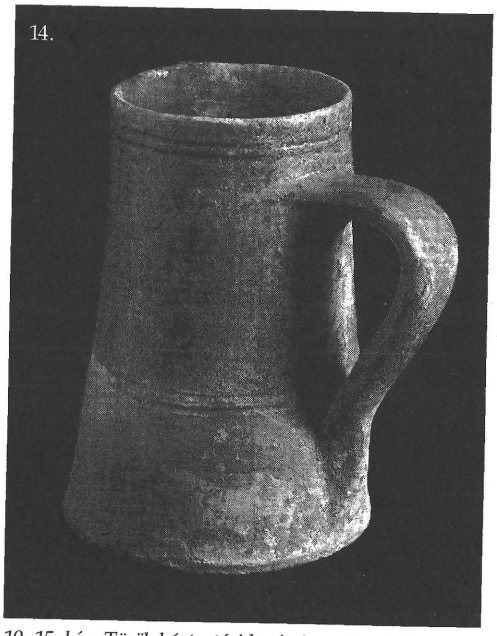

10–15. kép. Török háztartási kerámia a tárolóból

16. kép. Füles bronz edény

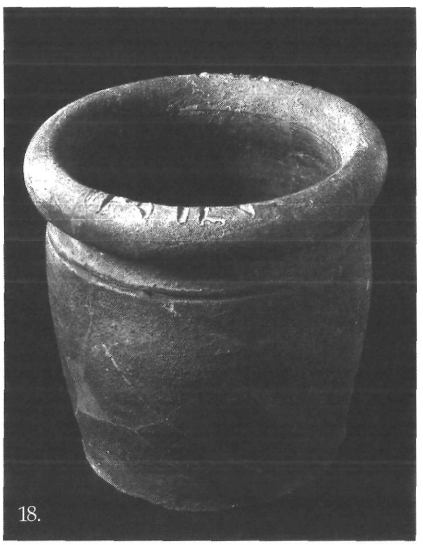

17–18. kép. Fazekak

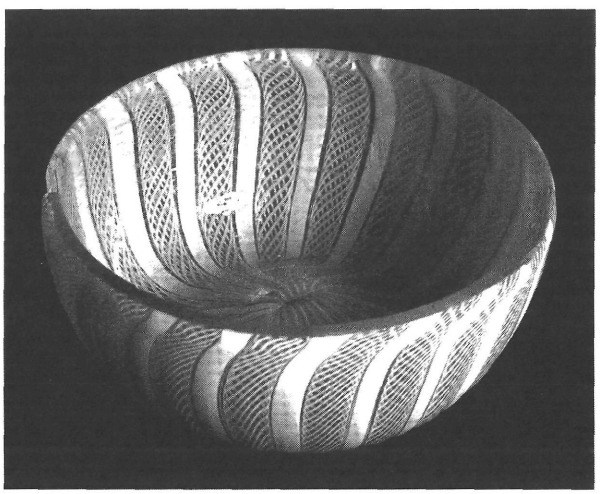

19. kép. Velencei tál

20. kép. Birkafejek a gödör aljából.

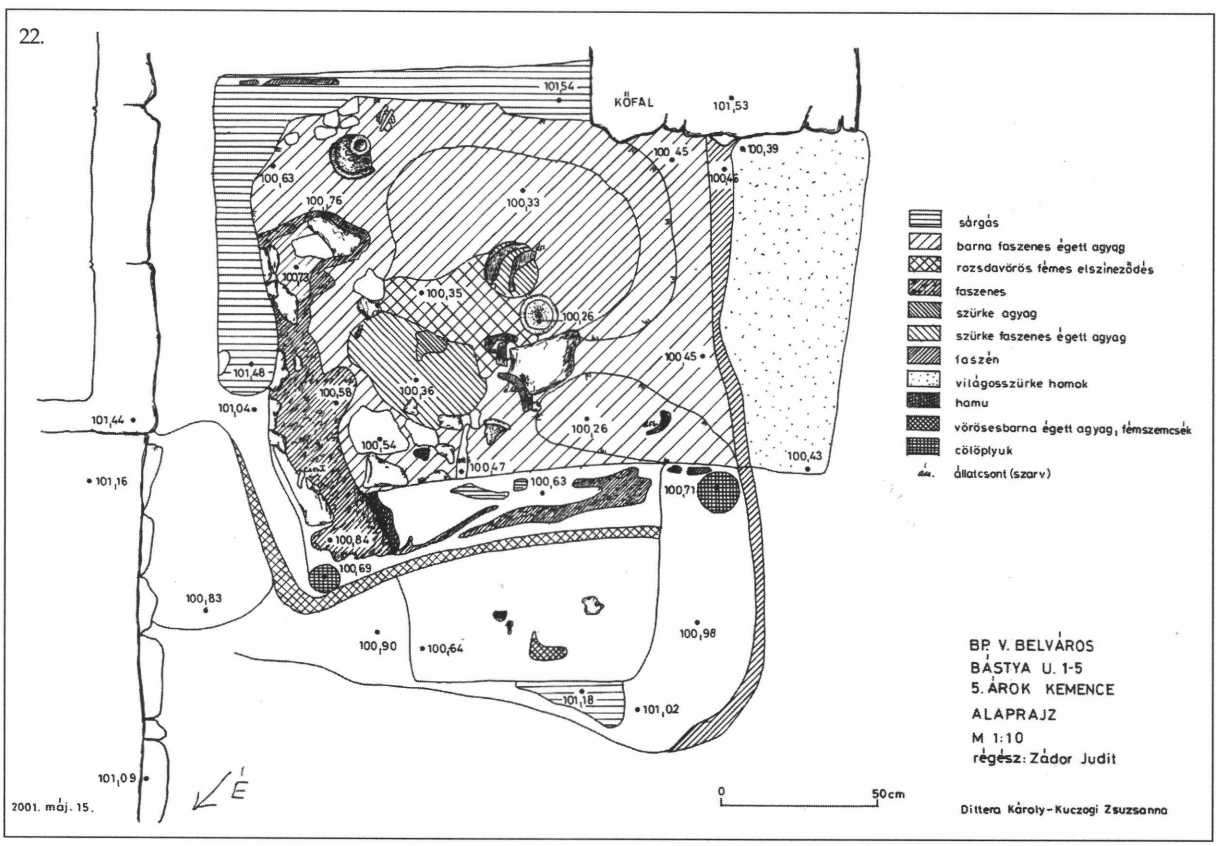

21–22. kép. Bp. V. Bástya utca 3. szám alatti kemence.

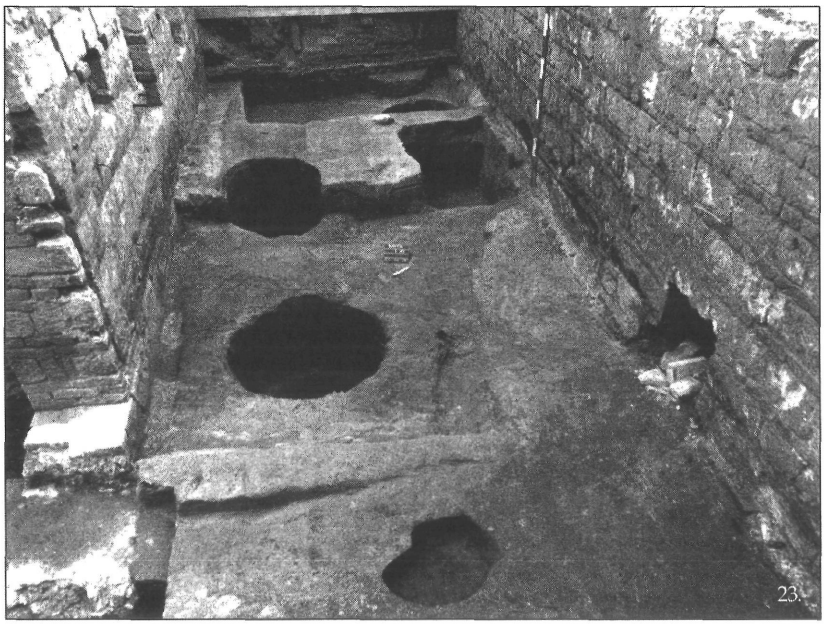

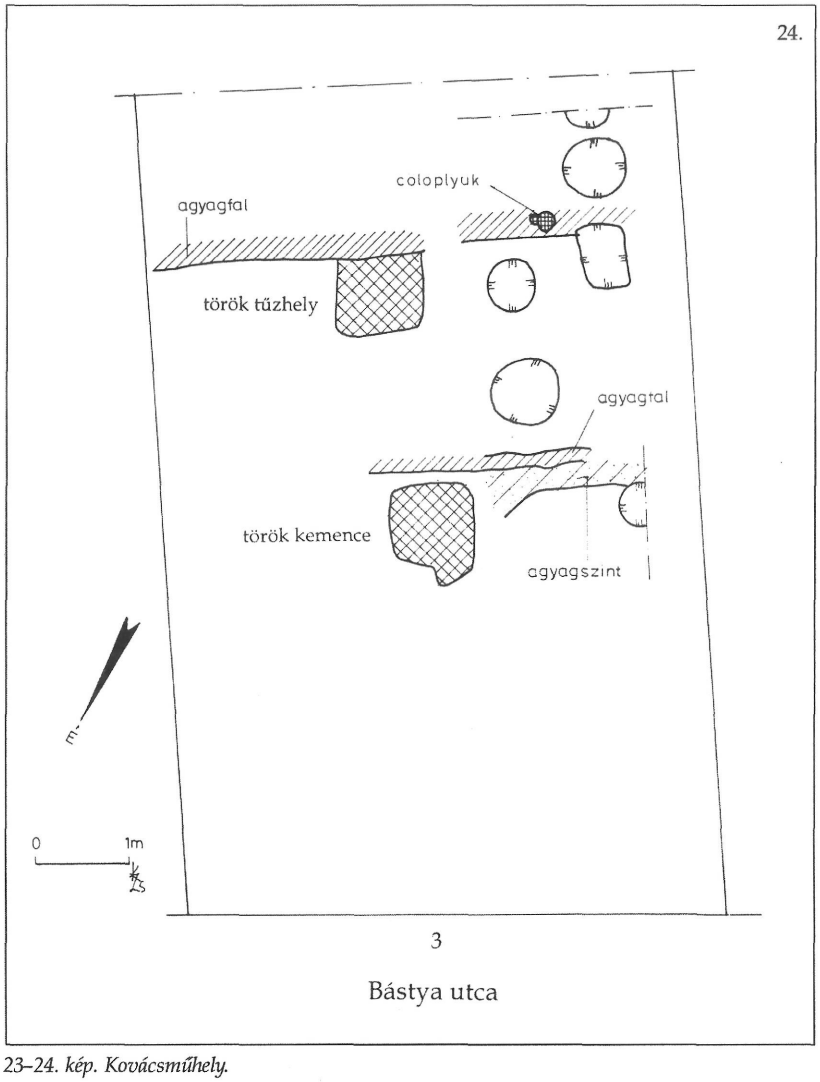

23–24. kép. Kovácsműhely.

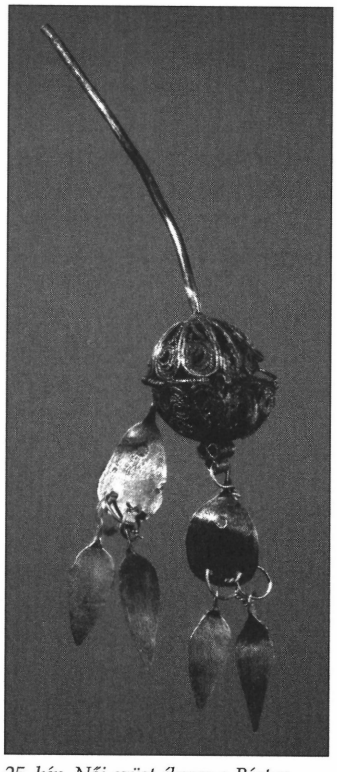

25. kép. Női ezüst ékszer a Bástya utca 9-ből.

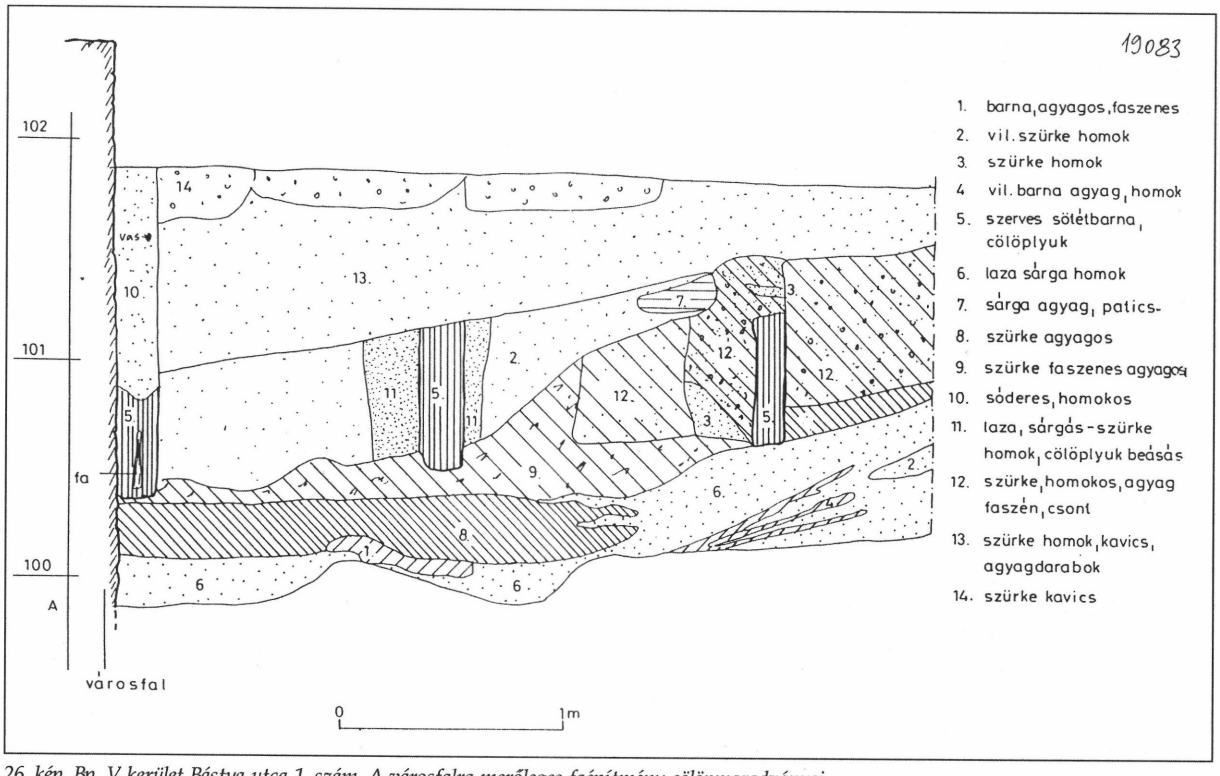

26. kép. Bp. V. kerület Bástya utca 1. szám. A városfalra merőleges faépítmény cölöpmaradványai.

NAGY MARGIT

KÉT KÉSŐ RÓMAI KORI FEGYVERES SÍR AZ AQUINCUMI CANABAE NYUGATI SZÉLÉN

I. ÓBUDA, BÉCSI ÚT 172.

1943-ban csont íjborítás töredékekből, üveg és vaslemez töredékekből, bronzkorongból és bronzlemezből álló leletegyüttes került a Fővárosi Múzeum Régészeti Osztályára. A leleteket „sír" meghatározással 1955-ben Molnár Erzsébet leltározta és lelőhelyként a Bécsi út 172-t jegyezte be a népvándorlás kori gyűjtemény leltárkönyvébe.[1] A 172. telek a Bécsi út – Vörösvári út kereszteződésénél, a Bécsi út nyugati oldalán, a Farkastorki úttól mintegy 50 m-re északra található *(1. kép 1,1; 2,1)*.

A sír előkerülési körülményeiről a régészeti topográfiai és egyéb adattári nyilvántartásban semmiféle adatot nem találtam. Szilágyi János az 1943. év ásatásairól és múzeumba került leleteiről írott jelentésében a leleteket nem említette.[2] 1942–43-ban Nagy Tibor a Bécsi út 128. telken végzett ásatást, melynek során késő római tégla- és kőlapos sírokból álló temetőrészletet és két, Csemegi József által felmért sírépítményt tárt fel.[3] Nagy Tibor ásatásának helyszíne mintegy 1300 m-re délre volt az íjas sír lelőhelyeként megjelölt 172-től.

Az előzményekhez tartozik még, hogy 1932–35 között a 170–172. telken, a Magdalin Vegyészeti Gyár területén kőlapos sírok kerültek elő. Nagy Lajos rövid ásatási jelentésében a sírokhoz másodlagosan felhasznált feliratos kövekről írt; az egyik *Aelius Licinius*, az *aquincumi canabae singidunumi* származású *decuriójáé* és családjáé, a másik kő *Primitivus, savariai augustalis* és *decurio* családjának felirata[4]. A feltehetően bolygatott sírokban valószínűleg nem maradt említésre méltó lelet. A két kőlapos sír szerepel Póczy Klára késő római topográfiai összeállításában[5].

A 170–172. sz. telek házai előtt, a Bécsi út nyugati széle mellett kiásott, átlag 2,5 m. széles közműárokban 1985-ben kerültek elő a *canabae* nyugati temetőjének VI/96–181. számú sírjai.[6] A sírok ezen a részen igen zsúfoltan, egymást metszve feküdtek. A legkésőbbi temetkezések között megemlítendő a 4. század 2. felére keltezett, propellerveretes katonai öves 138. férfisír.[7] A telkek belső, nyugati részéről, ahol a római temető folytatódott, nincs régészeti adat; a sírokat feltehetően a korábbi alapozásoknál elpusztították. Az É–D-i irányú római út ezen a szakaszon is a mai Bécsi út vonalában haladt *(1. kép 1)*; a *canabae* nyugati temetőjének északi csoportja a római út nyugati oldalán húzódott addig, amíg a terület földrajzi adottságai ezt lehetővé tették.[8]

AZ 1943-BAN ELŐKERÜLT LELETEK

Íjmerevítő csontlemezek töredékei (2 db). Mindkét darab marhalapockából készült,[9] az íj kiszélesedő végeinek (az ú.n. „merev szarvaknak") csontborítása, a húr beakasztásának kivágott helyével. A kivágások kissé eltérő formája alapján arra lehet következtetni, hogy a múzeumba került csontlemezek az íj ellentétes végeinek borítását képezték. A megmunkálás igen durva és elnagyolt, a csiszolás nyomai a belső széleken élesen láthatók. Használattól származó kopásnyomot a kivágások szélén és az íjcsontok felületén nem lehet megfigyelni. H.: 15 és 9 cm. Sz.: 2,6–1,6 cm. *(2. kép 1–2; 5. kép 4.)*

[1] BTM, Népv. gyűjt. Ltsz.: B.55.145.1-7. A Bécsi úti házszám a leltározó kezétől származó javítás: az eredetileg bejegyzett 126-os számot áthúzva fölé írta a 172-t. Feltehető, hogy a javítás Nagy Tibor utasítására történt, aki a népvándorlás kori leletek leltározását irányította és minden valószínűség szerint tudott az íjas leletegyüttesről, a leletekre azonban sehol sem hivatkozott. A Bécsi út 172. telek helyrajzi száma Budapest Székes Főváros 1908-ban megjelent térképének 7. szelvényén 2315.

[2] SZILÁGYI 1945. 453–462.

[3] BTM Adattár 81, 223, 331, 248/1943 Kp. Ig. iratok (adatközlő: Bordás Attila).

[4] NAGY L. 1937. 273; a Licinius-kő: NÉMETH 1999. 37, No. 81; a Primitivus-kő: NÉMETH 1999. 40, No. 91.

[5] PÓCZY 1964, 61. A 2. térképen a 170–172. telek (a 82. sz. lelőhely) tévesen a Bécsi út keleti oldalára került.

[6] TOPÁL 1993. 3, Map 2–3.

[7] TOPÁL 1993. 56 Pl. 78.

[8] TOPÁL 2003. 162, Abb. 1,2.

[9] Az íjcsontok anyagát Alice Choyke határozta meg.

Téglalap alakú, lenyírt szélű, díszítetlen *bronzlemez*, kissé kiszélesedő vége hiányos; felületén egy hosszanti hornyolattal. A lemez hosszában, középen erős karcolásnyomok. H.: 4 cm. Sz.: 1,9–2,2 cm. *(2. kép 4; 5. kép 3.)*

Öntött, kissé domborodó, kerek *bronzlap*. Középen két téglalap alakú áttörés; hátlapja sima, felerősítésnek, forrasztásnak egyik oldalon sincs nyoma. Átm.: 4 cm. V.: 0,15 cm. *(2. kép 5; 5. kép 1.)*

Vastagfalú *üvegedény* nyakrészének töredékei *(2. kép 3; 5. kép 2)*.

Egyenes *vaspánt* töredékei. Egyik végéhez két szöggel félkör alakú vaslemezt erősítettek (az egyik szögfej látható), ellenkező vége kissé kiszélesedik. 3 db nem összeillő töredék. H.: kb. 21 cm. Sz.: felül 3,8 cm, alul 1,7 cm. *(3. kép 1–2; 5. kép 5–6.)*

Két egymáshoz rozsdásodott *vaslemez* nem összeillő töredékei. H.: 3,9 és 4,4 cm. Sz.: kb. 1,9 cm. *(3. kép 4; 5. kép 5–7.)*

Egyélű, széles pengéjű *vaskés* vagy *borotva*. Kissé meghajlított penge rövid nyéltövissel, a nyél és a penge találkozásánál 0,5 cm széles, a pengét meghaladó markolati résszel. H.: 9,7 cm. A penge Sz.: 2,7–2,8 cm. *(3. kép 3; 5. kép 9.)*

Négyszög metszetű vashuzalból hajlított, ívelt *vas fogó*, egyik végén a beakasztásra szolgáló horog, a másik vége hiányzik. Kissé deformált. H.: 9,8 cm. V.: 0,5 cm. *(4. kép 1.)*

Ívben meghajlított, egyik széle felé szűkülő, széles vaspánt töredékei, belső oldalán hosszanti fanyomokkal. Favödör vasalása. Sz.: 4,7–4,9 cm. *(4. kép 2–2a; 5. kép 8.)*

A leleteket elsősorban abból a szempontból kell megvizsgálnunk, hogy előkerülhettek-e egy sírból, azaz valóban leletegyüttesnek tarthatók-e?

Az áttört *bronzkorong* funkciója nehezen deríthető ki; maga a tárgy első pillantásra újkorinak tűnik *(2. kép 5)*. Hasonló darabok azonban a limes menti táborok leletanyagában találhatók. A Niederbieberből előkerült példány mérete megegyezik a Bécsi útival, bár a két áttörés kissé rövidebb és keskenyebb. Egy másik, kisebb átmérőjű korong Stuttgart-Bad Canstattból került elő.[10] Jürgen Oldenstein a korongokat a bizonytalan funkciójú tárgyakhoz sorolta, felvetve a ládaveret meghatározást. Werner Zanier az ellingeni római castellum anyagából két, a Bécsi útihoz hasonló, hosszanti áttörésű bronzkorongot lószerszámdíszként közölt; a kisebbik, töredékes korong mérete a Bécsi útiéval pontosan megegyezik. Hasonló, további példányt Zanier Lenzendorfból (Ldkr. Main-Tauber) említett, megjegyezve, hogy Thomas Fischer véleménye szerint ez a bronzlap újkori.[11] Wolfgang Gaitzsch a Rajna vidék három lelőhelyéről is publikált kettős áttörésű, lószerszámdísznek meghatározott bronzkorongokat (Oekhoven, Tüddern és Kreuzau).[12] További példány legutóbb Bolken-Südwest lelőhelyről bukkant fel 2–4. századi érmekkel és egyéb római tárgyakkal együtt[13]. Aquincum–Bécsi út a rejtélyes tárgynak kelet felé a legszélső lelőhelye; a korongok mindegyike római környezetből került elő.[14] Kétségtelen ezek után, hogy az áttört korongok a római katonai felszereléshez tartoztak, de rendeltetésükre nem könnyű megoldást találni. A rögzítő szög vagy pánt nélküli korongoknak gyakorlati funkciója aligha lehetett. Az áttöréseken átbújtatott bőrszíj megtarthatta a korongot, de így az csak a szíj díszítésére lehetett alkalmas. A hasonló méretű, áttörés nélküli bronz lószerszámdíszek hátlapján mindig megfigyelhető valamilyen rögzítő szerkezet.[15]

A Bécsi úti *bronzlemez (2. kép 4)* felhasználása sem világos; esetleg övcsat lemezdarabjának vagy szíjvég töredékének lehetne tartani. A csőszerű üvegtöredékek *(2. kép 3)*, amennyiben a szűkülő felső rész megvastagodásából arra következtethetünk, hogy a nyak a perem felé nem szélesedett ki, hanem egyenesen levágva záródott, több jellegzetes 3–4. századi palacktípus nyakrészeként értelmezhetők.[16] A Bécsi úti töredékek térben legközelebbi párhuzama a Búvár utcai 3. (kőlapos) gyermeksír széles nyakú, gömbtestű palackja. A gazdag síregyüttest, melyből 3. század végi érmek is kerültek elő, Szirmai Krisztina a 4. század első harmadára keltezte.[17] A Bécsi úti vaspánt töredékek *(3. kép 1–2, 4)* rendeltetését nem tudtam megfejteni. A széles pengéjű vaskés vagy borotva *(3. kép 3)* for-

[10] OLDENSTEIN 1976. 260, Taf. 52.617–618. Az adatot Palágyi Sylviának köszönöm.

[11] ZANIER 1992. 181, Taf. 17, Nr. 78–79. Nagy Tibor is valószínűleg azért nem hivatkozott a Bécsi úti leletegyüttesre, mert a bronzkorongot újkorinak tartotta.

[12] Oekhoven: BJ 189. (1989), p. 404, Abb. 23, 3-4; Tüddern: BJ 192. (1992), p. 400–401, Abb. 40,11; Kreuzau: BJ 198. (1996), p. 415–416.

[13] „Neujahrsgruss 2004". Jahresbericht für 2003. Westfalisches Museum für Archäologie. Münster, 2003. p. 84–85. Abb. 30. Az adatra Vida Tivadar szívességéből hivatkozhatom.

[14] Az al-dunai szarmata kurgántemetők közül a Nagornoje 9. kurgán sírjának anyagában van 4 db azonos nagyságú, téglalap alakú (7,5×2,5 cm), nietszögekkel ellátott ezüstlemez. Az egyik lemezen ugyanolyan kettős áttörés van, mint a római bronzkorongokon. A lemezeket az ásatók lószerszámvereteknek határozták meg: GUDKOVA–FOKEJEV 1984. 46–47, risz. 14,4.

[15] Példák: BISHOP 1988. Fig. 41.

[16] A töredékek Isings 101 formájú, cilindrikus nyakú palackhoz tartozhattak, ld. BARKÓCZI 1988. No. 315, 145; KELLER 1971. 134–135.

[17] SZIRMAI 1985. 222, 6. kép 2.

mája viszont jól ismert a késő római temetőkből (pl. Somogyszil 29. sír, csontnyéllel is),[18] ez a késtípus a 4. század második feléből való síregyüttesekben fordul elő.

A Bécsi úti 1943-as sír vaspántos *vödréhez (4. kép)* hasonló sírmelléklet Pannóniában ritkaságnak számít. A mucsfa-szárazpusztai „A" sírban,[19] a somogyszili temető 43. és 112. sírjában bronzpántos vödrök,[20] a zengővárkonyi II. temető 3. és 4. sírjában keskeny vaspántokkal ellátott faedények kerültek elő.[21] Nagy Mihály a vödör eltemetését a Pannóniába települt vandálok rituselemének tartja.[22] Fémveretes faedényeknek szarmata sírokban is ritkán maradt nyoma. Az első szarmata bronzveretes vödröt a mezőszemerei temető 56. sírjában talált pántok alapján sikerült rekonstruálni: kb 13 cm magas, felfelé szélesedő, virágcserép alakú lehetett.[23] Keskeny vaspántokkal megerősített faedény került elő Csongrád-Kenderföldek 61. lándzsás férfisírjából.[24]

A Bécsi úti széles vaspántot szűkülő oldalú faedényhez készítették. Hogy a vödör a talpa felé szélesedett, arra a viszonylag ép vas fogó belső átmérőjéből lehet következtetni: a peremátmérő 9 cm, a talp átmérője 12–12,5 cm lehetett. A magasságra vonatkozó adatunk nincs, de 13–14 cm körül képzelhető el.

Az italfélét tartalmazó fémpántos vödrök eltemetése, Horst W. Böhme megállapítása szerint, a felső társadalmi rétegeket, elsősorban a fegyvereseket jellemezte. Tényként kell elfogadni, hogy a vödörmelléklet a kora- és későcsászárkori Észak- és Közép-Európában a germán temetők egyik fő jellegzetessége. A szokás a 4. században az Elba és a Loire közti területen, valamint Britannia fegyvereseinél terjedt el.[25] Brighthamptonban az 5. század első évtizedeiben eltemetett egyik kardos harcos mellé a Bécsi útihoz hasonló formájú, talp felé szélesedő, díszes fémpántokkal ellátott vödröt mellékeltek.[26]

A Bécsi úti leletegyüttes legfőbb érdekessége az ún. összetett (többrétegű) íj, azaz a csontlemezekkel borított *reflexíj*. Az íjvéget borító csontok közül csak két töredék *(2. kép 1–2)* került a múzeumba. Nyilvánvaló, hogy ez esetben nemcsak az íjcsontok töredékesek, hanem maga a lelet is hiányos: egy teljes íjhoz legkevesebb hat-hét lemez tartozik. A megmaradt töredékek az íj két végének merevítő lemezeiből valók. Az előlapon erősen látszanak a megmunkálás nyomai, viszont kopásnyom egyáltalán nem figyelhető meg, ami arra mutat, hogy az íjat alig, vagy egyáltalán nem használták. Alice Choyke véleménye szerint a lemezek anyagául szolgáló marhalapockacsont különlegesen törékeny, hosszabb használatra nem alkalmas. A csontlemezek csiszolatlansága és kopásmentessége miatt egyébként arra is lehet gondolni, hogy ez esetben csak egyetlen alkalomra, a temetésre készített íjról van szó. László Gyula és Harmatta János tanulmányai nyomán ismert, hogy a hunkorban a jelképes íjat (mely lehetett egészen kis méretű is) rangjelző céllal temették el; a legmagasabb rangúak íját aranylemezekkel borították.[27]

A nomád harcos jellegzetes fegyverének, az íjnak az eltemetése a hunkorra, közelebbről magukra a hunokra jellemző. A favödör mellékelése germán jellegzetesség, ugyanakkor az (jelképes?) íj eltemetése keleti szokás. Bizonyos, hogy a Bécsi úti leletegyüttes nem teljes, ezért feltehető, hogy nemcsak az íjcsontok, hanem más leletek is hiányosak. Az íjas harcost mindenesetre római üvegpalackkal, vaspántos ivóedényével és vasból készült használati tárgyaival bocsátották utolsó útjára.[28] Mellékletei szerint a Bécsi úti fegyveres férfi a hun, a germán és a római kultúrához egyaránt kapcsolódott.

A Bécsi úti sír 4. század végi – 5. század eleji keltezését az íjcsontok párhuzamai megerősítik. A csontlemezek végének derékszöghöz közelítő kialakítása a hunkori íjakra jellemző.[29] Íjcsontjaink a hunkort közvetlenül megelőző időszak egyik jellemző leletének, a Wien–Simmeringben 1930-ban előkerült sírlelet reflexíjának csontlemezeihez

[18] BURGER 1979. 27, Taf. 5.29.4; hosszú csontnyéllel a 33. sírból: u.o. 28, Taf. 6.33.1; 53. sír: u.o. 34, Taf. 11.53.1; 60. sír: u.o. 36, Taf. 12.60.3 stb.

[19] VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. 120–121.

[20] BURGER 1979. 13, 63.

[21] DOMBAY 1957. 297.

[22] NAGY M. 1993. 157–184.

[23] VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. 120–121, Abb. 81.

[24] PÁRDUCZ 1959. 315, Taf. XII, 1–2, 9–13.

[25] BÖHME 1974. 132–133.

[26] Brighthampton 31. sír: BÖHME 1986. 512–513, Abb. 35, m.

[27] LÁSZLÓ 1951. 91–106, Taf. XXI–XXII; HARMATTA 1951. 107–151; BÓNA 1993. 24.

[28] A késő római kori germán íjászsírokat egy westendorfi (nyílhegyköteggel és vaspántos lavezkő vödrével eltemetett) sír kapcsán Wolfgang Czysz tárgyalta: CZYSZ 1986. 261–271.

[29] A római provinciákból előkerült íjakról: COULSTON 1985. 232–233. A szerző a carnuntumi töredékeket az 1–2. sz-ra, az intercisaiakat a 4–5. sz.-ra keltezte. A késő császárkori germán katonai arisztokrácia sírjaiba az íj és nyíl hatalmi jelvényként került, pl. Leuna. RADDATZ, RGA Bew. 430. A római-orientális íjcsontok és a hunkori íjak keltezésének kérdéseit Bóna István részletezte: BÓNA 1993. 212. Bizonyos, hogy a fegyvereket, köztük az íjakat is, a római hadseregben különös gonddal kezelték és a használhatatlanokat sem dobták ki. Az észak-bulgáriai Iatrus erődjéből mindössze egyetlen íjcsont töredék került elő, melyet a 4–5. századi keleti germán foederatival lehet kapcsolatba hozni. GOMOLKA–FUCHS 1993. 355–356, Abb. 1,4.

hasonlítanak leginkább. A torzított koponyájú simmeringi halott mellé igen nagy méretű, aszimmetrikus íját (hat csontlemez maradt meg), háromélű vas nyílcsúcsokat tartalmazó tegezét és egy besimított díszű korsót is eltemettek.[30] Sajnos, a Bécsi úti íjcsontok töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy egyenlő karú vagy aszimmetrikus íjhoz tartoztak-e.

Nem tudjuk annak az okát, miért nem csiszolták le az íjcsontok felületét. Az avar kori íjcsontok csiszoltak és a használattól kopottak. Az aranylemezzel borított íjlemezek durva felületét a fémborítás eltakarta, azonban nem minden íjat vontak be arannyal. Az észak-kazakisztáni Küzül-Adür környéki barlangban eltemetett, magas rangú hun méltóság íjának csontlemezein a megmunkálás nyomait éppen úgy csiszolás nélkül hagyták,[31] mint a Bécsi úti csontok felületét.

Visszatérve elemzésünk kiindulópontjára: arra a kérdésre, hogy az 1943-as leletek előkerülhettek-e egy sírból, igennel lehet válaszolni, mivel a tárgyak beilleszthetők a késő római - kora népvándorláskorból ismert típusok közé. A temetés idejének pontosabb meghatározására azonban jelenleg csak a hunokkal kapcsolatba hozható, 4. század utolsó harmadára és az 5. század első évtizedeire keltezhető íjcsontok alkalmasak. Jaroslav Tejral a wien-simmeringi harcost a római szolgálatba állt barbárok egyikének tartja,[32] ilyen katona lehetett a Bécsi úton eltemetett íjas férfi is.

II. ÚJLAK, BÉCSI ÚT 42.

1993 augusztus-szeptemberében Újlakon, a Bécsi út - Szépvölgyi út kereszteződésének északi oldalán, a 38-42. telken, Márity Erzsébet ásatásán késő római kori kőlapos sírok kerültek elő *(1. kép 1,2; 1. kép 2,2)*. A feltárást a régésznő halála után Patrice Bertin folytatta, aki 1997-ben megjelent előzetes jelentésében foglalta össze az ásatás legfontosabb eredményeit.[33] A területen rézkori és római kori objektumokat találtak. A telek keleti szélén, közvetlenül a Bécsi út mellett, egy É-D-i irányú római útszakaszt figyeltek meg. A római út keleti oldalán négyszögletes alaprajzú sírkerteket és később rájuk épült, ismeretlen korú és rendeltetésű építményeket tártak fel[34] *(6. kép)*. A terület teraszosan emelkedő nyugati oldalán a római kori beépítés nem volt megfigyelhető; itt a rézkori telepjelenségek bolygatatlanul megmaradtak. Mivel ezen az oldalon a római építkezések nem pusztították el a korábbi településnyomokat, ezért Bertin arra következtetett, hogy a nyugat felé emelkedő, beépítetlen rész a *canabae* szélét jelentheti.

A három kőlapos sír a 42. sz. telek északi oldalán, a feltárt római út és a római vízvezeték között, a Bécsi úttól 39 m-re, a sírkertek sorától mintegy 17,5 m-re nyugatra, egy teraszszerű magaslaton, különböző mélységekből került elő *(7. kép)*. A kőlapos sírok között fölbe ásott temetkezések is lehettek; egyről biztosan tudunk. Márity Erzsébet 1993 aug. 26-i helyszíni feljegyzése szerint az 1. sírtól északra „tégla- és kőomladékok között kőlap, talán szarkofág fedőlapja lehet. A gépi markoláskor [az 1. sír] keleti oldaláról barna mázas korsó, szürke edény és emberi csontok kerültek elő".[35]

A helyszíni fotók alapján megállapítható, hogy a három kőlapos sír közül kettőt másodlagosan felhasznált kövekből állítottak össze. Bertin leírása szerint az 1. és a 3. sír kirabolt temetkezésnek bizonyult, a 2. sírban fegyveres férfi bolygatatlan csontvázát találták meg *(8. kép 1)*.

Az első ásatási jelentés a sírkerteket és a kőlapos sírokat egy „a 3. század végén induló temetőnek" határozta meg. A római út keleti oldala melletti, kirabolt sírokból álló temető kora azonban - publikált leletek hiányában - egyelőre bizonytalan. A temetőt, az innen előkerült sírkövek és egyéb kőemlékek előzetes értékelése szerint[36] már a 2. században használták. A kőlapos sírok közül kronológiai támpontot adó leletek (4. század elejéről való érem) csak a 2. sírból kerültek elő.

A helyszínrajz és a kőlapos sírokat *in situ* ábrázoló fotók alapján megállapítható, hogy a legmélyebben fekvő 1. sír volt legközelebb a római úthoz; mintegy 5 m-re nyugat felé, a feltárt útszakasz meghosszabbítása mellett *(6. kép; 8. kép 1)*.

Az 1. és a 3. sírról leírás és sírrajz az ásatási dokumentációból nem került elő. A helyszínen

[30] SZAMEIT 1984. 152. További íjcsont leletek Ausztriából: Wien 1 és Wien 3, Klosterneuburg, Carnuntum. Wien-Simmeringről legutóbb: BÓNA 1993. 10, 161, 212-213, 2. rajz.

[31] BÓNA 1993. 16, 213, 5. rajz; ZASZETSZKAJA 1994. 35-36, Tab. 36, 2-11.

[32] TEJRAL 2003. 506-507.

[33] MÁRITY 1993. 34; BERTIN 1997. 18-25. A három kőlapos sír dokumentációját Zsidi Paula főigazgató h. engedélyével Hable Tibortól kaptam meg. A publikáció lehetőségéért és mindkettőjük segítségéért e helyen is köszönetet mondok.

[34] BERTIN 1997. 18-25, 4. kép, római rajztár, 6881/97 Ltsz. Az épületeket, egy rajzban közölt edény alapján az Árpád-korban is használták: BERTIN 1997. 24, 8. kép (téves kormeghatározással). A Bertin által összeállított adattári ásatási jelentés összesen 17 négyszögletes sírkert feltárásáról számolt be: BTM Adattár, 1820-97.

[35] Márity Erzsébet naplójának másolatát Hable Tibortól kaptam meg 2003 júniusában. A kőlapos sírok közti temetkezést Bertin nem említette: BERTIN 1997. 24, 4. kép. A földsír két edénye egyelőre azonosítatlan.

[36] SZIRMAI 2003. 242, Abb. 11.

készült fényképek[37] dokumentálják, hogy az 1. sír keleti oldalához egy gondos faragású kétalakos sírkövet és egy párkánykövet használtak fel *(8. kép 2–3; 9. kép 1)*. A 2. sz. első felére keltezhető[38] sírkövön bennszülött viseletű, csavart torquest, pannon-noricumi szárnyas fibulapárt viselő, guzsalyt (rokkafát) és orsót tartó nő, valamint egy papírtekercses férfi ábrázolása látható *(9. kép 3)*; a feliratos részt, feltehetően a másodlagos felhasználáskor, levágták. A sírból bolygatott váz összedobált csontjai kerültek elő *(8. kép 2)*.

A 3. sír az 1. sírtól 6 m-re DNy-ra feküdt; a fényképek szerint a hosszanti oldalakhoz építészeti elemeket: domború tetejű koronaköveket használtak fel *(9. kép 2)*. A sírból lelet vagy csont előkerüléséről nem tudunk.

A 2. sír mellékleteinek helyére, leírás hiányában, Málik Éva grafikus 1993 szeptember 16-án a helyszínen készített 1:10 méretarányú sírrajza és az általa feljegyzett, a tárgyak anyagára vonatkozó meghatározások alapján próbáltam következtetni.[39] *(12. kép)*

A 2. SÍR ÉS A LELETEK LEÍRÁSA

Mélység (a Bécsi út járdaszintjétől): a sírfolt beásása 105,5 cm; csontváz kb. 135,5 cm. *Irány:* É–D (32–0). A sír kőlapokból álló oldalfalairól Patrice Bertin metszetrajzot készíttetett *(11. kép)*. Bertin leírása és a rajz szerint a sír számára igen nagy, kb. 400 cm hosszú, északi szélén bizonytalan körvonalú, ismeretlen szélességű gödröt ástak; a beásással egy korábbi római réteget vágtak át.[40] A sír aljára, 80–90 cm mélység közt megmunkálatlan, lapos terméskövet fektettek. A sír oldalait faragott felületű, díszítetlen kőlapokból állították össze *(10. kép 4)*, tetejét mintegy 200 cm hosszú, durván faragott, díszítetlen kőlappal zárták le *(10. kép 1)*. A sírrajzon a láb felőli, délnyugati saroknál egy 26 cm átmérőjű kőoszlop jelzése látható *(11. kép)*. A 2. sír oldalának és tetejének kövei közül ez a – feltehetően *hypocaustumhoz* tartozó – oszlop az egyetlen, melyet másodlagos felhasználásúnak lehet tartani. A sír oldalfalait 20–22 ill. 30–32 cm vastag, faragott felületű, díszítetlen kövek alkották; a fej felőli északi oldal kövének külső oldala szabálytalan kiképzésű. *Sírhossz* a keretező kövekkel együtt: 215 cm. *Szélesség:* 110 cm. A sír belső mérete: 180×57 cm. A csontvázat vékony, kemény földréteg borította.[41] Háton fekvő, nyújtott váz, töredékes csontokkal *(10. kép 2)*. A koponya épen került elő, de a sír kibontása közben összetört; a bordák és a medence morzsalékos, hiányos állapotú.[42] Bolygatás nem állapítható meg. *Vázhossz:* 170 cm. A leírás számozása megegyezik a sírrajz számozásával *(12. kép)*.

1. A jobb felkarcsont belső oldalánál, gombjaival a koponya felé, rossz állapotú, erősen kopott, öntött *ezüst hagymagombos fibula*. A tengely viszonylag hosszú, hatszög metszetű; a kengyel két oldalának volutás díszítését jelzésszerű rátét helyettesíti. A tengely két végén ezüstlemezből készült, kopott, fazettált, csapos gombok. A tengely közepén lévő gomb a fibulánál jobb minőségű ezüstből készült, tövét rovátkolt dróttal keretezték, fazettálása éles; ezt a gombot nyilvánvalóan utólag, pótlásként szerelték a fibulára. Az ívelt kengyel gerincén keresztirányú vésések. A rövid, egyenes lábon rovátkolt díszítés. A tűszerkezet hiányzik. H.: 6,3 cm. Sz.: 5,3 cm (a gombokkal). Súlya: 10,87 gr. *(13. kép 1; 18. kép 1–2.)*

2–4. *Ezüst csatok*. A sírrajzon összesen négy helyen látható csatjelzés: a felsőtest bal oldalán 2 db, a jobb medencecsont alsó szélénél és a jobb ujjcsontok környékén; a sír anyagában azonban összesen hat fémcsat található. Két egyforma csat egymás mellett, a kard felső harmadánál feküdt. A sírrajz az egyik csatot a markolat végétől 33 cm-re, a kard tokjánál jelzi, egy másik hasonló csatot a mellkas baloldalánál (2–3. sz. melléklet) tüntet fel. Ez a két csat a kisebb méretű ezüst csatokkal azonosítható *(13. kép 5–6; 18. kép 1–2)*. A nagyobb méretű harmadik ezüstcsat *(13. kép 4)* helye a sírrajzról nem derül ki egyértelműen.

[37] Az 1. sír fotói 46930–4, a 3. síré 48643, a három sír együtt 48.642 ltsz-on található.

[38] A keltezést Szirmai Krisztina az Aquincum sírkőplasztikáját feldolgozó CSIR-kötet kézirata alapján adta meg.

[39] Római rajztár, 9148/2002. sz. rajz. Az ásatási fényképfelvételeket Komjáthy Péter készítette; a negatívokat a 46 893–48 643. sz.-on leltározták; a sírról készült diapozitívok (ltsz.: 47 254–257) a Római fotótárban jelenleg nem találhatók. A 2. sír leleteit P. Bertin vette nyilvántartásba: BTM, Római Gyűjt. 96.3.1003.1–10. A propellerveretek töredékeinek fotója az Aquileia–Aquincum kiállítás katalógusában megjelent: AQUILEIA 2001. 157, Fig. 96.

[40] P. Bertin 1996 május 6-i bejegyzése, napló 1. old.

[41] A bontáson részt vevő Málik Éva grafikus és Kériné Buzás Zsuzsa restaurátor egymástól függetlenül arra emlékeztek, hogy a „fej környékén", a csontváz fölötti földrétegben összefüggő szürkés elszíneződés látszott. Kulcsár Valéria a Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai közt részletesen tárgyalta a sírokban megfigyelt kék, szürke, fekete, fehér és rózsaszínű, porszerű szerves rétegek előfordulását: KULCSÁR 1998. 29–30.

[42] A koponya összetörésére a bontás szemtanúi emlékeztek. A csontokat az aquincumi raktárakban egyelőre nem sikerült fellelni. A karddal együtt kiemelt bal felkarcsont alapján Mende Balázs (MTA Régészeti Intézet) a 2. sír halottjának életkorát 30 év körülinek határozta meg (2003. 05. 28-án).

Ovális karikájú, ovális szíjszorító lemezű, öntött ezüst csatok, kettő kisebb, egy nagyobb. A karika és a csatlemez aránya egy fektetett 8-ashoz hasonlítható. Kerek, közepükön kissé megvastagított csatkarikák. A csattövisek különbözők: a legnagyobb csat tövise a legrövidebb, a karika külső széléig ér; hegye stilizált állatfejben végződik, tövén bemélyített kettős vonaldísz. A kisebb csatok tövisei jobban ráhajlanak a csatkarikára, hegyük a nagyobb csat tövisén kialakított állatfej gyengébb kivitelű utánzata. A csatlemezek széle lefelé hajlik, a hátsó lemezzel három kerekfejű szög tartja össze. A három csat egyazon garnitúrához tartozott; a legjobb minőségűnek a legnagyobb csat látszik.

H.: 4,1; 4,2 és 4,5 cm. A karika Átm.: 2,3; 2,4 és 2, 7 cm. Súly: 12,40 gr; 11,87 gr és 11,99 gr. *(13. kép 4–6; 18. kép 1–2.)*

5. A bal oldali deréktájon, a kardmarkolat végétől 45 cm-re, a kardpengétől 10 cm-re, a bal alkarcsont belső végénél, öntött *ezüst szíjvéggel* egybekapcsolt ezüst *rozetta* feküdt. A sírrajzról világosan látható, hogy a rozetta a gerincoszlop felé, a szíjvég a kardpenge felé fordulva került elő. A szíjvég alsó vége felé szélesedik, széle ívelt, középen két szöggel. A középső rész kissé kiemelkedik, a rézsútos oldalsávokon plasztikus ék alakú minták. A szíjvég felső elkeskenyedő részét egy tömör ezüstrúd karikáján hurokszerűen áthajlították. Az áthajlított véget egy szöggel rögzítették úgy, hogy a szög és a lemez egy 3–4 mm vastag szíjat befoghasson. Az ezüstrúd felső végén egy rovátkolt drótgyűrűvel keretezett kerek, erősen kopott gomb van. A rúdra, még a gomb rögzítése előtt, egy öntött, domború, középen áttört ezüst rozettát húztak rá; a rozetta fel-le könnyedén mozgatható. A kilencszirmú rozetta erősen kopott; mélyedéseiben aranyozás nyomai maradtak meg (a szíjvégen nincs aranyozás). H.: 7,5 cm, ebből a szíjvég H.: 4+0,7 cm. A rozetta Átm.: 3,6 cm. Összsúly: 25,51 gr. *(15. kép 2–2a; 18. kép 1–2.)*

6. Öntött, *ezüst szíjvég*. Elkesenyedő középső részét a hátlap felé hajtották, így oldalnézetből egy fordított csipeszre hasonlít. Előlapjának díszítése a rozettás veret szíjvégéhez hasonló, két-két plasztikus ék alakú mintából áll; kiszélesedő végén egy kerekfejű szög. Helye a sírban nem ismert. A sírrajz két egyforma hosszú, keskeny fémtárgyat jelöl a kard mellett, a 3. sz. ezüstcsat alatt, valamint a bal alkarcsont belső oldalánál; így elképzelhető, hogy a sírban eredetileg két szíjvég volt. H.: 5 cm. Sz.: 1-05 cm. Súlya: 7,65 gr. *(15. kép 1; 18. kép 1–2.)*

7. Öntött, két szöggel ellátott, téglalap alakú, kétoldalt tagolt, lécszerű *ezüst veretek*, 12 db. H.: 2 cm. Sz.: 0,5 cm. Helyük a sírban nem ismert. *(13. kép 7–18; 19. kép 1.)*

8. Deréktájról propellerveretes katonai öv *bronz csatjai* és *veretei*. Két téglalap keretű, öntött bronz övcsat, az egyik kétrészes tövisű. A csatok csuklós szerkezetűek, a szíj felőli oldalon az egybeöntött hurkokon egyenes rúd volt átbujtatva; a csattövissel rendelkező csat rúdján a hozzá tartozó veret töredéke megmaradt. H.: 6,6 cm, Sz.: 2 cm; H.: 6,2, Sz.: 1,6–2,8 (a verettöredékkel együtt). *(14. kép 1, 8.)* Öntött, propeller alakú *bronzveretek*. Hosszukban középen kiemelkedő bordadísz van, melyet poncolt „futókutya" mintával díszítettek. 6 db. A legépebb példány H.: 6,2 cm. Sz.: 2 cm. *(14. kép 2–7; 19. kép 6.)*

9. *Asztragalosz formájú bronzcső* töredékek, felső és alsó szélük bordázott, oldaluk nyitott. Összesen: 12 db töredék. H.: 1,2 (2 db); 1,3; 2,2; 2,5; 3,5 cm. Sz.: 0,6 cm. Előkerülési helyük nem ismert. *(14. kép 9.)*

10. Öntött, téglalap alakú, zárt oldalú *ezüst szíjvégek*. Felső oldalukon a szíj rögzítésére szolgáló nitszög, csőszerűen kiszélesedő alsó szélük három bemélyülő rovátkával díszített (8 db). H.: 1,7–1,8 cm. Sz.: 1,2 cm. 1 db súlya: 2,74 gr *(15. kép 3–10; 19. kép 3)*. Az egyik példány oldala nyitott *(15. kép 10)*; ez valószínűleg pótlásként készített darab. Előkerülési helyük bizonytalan. A sírrajz készítője a kardtok két pontján, egymástól kb. 70 cm-re két, téglalap alakú fémtárgyakból álló csoportot jelzett, melyeket több egyforma tárgy halmazának lehet tartani. A jelzett pontokról tehát vagy a csöves aljú szíjvégek, vagy a léces veretek kerülhettek elő (12. rajz 10). Mivel a lécveretek kisebbek és vékonyabbak, bontás közben könnyebben elmozdulhattak, mint a nagyobb és súlyosabb szíjvégek, ezért a kardtok felett jelzett két tárgycsoportot a bontás közben is jobban megkülönböztethető szíjvégek előkerülési helyének tartjuk.

11. A jobb oldali medencecsont belső oldalánál, feltehetően a tarsolyban, *Galerius Maximianus* közepesen kopott *follisa*. *Heraclea* 309–310.

Előlap: jobbra néző, koszorús császárfej. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS PF AVG.

Hátlap: Álló *genius paterával* és *cornucopiával*. GENIO IMPERATORIS.

Verdejegy: Htgamma. RIC 6. 41.[43] *(13. kép 3; 19. kép 2.)*

12. A csontváz bal oldalánál, a bal karra helyezve, a koponyától a bal combcsont közepéig, kétélű *vas kard* feküdt. A kard teljes hossza a sírrajz alapján: 105 cm. Maga a vas markolat és a penge együttes hossza 95–98 cm körül lehetett; a sírban megfigyelt teljes hosszúságot a tokkal és a tok végét lezáró fémverettel együtt mérték. A kard hosszát, a markolattöredékek összeállítása és a pengetöredékek beillesztése után, a kiállítási rekonstrukció számára 95 cm-ben határoztuk meg. A sírrajzon lévő feljegyzés szerint a felső rétegben a kard fatokjának maradványai kerültek elő.[44] A markolat H.: 14 cm. Sz.: 3–3,2 cm. A penge alsó vége felé keskenyedik, Sz.: 4,7–3 cm. *(16. kép 1; 20. kép.)*

A markolat felső végén egy bronzlemezből és egy erősen kopott ezüstlemezből készült, csónak alakú tok van, melynek oldalát niellóberakásos indasor, és egy rövid szakaszon háromszögekből álló niellóberakásos sor díszíti. A két niellós sor közti középső sávon aranyozásnyomok figyelhetők meg. A tokot a markolat fa részéhez három, szögletes metszetű bronzszög rögzítette. A niellódíszes ezüstveret a kard előoldala felé kissé mélyül. Az ezüstveret alatt a fa markolatra nyolc sorban, egyenként 3 mm széles, középen barázdált ezüstpántot hajlítottak; a pántokból álló felület előoldala, a markolatvég tokjához hasonlóan, mélyül. A töredékekből összeállított ezüstlemez borítás 2,6 cm szélességű lehetett. A két felső pánton kopott tűzaranyozás maradt meg. A pántok kerületéből következtetni lehet a fa markolat méreteire: 3 cm-es átmérőjű, az előoldal közepén kissé bemélyülő, ovális metszetű, mintegy 1,5 cm vastag. A markolat aljára 2,3 cm szélességben, hét sorban, a fentiekhez hasonlóan ezüstpántokat hajlítottak; ezek igen töredékesen maradtak meg. A markolat felső végétől 6,2 cm-re, a nyélnyújtvány vasában a hátoldal felől egy kis szög nyoma látható. A markolat felső végétől 10 cm-re, a vasba erősítve egy öntött, ezüst végű vasszög áll ki, a szögfej 4 cm hosszú, lécszerű, a végek felé kisebbedő félgömbökből áll. A hátoldalon az elkalapált szögvég egy kör alakú ezüstlapon fekszik. *(16. kép 1a–b; 20. kép 1, 1a–c; 21. kép 1–2)*

Keresztvasat *in situ* nem figyeltek meg; a sír anyagában nem található egyetlen olyan töredék sem, melyből markolatvasra lehetett volna következtetni.

A kard tokjának bemeneti részét 1,7 cm széles ezüst lemez díszíthette, melyből egy 4,5 cm hosszú töredéket találtam. Az ezüstlemez töredék középső része a markolat fémszalagjaihoz hasonló ívben mélyül. A lemez hosszanti széleit ráforrasztott 0,2 cm széles préselt barázdált pánttal szegélyezték, az alsó szélről a díszítőpánt hiányzik, csak a forrasztás nyoma látható *(16. kép 1a)*. A kardpengének a markolat alatti, legszélesebb része nem maradt meg. Csupán egy nagyobb, 4,7 cm széles, kétélű töredékkel rendelkezünk, mely a penge felső részéhez tartozhat. A három további, rossz állapotú pengetöredéknek (22, 12, 14,4 cm hosszúságúak) nincs összeillő törésfelülete. A pengetöredékek kétélűek; szélességadataik alapján (4,7–3,5–3 cm) arra lehet következtetni, hogy a kard a hegye felé keskenyedett (a penge V.: 0,5–0,8 cm). A kardpenge igen rossz állapota miatt a vércsatorna nem látható. A kardtok bemeneti pántjának ívéből úgy látszik, hogy az előoldal közepénél a kard tokja is mélyült, tehát lehetséges, hogy a penge közepén vércsatorna húzódott.

A sírrajz szerint a kardtok alsó végének szögletes aljú fémverete, a koptató *in situ* 6–7 cm hosszú és 5 cm széles lehetett. A megmaradt fémtöredékek között talán a koptatóhoz tartozó darabnak lehet tartani egy ívesen meghajlított ezüstlemezt, melynek egyik oldala, a bemeneti pánthoz hasonlóan, ráforrasztott barázdált szalaggal volt díszítve *(17. kép 5)*. A kardot *in situ* ábrázoló fényképről igen töredékes állapotú, lemezes fémkoptatót lehet sejteni *(10. kép 3)*.

13. A jobb alsó lábszár külső oldala mellett, oldalára dőlve világoszöld, henger formájú, díszítetlen, talpgyűrűs *üvegpohár* feküdt (Barkóczi 42. forma).[45] M.: 13,8 cm. Pá.: 7,5 cm. Fá.: 4,3 cm. V.: 0,2 cm. *(17. kép 7; 19. kép 7.)*

14. A jobb lábfej előtt, a sír déli falánál, féltojás alakú, kissé behúzott peremű, a perem alatt enyhén bemélyülő, kissé benyomott aljú (Barkóczi 67. for-

[43] Torbágyi Melinda és Vida István (MNM) meghatározása; segítségüket köszönöm.

[44] A sírrajzon a koptató kivételével a kard részei nincsenek feltüntetve, mivel a sírból a kardot, a földdel és az alkarcsonttal együtt, teljes egészében kiemelték. A kibontás a vármúzeumi restaurátorműhelyben történt; ennek a munkafázisnak a dokumentálását nem találtam. A kard igen rossz állapotú töredékeire – az ezüstpántokra, a markolat részeire és a pengetöredékekre – 1998 márciusában, az állandó régészeti kiállítás rendezése során figyeltem fel. A kard jelenlegi, bemutatható formáját rekonstrukciós rajzom nyomán Józsa Júlia restaurátor készítette el; munkáját e helyen is szeretném megköszönni.

[45] BARKÓCZI 1988. Kat 84, 78, Taf. 8.

mához hasonló)[46] világoszöld *üvegpohár*. Díszítése: a perem alatt éles szerszámmal karcolt körbefutó vonal, ez alatt kezdetleges felületi csiszolás. A körbefutó vonal alatt, kilenc, pöttyöt imitáló csiszolt körből álló sor; ez alatt a pohár aljáig ferde kannelúrozást csiszolással utánzó vonalak láthatók. M.: 11 cm. Pá.: 10,1 cm. Fá.: 4 cm. V.: 0,15 cm. *(17. kép 6; 19. kép 7.)*

15. A bokacsontok között öntött, henger alakú *bronz tintatartó*. Oldalát vésett (esztergált) párhuzamos vonalak díszítik. A vonalak száma a peremtől az alj felé növekszik: a peremtől 0,5 cm-re két, 1,3 cm-re három, 2,2 cm-re négy, 3,2 cm és 4,4 cm-re öt-öt vonalból álló kötegek futnak körbe. Töredékes peremű, kiegészítve. Alja kissé domború, középen korrodált. M.: 5,6 cm. Átm.: 3,2 cm. V.: 0,1 cm. *(17. kép 2; 19. kép 5.)* Fedője valószínűleg a sírrajzon a tintatartó mellett látható kerek tárggyal azonos. Kerek, domború, hiányos szélű bronzlemez. Átm.: 4,2 cm. *(17. kép 3.)*

16. A bal lábfej csontjai előtt, a sír sarkában, téglalap alakú, egyik végén áttört és hegyesre vágott, a másik végén lapos, csiszolt és fényezett felületű *csontlap*. A rövidebb oldalakon, egymástól 2,9 cm-re 3-3 mélyített vonalból álló díszítés. A lapos vég töredékes. H.: 8,2 cm. Sz.: 2,4 cm. *(17. kép 1; 19. kép 4.)*

17. *Bronz karika*. Nyitott végű, kerek átmetszetű. Egy ponton a használattól elvékonyodott. Helye a sírban nem ismert. Átm.: 1,7 cm. *(13. kép 2.)*

18. *Bronz csat* hátlapjának töredéke. Eredeti helyére nincs adat. Talán a jobb kézcsontoknál jelzett tarsolycsat töredéke lehet. Sz.: 2,7 cm. *(17. kép 4.)*

A LELŐHELY

A 2. sír lelőhelye a katonaváros amfiteátrumától légvonalban mintegy 400 m-re délnyugatra fekszik *(7. kép)*. A katonaváros déli előterének a Szépvölgyi útig előkerült római kori lelőhelyeit Hable Tibor, az ettől délre eső terület adatait Facsády Annamária foglalta össze.[47] A Szépvölgyi úttól északra a római út feltárt szakaszai a mai Bécsi út nyugati oldalán kerültek elő; itt kora római telepnyomokat és az utat kísérő vízvezeték nyomait találták meg *(1. kép 1)*. A Szépvölgyi út - Bécsi út kereszteződésénél a Bécsi út mindkét oldala mentén temetkeztek a római korban; ettől északra a sírok főként a nyugati oldalon találhatók. Az 1993 szeptemberében előkerült három kőlapos sírtól mintegy 20 m-re északra, közvetlenül a már említett római út nyugati oldala mellett, a Bécsi út 48. sz. telken, két másik kőlapos sírt találtak,[48] melyek építéséhez 2. századi feliratos sírköveket használtak fel.[49]

A 2. sír lelőhelyétől északkeletre, az amfiteátrum közvetlen közelében, a Lajos utca 78-89. sz. telken egy nagyobb sírszámú temető létesült,[50] melyet a leletek időrendje szerint a 3. században nyitottak meg és a 4. század második feléig használtak. A sírokat a korábbi épületek közé ásták. A terület keleti részén egy négyszögletes alaprajzú őrtorony egyelőre még nem keltezhető maradványait tárták fel.[51]

A 38-42. sz. telek objektumait Hable Tibor keltezte: a legkorábbi római periódushoz 1-2. századi épületrészletek, gödrök, kemencék és egy kút tartozik. A terület É-D-i tengelyében húzódik a római út és az ezt kísérő vízvezeték. A 3. század folyamán a földút kőburkolatot kapott.[52] Az út keleti oldalán a 3. század második felében sírkerteket alakítottak ki,[53] ekkor a vízvezeték már nem működött. A kőlapokból kialakított sírok a 4. században kerültek az út nyugati oldalára *(7. kép)*.

Topál Judit az *Aquincum* temetőiről szóló összefoglalásában a katonaváros nyugati temetőiről megállapította, hogy a sírcsoportok a Zsigmond tértől észak felé mintegy 2,5 km hosszan, de nem összefüggően húzódtak,[54] a temetkezési helyeket legkorábban az 1. század közepén nyitották meg. A rendszeres használat végét, hozzávetőleg 400-450 sír alapján, a 4. század utolsó évtizedeiben lehet megállapítani. A *canabae* nyugati szélén előkerült 4/5. századi sírok, melyeket az elhagyott épületek falaiba, padlójába ástak, nem tartoztak a reguláris temetőkhöz.[55]

Az 1993-as kardos sír lelőhelyétől délre a 19. század második felében három nevezetes késő római sír leletei kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, melyeknek összefoglaló publikációját 1984-ben Sz. Burger Alice készítette el. Egy kőlapos sírt

[46] BARKÓCZI 1988. 96-100, Taf. 6.

[47] HABLE 2002. 267-278, 1. kép; FACSÁDY 1996. 14-21; ZSIDI 2003. 170-172.

[48] HABLE 2002. 1. kép, 15. sz. lelőhely.

[49] MÁRTON 2002. 293, 299, 1. kép.

[50] Debitzky Katalin és Márity Erzsébet ásatásai, 1989; HABLE 2002a. 33-37, 1. kép.

[51] HABLE 2003. 44-47.

[52] HABLE 2002. 270.

[53] HABLE 2002. 278, 1. kép. A Bécsi út 38-42. a térkép 18. lelőhelyével azonos. A sírkertek egyik nyugati zárófalánál lévő szoborjelzés valószínűleg T. Cl. VICTOR centurio mészkő büsztjének az előkerülési helye. A szobor fotója: SZIRMAI 2003. 242, Abb. 11.

[54] TOPÁL 2003a. 162, Abb. 1.

[55] TOPÁL 2003a. 165.

1892-ben találtak a Bécsi út mellett, a József hegy keleti oldalánál. A fémveretes faládikával és több üvegedény melléklettel eltemetett női sírt a 3. század végére lehet keltezni. A másik temetkezést a mai Lukács fürdő közelében, a Török utcában találták. Az É-D-i római út nyugati oldalán, felirat nélküli szarkofágban a 4. század első felében vagy közepén temettek el egy arany csatot viselő férfit, akinek számos melléklete közt aranyveretes tőr és emberalakos gagát faragvánnyal díszített nyelű kés volt. A Török utcai szarkofág halottja rangos római polgár lehetett, aki írással összefüggő hivatali tisztséget viselt; foglalkozására a sírjába helyezett tintatartó utal *(1. kép 2,3; 22. kép 2)*. A harmadik gazdag temetkezés az 1863-ban előkerült „budaújlaki", pontosabban: a pasaréti kettős sír (a férfi niellódíszes, aranyozott ezüst övgarnitúráját a szakirodalom többször tárgyalta). A felirat nélküli kőlapokból összeállított sírba a *canabaetól* délnyugati irányban jelentős távolságra, egy, a Hűvösvölgy felé vezető út mellett létesült villa gazdag lakói temetkeztek a 4. század első felében: fegyvere, bronz vödre, viselete szerint germán származású férfi és a lábhoz helyezett összecsukható vasszékkel eltemetett, minden egyéb melléklet nélküli nő[56] *(1. kép 2, 4. lelőhely; 22 kép 1 és táblázat)*.

A TÁJOLÁS

Az É-D főirány és változatai a késő római kor gyakori tájolási módja. Lányi Vera megállapítása szerint ez az irányítás a nem egységes tájolású temetőkre jellemző.[57] Aquincum temetői a vegyes tájolásúak közé tartoznak; a katonaváros temetőinél az É-D-i és az ÉNy-DK-i tájolás uralkodó.[58] Valószínűnek lehet tartani Topál Judit feltevését, aki a Bécsi úttal párhuzamos Kecske utcától keletre előkerült sírcsoportnál arra következetett, hogy a sírok egységes ÉNy-DK-i tájolása a római út irányát követte.[59] É-D-i tájolású volt a *canabae* északi részén, Szentendrei úttal párhuzamos Búvár utcai sírok egy része is (1., 3. sír).[60]

A Bécsi út 42. alatt előkerült kőlapos sírok pontosabb tájolási adata a helyszínrajzról olvasható le: az 1. síré É-D (34-2), a 2. síré É-D (32-0), a 3. síré É-D (30-62). A három kőlapos sír közül az úthoz legközelebb fekvő 1. sír Ny felé, a legtávolabbi 3. sír K felé mutat 1-1 fok eltérést. A pontosan É-D-re tájolt 2. sír a Lányi Vera által 1972-ig feldolgozott temetők 3,6 %-át jelentő (35 sír) É-D-i irányú késő római csoporthoz tartozik.[61]

Aquincum katonavárosának északi, Kaszás dűlő–raktárréti temetőjében a sírok nagy része Ny-K-i irányú volt, de jelentős számú sírt ástak meg É-D-i irányban is.[62] Az É-D-i tájolás a magányos temetkezéseknél, így a Török utcai szarkofágnál is előfordult.[63]

Tomka Péter gyűjtése szerint az É-D-i tájolás a dunántúli hunkori magányos vagy kis csoportokban előkerült síroknál domináns.[64]

A LELETEK ELEMZÉSE

A sírból előkerült leleteknek két csoportját különböztethetjük meg:

1. a mellékletként a sírba helyezett tárgyak (üvegpoharak, tintatartó, csontlap);

2. a ruházathoz tartozó fémtárgyak (a fibula, a csatok és a veretek). A kard elemzésére a ruházati tárgyakat követően kerül sor.

1.) A MELLÉKLETEK

Az üvegpoharak

A jobb alsó lábszárhoz helyezett, magasabbik üvegpohár a Török utcai szarkofág poharának testvérpéldánya, melyet ott szintén a jobb láb mellett találtak *(22. kép 24)*.[65] A Barkóczi 43-44. formák (Kat. 84-86) viszonylag hosszú ideig, a 3. század utolsó harmadától a 4. század második harmadáig voltak használatban. A 43. formát, melyhez a Bécsi úti pohár tartozik, Barkóczi László *Brigetióból* és

[56] BURGER 1984. 65-70, 1-56. kép. A Török utcai és a pasaréti sírok mellékleteinél Tóth Endre joggal emelte ki a germán jellegzetességeket, figyelmeztetve arra, hogy a vasszék helyzete inkább arra mutat, hogy a női temetkezéshez mellékelték, valamint hogy maga a szék korántsem tartható kizárólagosan hivatali jelképnek: TÓTH 1991. 110-112. Póczy Klára viszont támogatta Burger hipotézisét, mely szerint a Drasche-téglagyárnál eltemetett férfi Aquincum curialis rangú tisztviselője lehetett: PÓCZY 1998. 65-67. A pasaréti férfisír lényeges része a fegyvermelléklet. Harci baltája, mint arra J. Werner rámutatott, a római szolgálatban álló germánok jellemző fegyvere: WERNER 1989. 131-132. A pasaréti római tiszt kortársa, a 3. század utolsó harmadának magas rangú katonatisztje lehetett az a férfi, akit az antik Durostorumban/Silistrában temettek el. A bulgáriai lelőhelyen 1968-ban egy rendkívüli gazdagságú, teljes egészében még publikálatlan sírra bukkantak, melyből, egyebek közt, a pasaréti niellós övgarnitúrához hasonló övveretek, két kard (az egyik aranyveretes), arany hagymagombos fibula, gemmás arany gyűrű került elő. A férfival együtt temették el két aranyszerszámos igáslovát és bronzveretes harcikocsiját is. ATANASOV 2001. 130-136.

[57] LÁNYI 1972. 62.

[58] TOPÁL 1993. 105; TOPÁL 2003. 122-125, Fig. 6,8-9; FACSÁDY 2003. 66; HABLE-MÁRTON 2001. 22, 11. kép; HABLE 2003. 33, 45.

[59] TOPÁL 1996. 47.

[60] SZIRMAI 1985. 221-226.

[61] LÁNYI 1972. 62-63.

[62] ZSIDI 2000. 26-27.

[63] BURGER 1984. 70.

[64] TOMKA 2001. 165, 173, 3. jegyz.

[65] BURGER 1984. 71, 28, 41. kép.

		Bp. II. Pasarét Drasche téglagyár, kettős sír	**Bp. II. Török utca, férfisír**	**Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, férfisír**	**Zalaszentgrót, Szabadság utca 56, férfisír**
sírforma	szarkofág		•		
	kőlapos	•		•	
	tégla				•
tájolás	É–D		•	•	
	Ny–K				•
	nincs adat	•			
bolygatás					•
fegyver	kard a bal oldalon			• H.: kb. 95 cm. Sz.: 4,7–3 cm., aranyozott ezüst, niellós markolat	• H.: 87,5 cm Sz.: 7–5 cm ezüstözött br. és vaslemezes koptató
	balta	•			
fibula	aranyozott ezüst	•			
	ezüst			•	
	bronz				•
	niellódíszítés	•			
	súly	76,4 gr.		10,87 gr.	
övek	deréköv	•	•	•	
	fegyveröv	•		•	
lószerszám	szíjvégek			•	
érmek		• 41 db (81–308)		• (309–310)	•••• (318–322)
gyűrű		•			• vas
tőr			•		
kés			•		
mécses		•••			
ezüstkanál		•	•		
agyagedény					
luxuscikkek	fémedények, db	•••	••••		
	üveg-edények, db	••••	•••••••• •••••••	••	
	szék	•			
bronz tintatartó			•	•	• (ezüst- és rézhuzal berakásos)

Az aquincumi és a zalaszentgróti késő római sírok összehasonlító táblázata

Sirmiumból ismerte, megjegyezve, hogy hasonlók a Duna bal parti barbár területről is előkerültek.[66] A pohártípusnak főként a kihajló peremű változatai a Bécsi úti nyugati temető több sírjában, a 3. század utolsó harmadától a 4. század 2. feléig keltezhető síregyüttesekben fordultak elő[67]. Említésre érdemes, hogy a Bécsi úti 2. sír pohara az eddig ismert példányok közül a legnagyobb méretű (13, 8 cm).

A csiszolt díszű, féltojás formájú, zöld üvegpohárhoz formailag hasonlók szép számmal találhatók a 4. sz. végi – 5. sz. eleji leletanyagban *(23. kép)*; a Bécsi úti példány pontos párhuzamát azonban nem sikerült megtalálnom. Ez a pohár az ismert példányoktól nemcsak díszítésével, hanem kissé behúzott peremével és az előző pohárhoz hasonlóan, szokatlanul nagy méretével tér el. A csoportban eddig a Sopron, Május 1. tér, 19. sír szőlőfürtdíszes pohara volt a legnagyobb (M.: 9,7 cm),[68] a Bécsi úti pohár ennek magasságát 1,3 cm-rel meghaladja. A legtöbb pettyes pohár pereme kihajló és kissé megvastagított. A Bécsi útihoz hasonló, kissé behúzott peremű formák a csákvári temető poharai között találhatók.[69]

A kezdetleges csiszolás felső sora a zöld poharak szokásos pettyeit, a pohár közepén és alsó részén látható ferde vonalak a kannelúrozást utánozzák. A csiszolás készítője a Bécsi úti poháron a pettyek helyett olyan üvegszál rátéteket imitált, amilyenek csak az untersiebenbrunni gyermeksír poharán fordulnak elő[70] *(23. kép 8)*.

A féltojás formájú poharakon teljesen szokatlan a ferde vonalas csiszolás. Valódi, plasztikus kannelúrozás két közeli, a Dunától északra fekvő 5. századi lelőhely üvegedényeinél látható: a šarovcei temető 5/55. sírjának egyenes falú, kihajló peremű poharán[71] *(23. kép 4)* és a Pozsony környéki Ćataj 1975-ben előkerült talpas kelyhén.[72] A Fekete tenger északkeleti partján, az abrau-djurszói tetraxita gót-alán temető 5. századi sírjainak gyakori melléklete a kannelúrozott oldalú üvegpohár[73] *(23. kép 6)*. Teljes felületükön kannelúrozott poharakat Nyina Szorokina más Fekete-tenger partvidéki lelőhelyről is idézett.[74] A ferde kannelúrozás csiszolással való utánzása egyébként a késő római korsók díszítésének egyik állandó eleme; a szentendrei késő római temető 23. sírjában előkerült üvegpalack oldalát a Bécsi úti pohárhoz igen hasonló csiszolással díszítették.[75]

A tintatartó és a csonteszköz

Nagy Lajos a provincia nevelésügyével kapcsolatban röviden megemlítette az *aquincumi* bronz és agyag tintatartókat, úgy találva, hogy azokat elsősorban a gyermekek sírjaiba mellékelték. Bilkei Irén 1980-ban megjelent összefoglalásában viszont arra az eredményre jutott, hogy Pannóniában az íráskultúra elsősorban a hadsereghez és a kereskedelemhez kapcsolódott, nem tagadva a gyermeksírokból előkerült íróeszközök jelentős arányát sem.[76]

Az eddig ismert legteljesebb pannóniai írókészlet Aquincumból, a testvérhegyi ifjú kőlapos sírjából került elő. A bronz tintatartó a Bécsi úti kardos temetkezés tintatartójának jó párhuzama, azzal a figyelemre méltó különbséggel, hogy az esztergált vonalak száma a testvérhegyin felfelé nő, a Bécsi útin éppen megfordítva, felfelé csökken. Mintha a készítők arra törekedtek volna, hogy két teljesen egyforma darab ne kerüljön ki a kezük alól. A testvérhegyi tintatartó fedele igényes munka: kis, kerek, női fejet ábrázoló ólomrelieffel nyílt. A testvérhegyi készlethez a tintatartó mellett vas *stilus*, két keskeny vaskés (egy ezüstlemez borításos és egy csontnyelű), valamint egy faalapú viasztábla és a viasz elsimítására szolgáló csontlap is tartozott.[77] A Török utcai aranycsatos férfiú derekánál talált bronz tintatartó *(22. kép 2)* a rendkívül gazdag, luxuscikkekkel teli temetkezés egyetlen utalása a halott foglalkozására.[78] A zalaszentgróti (kirabolt) kardos harcos ezüst- és rézberakásos, növényi indákkal díszített bronz tintatartója különleges ötvösmunka,[79] amit szintén az egykori foglalkozás kellékének tarthatunk. A zalaszentgróti után a

[66] BARKÓCZI 1988. 78–79.

[67] Bécsi út VI/78., 113. sír: TOPÁL 1993. 37, 50, Pl. 53, 2; Pl. 70,3. Bécsi út V/39. sír: TOPÁL 2003. 19, Pl. 17,6. Bécsi út III/1. sír, Maximianus (293–305) és Constantinus Chlorus (293–306) érmekkel: TOPÁL 2003. 36, Pl. 36,2. Bécsi út III/10. sír, Maximianus Herculius-éremmel: TOPÁL 2003. 41, Pl. 45,4. Bécsi út III/28. sír, Constantinus Chlorus-éremmel: TOPÁL 2003. 49, Pl. 59,4.

[68] BARKÓCZI 1988. 100, Kat. 156, Taf. XIV.

[69] BARKÓCZI–SALAMON 1968. 1. kép 3; 2. kép 3; SALAMON–BARKÓCZI 1971. 69–70, Abb. 17,10.13.

[70] KUBITSCHEK 1911. Fig. 39. Magasság: 8,4 cm.; BARKÓCZI–SALAMON 1968. 4. kép 3; GERMANEN 344, VII. 34.

[71] GERMANEN 414, IX,22,d.

[72] GERMANEN 415, Taf. 66, IX, 26.a.

[73] 500. sír: DMITRIJEV 1979. risz. 10, 37; 292, 408. sír: DMITRIJEV 1982. risz. 6, 1, 64.

[74] SZOROKINA 1979. 58, 1. kép 36: Publikálatlan példányok a „10. szovhoz" lelőhelyről, Sz. F. Sztrzselickij 1962-es ásatásából.

[75] pl. a Török utcai kétfülű korsók: BARKÓCZI 1988. Kat. 511–512; Bécsi út III/24. sír: TOPÁL 2003. 47, Pl. 162. Szentendre 23. sír palackja: MARÓTI–TOPÁL 1980. 106, 8. t. 1.

[76] NAGY L. 1942. 554, Taf. LXXVI; BILKEI 1980. 70–73.

[77] NAGY L. 1935. 4–5, 1. kép. A leírásban a „körülbelül 18 éves gyermek" kormeghatározás szerepel. Nem tudni, hogy a „18" vagy a „gyermek" az elírás, ill. sajtóhiba. A testvérhegyi tintatartó rajza: BILKEI 1980. III. t. 92.

[78] BURGER 1984. 72–73.

[79] MÜLLER 1976. 58, 11. kép 2.

Bécsi úti kardos sír a második eset Pannóniában, melynél a fegyveres harcos mellé írásbeli munkára utaló eszközt temettek. A fegyverforgatás és az írástudás még a késő római, barbarizálódott hadseregben sem egymást kizáró fogalmak: a *Notitia dignitatum* a keleti birodalomrész *magister militumjai* mellett működő, különféle rangú beosztott hivatalnokokat sorol fel, akik a katonáskodás mellett az irodai szolgálatot is ellátták. Bilkei Irén gyűjtéséből valóban kiderül, hogy a pannóniai 4. századi tintatartós temetkezések jelentős részében a rangjelző hagymagombos fibula is megtalálható.[80]

A Bécsi úti sír csontlemezének *(17. kép 1)* sérült, eredetileg valószínűleg lekerekített, elvékonyodó oldalát, a testvérhegyi lemezhez hasonlóan, bizonyára a viasz elsimítására használták. A hegyes vég pedig feltehetően írótollként szolgált.[81]

2.) A RUHÁZAT TÁRGYAI

A fibula

A késő római katonai felszerelés fém tartozéka a köpenyt *(sagum)* a vállnál összefogó fibula és a fémveretes, széles deréköv *(cingulum militare)*.[82] A Bécsi úti 2. sírból a rangjelző fémtárgyak eddig ismert és még ismeretlen darabjai is előkerültek.

Az erősen kopott, rossz állapotú, hiányos ezüstfibula *(13. kép 1; 18. kép 1–2; 24. kép 3)* a kengyel-láb arányát tekintve a korai hagymagombos csoporthoz tartozik (Almgren190 forma). A tengelyrúd kengyel felőli részén jól látszik a „rátét", mely Erwin Keller tipológiája szerint az 1B típusú fibuláknál figyelhető meg legkorábban. Ennek a csoportnak az egyik legjobb minőségű példánya a pasaréti kettős sírból előkerült niellódíszes ezüstfibula *(24. kép 1)*. Az 1. csoporthoz sorolható fibulákat a Keller által összegyűjtött – főként pannóniai – síregyüttesek szerint 290–320 között készítették.[83] A Bécsi úti fibula azonban szokatlanul keskeny kengyelével és élekkel tagolt gombjaival, valamint a középső gomb tövének rovátkolt keretezésével eltér az 1. csoport formáitól. Az élekkel tagolt, ún. fazettált gombok a Keller-féle második csoportban, a rovátkolt drótal való keretezés a 4. század utolsó harmadára tehető harmadik csoportban fordul elő. A pannóniai hagymagombos fibulák közül a Bécsi útihoz hasonló arányokkal készült a Pécs, Geisler Eta utcai 168. sír bronzfibulája; ennél a példánynál mindhárom gomb és a kengyel alsó vége is gyöngydrót keretezésű.[84] Ezüst fibulánk jó analógiája a Bécsi úti VI/113. sír Keller 2A típusú bronzfibulája is, mely a 4. század második feléből való síregyüttesből került elő.[85] A Keller 2B változatra jellemző részletek alapján úgy vélem, hogy a Bécsi úti fibula a korai hagymagombos fibulák átmeneti, 320–340 közé keltezhető formáját képviseli, mely hosszú használat és a középső gomb pótlása után kerülhetett sírba *(24. kép 3)*. A fibula a leletegyüttes legkorábban készült tárgya; a többi tárgyhoz hasonlítva igen kopott és elhasznált. A kengyel-láb-tengely arányai szempontjából a Bécsi úti fibula a leunai 5/1926. sír aranyozott bronz, rovátkolt keretezésű gombokkal ellátott fibulájához[86] *(24. kép 5)* és a bátaszéki feliratos ezüstfibulához áll a legközelebb. Utóbbit Tóth Endre a 4. század első évtizedeire,[87] a leunai 5. sír együttesét Walter Schulz a 4. század közepére keltezte.[88] A leunai fibula nagyobb méretű változata az angliai Lankhills 13. sírjának aranyozott bronzfibulája *(24. kép 6)*. A sír korát Giles Clarke, a temetőből előkerült fibulák relatív kronológiája alapján, a 350–370-es évekre tette.[89] A kardok eltemetésének hasonlósága miatt a Bécsi úti sírhoz kapcsolódó Zalaszentgrót, Szabadság utcai késő római férfisír bronz fibuláját *(24. kép 4)* a Keller 3C–Pröttel 3/4 variáns tipikus példájának tarthatjuk, melynek készítése a 4. század középső évtizedeire tehető (a sír érmei a 318–322-es évekből valók).[90]

A deréköv

A sírban a *cingulum militare-t* a derékövhöz tartozó, csuklós szerkezetű, szögletes csatok és a propeller alakú veretek képviselik *(14. kép 1–8; 25. kép 6)*. A kutatás a 4. századi veretes öveknek a Bécsi úti sírból előkerült, téglalap alakú csatos változatát Gala típusúaknak nevezi; ez a kategória megfelel a pannóniai öveket rendszerező Barkóczi László

[80] BORHY 2003. XXIII. A 15-ből 10 esetben a viselethez hagymagombos fibula is tartozott: BILKEI 1980. 74–75.

[81] Hasonló formájú, ismeretlen rendeltetésű csontlapok: BÍRÓ 1997. 192, 15–16. kép. A britanniai South Shields római anyagában olyan csontlapot találtam, melynek mérete hasonló a Bécsi útihoz és az egyik vége tollszerűen hegyes (H.: 8,2 cm. Sz.: 1 cm). ALLASON-JONES–MIKET 1984. 62, No, 228m (szíjvég meghatározással).

[82] BÖHME 1986; FISCHER 1988; WERNER 1989.

[83] KELLER 1971. 32–35, Abb. 11; a pasaréti ezüstfibulát Ph. M. Pröttel is a 4. sz. második évtizedig tartó első csoportba helyezte: PRÖTTEL 1988. 349.

[84] FÜLEP 1977. 31–32, Plate 16.3.

[85] TOPÁL 1993. 49–50, Plate 70, 4.

[86] WERNER 1989. 125, Abb. 2.2

[87] TÓTH 1980. 142.

[88] SCHULZ 1953. 68.

[89] CLARKE 1979. 259–260, Fig. 32.13. A „régi" hagymagombos fibulák előfordulásáról a több évtizeddel későbbi síregyüttesekben: PRÖTTEL 1988. 357, Anm. 90.

[90] MÜLLER 1976. 56–62, 11. kép 1a–b; a fibulacsoport keltezése II. Constantius uralkodásának idejére (337–361): KELLER 1971. 38; PRÖTTEL 1988. 361–362, Anm. 112.

3. csoportjának.[91] A párhuzamok alapján valószínűnek lehet tartani, hogy a sír övgarnitúrájához a propellervereteken kívül asztragalosz mintás bronzlemezből készült, csőszerű veretek is tartoztak *(14. kép 9)*, bár ez utóbbiak előkerülési helyét nem lehetett azonosítani. Hasonló mintázatú cső formájú veretek a zengővárkonyi 10. sír delfincsatos, a csákvári 1585. sír lemezes csatos övgarnitúrájánál is propellerveretekkel együtt fordulnak elő.[92] Az altenstadti és a burgheimi sírokban a propellervereteket az asztragalosz díszű csövekkel együtt találták. A keszthelyi 84. sír Gala típusú garnitúrájához csavart díszű csőveretek tartoztak *(25. kép 3)*. Keller megállapítása szerint a veretek rövidebb változata a constantinusi évekre keltezhető.[93] A berkasovói leletben megmaradt egy 4 cm hosszú ezüst asztragalosz veret, mely azonban 1,5 cm-rel kisebb, mint az ezüst propellerveretek, de a kétféle veretcsoport összetartozása bizonytalan.[94] Sajnos, a töredékes Bécsi úti bronzcsövecskéknek sem a hosszára, sem az eredeti darabszámára nem lehet következtetni.

A Bécsi úti sírban a propellerveretek eredeti helye a sírrajz nyomán biztosan tudható: a derék magasságából kerültek elő. Különös, bár nem egyedülálló jelenség, hogy az egy garnitúrához tartozó 6 db veret mellett 2 db szögletes csatot találtak.[95] A téglalap alakú bronzcsatok feltehetően a sírrajzon a jobb combcsont fejénél, az ujjcsontok alatti tárgyak jelzéseivel azonosak. A széles katonai övhöz tartozó szíjvég azonban a sír anyagában nem volt. A sírrajzon a szíjvégnek megfelelő helyzetben két fémtárgy is szerepel; ezeket, szíjvég hiányában, vagy az asztragalosz csöveknek, vagy az övvereteknek kell tartanunk *(12. kép 9)*. A propellerveretes övgarnitúráknál egyébként több esetben hiányzik a szíjvég; nem volt például a kétcsatos a keszthely-dobogói 84. gyermeksírban sem *(25. kép 3)*.

A sír Gala típusú övgarnitúrájának térben a legközelebbi párhuzama a Bécsi úti északi temetőrész VI/138. sírjának *(25. kép 5)* hasonló öve, melynél egy áttört csatlemezt szíjvégként használtak és a veretek is legalább kétféle garnitúrából valók.[96] A törött lemezű, kettős tövisű, csuklós szerkezetű Bécsi úti csat *(13. kép 1)* a treigne-i 137. sír csatjának *(25. kép 1)* és a mözs-kakasdombi 2. sír csatjának típusa[97] *(25. kép 4)*. Legjobb párhuzama mégis egy ismeretlen lelőhelyű, Kölnben őrzött bronz példány, melynél a lemeznek a csat felé forduló széle, a Bécsi úti csathoz hasonlóan, asztragalosz mintás.[98] A Bécsi úti sír másik bronzcsatjának tövise nem maradt meg *(14. kép 8; 25. kép 6)*; felvetődik a lehetőség, hogy a csonka csat töltötte be a szíjvég szerepét.

A szögletes csattal záródó Gala típusú katonai övek aranyból készült, legjobb minőségű példányának csattöredékét és veretét „Kisázsia" lelőhelymeghatározással Londonban őrzik. A kisázsiai darabok nyomán érthetővé válik, milyen kompozícióból alakult ki a jellegzetes propeller forma: a csatlemez közepén, gyöngysorkeretben, niellódíszes császárportré; a veretek közepén, hasonló keretezésben ifjúfejek foglalnak helyet. A medaillonokat alul-felül 3–3, csúcsukkal a közép felé forduló levél keretezi, a középső levelek erezetét is kidolgozták.[99] A bronz utánzatoknál a medaillonokat vésett koncentrikus körökkel, a gyöngykeretezést poncolással helyettesítették (pl. Mautern 3. sír: *25. kép 2*), a levéldíszekre a szélek valutái utalnak *(25. kép 3)*. Új elem a keskeny veretek szilárdságát erősítő hosszanti bordadísz, melyet a mauterni vereteken poncolással hangsúlyoztak *(25. kép 2)*.

A Gala típusú garnitúrák Markus Sommer, Horst W. Böhme, és Jaroslav Tejral egybehangzó megállapítása szerint a keleti provinciákban, elsősorban a valeriai limes mellett, a Duna menti városok katonaságának felszerelésében fordulnak elő *(30. kép)*; készítésük és használatuk a 4. századra tehető, de valószínűleg áthúzódik az 5. század első felére is.[100] A propellerveretes övek vereteinek

[91] A Gala típusú övgarnitúrák kettős tövisű, szögletes csatból és propellerveretekből állnak: MARTIN 1968. 13; BÖHME 1986. 482–484; BARKÓCZI 1995. 67–68 (3. csoport).

[92] BARKÓCZI 1995. 101, Taf. VI. 2–3, 5–6; Taf. V, 1–2.

[93] KELLER 1971. 67–68, Abb. 23, 14. Itt jegyezzük meg, hogy a Bécsi úti kardos sír leletei az Altenstadt ‚A' és ‚B' sírral több ponton is kapcsolódnak. Ezekben az együttesekben az ovális lemezű csatok propellerveretekkel, sőt lécveretekkel együtt fordultak elő (26. kép 4). Altenstadt ‚B' sír: KELLER 1971. 67, 257, Taf. 35: 4–5.

[94] MANOJLOVIC–MARIJANSKI 1964. 18, Tab. XVIII, 6. Cső formájú veretek szarmata sírokban vasból is előfordulhatnak, pl. Ecsegfalva, Pusztaborz (Tiszántúl, a Köröstől északra) 7. sír, 3 db csőtöredék. RÓZSA–SZATMÁRI 2002. 98, 6. kép 5–7.

[95] Horst W. Böhme figyelt fel arra, hogy az Illyricumban elterjedt Gala típusú katonai övvereteknél három esetben két egyforma csat került elő: Keszthely-Dobogó 84. sír, ismeretlen lelőhely (a Kölni Múzeumban) és Dujmovaca, Split mellett. Egy augsti sírban két delfines csat volt: BÖHME 1986. 502–503, 87. jegyzet. A Bécsi úti sírban már a negyedik kétcsatos Gala-övet találták.

[96] TOPÁL 1993. 56, Pl. 78; BARKÓCZI 1995. 74.

[97] Treigne 137. sír: SOMMER 1984. Taf. 42, 1; Mözs, Kakasdomb 2. sír: GAÁL 1979. 25, 11. kép 1.

[98] BULLINGER 1969. Taf. XXIX, 2; SOMMER 1984. Taf. 14, 6.

[99] SOMMER 1984. 36, Taf. 54, 9–10. A niellódíszes veretekről legutóbb egy magángyűjteménybe került darab kapcsán SCHMIDT 2002. 429–431.

[100] SOMMER 1984. 36; BÖHME 1986. 482–483, Anm. 28, Abb. 12 (elterjedési térkép); TEJRAL 1999. 228–231, Abb. 6, Fundliste 1. A Gala típusú övek lelőhelyei: *(30. kép)* 1/ Treigne (Prov. Namur, Fr.) 137. sír *(25. kép 1)*, 2/ Linz-Zizlau (Au.), 3/ Mautern 3. sír *(25. kép 2)*, 4/ Mautern-Ost, 64. sír (Au.), 5/ Keszthely-Dobo-

anyaga, nagysága és díszítése viselőjének rangfokozatát jelezte. Egy silistrai tisztviselő sírkamrájának a hivatali beiktatást ábrázoló falfestményén a szolga a hivatali hatalom egyik jelképét, a bíborszínű széles övet tartja, melyen a propellerveretek jól felismerhetők.[101]

A veretek hosszúsága szerint a Bécsi úti öv legalább 6 cm széles bőrszíj lehetett; a Gala típusú bronzveretes övek között eddig a legszélesebb (a kisázsiai öv aranyveretének méretéből 7 cm széles övre lehet következtetni). A Bécsi úti veretek középső tengelyében domború léc húzódik, melyet poncolt/gravírozott „futókutya" mintával díszítettek. Az egységes kivitel és díszítés arra mutat, hogy a veretek egyetlen öv számára készültek; itt tehát az eredeti garnitúrát temették el, ellentétben a korszak gyakorlatával, mely szerint többféle, még használható veretből összeállított övek kerültek a sírba.[102] A veretek hosszában húzódó domború léc más garnitúrákon is előfordul[103] *(25. kép 2, 4)*. Egy, a Bécsi úti VI/138. síréhoz hasonló, de díszítetlen, ívelt sarkú övgarnitúra a Rajna vidékről is előkerült.[104] A mautern-osti 3. sír garnitúráján a lécet középen ferde vonalsorral díszítették[105] *(25. kép 2)*. Plasztikus gerinccel ellátott ezüst övvereteket említhetünk pl. a dél-galliai Argelierből, É-D-i tájolású szarkofágsírból.[106] A Bécsi úti veretek tipológiailag átmenetet jelentenek a 7,5–9 cm hosszú Trier-Muri típusú, főként a Rajna vidéken elterjedt, lécdíszes veretek és a kisebb méretű Köln-Weinheim típusú poncolt propellerveretek között. Ezeknek a különlegesen széles, poncolt díszű veretekkel felszerelt öveknek a többségét, Horst W. Böhme megállapítása szerint, már az 5. század első évtizedeiben készítették a Felső-Rajna és a Mosel vidékén toborzott alamann származású katonák számára, akik Észak-Galliába, Pannóniába és *Dalmatiába* is eljutottak[107] *(30. kép)*. A Bécsi úti propellerveretek pontos párhuzamát ugyan nem találtam meg, de a minta egyszerű változatát két, egymástól távoli lelőhelyű vereten is fel lehet fedezni. Egy richborough-i veretet[108] és a Friuli tartománybeli Iutizzo (Codroipo, Ol.) 44. sírjában talált propellerveret[109] gerincét a „futókutya" egyik eleme, a ferde vonalkákból álló sor díszíti.

Sok példával lehet igazolni a vésett „futókutya" késő antik – kora népvándorlás kori népszerűségét. A két kört alul és felül ferde vonallal érintő „szerkesztési" változatot az ötvösök az igényesebb tárgyakon niellóberakásként, az egyszerűbb kivitelűeken vésett mintaként, leggyakrabban a 4. sz. végén – 5. sz. elején használták. Megtaláljuk késő római és kora népvándorlás kori övvereteken,[110] csatlemezeken,[111] a traprain lawi kincslelet lécveretes övgarnitúrájának csatján és veretein *(27. kép 1)*, a vennebo-sösdala-untersiebenbrunni típusú lószerszámvereteken,[112] hun cikádafibulán,[113] frank kardhüvelypánton,[114] késő római és korai germán fibulák kengyelén és lábán[115] stb. A geometrikus elemekből álló „futókutya" mintát, mint a futóinda egyszerűsítését[116] az 5. sz. közepétől főként a keleti germán ékszereken alkalmazták. A Bécsi úti veretek kívül ez a minta, tudomásom szerint, késő római propeller alakú övvereten még nem bukkant fel. Fibula díszítésénél azonban igen: a Baranya megyei Birjánból való, Keller 4B típusú (a 4. század végéig keltezhető) hagymagombos bronzfibula kengyelének és lábának középsávján ugyanezt a poncolt mintát fedezhetjük fel.[117]

gó 84. sír *(25. kép 3)*, 6/ Szentkirályszabadja, 7–8/ Intercisa/ Dunaújváros, szórv. és 9/IX. sír, 9/ Budapest/Aquincum, Bécsi út VI/138. sír *(25. kép 5)*, 10/ Budapest/Aquincum, Bécsi út 42, 2. sír *(14. kép; 25. kép 6)*, 11/ Mözs-Kakasdomb 2. sír *(25. kép 4)*, 12/ Ljubljana/Emona (Ho.), 13/ Gala (Ho),14/ Pleven-Kailaka (Bu.) 15/ Diergardt gyűjtemény, ismeretlen lelőhely (Köln).

[101] SOMMER 1984. 83–84.

[102] BARKÓCZI 1995. 68–74. A Bécsi úti kardos sírtól É-ra, a Viktoria téglagyár 166 sz. (Hrsz.: 19 916) telkén előkerült 5 cm hosszú bronz propellervereteket Foerk Ernő áttört, madárfejes díszű csatlemez töredékekkel együtt rajzolta le: FOERK 1923. 76, 4. ábra. A négy madárfejjel díszített csatlemez párhuzamát Mezières (Charleville, St. Julien, Dép. Ardennes) 9. sírból ismerem; ebben a sírban a csat téglalap alakú Kerbschnitt-verettel együtt került elő. Az észak-galliai övcsatot 370–408 közé lehet keltezni. SOMMER 1984. 77–78, Taf. 50, 8.

[103] A még közöletlen hîrşovai (Jud. Constanţa, Ro.) kardos sírleletben a lécdíszes propellerveretekkel együtt két szíjvég is volt: GOLDHELM 225. Nr. 94 (leírás: Anea Păunescu).

[104] GOTTSCHALK 1999. 85–86, Abb. 4.

[105] SOMMER 1984. Taf. 54, 1–6; TEJRAL 1999. 223–225, Abb. 3,1 (64. sír megjelöléssel).

[106] QUAST 1999. 236, Fig. 1.

[107] BÖHME 1986. 501–502, a Trier-Muri és a Köln-Weinheim típusú veretek elterjedési térképe: Abb. 24, Anm. 79 és 80.

[108] BÖHME 1986. 485, Abb. 13,4.

[109] AQUILEIA 2001. 28–29, Fig. 36–37.

[110] pl. Wijster: BÖHME 1974. Taf. 73, 10; Monceau-le-Neuf 1. sír: u. o. Taf. 129,2.

[111] pl. a britanniai hosszúlemezes delfincsatoknál és a lófejes csatoknál: BÖHME 1986. 505–507, Abb. 26,1, Abb. 27,1; Abb. 28, 1,1,4,8. Említésre méltó, hogy a díszítőminta egy valószínűleg bizánci műhelyben készült, kölönleges ötszög alakú csatlemezű ezüstcsaton niellóberakással fordul elő: SCHULZE-DÖRRLAMM 2002. 67–68, Nr. 58.

[112] FORSSANDER 1936–1937. 183–196, Abb. 1–6, 17; WERNER 1981. 246–248, Abb. 11; KAZANSKI 1999. 302, Fig. 7.

[113] BÓNA 1993. 257, 94. kép.

[114] pl.: Charleville-Mézières: KAZANSKI-MASTYKOVA-PÉRIN 2002. 171, fig. 10, 3.

[115] Hagymagombos fibulán, pl. Karmacs: SÁGI 1960. 218–219, Taf. XCIV, 1; egyeneslábú groß-umstadti típusú fibulán, pl.: Alkofen: BÖHME 1989. 400–401, Abb. 4,13.

[116] NAGY M. 1998. 378–379, Abb. 2,1a–2a.

[117] DOMBAY 1957. 244–245, Taf. XXXVI, 3; KELLER 1971. Abb. 11, 10.

A katonai övek propellerveretes változata, Vaday Andrea és Domboróczki László adatai szerint, a legnagyobb számban Pannóniából ismert.[118] A legkésőbbi szarmata horizont vizsgálatánál új szempontokat jelent, hogy a magyar Alföld északi pereméről és Közép-Ázsiából egyaránt előkerültek a propellerveretes övek gyengébb kivitelű példányai (Mezőszemere-Kismari-fenék és Küzül-Kajnar-Tjobe).[119] Ez a jelenség alátámaszthatja a szarmata területen a 4. században meglévő római katonai jelenlétet. Meglepő, de nem egyedülálló jelenség, hogy a késő római katonai viseletet a távoli ázsiai területeken is ismerték, és az ázsiai harcos saját használatra a késő római katonai felszerelés rangjelző övgarnitúrájának néhány veretét készíttette el.

Az ezüst csatok

A Bécsi úti sírból előkerült három egyforma ezüstcsat *(13. kép 4–6)* azt az ovális (Markus Sommer terminológiája szerint: tarsolyformájú, I/A változat) lemezű késő római csattípust képviseli, melyet az Altenstadt ‚A' sír *(26. kép 4)* 330/337-es érme alapján a 4. század közepére lehet keltezni.[120] Ez a datálás a Török utcai sírnak az altenstadtihoz hasonló aranycsatjára is érvényes *(26. kép 1)*.

A Bécsi úti kardos sír csatjai azonban az előbbiektől kissé eltérnek. A csatkarika nem D-formájú, hanem ovális és elöl kissé kiszélesedő; a csatlemez rövid, elkeskenyedő pánttal hajlik a karikára, a lemezen elhelyezett szögfejek hangsúlyozottak. Említésre érdemes, hogy a három példány között milliméternyi méretbeli különbségek figyelhetők meg *(13. kép 4–6; 18. kép 1–2)*. A legnagyobb és a legfinomabb kidolgozású csat lemeze a karikával azonos szélességű, míg a két kisebb csatnál a lemez néhány mm-rel keskenyebb. A stilizált állatfejben végződő csattövis a legnagyobb csatnál a legrövidebb és a leggondosabb kivitelű. A két kisebb csat tövisének töve valamivel szélesebb, a tagolás durvább vonalú és nem pontosan egyforma; a hegyek a csatkarika szélére hajlanak. A csatlemez visszahajtott része a csatkarikánál erősen beszűkül. A tövis vége számára készített kivágás a kisebb csatoknál tágabb. Az összehasonlításból arra a következtethetünk, hogy a három csat közül a legnagyobb lehetett a mintadarab; a két kisebbnek az öntőmintáját a nagyról vették le. A három csat példáján érzékelhető az öntési technológia szerepe a 4. század végi – 5. századi lemezes csatok és a karikára lehajló csattövisek formájának kialakulásánál.

Az állatfejes csattövist egy ságvári *(26. kép 2)* és egy aquileiai ezüstcsaton találjuk meg a Bécsi útiakhoz hasonló, de plasztikusabb kivitelben. Ezeknél a csatoknál a lemeznek a karika felé eső, behajlított része rovátkolt díszű,[121] akárcsak a Bécsi úti sír csöves szíjvégeinek alsó széle *(15. kép 3–10)*. A csattípus érdekes példánya az Al-Duna melletti Hîrşovából, egy gazdag fegyveres sírból került elő.[122] A hîrşovai csaton az előzőektől eltérő részletek láthatók: a csatkarika szélesebb, a csattövis a karikán túl nyúlik, a csatlemez széle pedig nem lépcsős kiképzésű *(26. kép 12)*.

A Bécsi úti ezüstcsatoknak számos párhuzama ismert a pannóniai késő római temetőkből (Móricshida, Dunapentele XXIII/139. sír),[123] mégis a legjobb formai párhuzam Britanniából, a lankhills-i temető 283. sírjából való. A sír a temető legkésőbbi (390–410) temetkezései közé tartozik, mivel a 3 db érem közül a legutolsó 388–402 közötti, a *Theodosius*-dinasztia korából való, tehát biztosan az 5. század első harmadára keltezhető[124] *(26. kép 14)*. Horst W. Böhme, aki a Gloucester B1 sír már jellegzetesen 5. századi csatjainak (öv- és cipőcsatok) típusát a britanniai leletek közt idegen, Duna vidéki formának tartotta, a csatforma megjelenését azzal magyarázta, hogy a britanniai 5. századi hadseregben keleti germán (gót) zsoldos katonák szolgáltak és a kerek lemezű csatos öveket ezek a katonák használták.[125] A lankhills-i 283. sír csatja a gloucesteri csatok közvetlen formai előzménye. A britanniai csatoknak az 5. század első évtizedeire való keltezése alátámasztja az orosz kutatók legutóbbi időrendi javaslatát: az Észak-Kaukázusban, a Fekete tenger északnyugati partvidékén és az Al-Dunánál előkerült szarmata–alán kerek lemezes csatok 350–420 között készülhettek, mivel a késő római csattípus utánzatai és így azoknál későbbiek.[126] A Duna torkolatánál fekvő Gradeska tó melletti

[118] VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. 77–80.

[119] Mezőszemere 30. és 56. sír: VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. Abb. 13, 1–3; Abb. 57, 5; Küzül-Kajnar-Tjobe: BÓNA 1993. 99, 44. rajz; KAZANSZKIJ 1995. 242.

[120] KELLER 1971. 58–60, Abb. 23,1; SOMMER 1984. 19–21, Taf. 1, 1–3. A 3. század végétől az 5. század elejéig keltezhető csattípus elterjedésének központjai a Gallia Belgicában, a Rajna jobb partjánál és Pannóniában figyelhetők meg: SWIFT 2000. 190–190, Fig. 231.

[121] Ságvár: BURGER 1966. 123, Fig. 112, 12 (233. sír); Aquileia: BUORA–JOBST 2002. 250, IVa. 187.

[122] A Bécsi úti 2. sírhoz igen hasonló síregyüttes néhány tárgyáról eddig csak egy fényképet közöltek: GOLDHELM 225. ld. 103. j.

[123] SOMMER 1984. Taf. 27, 1; Taf. 33, 1.

[124] CLARKE 1979. 204, 272, Fig. 34; Fig. 88, 481.

[125] BÖHME 1986. 303–504, Abb. 25.

[126] DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986. 153–256; KAZANSZKIJ 1995. 238–239, risz. 5. A Bécsi úti ezüstcsatok formáját a késő szarmata csatok Vlagyimir Malasev rendszerezése szerinti III. a–b és IV. (4. század és az 5. sz. első harmada) csoportjánál találjuk meg: MALASEV 2000. 212, risz. 1–2.

késő szarmata halomsír bronzcsatja[127] *(26. kép 13)*, a Bécsi úti ezüstcsatok formai megfelelője, szintén ehhez a csoporthoz tartozik. A Tiszadob-Sziget 19. sírjának aranyfüstlemezzel bevont ezüstcsatja[128] a típus későbbi, ovális karikájú változata. A csattípus szinte változatlan formáit még a hun arisztokrácia is használta, amint ez a muszljumovói feldúlt sírok anyagából megállapítható.[129] A kistokaj-homokbányai ezüstcsatnál jól látható, hogy az ovális, a csatlemez felé eső oldalon egyenes lezárású római csatforma az 5. század második harmadára alig változott: csak a karikára ráhajló csattövis lett szélesebb és hosszabb.[130]

A Bécsi úti 2. sír anyagában összesen hat csatról tudunk: a három egyforma ezüstcsaton kívül a Gala típusú övhöz két bronzcsat tartozott és ezeken túl még egy bronzcsat lemeztöredéke is megmaradt. A sírrajzról csak a 2-3. számú ezüstcsat helye azonosítható: a kardtok felső harmada mellett, egymás közelében feküdtek *(12. kép 2-3)*. Csak találgatni lehet a harmadik ezüstcsat helyét: vagy a jobb combcsont fejénél volt, de elképzelhető, hogy a kardtok közelében, esetleg alatta találták; ez esetben a sírrajz készítésekor nem volt látható. Mivel biztos, hogy a harcost a propellerveretes övvel a derekán temették el; második övként ill. fegyverövként a kard mellett előkerült csatokat lehet számításba venni. A csatok lábbeli tartozékként való meghatározását el kell vetnünk, mivel azok a sírrajz készítéséig biztosan elkerültek volna. A kard mellett talált ezüstcsatokat (a sírrajz szerint kettőt biztosan) a kardtokkal együtt a sírba helyezett fegyveröv/kardszíj csatjainak lehet tartani. Az egységes díszítőstílus miatt a harmadik ezüstcsatot, bár előkerülési helye bizonytalan, szintén ehhez a garnitúrához tartozónak vélem.[131] Hasonló formájú kardszíjcsatok más késő római fegyveres síregyüttesben is előfordulnak, így pl. a Bonn-Jakobstraße-i szarkofágsírban ezüstből[132] *(26. kép 3)*.

A léc alakú veretek

A Bécsi úti sír leletei közt 12 db léc formájú ezüst veret volt *(26. kép 5)*. Viseleti helyükkel kapcsolatos helyszíni megfigyelés nem áll rendelkezésre; előkerülési helyük a sírrajz nyomán bizonytalan.

A lécveretekből álló garnitúrák, amint ezt az Altenstadt ‚A' sír együttese reprezentálja, a késő római katonai övek egyik típusát képviselik. A magángyűjteménybe került délbajorországi síregyüttesben *I. Constantinus* 330/337 közt kibocsátott *follisával* együtt 6 db bronz lécveret, egy bronzcsat és egy szíjvég van; a veretek és a szíjvég poncolt díszűek *(26. kép 4)*. Keller a lécveretes övek két típusát különböztette meg: az első csoportba a kisebb méretű veretek (3,3-tól 4,7 cm-ig), a másodikba a nagyobbak (9,9-től 10,9 cm-ig) tartoznak. Az altenstadti ‚A' sír vereteit Keller a 4. század közepére keltezte, megjegyezve, hogy pontos megfelelője alig ismert, hasonló veretek láthatók azonban *II. Constantinus* porfírszobrának fegyverövén. Keller véleménye szerint a léces veretek hosszabb, b-variánsának használata a 4. század második fele - 5. század első feléig tarthatott.[133]

A pannóniai késő római - kora népvándorlás kori lécveretes garnitúráknak a hunkoriakkal való rokonságát elsőként Fettich Nándor fedezte fel.[134] A britanniai késő római korszak vizsgálatánál a traprain-lawi kincslelet alfa-ómegabetűs ókeresztény garnitúrájával *(27. kép 1)* kapcsolatban Horst W. Böhme is felfigyelt a szögletes csatokkal együtt előforduló, keskeny, két végükön kerekfejű szögekkel ellátott lécekből álló garnitúrákra és az akkor ismert lelőhelyeket, a keletieket is beleértve, teljes számban összegyűjtötte. Böhme megállapította, hogy a lyoni *(27. kép 2-3)*, a windisch-oberburgi *(27. kép 4)* és a Tolna megyei *(28. kép 1)* garnitúrákhoz két teljesen egyforma csat tartozik; a léces veretek pedig a megfigyelt esetekben négyes és ötös csoportokban

[127] DZIGOVSKIJ-SUBBOTIN 1986. 154, risz. 2,2; KAZANSZKIJ 1995. 240-241.

[128] ISTVÁNOVITS 1993. 103, Abb. 10, 1.

[129] ZASZETSZKAJA 1994. 192, Tabl. 44, 2-4, 11-12.

[130] BÓNA 1993. 53, 248, 40/4. kép.

[131] A szarmata kori csatok szerepét legutóbb Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria vette alapos vizsgálat alá. Megállapították, hogy a két vagy több csat viselete a Kárpát medencében a 2. sz. végétől meglévő szokás; az övcsaton és a két öv eltemetésén kívül a sírokban lábbeli-, tarsoly- és kardszíj csatok is előfordulnak. ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 2002. További vizsgálatra érdemes a kardok és tőrök felfüggesztésének módja: mely esetekben használtak a vállon balteust és mikor viselték derékon a második övet. Az árpási sírral kapcsolatban Tomka Péter foglalta össze a hunkori sírok csatjainak kérdését TOMKA 2001. 170-171, 9. j. Az 5. századi férfisírok csatjainál J. Tejral határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy a közepes nagyságú csatok-csatpárok a kardszíjhoz tartoztak. A csatok jelenléte még akkor is a katonai elit egyik tagját jelzi, ha magát a fegyvert nem temették el TEJRAL 2003. 310-311. A probléma a késő római katonai viseletnél még bonyolultabb: nemcsak a széles övvel kell számolni, hanem a sírba elhelyezett „számfeletti" övvel-köpennyel és még a fegyverövvel is. A gommerni 3. századi germán vezér a temetéskor két, kis csatokkal-veretekkel-szíjvégekkel-csüngőkkel ellátott övet viselt; a harmadik díszövet faládában a lábához tették. Az utóbbi széles, aranyhímzéses öv három egyforma ezüstcsattal és szíjvéggel zárult. BECKER 2003. 134-137.

[132] SOMMER 1984. Taf. 27, 7.

[133] KELLER 1971. 68-72, 257, Taf. 34, 8-9.

[134] FETTICH 1953. 71-72, LVII. t. 3, 4-13. A Tolna megyei csatok és veretek rajzát Ódor János szívességéből készíthettem el 2004 ápr. 14-én a SzWMM-ban. Ltsz.: N. 23.933.1-11.

kerültek elő. A britanniai példánynak a kereszténységre utaló alfa–ómega betűit összefüggésbe hozta a pannóniai Krisztus-monogramos dombóvári csattal *(28. kép 2)* és az utóbbit is a lécveretes övek csoportjához sorolta; a kapcsolatot, a hasonló stílus alapján, Fettich is észrevette. Böhme a lécveretes öveket egy keleti germán–gót katonai csoport jellemző viseletének tartotta, akik a pannóniai és a balkáni provinciák hadseregeiben szolgáltak, de Britanniáig is eljutottak.[135]

A lécveretes öveket Bóna István a jellegzetes, keleti eredetű hun övgarnitúrák közé sorolta és a keleti lelőhelyek után Kanattas–Kapulovka típusnak nevezte el. A Kazah hátságon lévő Kanattas egyik gyermeksírjában az ezüstveretek *(27. kép 8)* övveretként, a medence fölött kerültek elő, hosszuk 2,5 cm, tehát méretben igen hasonlóak a Bécsi úti (H.: 2 cm) veretekhez. Az ukrajnai Kapulovka övvereteinek hossza 2,8 cm *(27. kép 7)*. A Volgán túli fjodorovkai leletek közt kétféle (2,5 és 3 cm-es) méretű lemezekből álló garnitúra volt[136] *(27. kép 9)*. A keleti párhuzamokat az Odessza környéki Kubej 8. kurgán 2. sírjának 50 db 2,4–2,5 cm-es hosszúságú lemezből álló övgarnitúrájával *(27. kép 6)* Michel Kazanski egészítette ki.[137] Újabban Alekszandr Ajbabin a krími Lucsisztoje 168. sírjából a léces csoporthoz tartozó, vastag ezüstbevonatos bronz övgarnitúrát publikált, melynek vereteit a traprain lawi garnitúra poncolt mintáinak egyszerűbb, körökkel kombinált zegzug vonalas változatával díszítették. A garnitúrához karikás csüngős veretek és farkasfog szélű ellenveretek is tartoztak *(27. kép 5)*. A jól dokumentált sírban a léces veretek a deréknál hármas csoportokban feküdtek; az egyes csoportokat S-formájú veretek választották el egymástól. A sírban két egyforma övcsat volt, ennek megfelelően Elzara Khairedinova a veretes öv mellett egy második, fém díszek nélküli fegyverövet rekonstruált.[138]

A díszítés szempontjából a poncolt lucsisztojei öv kivétel; az oroszországi lécveretes garnitúrák csatjai és veretei legfeljebb vésett díszűek vagy méginkább díszítetlenek, ugyanúgy, mint a magyar Alföld szarmata területén előkerült léces övek fémveretei (Kopáncs, Lelik–tanya 3. sír,[139] Mezőszemere, Kismari–Fenék 38. – kardos-pajzsos férfi – és az 58. sír[140]); a veretek egyhangúságát csak a lécek végein lévő kerek szögfejek törik meg. A nyugati lécveretes garnitúrák ezzel szemben a késő antik fémművesség hagyományait őrzik: jellemző a csatkeret vésett, kétszalagos fonatmintás díszítése és/vagy a poncolás. Niellódíszes pontkörökkel és sematikus kétszalagos fonatmintával díszítették a wiesbadeni római tábor területén előkerült kincslelet ezüst vereteit *(26. kép 10)*; ezek a motívumok a lyoni garnitúrákon is szerepelnek *(27. kép 2–3)*. Egy neuburgi vereten pontkörök, a két bürglei példányon pedig poncolt díszek láthatók; utóbbiak már az untersiebenbrunni poncolt lószerszámveretekkel hozhatók kapcsolatba.[141]

A pannóniai (Tolna megye és Dombóvár) lécveretekhez tartozó csatok díszítésénél a szalagfonat mellett a háromszög forma játszik szerepet: vagy a csatlemezek háromszög alakúak vagy a lemez díszítésébe foglalták be a háromszöget *(28. kép 1–2)* – a motívumok a bizánci ötvösség díszítőgyakorlatának hatását mutatják. A tény, hogy a lécveretes öveket már a 4. századtól készítették késő római ötvösműhelyek és hogy a veretek díszítésénél bizánci hatás mutatható ki, nem támasztja alá a garnitúrák keleti, nomád eredetét. Kazanski joggal hangsúlyozta, hogy a lécveretes garnitúrák előképe a római katonai övek egyik változata. A léces övgarnitúrák a 2–3. században Észak-Európában jelentek meg és az 5. században a Volga–Oka vidéki finnugor kultúrákig is eljutottak; utóbbiaknál a lécveretes övek típusa, a csöves aljú szíjvégekkel kiegészítve, önálló fejlődésnek indult és egészen a 7. századig megmaradt.[142]

A léces övek eddigi legjobb minőségű aranyozott ezüst övgarnitúrája néhány éve „Jugoszlávia" lelőhellyel a Mainzi Römisch-Germanisches Museumba került. A két szöggel ellátott lécek késő antik stílusúak, csavart és hatszög mintásak; a szögletes csatkeret barázdált díszű, a csattövis a Tolna megyei csatok hosszú, hajlott, stilizált állatfejes tövi-

[135] BÖHME 1986. 502, Anm. 84–85. BÖHME 1986. 501–502, a két veretcsoport elterjedési térképe: Abb. 24, Anm. 79 és 80.

[136] BÓNA 1993. 49, 219, 18. rajz; Fjodorovka: BÓNA 1993. 104, 231–323, 46. rajz. Meg kell jegyezni azonban, hogy a birszki temetőben a fjodorovkai sír övgarnitúrájának párhuzamai 6–7. századi síregyüttesekből kerültek elő. A fjodorovkai sír időrendi helyzetéről: AMBROZ 1980. 25. Hasonló a kazahsztáni zevakinói kurgánsír esete, melynél az 5. századi keletezést a csavartvégű fülbevaló zárja ki. A zevakinói sírról AMBROZ 1981. 18; BÓNA 1993. 213, 4. rajz; KAZANSKI 1993. 122.

[137] KAZANSKI 1993. 121–122, Fig. 4,2; ZASETSKAJA 1994. 192–193, Tab. 46, 5; risz . 3,6.

[138] AJBABIN 2002. 37–42, risz. 1–5. A cikkre M. Kazanski hívta fel a figyelmemet.

[139] PÁRDUCZ 1942; VÖRÖS 2001. 319–322. A Kopáncs-Lelik tanyai 3. sír lécveretes övgarnitúrájának 4. századi keltezése valószínű.

[140] VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. Abb. 28, 6–7, 77; övrekonstrukció: Abb. 71; Abb. 41, 2–3, 6–7, övrekonstrukció: Abb. 72. A szarmata lécveretes garnitúrák bizonyára a késő római katonai övekhez kapcsolódnak; eredetük és keltezésük további kutatást igényel.

[141] BÖHME 1988. 24, Abb, 3,6; 26, Abb. 6, 9–10.

[142] KAZANSKI 1993. 122–124, Fig. 5–6.

séhez hasonlít. Az egyik oldalán háromszögekkel keretezett övveretet, mely a tiszalök-rázompusztai sír nagyobbik bronzcsatjának lemezével[143] is rokon, vésett geometrikus minta díszíti[144] *(28. kép 3)*. Mechthild Schulze-Dörrlamm a visszahajtott lemezű szögletes és ovális csatokat, melyeknek a kereten túlnyúló, stilizált állatfejes végű tövisük van, a Mainzban őrzött kisázsiai lelőhelyű példányok alapján bizánci készítésűeknek határozta meg, megállapítva a traprain-lawi csoport csatjainak és léces vereteinek rokonságát az 5. századi bizánci csatokkal[145]. A „jugoszláviai" garnitúra barázdált keretű övcsatja és háromszögdíszű verete jól beleillik a B 4 csoportba, melyet Schulze-Dörrlamm keletrómai katonai öveknek határozott meg.[146] A hosszú lécekből álló „jugoszláviai" ezüst övgarnitúra a bizánci hadsereg egyik tisztjének tulajdona lehetett az 5. század elején. A léces garnitúrák mediterrán eredete indokolja a csat- és verettípus széleskörű ismeretét és utánzását.

A Britanniától a Volga-Káma vidékig elterjedt[147] *(31. kép 1)* lécveretes garnitúrák között a 4 cm-nél rövidebb veretek külön csoportot alkotnak. Feltehető, hogy rendeltetésük is eltért a széles szíjra erősített veretekétől.[148] A hollandiai Nijmegen/Nymwegen-broerstraati csontvázas sír leletei között a Bécsi úti veretekkel díszítésben és méretben is megegyező példányt sikerült találni (1. lista 6; *26. kép 6*). Szergej Bezuglov hasonló díszű, de szélesebb és hosszabb ezüstvereteket közölt az Alsó-Don-vidéki Krivolimanszkij I/9. kurgán leleteiből[149] *(26. kép 7)*. Az előkerülési körülményeket és a leletegyütteseket áttekintve úgy látszik, hogy a rövid lécvereteket több esetben a széles, ékvéséses díszű katonai övekkel együtt, második övként vagy fegyverövként viselték: ilyen összetételű a britanniai Dorchester I. sír és a muckingi sír, valamint a hollandiai és az aquincumi Bécsi úti sír felszerelése *(26. kép 6, 8, 11)*. A lucsisztojei sír alapján megállapítható, hogy az 5. század első felében a fegyveres férfiak két egyforma csatos készletei egy veretes övet és egy fegyverövet jelentenek, bár a lécveretes garnitúrák, a Lyon, Saint Irénée 46. sír tanúsága szerint, női temetkezésnél is előfordultak (1. lista 12).

A Bécsi úti lécvereteknek és a rozettás veret szíjvégének vésést utánzó díszítése keleten eléggé ritka; megtalálható a már idézett Gradeska tó melletti szarmata-alán halomsír csipesz alakú szíjvégein, melyek a Bécsi úti sír magányos ezüst szíjvégének *(15. kép 1)* megfelelői. A visszahajtott lapú szíjvégek a szarmata sírból négy példányban kerültek elő.[150]

A csipesz alakú szíjvégek különleges formájának kétféle magyarázata lehet. Egy burgheimi 5. századi leletegyüttes szíjvégénél a visszahajtott hurokszerű részen egy felfüggesztésre szolgáló karikát vezettek át.[151] Függesztő számára kialakított végű, aranyozott ezüst szíjvég került elő a trieri Palastgarten mélygarázsának építésénél is.[152] A másik lehetőség, hogy a pincetta alakú szíjvégeket a Thomas Fischer által rekonstruált 3. század végi katonai öv kéttagú, csuklós vereteinek alsó részeként képzeljük el. A széles, niellódíszítéses, München-Budapest, (Pasarét)-Sacrau-Silistra típusú övveretekhez keskeny, csuklós szíjvégek is tartoztak.[153] A pincetta alakú szíjvégek használata a 4. században is folytatódott, pl. a scheßlitzi harcossírban két vésett díszű szíjvég volt, két elkeskenyedő végű verettel együtt.[154]

A Bécsi úti sír ezüst lécveretein, a rozettás szíjvégen és a pincetta alakú szíjvégen a V-formájú vonalas díszítés egységes *(13. kép 7–18; 15. kép 1–2)*. Ez a jellegzetes késő antik díszítésmód a nyugatrómai katonai felszerelés fémtárgyaira jellemző.[155] Britanniában és az Elba-Loire közötti terület fegyveres sírjaiban a széles asztragaloszcsöves-ékvéséses (Kerbschnitt) garnitúrákkal együtt igen gyakran egyszerű vésett díszű veretek is előkerültek.[156] Ilye-

[143] MÉRI 2000. 115, 7. kép 7.

[144] JRGZM 49 (2002) 441, Abb. 37; 11. A 28. kép 3. fotót D. Quast szívességéből közölhetem.

[145] SCHULZE-DÖRRLAMM 2002. 36–43.

[146] SCHULZE-DÖRRLAMM 2002. 43–46, Nr. 35–36.

[147] A lelőhelyek adatait ld. az 1. listában! A lista nem tartalmazza az Ural előterének és a Volga-Káma vidék lécveretes öveit, melyek készítése a késő római alapokból önálló fejlődésnek indult és a 7. századig követhető: KAZANSKI 1993. 123–124. Összefoglalóan: GENING 1979. 98–100.

[148] A 4 cm-nél hosszabb lécveretek valószínűleg övgarnitúrákhoz tartoztak.A Treigne-i 137. sír leletegyüttesében, melyben a Bécsi úti kardos sírhoz hasonlóan, a Gala típusú öv egy 4,5 cm hosszú, vésett díszű, lécverettel együtt fordult elő, a lécveretet bizonyára az övre szerelték: 25. kép 1.

[149] BEZUGLOV 1995. 343, 7. kép 17–18.

[150] DZIGOVSKIJ-SUBBOTIN 1986. risz. 2, 17–20. A vésett késő római díszítés a kercsi 1841-es lelet lószerszámhoz tartozó csuklós szíjvégein is látható: MALASEV 2000. 231, risz. 12, B.

[151] KELLER 1971. Taf. 16,4.

[152] FRANKEN 859–860. Kat. 4.2.4.

[153] MADYDA-LEGUTKO 1984. 11–112, ryc. 9, 11–12; FISCHER 1988. 167–182, Abb. 8.

[154] TEJRAL 1999. 240–241, Abb. 15, 2–3, 9–10.

[155] A hagymagombos fibulák 1–3. csoportjánál: KELLER 1971. 34–35, Abb. 11,1–2,3,6,11.

[156] BÖHME 1986. Abb. 19,8 (Mucking); Abb. 20,4 (Dorchester-on-Thames 1. sír); BÖHME 1974. Taf. 63, 5–6 (Rhenen 833. sír); Taf. 62, 8–10 (Rhenen 829. sír); Taf. 66,8 (Rhenen 842. sír); Taf. 71, 10–11 (Wijster 116. sír); Taf. 79,26–28 (Krefeld-Gellep 1100. sír); Taf. 84,15–18 (Nymwegen, Broerstraat 159. sír). Továbbá: STEINKLAUBER 2003. Abb. 1,5; Abb. 2,2 (Frauenburg bei Leibnitz, F. 168, F. 229).

nek a Dorchester-on-Thames 1. harcossír lécveretei[157] *(26. kép 11)*, a looveni 1. sír veretei,[158] a vieuxville-i sírlelet ezüst kardszíjcsatja, csöves aljú szíjvége, függesztőverete és az U-alakú bronz kardkoptató felső széle[159] is *(29. kép 2–4)*. A gazdag vieuxville-i sír halottjához *III. Constantinus* (407–411) és *Jovinus* (411–413) ezüst érmeit mellékelték obulusként; tehát az ékalakú vésett díszítés gyakorlata még az 5. század első harmadában is megmaradt. Ugyanezt az időrendet támasztja alá a Nymwegen-broerstraati 159. sír leletanyaga, melyben a vieuxville-i típusú Kerbschnitt-garnitúrával együtt háromféle méretű, V-alakú mintával díszített lécveretek kerültek elő; köztük a Bécsi úti veretek már idézett párhuzama[160] *(26. kép 6)*. A britanniai, az észak-galliai, a Bécsi úti és az Alsó-Don-vidéki veretek nagy hasonlósága amellett szól, hogy az ezüst és bronz léces garnitúráknak e típusát a 4. század második felében központi műhelyekben készítették. A síregyüttesek anyagában jól megkülönböztethetők a kis lécveretek a deréköv vereteitől, ezért valószínűnek lehet tartani, hogy a lécveretek a második öv (fegyveröv) tartozékaiként kerültek a sírba.

A lécformájú veretek kardszíjgarnitúraként való meghatározása nem először vetődik fel. Erre a lehetőségre a wiesbadeni niellódíszes lécvereteket *(26. kép 10)* közlő M. Schoppa is gondolt. A veretek a római tábor területén elrejtett kincsleletből kerültek elő. Egy késő római füles korsóba, a 411-el záruló nagy éremkincs mellett, egy ékvéséses díszű kardtok pántot, lécvereteket, két egyforma ezüstcsatot, egy csöves aljú szíjvéget, ezüst fibulát és egyéb fémtárgyakat rejtettek el. A kincs ahhoz az 5. század első harmadára keltezhető horizonthoz tartozik, mely a Rajna vidéki *foederati* katonaság kifizetetlen zsoldját tartalmazó pénztárak elrejtésével magyarázható.[161] A wiesbadeni lelet nemcsak időrendi szempontból fontos számunkra, hanem a lécveretek egyik csoportjának rendeltetése és a katonai felszereléshez való tartozása miatt is. A fémveretes fegyveröv, mint a *dona militaria* egy fajtája[162], a britanniai és a Rajna vidéki germán katonai vezetőkhöz éppúgy eljuthatott, mint a Duna vidéken katonáskodó Bécsi úti harcoshoz vagy a Don vidéken eltemetett alán zsoldoskatonához.

A rozettás szíjvég

Anyaguk és a díszítésük stílusa alapján a Bécsi úti ezüst csatok, a léces veretek, a csipesz alakú szíjvég és a rozettás szíjvég egyazon készlethez tartoznak, melyet a fegyveröv fémvereteinek tarthatunk. A garnitúra leghangsúlyosabb és a szó szoros értelmében is a legsúlyosabb tárgya a rozettás szíjvég, melynek rendeltetése eldöntheti a fémtárgyak funkciójának és viseleti szerepének kérdését. A rozetta előkerülési helyét a sírrajz alapján pontosan lehet tudni: a bal oldali legalsó borda helyén, a kard közepénél, a toktól 10 cm-re. Nyilvánvaló, hogy a rozetta a kardszíjhoz tartozott és valamilyen módon a kardtok rögzítésére szolgált *(12. kép 5. melléklet; 15. kép 2–2a)*.

Hasonló, rozettás díszű vagy áttört, sima vagy díszített fémlemezbetétes kerek vereteket valóban a 2–3. századi római katonai felszerelésben találunk. Jürgen Oldenstein *balteus*/kardszíjzár meghatározással *Germania Superior* és *Raetia* erődítéseiből több ilyen veretet közölt. Jellegzetességük a boltozatos, kerek előlap és az ehhez forrasztott félköríves fül. A Bécsi úti rozettához nagyon hasonló példányok Saalburgból és Pfünzből kerültek elő; mind bronzból készültek[163] *(34. kép 1)*. Használatukra Berta Stjernquist a vimose-i és a thorsbjergi mocsárleletek, valamint a simrisi 54. kardos sír megfigyelései alapján tett rekonstrukciós javaslatot: a kerek fémlapot a széles bőröv egyik végéhez közel helyezték el úgy, hogy a szíjat átlyukasztva a fül a hátlapon hozzáférhető legyen *(33. kép 1, 1a)*. Az öv másik vége erősen elkeskenyedett *(33. kép 1 b)*. A keskeny véget átvezették a korong fülén, ott meghurkolták és a szíj ezzel zárult *(33. kép 1 c–d)*.[164] Oldenstein a mocsárlelet csaknem ép bőrszíjának használati módját azzal a megjegyzéssel egészítette ki, hogy az ilyen megoldású záródás akkor célszerű, ha a csomót csak egyszer kell megkötni, s ez kizárólag a vállon viselt kardszíjnál képzelhető el. Oldenstein a vimose-i bőrszíj mintájára és a zugmanteli feliratos áttört garnitúra felhasználásával rekonstruálta a hosszú karddal kombinált *balteus* viseletét *(33. kép 2)*. A római sírkő ábrázolások egész sorával bizonyította, hogy a kerek fémvereteket a vállon viselt kardszíjak összekapcsolására használták. A vállszíjat egy alkalommal állandó hosszúságúra állították be olyan módon, hogy az

[157] BÖHME 1986. 495–498, Abb. 20,3.

[158] WERNER 1960. 394, Abb. 18P.

[159] WERNER 1960. 373, Taf. 72,3; Taf. 74,1; BÖHME 1974. 305–306, Tad. 110, 3, 13, 16, Taf. 111, 1. SOMMER 1984. 78, Taf. 59–60.

[160] BÖHME 1974. 361, Taf. 84,22.

[161] SCHOPPA 1962. 158–162, különösen 166.

[162] A dona militaria a feliratok alapján a 3. sz. végéig követhető nyomon: HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 198–199, de az írott források a csatákban véghezvitt hőstettekért adományozott ajándékokat a késői császárkorban is említik, pl. Hist. Aug. Aurel. 13, 3, Prob. 5,1, Ammian. Marc. XXIV, 6,15; Procop. Bell. Goth. III.1.V. ö.: PWRE 9. Hb. 1528–1531 (Fiebinger).

[163] OLDENSTEIN 1976, 281–282, Nr. 1105–1107, Taf. 84. A közép-németországi balteus zárakat Jan Bemmann gyűjtötte össze: BEMMANN 2003, 57, 68–69, Abb. 2, 7–8.

[164] STJERNQUIST 1954, 59–68; SIEG UND TRIUMPF 407–408, Kat. 5.5.

öv keskeny végét kereszt formában áthurkolták a kardtokon, majd a kerek fémveret füléhez csomózták. A csomót csak a szíj cseréjénél kellett kioldani, vagy akkor, ha a vállszíj hosszán változtatni akartak.[165]

A Bécsi úti sír rozettás ezüst szíjvége a *balteus* záróverete, mely abban különbözik a „közönséges" bronz példányoktól, hogy a szíj keskeny végét nem kellett a rozetta füléhez csomózni, mivel a kard tokján keresztezett keskeny szíj végét a rozetta folytatásához, az ezüst szíjvéghez szögelték. A kardtok szabad mozgását a rozetta és a szíjvég csuklós kapcsolódása biztosította. A szíj hosszúságát a rozettának a rúdon való mozgatásával, esetleg a gomb alatti rögzítéssel lehetett kis mértékben szabályozni *(15. kép 2; 34. kép 4)*.

Joachim Werner a Rajna vidéki kardszerelékek tárgyalásánál emlékeztetett arra, hogy a 3. századi a római hadviselésben, a perzsa harcászati taktika és fegyverzet hatására tartós változások mentek végbe. A perzsa típusú hosszú kard ekkor váltotta fel a római rövid kardokat; a doboz formájú, öntött koptatók helyett szögletes aljú, szögekkel rögzített lemezkoptatókat kezdtek használni.[166] A kardhoz tartozó vállszíj azonban nem ment ki a divatból, különösen a birodalom nyugati részében nem, annak ellenére, hogy a perzsa lovasok hosszú kardjukat a derékon, külön fegyverövön viselték.[167] A vállszíj és a perzsa típusú hosszú kard együttes használatát jól illusztrálja a Wernertől idézett bishapuri relief alakjainak kardábrázolása. A perzsa I. Shapur (253–259) hármas (*III. Gordianus, Philippus Arabs* és *Valerianus* fölötti) *triumphusát* bemutató domborművön a térdelő és békéért könyörgő *Philippus Arabs* (244–249) *balteusának* záró rozettája[168] *(34. kép 2)* ugyanúgy szíjvégben végződik, mint a Bécsi úti veret.

Oldenstein az egyik sírkőábrázolás példájával alátámasztva hangsúlyozta, hogy a kard és a *balteus* akkor is egységet alkotott, amikor a kardot nem hordták.[169] A Bécsi úti sírba a bal kar mellé helyezték a spáthát tokjában, a *balteusszal* együtt, melynek fém részei a bal mellkasra és a felkarcsontra kerültek. Mivel a fémveretek közül a rozettás szíjvég volt a legsúlyosabb, így ez a *balteus* szíját lehúzva, szinte eredeti helyén, a bal medencecsont fölött feküdt *(12. kép, 5)*. A szíjvég a kardtok felé fordult, mivel a *balteus* szíjának a keskenyebbik végét rögzítették a tokhoz, melyet a rozetta fém szíjvégéhez pántoltak. A kardfüggesztő veretnek, mely a tokon keresztezett szíjat tartotta, a Bécsi úti sírban sajnos nem maradt nyoma.

A közepesen kopott 309–310-es éremmel együtt előkerült Bécsi úti *balteus* garnitúrájának készítése legkorábban a 4. század közepére keltezhető. Az ezüstcsatok éremmel keltezett britanniai párhuzama (Lankhills 283. sír) alapján azonban nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a garnitúrát a 4. század második felében készítették és a századfordulóig használhatták. A rozetta kopásnyomai alapján mindenesetre hosszú használatra lehet következtetni.

A rozetta formájú *balteus* veretekkel kapcsolatban felvetődhet, hogy a hunkori kerek kardamulettek fém hurokkal ellátott példányainak gyakorlati funkciója is lehetett, azaz kardszíj zárjaként működhettek. Werner ezt a lehetőséget elvetette, egyrészt azért, mert a korongok igen lágy, érzékeny anyagokból készültek (borostyán, kalcedon, kréta), melyek erős igénybevételt nem bírnának el, valamint mert az ismert esetekben a korongok bizonyíthatóan a markolathoz erősített csüngőként kerültek elő.[170] A használattól megkopott Bécsi úti rozettás szíjvég arról tanúskodik, hogy a vállszíj zárként valóban csak igen masszív, nehéz fémtárgy kerülhet szóba. Mégis van két olyan hunkori aranydísz, melyeknél a kardszíj zár lehetőségét, véleményem szerint, nem lehet egészen kizárni. Mindkét lelet Nyugat Szibériából való. Az egyik a Brjuhanovszki tanyánál 1884-ben arany kardtokborítással együtt előkerült nagy kalcedon korong, melyre rekeszes, domború aranydíszt rögzítettek.[171] A másik ilyen korong Baraba településnél, ásatáson feltárt, torzított koponyájú, egyélű kardos, teljes lóval eltemetett férfisírból való. A rekeszes aranydísz egy kerek nefritlappal együtt, a koponya jobb oldalánál feküdt; a kardot a jobb kar mellé helyezték. Az egyélű kard téglalap alakú függesztője (mely a tokon a kardszíj keresztezett részét rögzíti) szintén nefritből készült.[172]

A kard

A Bécsi úti kétélű kardot a sírban a halott bal karjára fektették. Hasonlóképpen jártak el a Zalaszentgrót–Szabadság utcai téglasír kardos harcosá-

[165] OLDENSTEIN 1976, 226–230. Fémveretekkel ellátott balteus ábrázolást egy aquincumi szobortöredékről is idézhetünk: SZIRMAI 2002, 131–132, 3. kép.

[166] WERNER 1966, 137–138. ULBERT, RGA, Bew. 417–418; GARBSCH, RGA, Bew. 422; RADDATZ, RGA, Bew. 430.

[167] Ld. I. Shapur Valerianus fölötti győzelmét ábrázoló párizsi kaméán a perzsa uralkodó kardját: GHIRSHMAN 1962, Abb. 152.

[168] WERNER 1966, 139, Abb. 4,1; GHIRSHMAN 1962, 152, Abb. 196.

[169] OLDENSTEIN 1976. 230–234, Abb. 13–14.

[170] WERNER 1956. 33–35.

[171] ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 45,2.

[172] MOLODIN–CSIKISEVA 1990. 161–164, risz. 3, 2, 5. A barabai sír fegyverét Dieter Quast a keleti eredetű hosszú tőr példájaként említette: QUAST 1999a. 117, Abb. 2, A.

nak temetésénél[173] *(22. kép 3–4)*. Sajnos, a töredékes állapotú Bécsi úti kardnak sem a hosszára, sem a legnagyobb szélességére vonatkozóan nincs biztos adatunk. Hossza hozzávetőlegesen 95–98 cm; a penge legnagyobb mérhető szélessége 4,7 cm. A markolatot töredékekből kellett összeállítani; a markolattő nem maradt meg; keresztvasra utaló darab nem került elő. A markolatvég lemezének formája, a markolat fémborításának és a tok bemeneti pánttöredékének ívéből vércsatornás pengére lehet következtetni.[174] A kard, a penge szélessége szerint, éppen beilleszthető a Mechthild Schulze-Dörrlamm által megállapított, a 3. század második felétől – a 4. század második feléig keltezhető kategóriába.[175] A 4,5–6 cm széles pengéjű kardok a Rajna vidéken csak szórványosan, az Elba, az Odera és a Visztula felső vidékén, nagyjából a Przeworsk kultúra területén viszont jelentős számban megtalálhatók.[176]

A Bécsi úti kard markolatának végét három bronzszöggel felerősített, bronz- és ezüstlemezekből álló tok alkotja *(16. kép 1a, 21. kép 1–2)*. A 3. század második felének pompás díszkardján, a silistrain hasonló dísz látható: a markolat végét ovális, aranylemez borítású ezüstlemez zárja le, melyre három kerek, gyöngydrót keretezésű féldrágakövet foglaltak be; a közöket filigránminták borítják.[177] A silistrai kard markolatvége azonban csak egyetlen lemezben, míg a Bécsi úti kard markolata két lemezből álló, csónakszerű tokban végződik.

A Bécsi útihoz hasonló, a gundremmingeni koptatók módjára a markolat fájához szögekkel rögzített tok[178] igen ritkán fordul elő. Az Al-Duna menti Hîrşovából egy lécdíszes propellervereteket, 8-as formájú csatot és csöves szíjvégeket tartalmazó, részletesen még nem publikált sír került elő, melynek leletei a Bécsi úti 2. sír legközelebbi párhuzamai. A sír kardjának markolatát rézlemezből hajlított tokkal borították, melyet három szöggel erősítettek a markolat végéhez. A részben aranyozott lemez előoldalára VALE/RIANE/VIVAS feliratot vésték, melyet niellóval töltöttek ki.[179] A lemez egyik szélét, a Bécsi úti kardtok bemeneti ezüstlemezéhez hasonlóan, bordázott pánttal szegélyezték *(32. kép 2)*. A felirat alatt díszítő niellósort helyeztek el *(32. kép 2 a)*, a kötélfonatnak azt a változatát, mely igen közel áll a Tolna megyei léces garnitúrák csatkeretén látható fonatmintához *(28. kép 1–1a)* és az 5. század középső harmadára keltezhető öntött fibulák és díszcsatok niellós keretmintáihoz kapcsolódik.[180]

Fém kardmarkolat borítást *Iatrus* erődjéből Gudrun Gomolka-Fuchs közölt. Ez az öntött bronz, áttört tetejű tok teljesen unikális *(32. kép 4)*, felismerve azonban díszítésében a préselt díszítőszalagok utánzatát, Gomolka-Fuchs a párhuzamokat a Wien–Leopoldau-i 2. lelet markolatborításában és a Kaukázus-vidéki kardokban találta meg.[181]

A Bécsi úti kard markolatának ezüstlemezét éppúgy másodlagosan használták fel, mint a gundremmingeni koptatók mintapéldányát, a tokvég céljára átalakított bürglei poncolt lemezt. Pannóniából két gundremmingeni típusú kardkoptatót ismerünk eddig: a zalaszentgróti kard koptatóját, mely ezüstözött bronzlemezből *(32. kép 3)*, a lébényi kardét, mely ezüstlemezből készült.[182] A perzsa típusú, egyenes aljú késő római koptatót a germánok a hunkort megelőzően is használták[183] és úgy látszik, hogy a magyar Alföldön sem számított ritkaságnak. Ezüstből a hortobágy-porosháti IV/8. sír kardjánál,[184] a tiszadob-szigeti 34. sír kardjánál vasból[185] fordult elő. Egyenes vaspánttal záródott a Sándorfalva-Eperjes 5. sír kardjának szétmállott koptatója is.[186] A hunkori katonai vezetők díszkardjainál az egyenes aljú koptató már általánosan elterjedt[187] és a nyugati germánoknál is annyira népszerűvé vált,

[173] MÜLLER 1976. 50, 60–61, 8. kép.

[174] Vércsatornás kardpengéket az újhartyáni magányos sírból BÓNA 1961, 198, 2. kép 1 és a tiszadob-szigeti 34. sírból említhetünk: ISTVÁNOVITS 1993. 110, 1, 4. Összehasonlító táblázat a barbarikumi kardokról VADAY–DOMBORÓCZKY 2001. 91.

[175] SCHULZE-DÖRRLAMM 1985. 542, Tab. 1. A Bécsi úti kard méret szempontjából az 5. század első felének viszonylag keskeny pengéjű keresztvasas kardjaihoz hasonlítható, melyek hosszúságát és csekély súlyát a lovas harcmodornak megfelelően alakították ki: SZAMEIT 1984. 149.

[176] SCHULZE-DÖRRLAMM 1985. 555, Abb. 38, Fundliste 4. A Przeworsk kultúra elterjedési területe a C fázisban: KOKOWSKI 2003. 170–183, Abb. 63. A Don-vidéki késő szarmata kardok, a Bécsi útihoz hasonlóan, hosszúak és viszonylag keskeny pengéjűek: BEZUGLOV 2000. 186, Tab. 1 (a tanulmányra M. Kazanski hívta fel a figyelmemet).

[177] A silistrai kocsisír több vonatkozásban is szoros kapcsolatot mutat a sacraui fejedelmi sírok és az Aquincum/pasaréti férfisír leleteivel. Az aranyveretes silistrai kard koptatója római típusú, kerek dobozforma: ATANASOV 2001. 132–134. A hivatkozást Vida Tivadarnak köszönhetem.

[178] WERNER 1966. 134, Abb. 1; egy hasonló, három szögfejjel ellátott ezüst lemez a Vermand B „Chef militair" szarkofágsírjából való: BÖHME 1974. 331–332, Taf. 137, 9; Sommer kardkoptatóként rekonstruálta: SOMMER Taf. 74, 11.

[179] GOLDHELM 225, Nr. 94.

[180] NAGY M. 1998. 396, 1. kép, 3e.

[181] GOMOLKA-FUCHS 1999. 515–516, Abb. 5,8.

[182] MÜLLER 1976. 55,60, 11. kép 4–5; PUSZTAI 1966. 103–104, 5. ábra; TEJRAL 1999. 232–233, Abb. 11.

[183] WERNER 1966. 139–141.

[184] ZOLTAI 1941. 285, Taf. VI, 39 a–b.

[185] ISTVÁNOVITS 1993. 110, Abb. 16, 4; BIBORSKI–KACZANOWSKI 2001. 243, Abb. 5, 3.

[186] VÖRÖS 1982–83. 142–143, 9. kép.

[187] BÓNA 1993. 165–166, 234–235.

hogy még a tournai-i Childerik sír aranytokos scramasax-a is ilyen koptatóval készült.[188]

A Bécsi úti kard markolatvégéhez másodlagosan felhasznált aranyozott ezüst lemez niellómintájának alsó, háromszögekből álló sorához hasonlók a hagymagombos fibulák díszítésénél fordulnak elő, pl. a Drasche téglagyári ezüst fibula kengyelén is[189] *(24. kép 1)*. A niellós indasort azonban csak vésett, öntött változatban ismerem. Az írországi coleraine-i 4. századi kardtok öntött bemeneti veretét hasonló, de szabályosabb spirálindák díszítették.[190]

A Bécsi úti kard markolatának felső és alsó végét szorosan egymás mellé tekert, bordázott ezüst szalagokból álló, ma már töredékes fémborítás fedi; a legfelső két pánton tűzaranyozás nyomai maradtak meg *(21. kép 1–2)*. A markolatvason két szöget helyeztek el. A középponttól lefelé, a penge felé eső részen egy ezüstléces fejű díszszöget ütöttek át. A markolat felső harmadában még egy kisebb szögnyom látható, melynek az előlap felé eső része hiányzik *(16. kép 1b)*.

A markolat fémborítása és szögekkel való díszítése, tudomásom szerint, a hunkortól vált gyakorivá; a fémlemezes és kőfoglalatos díszítés a hun fegyverzet hatására a késő antik kardokra is átkerült. A monzai elefántcsont *diptychonon* (5. század első fele) ábrázolt hadvezér kardján, a markolatvég alatt néhány cm-rel jól látható egy díszszög.[191] Bóna István ennek az ábrázolásnak, a hun és az alán kardmarkolatoknak, valamint a turajevói V. kurgán szászanida kardjának a példájára a muszljumovói kard markolatára aranyfoglalatú borostyándíszt rekonstruált.[192] Valószínű azonban, hogy a markolatra applikált díszek ill. szögek nemcsak a farész rögzítésére szolgáltak, hanem egyéb, gyakorlati céllal kerülhettek a fegyvernek erre a fontos részére. Korabeli párhuzam ugyan nem igazolja, de feltehető, hogy a Bécsi úti kard vastag, ma is szilárdan álló ezüstfejű szögének a csuklószíj rögzítésénél lehetett szerepe.

A Bécsi útihoz hasonló markolatú kardokat a csernyahovi kultúrának a Dnyepertől keletre fekvő tengerparti területén, a Kercs/Bosporusban és a Kaukázus vidékén készítettek. A Fekete-tenger keleti partjánál fekvő abháziai *Cibilium*/Cebelda 1. késő antik temetőjének gazdag 43. sírjából (10–12 éves fiú) ezüst lemezes markolatú kard került elő. A sima ezüst lemezek a markolat tetejét és alját borították; az arany foglalatú karneoldíszt a markolatnak ugyanarra a pontjára rögzítették, mint az ezüst díszszöget a Bécsi úti kardmarkolaton. A cibiliumi markolat felső részét, a Bécsi úti kardéhoz hasonlóan, egy kisebb szöggel ütötték át[193] *(32. kép 5)*. A keleti típusú, keresztvasas kardok közül a portugáliai Bejaban előkerült kard markolatát díszítették szögekkel.[194]

A Bécsi úti ezüst díszszög talán nem teljesen magányos a pannóniai késő római leletek között. Példaként a mözs–kakasdombi 5. (bolygatott) férfisírt említem, melyben a propellerveretes övet a lábfejekhez tették. A bal medence helyén, a sír szélénél egy 4,3 cm hosszú, csőszerű, félgömbökkel díszített bronzlemez volt. Gaál Attila az öv rekonstrukciójánál a csőszerű lemezt a csattal szemben helyezte el.[195] A bronzlemez mérete és díszítése igen hasonló a Bécsi úti kardmarkolat szögéhez; lehetséges, hogy nem övveret, hanem az esetleg a sírrablók által kiemelt kard markolatdísze lehetett.

A markolatot a hunkor előtt ritkán borították fémmel. Sima lemezzel csak az 5. század középső harmadától vonták be a kardmarkolatokat. A Wien–Leopoldau 2. raktárlelet keleti típusú, keresztvasas kardjának markolatához ezüstlemez tok készült, melynek az alsó és a felső harmada maradt meg[196] *(32. kép 6)*.

A Bécsi úti kard barázdált fémszalagokból álló markolatborítása egyelőre párhuzam nélküli. Az egymás mellé tekert szalagokból álló markolatdísz préselt utánzatai a hunkort követően, az 5. század második felében a gazdag germán nemesi fegyverzetben tűnnek fel. Ilyen pl. a Thaya folyó bal partjánál, a csehországi stracho-

[188] KAZANSKI–MASTYKOVA–PÉRIN 2002. 175, Fig. 12, 4.

[189] BURGER 1984. 65, 1. kép. A minta egy sor késői hagymagombos fibulán is megtalálható.

[190] BÖHME 1986. 512, 105. j. Abb. 38. Az észak-írországi nagy ezüstkincsről, melyben az 5. sz. első évtizedére keltezhető veret is van: WERNER 1960. 404.

[191] BÓNA 1993. 11. rajz, 215–216.

[192] BÓNA 1993. 216, 12. rajz 4–5. Turajevo V. kurgán: GENING 1995. 281–283, Abb. 24–26.

[193] WORONOW–SCHENKAO 1982. 148–151, risz. 18, 1–1a. A cebeldai temető kardjainak markolatán gyakoriak a díszszögek (risz. 4: 17-ből 7 példány). A publikálók szerint a szöges kardmarkolat számos párhuzama fordul elő Abrau-Djurszó temetőjében is. A késő szarmata kardok markolatának felső harmadában egy szöghely általános: BEZUGLOV 2000, 189, risz. 3. Két csernyahovi kardmarkolaton, a kompanyicü-in és a morgicain fordul elő szög: MAGOMEDOV–LEVADA 1996. 315, risz. 2.1,5. Egy bosporusi keresztvasas kardmarkolaton kerek aranyrekeszbe gránátlapot foglaltak be: ZASZETSZKAJA 1993. 64, Kat. Nr. 146, Tab. 30. – A 7. századi avar kardoknál több esetben előfordul a markolat közepére rögzített kis bronzkarika, melyen a biztosító szíjat vezették át: CSALLÁNY 1939, 138. Lehetséges, hogy a Bécsi úti sír bronzkarikája, melynek egy pontján erős kopásnyom figyelhető meg, a kard markolatához tartozott (13. kép 2).

[194] KAZANSKI 1999, 419, Fig. 4, 7.

[195] GAÁL 1979, 27–28, 3. kép, 22. kép 2.

[196] SZAMEIT 1984, 149–151, Abb. 13, 5 b, 6–8; TEJRAL 2003, 500, Taf. 3, 11.

tíni temető 80. sírjának bordázott aranylemezből készült, rekeszdíszes késborítása,[197] a pouani tőr markolata[198] *(32. kép 7)*, a lavoye-i 319. sír tőrének markolata[199], az 5. század végi planigi sír késének arany markolatborítása,[200] az esslingen-rüderni sír saxának markolata; az utóbbin a hunkori markolatok három részre osztása is megfigyelhető.[201] A 6. századi gazdag sírleletek tanúsága szerint a bordázott lemezutánzatok a tőrmarkolatokon változatlanul népszerűek maradtak. A markolat hullámos kiképzése egyébként a fogás biztonságát szolgálta; pl. a gammertingeni 4. sír saxának famarkolatára vastag kenderzsinórt tekertek.[202]

A hiányos, töredékes Bécsi úti kard még jelenlegi állapotában is különleges, egyedi munka, melynél a keleti típusú markolatra késő antik technikával díszített lemezt applikáltak. A markolat bordázott ezüstszalagokból álló borítása a hun és germán díszkardok egyik előképe. Készítésének idejét az igen széles pengéjű (legnagyobb Sz.: 7 cm) zalaszentgróti kardénál valamivel korábbra, a 4. század utolsó harmadára kell tennünk.

A kard szerkezeténél és a fémlemezek díszítésénél kimutatható antik és keleti keveredéshez hasonlóan a temetkezés ritusa is tükrözi az átmeneti időszakra jellemző kettősséget. A kor római katonájához illőn eltemették a rangját jelképező tárgyakat: a fibulával összetűzött katonai köpenyt, a katonai övet, a kardszíjat, sőt magát a kardot is. Mindebből nemcsak arra lehet következtetni, hogy a halott római katonatiszt lehetett, hanem arra is, hogy a kardot az eltemetett saját tulajdonának tekintették és a fegyver eltemetésének tiltását, a feltehetően barbár származású halott iránti tiszteletből, már nem tartották be. A hîrşovai *Valerianus* kardja annyira személyéhez kötődött, hogy a markolaton névre szóló jókívánságfelirat olvasható.

Joachim Werner emlékeztetett arra, hogy az egyik korai keresztény mártírnak, *Marcellus* vértanúnak aktáiban a katonai rangot jelző tárgyak milyen fontos szerepet játszanak. A fibulával összetűzött katonai köpeny és a *cingulum militare* a 3. századi római hadseregben rangjelző jelentőségű volt. Ebben az időszakban a felszerelés és a fegyverzet valószínűleg még nem került az egyes katonák személyi tulajdonába. A vértanú története azonban bizonyítja, hogy a rangjelző tárgyak a katonai eskünél szakrális szerepet töltöttek be. A keresztény *Marcellus* a 290-es években a *Legio II. Traiana centuriójaként* szolgált *Mauretaniában*. 298 július 21-én *Tingitanában* megtagadta, hogy részt vegyen *Diocletianus, Maximianus, Constantius* és *Galerius* tiszteletére rendezett ünnepségen, melyen a császárok felvették a *„Iovius"* és a *„Herculeus"* címeket és ezzel istenné nyilvánították őket. Az ünnepi lakomán *Marcellus* a *legio* jelvényei elé dobta katonai övét és *balteusát*, kijelentve, hogy nem vesz részt a császárok istenként való ünneplésében. A centuriót nyomban letartóztatták. Vádként a *legio praefectusa, Astasius Fortunatus* és a végső ítéletet kimondó *Agricolanus* egyaránt a katonai jelvények nyilvános megtagadását hozta fel. *Marcellus* vértanút karddal végezték ki.[203]

Ammianus Marcellinus leírja, hogyan történt egy hűségeskü Galliában, *Iulianus* (355–363) korában, éppen egy pannóniai hadjárat előtt. A császár beszéde után a katonák „tarkójukhoz emelve kardjukat szörnyű átkozódás közepette az előírt szavakkal megesküdtek, hogy minden megpróbáltatást elviselnek érte, életüket is feláldozzák, ha a szükség úgy kívánja."[204]

A *gladius* és a *balteus* szakrális jelentősége tehát a 4. században sem csökkent. Mint a léces veretek elemzésnél kitűnt, a Bécsi úti kardszíj léces ezüstvereteinek legjobb párhuzama Észak Galliából való (Nijmegen-Broerstraat), ahol a lécveret egy széles ékvéséses díszű övvel együtt került elő. Nagyon valószínű, hogy a lécveretes *balteus* garnitúrákat központi műhelyekben készítették és a katonák rangjuk elismeréseként vagy haditettért járó ajándékként kapták. A *Notitia dignitatum* az 5. sz. első harmadában a császári ajándékok *(largitio)* kiosztásával foglalkozó hivatal vezetőjét külön megnevezte.[205]

A csöves aljú szíjvégek

A Bécsi úti sírból 8 db ép hengeres aljú szíjvég került elő *(35. kép 17)*. Pontos darabszámuk nem ismert; valószínű, hogy eredetileg nyolcnál több lehetett. Anyaguk a lécveretes *balteus* garnitúra anyagától eltérő, gyengébb minőségű ezüst. A szíjvégek jellegzetessége, hogy téglalap alakúak, azaz

[197] GERMANEN 376–377, Taf. 58. Frank-alamann területen hasonló bordázott lemezekkel borították az evőeszközök nyelét is: QUAST 1993, 78.

[198] BÓNA 1993. 75, 29. rajz.

[199] FRANKEN 228, Abb. 163, 578, p. 885–886, a sírt az 5. sz. végére keltezik.

[200] MENGHIN 1983. 224–225, No. 56.10.

[201] CHRISTLEIN 1972. 261, Taf. 57, 2; A hosszú kardot, saxot, íjat és nyílhegyeket is tartalmazó gazdag alamann férfisírról: QUAST RGA, Rüdern, 416–417.

[202] PAULSEN 1967. 99, Abb. 53,2.

[203] WERNER 1989, 126–129; A SZENTEK 1988. 565–566.

[204] Amm. Marc. XXI, 5. (Szepesy Gyula fordítása. Bp, 1993.)

[205] BORHY 2003. XXX, 107. A hagymagombos aranyfibulákhoz hasonlóan, császári ajándéknak lehet tartani a British Museum „Kisázsa" lelőhelyű aranycsatját és veretét, mely a propellerveretes övek előképe: PLOUMIS 2001, 71–73.

hosszuk nagyobb, mint a szélességük; csőszerűen kiszélesedő alsó szélükön rovátkolt díszítés van. A szíjvégek oldalról zártak, doboz formájúak, a csőszerű rész felfüggesztésre nem alkalmas. Az egyik példány, melynél az eredetileg egybeöntött oldalt ráforrasztott lemezzel helyettesítették, utólagos pótlás *(15. kép 10)*.

A római kori csöves aljú szíjvégek, amint azt Claus von Carnap-Bornheim megállapította, legkorábban 200 körül tűntek fel a thorsbergi, vimose-i és az illerupi mocsárleletekben. A korai darabok csőszerű kidomborodása mindig a szélesebbik oldalon található. Az illerupi leletek alapján rekonstruált kardszíjakat a vállon átvetve viselték; a csöves szíjvégek a kardtok két oldalán helyezhetők el; feltehetően a tok rögzítésénél lehetett szerepük. Carnap-Bornheim a csöves aljú szíjvégek két csoportját különböztette meg: a nyugati típushoz tartoznak azok a szíjvégek és veretek, melyeknél a domború szélt a szélesebbik oldalon alakították ki; a keleti típusúaknál a cső a rövidebb oldalon helyezkedik el. Carnap-Bornheim a nyugati típusú vereteket és a szíjvégek azon csoportját vizsgálta, mely a kardszíj rögzítésénél játszott szerepet.[206] A széles csöves veretek és szíjvégek a 4. századi övgarnitúrák állandó darabjai (Sommer D-forma, 36 lelőhellyel), melyeket főként Észak Galliában és az északi Rajna vidéken használtak.[207]

A téglalap alakú, keleti típusú csöves szíjvégek Kelet-Európában már a 3. század közepétől kimutathatók és egészen Nyugat Szibériáig elterjedtek[208] *(31. kép 2)*. Anatolij Ambroz a Kaukázus vidéki példányokkal kapcsolatban részletesen jellemezte a hunkorban gyakori keskeny szíjvégtípust, melyeknek közvetlen előzményeit a 3–4. századi szarmata kurgánok anyagában találta meg. Megállapította, hogy a sztyeppei hun leletegyüttesek (Novogrigorjevka IX. sír, Nyizsnyaja Dobrinka, Giljacs 4. sír, Beljausz 1967-es sír) szíjvégei a megfigyelt esetekben nem az övhöz, hanem vagy a lószerszámhoz vagy a lábbeli garnitúrákhoz tartoznak. A jellegzetes, kiszélesedő aljú, doboz formájú szíjvégek közül a rovátkolt díszű példányokat lószerszámdíszként határozta meg, megjegyezve, hogy a „rojtos" csoportnak csak a késői, 6–7. századi előfordulásait ismeri (Kugul 4, 5. sír, Lermontovszkaja szkala 2. temető, 10. katakomba leleteinek egy része, Szaharnaja Golovka, Borovoje). A csöves szíjvégek késői használata a hunkori hagyomány továbbélését mutatja, melynek fennmaradása a Duna vidéki vereség után keletre visszahúzódott és a Fekete tengertől északra és keletre letelepült hunokhoz köthető.[209]

A késő római–hunkori, keleti típusú, csöves aljú szíjvégek elterjedési területét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nyugat felé a legszélső példányok Északkelet-Galliából valók. A meghajlított bronzlemezből készült példányok nyitott oldalúak, poncolt és trébelt díszűek (Frénouville, Folklingen, 2. lista 1, 6) *(31. kép 2; 35. kép 6–7)*. A vermandi temető késő 4.– kora 5. századi katonai övgarnitúrái közül háromnak a szíjvége keleti típusú volt, azaz a csöves szél a rövidebb oldalon található. A vermandi niellódíszes csat-szíjvég készletek a csoport legdíszesebb és legjobb minőségű példányai, melyeket antik hagyományú galliai műhelyekben az 5. század első feléig készítettek *(29. kép 1.* és 2. lista 2–4). A szíjvégek használatának keleti határát a hunkori leletegyüttesek jelentik: az Ural előterének 4–5. századi temetői, valamint a Kaszpi tenger nyugati partjánál az utamysi 2. kurgán leletei.[210] A közbeeső terület súlypontjai: a Rajna középső és felső szakasza, a Duna felső és középső szakasza, a Fekete tenger nyugati partvidéke, a Krím és Kercs, a Dnyeper-vidék, a Don–Szál folyók köze, valamint a Kaukázus vidéke *(31. kép 2)*.

A díszítés nélküli, téglalap alakú csöves szíjvégek 3–4. századi példányai az Alsó-Volga, az Alsó-Don vidéki és az Észak-Kaukázus vidéki szarmata-alán kurgánokból kerültek elő (2. lista 35–36, 39–43) *(35. kép 10–11, 14)*. A csoport legjobb minőségű példányai Pantikapaion–Bosporus gazdag temetkezéseiből valók. A kercsi Meszakszudi-tanyánál előkerült arany szíjvégeket *(35. kép 3)* olyan fibulával és csattal együtt viselték, melyeket a 3. század

[206] CARNAP-BORNHEIM 1999, 54–55, Abb. 3,1–3. Az illerupi párhuzam alapján Carnap-Bornheim a tournay-i Childerik sír csöves oldalú, rekeszdíszes veretét a kardszíjhoz tartozónak határozta meg. Az illerupi kardszíj rekonstrukciók: PAULI JENSEN–JØRGENSEN–LUND HANSEN 2003. 319–321, Abb.13.

[207] SOMMER 1984. 55–56, 141–152, Liste LVII, Taf. 23. Az övgarnitúrák nyugati típusú csöves szíjvégei és veretei, az I. Valentinianus érmével keltezett Mayen 21. sír szerint, a 350–400 közé keltezhető periódusban fordultak elő. Használatuk az oudenburgi 111. és a vieuxville-i sír érmei alapján 420-ig tartott: BÖHME, 1974, 82–83. Érdekes példány a Sommer gyűjtésében még nem szereplő nydami poncolt díszű csöves ezüst szíjvég, melyre rúnákkal „rawsijo" olvasatú feliratot karcoltak. Marie Stoklund a feliratot névként értelmezte, úgy vélve, hogy az „o"-ra végződő nevű tulajdonos a kontinensről, nyugati vagy délgermán területről érkezett. A szó első fele a germán eredetű Rausimodus névhez kapcsolódik. A szíjvéget 400 k.-re keltezik: STOKLUND 2003. 176–177.

[208] CARNAP-BORNHEIM 1999. 56.

[209] AMBROZ 1989. 31–47. Véleményét a krími és a kercsi szíjvégek analízise alapján A. Ajbabin megerősítette: AJBABIN 1990. 50–51.

[210] Ld. 2. lista 37–43. lelőhelyek. A Volga-Káma vidéki temetők időrendjének és tárgytípusainak összefüggéseiről a birszki temető kronológiája kapcsán: AMBROZ 1980. 11–49.

második felére - a 4. századra lehet keltezni.[211] Az 1891-es kercsi lószerszámleletben két ovális kőberakással díszített csöves aljú szíjvég volt *(36. kép 13)*; a leletet V. Malasev a 4. század közepére és második felére datált késő szarmata csoporthoz sorolta.[212] A csöves szíjvégek és a léces övveretek a 4. század folyamán, feltehetően a szarmaták közvetítésével kerültek a hunokhoz és a Volga-Káma vidékre.[213]

A keleti típusú szíjvégek formailag két nagyobb csoportra oszthatók: négyzetes formájúak és téglalap alakúak. Mindkét csoporton belül előfordul a részleges vagy az egész felületet borító rekeszes kőberakás; utóbbi az 5. századi leletegyüttesekre jellemző *(36. kép 14, 19–20)*. A négyzet alakúak közül megemlítendő a római környezetből előkerült reisbergi bronz példány (2. lista 9), valamint a bonni félkész szíjvéglapok, melyeket a római tábor területén találtak.[214]

A magyar Alföld szarmata kori leletei között a keleti csöves szíjvégeknek két változatát találjuk meg. A szíj felőli sarkokban egy-egy szöggel ellátott négyzetes formát a Jászalsószentgyögy-Borsa halom, főhalom temetkezésének két ezüst példánya[215] *(35. kép 13)* valamint a Madaras-Halmok 653. sír bronz szíjvége képviseli; utóbbi a hossz-szélesség aránya szempontjából határeset[216] *(35. kép 5)*. Úgy látszik, hogy a csöves szíjvégeknek van egy jellegzetes, csak a Tiszántúlról ismert, lefelé szélesedő típusa, mely itt rövidebb és hosszabb változatban is előfordul. A nagy kerek szögekkel ellátott forma bronzból Hortobágy-Poroshát III/27. sírjából[217] *(35. kép 20)*, ezüstből Alattyán-Tulát 13. sírból került elő[218] *(35. kép 21)*.

A hosszú, keskeny, téglalap alakú szarmata szíjvégek egy részénél a szögek egymás alatt helyezkednek el. Ehhez a változathoz tartoznak az észak-kaukázusi és az Alduna-vidéki 4. század végi kurgánok példányai (Budennovszkaja szlaboda, Gradeska[219]) *(35. kép 19; 36. kép 1–2)*. A gradeskai változat hunkori, aranylemezzel bevont bronz példánya Novoivanovkából ismert[220] *(35. kép 22)*. Nyugati területen ritkaságnak számít az a lefelé alig keskenyedő szíjvégpár, mely egy gerlachsheimi alamann nő derékövét díszítette *(36. kép 3)*.[221] A Wiesbaden-kastelli 5. század első harmadában elrejtett kincslelet ezüst példánya *(36. kép 4)* alapján arra következtethetünk, hogy a Rajna vidéken a csöves szíjvégek hosszú, keskeny változata a katonai felszereléshez tartozott.[222]

Az untersiebenbrunni típusú, a csöves vég felé keskenyedő szíjvégek elsősorban keleti germán jellegű leletegyüttesekben találhatók, de előfordultak a Krím és a Don vidék hunkori sírjaiban is. Vagy díszítetlenek (Szinyjavka,[223] Untersiebenbrunn[224]) *(36. kép 5, 7)* vagy a késő antik díszítőgyakorlat nyomait őrzik (Lorch/*Lauriacum*, Ampass, Burghöfe, Csákvár 46. sír)[225] *(36. kép 9–11)*. A runder bergi félkész szíjvéget a germán fémművesség sajátos, pecsétléshez hasonló poncmintáival díszítették *(36. kép 8)*. A Rajna vidéken és a Duna felső szakasza mentén a hosszú, keskeny szíjvégtípust kedvelték; de a rekeszes díszű változat Jakuszowicétől nyugatra nem terjedt el. A teljes felület rekeszes díszítése eddig a kercsi 1904 június 24.-én, kincskeresőktől feldúlt sírok szíjvégein és a legkeletebbi lelőhelyek négyzetes arányú szíjvégeinek előlapján fordult elő[226] *(36. kép 19–21)*.

A csöves szíjvégek tipológiai sorának közepét, a szélesség-magasság 1:1 arányát éppen az arany szíjvégeknél találjuk meg. Ilyen arányt képvisel egy aquincumi arany példány, melyet a szakirodalom „Buda" lelőhellyel tart számon *(35. kép 2)*. Az 1886-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba került arany szíjvég,[227] hagymagombos arany fibula[228] és egy eddig publikálatlan kis aranycsat lelőkörülményeiről semmit sem jegyeztek fel, azonban a Bécsi úti 2. sír leletösszefüggéseit ismerve, a leletek akár egy sírhoz is tartozhattak. A súlyos, öntött arany fibula kengyelének és a lábának középső sávjában

[211] AMBROZ 1971, 100–102, risz. 2,5; AMBROZ 1989, 25, risz. 2,8; AJBABIN 1999. 41–43.

[212] MALASEV 2000. 220.

[213] GENING 1979. 99–100, Birszk A, Szajgatka, Burkovo, Mityino.

[214] SOMMER 1984. 102, 119. j., Abb. i, 2–3.

[215] PÁRDUCZ 1950. Taf. XCIV, 24; VADAY 1989. 71, Taf. 15, 4,7.

[216] VÖRÖS 2003. 32.

[217] ZOLTAI 1941. Taf. VI, 36a–b.

[218] KOVRIG 1963, Taf. 45,2.

[219] AMBROZ 1989. risz.1, 16; DZIGOVSKIJ-SUBBOTIN 1986. risz 2.

[220] ZASZETSZKAJA 1994. 170–171, risz. 14, 12.

[221] A szíjvégek felső szélét kis vésett vonalakkal díszítették: DAUBER 1958, 142, Taf. 49, 10.

[222] SCHOPPA 1962. 163. Abb. 3,7.

[223] BEZUGLOV-ILJASENKO 2000, 93–94, risz. 2, 7–8. A hivatkozást M. Kazanskinak köszönöm.

[224] KUBITSCHEK 1911. Fig. 16.

[225] Ld. 2. listát!. Az ampassi szíjvég közeli rokona a Lucsisztoje 88. kripta 2. (kardos) temetkezésének ezüst szíjvége, melynek végét korongszerűen ellapították: AJBABIN-KHAIREDINOVA 1999. 290, 298, Fig. 16, 14; MALASEV 2000. risz. 13 E.

[226] Az adatokat ld. a 2 lista 37–43! A nyugati típusú csöves szíjvégek rekeszes díszű példányai az 5. század középső harmadából valók: ezek a Childerik-sír és az apahidai II. lelet szíjvégei. Utóbbiak a lószerszámhoz tartoztak. D. Quast a Childerik sír kardszíjának új rekonstrukciójával kapcsolatban összefoglalta a szíjvéggel kapcsolatos korábbi véleményeket. QUAST 2003. 601–602, Abb. 3,7.

[227] NAGY T. 1962. 67, 86. jegyz.; NAGY T. 1973. 214, 20. jegyz.; BÓNA 1991. 163, 288, 101. fotó; BÓNA 1993. 145, 258, 101. fotó.

[228] BELJAJEV 1930. 83, 88, Tab. XV, 8 (ismeretlen lelőhely); KOVRIG 1937. 25, 96, XXXIII. t. 8. (bronzként, ismeretlen lelőhellyel).

niellóberakásos asztragalosz minta látható; ez a díszítés a Pröttel 2B típusú, a 4. század első felében készült fibulát egyedi ötvösmunkává teszi.[229] A megvastagított karikájú, a karikán messze túlnyúló tüskéjű kis aranycsat az 5. század első évtizedeinek ismert típusa (pl. a lébényi sír kis ezüstcsatja[230]). *(Ld. Függelék és 38. kép 1–3.)*

A keleti csöves szíjvégeket többféle célra készítették. A gradeskai készlet, bár rablott sírból került elő, feltehetően lószerszámhoz tartozott. A kercsi 1891. évi lelet lószerszám meghatározása nem vitatható. A kercsi Meszakszudi lelet arany szíjvégeit és a jászalsószentgyörgyi ezüst példányokat lábbeli szíjakra szerelték, míg a gerlachsheimi keskeny szíjvégek és a madarasi négyzetes bronz példány az övszíj végét díszítette. A muszljumovói ezüst példányok szíj felőli végénél a csattövis számára megfelelő méretű áttörést vágtak ki, melybe a tövis bele is rozsdásodott *(35. kép 1)*. Ez esetben a szíj zárását úgy kell elképzelni, hogy a csattövisen nem a szíj kivágását, hanem magát a lyukkal ellátott szíjvéget bujtatták át; a szíjvég tehát egyben lyukvédőként is szolgált. Hasonló záródás rekonstruálható a lucsisztojei 168. sír derékövénél.[231] A hosszú, lefelé keskenyedő szíjvégek övszíjhoz (Lorch/*Lauriacum*, Csákvár 46. sír) és lábbeli szíjakhoz (Szinyjavka, Lucsisztoje 88. és 100. sír) egyaránt tartozhattak. A felsorolt esetekben a szíjvégek formai változatai nem mutatnak összefüggést a funkcióval.

A nagy méretű, az oldalak közel 1:1 arányú példányait viszont mindig az övcsattal együtt használták. Az észak-galliai germán katonai arisztokrácia garnitúrái közül ide tartozik a Bullinger által idézett vermandi propellerveretes öv, melynél az öv keleti típusú, alsó szélén asztragalosz mintás, napszimbólumokkal díszített csöves szíjvéggel zárult[232] *(29. kép 1)*. A Vermand III/321. és a III/ 397. sír[233] niellós övcsatjait téglalap alakú, „keleti arányú" szíjvégekkel párosították. A misery-i kardos sír niellódíszes övcsatjával együtt állatalakokkal díszített 1 : 1 arányú csöves szíjvég került elő.[234]

Az észak-galliai fegyveres sírok közül a V-alakú díszítés kapcsán már említett vieuxville-i sírleletben a díszes Kerbschnitt-díszű garnitúra mellett egy kisebb ezüst csat-szíjvég készlet is volt. A szíj felőli oldalon két szöggel ellátott, formailag a keleti csoporthoz közel álló csöves szíjvég és a vésett díszű ezüstcsat azonos stílusban készült a korongos függesztőveretekkel és a spátha koptatójával *(29. kép 2–4)*. A 5. század eleji érmekkel eltemetett vieuxville-i férfi felszereléséhez négy különféle méretű csat tartozott; az ezüsttárgyak, a csöves szíjvéggel együtt, a fegyveröv tartozékai lehettek.[235] A kubeji arany szíjvégek a tőr szíjával kerültek a sírba (ld. 2. lista 26).

A keleti típusú csöves aljú szíjvégek elterjedésének és funkcióinak áttekintése után visszatérve a Bécsi úti 2. sír ezüst szíjvégeihez, megállapíthatjuk, hogy azok a típus egyik alcsoportjához tartoznak, melyet a csöves alj rovátkolt díszítése jellemez *(35. kép 17)*. A keleti szíjvégek lelőhelyeinek gyűjtése közben csak négy olyan esetet találtam, ahol egy sírban vagy leletegyüttesben 3 db-nál több szíjvég lett volna: ilyen az aquincumi Bécsi úti kardos temetkezés, a hîrşovai Valerianus-sír *(35. kép 16)*, a Kercs–Goszpitalnaja ulica 1904. június 24-i kripta[236] *(36. kép 14)* és a kubeji sír *(36. kép 15, 17)*. A négy esetből kettőnél (Aquincum és Hîrşova) a szíjvégek alsó széle rovátkolt díszű.

A rovátkolt aljú szíjvégek további példányai: a berkasovói lelet ezüst szíjvége *(35. kép 15)*, a vireux–molhaini nyitott oldalú szíjvég *(35. kép 18)* és egy rekeszes díszű ezüst példány a Volgán túli területről, a Szamara folyó melletti fjodorovkai harcossírból *(36. kép 21)*; az utóbbi síregyüttes hunkori keltezése azonban vitatható. A berkasovói és a vireux-i példányok viseleti szerepére nincs közvetlen adat.

A szíjvégek aljának párhuzamos vonalakkal való tagolása feltehetően a nyugati típusú széles övveretek és szíjvégek asztragalosz mintáinak utánzata, amint ez a hîrşovai szíjvégeknél látható *(35. kép 16)*. Az asztragaloszdísz az *I. Valentinianus* kori katonai övgarnitúrák csöves szíjvégein vált gyakorivá; a

[229] PRÖTTEL 1988. 353–354, Abb. 2, B3 típus. A „budai" fibulánál lényegesen kisebb méretű silistrai aranyfibula (súlya 44,61 gr) gerincén és lábán niellós háromszögek arany rombuszsort kereteznek: ATANASOV 2001. 133, Kat. 3.21. Az asztragalosz minta, tudomásom szerint, a „budai" példányon kívül római típusú fibulán nem fordult elő. Az Észak és a Duna vidék művészetének kapcsolatára utalhat, hogy a korai Nydam stílusban az öntött asztragalosz mintát az északi germán fibulák kengyelének gerincén, illetve a négyszögletes fejlapok keretezőmintáján találjuk: HASELOFF 1981. 54–58, Taf. 10–11.

[230] PUSZTAI 1966. 105, 6. ábra 3 A hosszú tövisű csatot szíjbujtató karikának írta le, Bóna is a kardszerelék részeként ismertette: BÓNA 1993. 22, 19. kép. A hosszú tövisű csat két példányban került elő Lauriacumból, 5. század közepi gazdag nő sírjából: KLOIBER 1957. LI, 10–11.

[231] AJBABIN 2002. 37–38, risz. 3,1–3; KHAIREDINOVA 2003. 130–131, risz. 2.1 és 5.4.

[232] Ld. 2. lista!

[233] Ld. 2. lista!

[234] WERNER 1960. Taf. 82–83; BÖHME 1974. Taf. 128, 2.

[235] WERNER 1960. 363–374; BÖHME 1974. 82–83, Taf. 110, 3–4, 16; Taf. 111, 1.

[236] A kercsi 1904-es leletek két, kincskeresőktől feldúlt gazdag sírból valók: ZASZETSZKAJA 1979. 8–9, risz. 65–67; DAMM 1988. 99–100, Abb. 24–27; I GOTI 116–117, 124, Fig. II. 1, 10, 26.

380–420 közötti csoport vereteit és szíjvégeit már csaknem minden esetben ez a minta díszíti.[237]

A csőszerű szél rovátkolt dísze a keleti típusú szíjvégeken éppúgy előfordul, mint a nyugati típusú szíjvégek 5. századi kőberakásos példányain,[238] valamint a 6–7. századi ún. „rojtos" lószerszámvereteken és szíjvégeken.[239] A három Duna-vidéki késő római lelőhely alapján megállapíthatjuk, hogy a 4. század közepén és második felében készültek olyan keleti típusú, rovátkolt aljú szíjvégek, melyekből egy készlet számára több példányt kellett kiönteni. A 8 db (feltehetően eredetileg még több) Bécsi úti szíjvég sem az övekhez, sem a lábbelihez, sem a kardszíjkészlethez nem tartozhatott (a stílus alapján a kardszíjkészlet szíjvégének a csipesz alakú szíjvéget lehet meghatározni). A rovátkolt díszű szíjvégeket tehát csak a lószerszámnál használhatták. A kérdést a hîrşovai Valerianus-sír ismeretében valószínűleg el lehet majd dönteni, de a megoldáshoz a berkasovói leletek is segítenek. Berkasovón a 4. századi sisakokkal együtt a Bécsi úti csöves szíjvégekhez igen hasonló ezüst szíjvég *(35. kép 15)* egy nagykarikás zabla társaságában került elő. A zabla ezüst lemezei rovátkolt szélűek, az előlapok vésést utánzó díszítésűek *(29. kép 5)*; a díszítés a Bécsi úti *balteus* ezüst vereteinek és szíjvégének V-alakú vésett díszítésével rokon. Ezek után igen valószínű, hogy a Bécsi úti szíjvégek a *balteus* stílusában díszített zablával együtt egy lószerszám-készlet szíjazatához tartozhattak. Mint korábban láttuk, a kis csöves szíjvégeket a Rajna vidéki római táborokban is készítették (Bonn, Reisberg – 2. lista 9). Felvetődik a kérdés: volt-e a római lószerszámnak olyan része, melyhez több egyforma szíjvég szükséges?

A késő kelta – kora római hátaslovaknál a nyeregtakarót keskeny szíjakkal látták el. A Flavius kori köznapi lószerszámnak csak a nyereg két oldalánál volt egy-egy lecsüngő szíja, melyre szíjvéget erősítettek.[240] Az ünnepi lószerszámot a nyeregtakaró fölött kétoldalt három-három keskeny szíjból álló csüngő egészítette ki, melyeket fém szíjvégekkel láttak el. A szíjakat a nyereg alatt, de a takaró fölött egy vagy két kerek korong fogta össze[241] *(37. kép 1)*. A több példányos Bécsi úti szíjvégkészlet arra enged következtetni, hogy a lószerszámhoz tartozó szíjvégek használata a késő római korig megmaradt. A kelet-jütlandi Illerup Ådal mocsárleletéből előkerült ezüst lószerszámveretek felhasználásával egy 3. századi tiszti hátasló teljes szíjazatát sikerült rekonstruálni.[242] Az elkeskenyedő aljú, ívelt oldalú szíjvégek 3×5-ös csoportokban a farhám mellékszíjait díszítették *(37. kép 2)*. A római kori keskenyszíjas lószerszámhoz hasonlót ábrázoltak a Stuttgarti Zsoltároskönyv egyik, a 9. század első harmadában készült miniatúráján is[243] *(37. kép 5)*.

Anatolij Ambroz korábban idézett megállapításait a Bécsi úti síregyüttes alapján azzal egészíthetjük ki, hogy a rovátkolt, csöves aljú szíjvégeket már a késő római korban készítették és a Duna-vidéken a hunkort megelőzően lószerszámdíszként használták. Nem tudjuk, hogy a hunkori lovasok a római lószerszámnak ezt a részletét átvették-e, de a kercsi 1904-es sírok azonos stílusú zabla-szíjvég készlete amellett szól, hogy ilyen jellegű lószerszám a hunkorban is létezett. Úgy látszik, hogy a korai avar és a bajuvár rojtos lószerszámveretek, valamint a csöves szíjvégek 7. századi keleti csoportjának formai előzményét a 4. századi rovátkolt díszű csoportban lehet keresni.

Amennyiben a Bécsi úti sír ezüst szíjvégei valóban a nyeregtakaró szíjait díszítették *(37. kép 3–4)*, előkerülésük azt is jelentheti, hogy a fa nyerget az alatta lévő takaróval együtt eltemették. Lehetséges, hogy a sír bontása közben megfigyelt „fehéres elszíneződés"[244] a nyereg és/vagy a takaró szerves maradványaitól számazott. Mivel azonban a viszonylag keskeny (belső szélessége: 57–60 cm) kőlapos sírban a nyerget csak a test fölé lehetett elhelyezni, valószínűnek tartjuk, hogy a lószerszámnak csak egy része került a sírba. A sírrajzon a kardmarkolat végétől 13 cm-re, a kardtok fölött két helyen, egymástól kb 70 cm-re olyan fémtárgy csoportok jelzése látható, melyek az egymás mellett fekvő ezüst szíjvégeket jelölhetik *(12. kép, 10. sz.)*. Lehetséges az is, hogy a sír keleti oldalánál, a kőlap mellé helyezett kardra csak a (levágott?) szíjakat és/vagy a nyeregtakarót borították rá. A zalaszentgróti harcos kardjának fém koptatójára többrétegű textilnyom rozsdásodott, melyet Müller Róbert a halottat borító lepelként magyarázott, de

[237] BÖHME 1974. 81–88, Texttaf. A–B, Abb. 32.

[238] A Childerik-sír pikkelymintás szíjvége: CARNAP-BORNHEIM 1999. Abb. 3,7 és QUAST 2003. 598, Abb. 1,7, valamint a II. apahidai királysír 3 db rekeszes díszű csöves arany szíjvégei HOREDT–PROTASE 1972. Taf. 48, 6–9. Utóbbiaknak a lószerszámhoz tartozását nem vitatják.

[239] Pl. Tolnanémedi, arany szíjvégek: GARAM 1993. 108, Nr. 140, Taf. 69, 12–13. A Kunszentmárton 1. sír – Hajdúdorog 1. sír típusú lószerszámveret a Kölked, Feketekapu A–22. sírban: KISS 1996. 245, Abb. 38, 147. Ezüst szíjvégek Regensburg–Bismarksplatzról: OSTERHAUS 1980. 186, Abb.2, 5–7, etc.

[240] BISHOP 1988. Fig. 25, 30.

[241] BISHOP 1988. 109–110, Fig. 31.

[242] PAULI JENSEN–JØRGENSEN–LUND HANSEN 2003, 323–324, Abb. 18.

[243] PAULSEN 1967, 81, Abb. 49.

[244] Ld. 41. j.!

ebben az esetben is elképzelhető, hogy a vastag textil nyeregtakarót összehajtva a kardtokra borították. A késő római jelképes lovastemetkezéseket, melyek csak egy-két, a lovas felszereléshez tartozó tárgyat tartalmaztak, Sági Károly az intercisai 27. sír zablája, Dombay János a Zengővárkony II 4. sír zablája és bronz sarkantyúi kapcsán tárgyalta.[245] E temetkezési szokás hunkori megjelenésének vizsgálata a további kutatás feladata lesz.

Összefoglalva a Bécsi úti 2. sír leleteinek elemzését: a férfi, akit az *aquincumi canabae* nyugati szélén egy kőlapos sírba, feltehetően családtagjai között temettek el, rangos lovas katona lehetett, aki írásbeli munkával járó tisztséget is viselt. Köpenyét a 4. század középső harmadában készült ezüst fibulával tűzte össze. Katonai övének fém vereteit a 4. század második felében vagy a század utolsó harmadában öntötték. Kardja római műhelyben készült, de a markolat keleti típusú. A karddal együtt ezüstveretes, rozettás szíjvéggel záródó *balteusát* is sírjába tették. Vele temették írnoki munkájára utaló eszközeit, üveg poharait és a lószerszám egy részét is. Felszerelése megfelel a korszak katonai vezetőinél szokásos ruházati és használati tárgyaknak a Fekete tenger északi partjától Britanniáig; közelebbi kapcsolat az illyricumi terület északi részén, a dunai *limes* alsó szakasza mentén állomásozó csapatokkal gyanítható. A 4–5. század fordulója körül temették el, amikor a *canabae* szélén, a római út nyugati oldalán, a korábbi temetőktől függetlenül kisebb sírkerteket nyitottak a katonai vezetők és családjaik számára. A Bécsi úti íjas és kardos harcosok mellett a szétkallódott „budai" aranymellékletes sír is igazolja, hogy Aquincum a hun foglalást megelőzően még számos magas rangú, barbár származású katona állomáshelye volt.

[245] MÜLLER 1976, 60; SÁGI 1954, 55–56; DOMBAY 1957, 274–278.

FÜGGELÉK

„BUDA" 1886

A leletek Dr. Buzinkay Gyula közegészségügyi felügyelő közvetítésével kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.[246] A lelőhely „Buda" megnevezését csak a leltárkönyvbe jegyezték be. A MNM Történeti Adattárában 44/1886. sz.-mal található egy január 9-én kelt, 400.– forintról szóló nyugta, melyről az aláíró nevét utólag eltávolították (kivágták). Ezt az összeget a Múzeum egy meg nem nevezett személynek fizette ki a leletekért. A pontosabb lelőhelyre és a lelőkörülményekre vonatkozóan semmiféle utalást nem sikerült találnom.[247]

A leletek leírása

Aranyfibula. Öntött hagymagombos (Keller 3A/4B típus közti átmenet, Pröttel 2 B típus), a tengelyrúd hatszög metszetű, a volutás rátét a tengely végétől 2–3 mm-rel beljebb kezdődik. A kerek gombok hossza nagyobb, mint a szélességük (1,2×1 cm), alig fazettáltak. Mindhárom gomb tövét rovátkolt drót keretezi. A félkörösen ívelt kengyel láb felőli részét hármas drótgyűrű és egy rovátkolt drót zárja le. A kengyel + fej = 5 cm, a láb 3 cm hosszú. A kengyel gerincén és a láb közepén, 0,3 cm-es széles, mélyülő, niellóval kitöltött sávban arany asztragalosz minta fut végig. A láb szélét vésett minta díszíti, végét két szembefordított volutaív zárja le. Tűszerkezete hiányzik. H.: 8 cm. A tengely Sz.: 6 cm. Súlya: 99,94 gr. *(38. kép 1.)*

Aranycsat. Öntött, kis méretű, kerek, középen duzzadt karikájú csat. A karika hátlapjának közepén kissé bemélyedt kopásnyom. A tövis messze túl nyúlik a karikán; végét erősen felfelé hajlították. A tövisnek a hegy felé eső, alsó részét éles szerszámmal laposra vágták. Ha a tövist a karikán átbujtatjuk, akkor a tövis vége pontosan rásímul a karika alján megfigyelhető mélyedésre és a csat biztonságosan zár; feltehető, hogy a csatot ilyen helyzetben használták. Ha a tövist szabályosan, a karika felső felére hajtjuk, akkor a zárás bizonytalan. A karika Átm.: 1,2 cm. V.: 0,3 cm. A tövis H.: 1,8 cm. Súlya: 4,37 gr. *(38. kép 2.)*

Arany szíjvég. Öntött, egyik oldalán összeforrasztott, négyzet alakú, tokos szíjvég. Felső, szíj felőli végét egy elkalapált fejű aranyszög tartja össze; a másik vége csőszerűen kiszélesedik. Díszítetlen. H.: 1,8 cm. Sz.: 1,7 cm. Súlya: 4,30 gr. *(38. kép 3.)*

[246] Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 5/1886, 1–3. a leletek közlési engedélyét Kovács Tibor főigazgatónak, a rajzolás lehetőségét Hajnal Zsuzsanna és Kocsis László segítségének köszönhetem. A „Buda" lelőhelyű fibula korábbi irodalmát ld. 227–228. j.!

[247] A leltárkönyvi bejegyzés „Buda" lelőhely megnevezését Nagy Tibor használta először, aki a hagymagombos arany fibulát nem említette, mivel nem tartotta összetartozónak a szíjvéggel és a csattal: NAGY T. 1962. 67, 86. j. 1973-ban a leletek említését lényegében változatlanul hagyva, a sírleletet a hun korszak második periódusába sorolta NAGY T. 1973. 214, 20. j. Az arany szíjvég fotóját és leírását Bóna István közölte elsőként BÓNA 1991, 163, 288, 101. kép. A kis aranycsatot a hun korszak szokásos leletei közé sorolta: BÓNA 1991, 253; 1993, 228, No. 14. „Buda-Budapest I–II. sírleletből". A fibuláról Bóna sem tett említést. A Bécsi úti kardos sír leletegyüttese alapján mégis lehetséges, hogy a tárgyak egy igen gazdag 4. század végi – 5. század eleji sírlelethez tartoztak, melynek nagy része nem került a Múzeumba.

Szeretném megköszönni Jan Bemmann-nak (Jena), Kulcsár Valériának (Aszód), Ódor Jánosnak (Szekszárd), Dieter Quastnak (Mainz), Szirmai Krisztinának (Budapest), Birger Storgaardnak (Koppenhága), Jaroslav Tejralnak (Brno), Vida Tivadarnak (Budapest) és Topál Juditnak (Budapest) a számomra hozzáférhetetlen szakirodalom megszerzéséhez nyújtott kollegiális segítségét. A képszerkesztéshez adott tanácsokat Csernus Erzsébetnek, Asztalos Istvánnak és Dabasi Andrásnak köszönöm. A 12. kép Málik Éva helyszíni rajza nyomán készült, a 2–3, 13–17, 28 és 38. képek tárgyrajzai a szerző munkái.

1. LISTA. LELŐHELYADATOK A TRAPRAIN LAW-KANATTAS TÍPUSÚ LÉCVERETES ÖVEK ELTERJEDÉSÉHEZ *(31. kép 1)*

1. Traprain Law, Lothian (NB) ezüst övgarnitúra, szögletes keretű csattal. A léces veretek tetőszerűek, poncolt díszűek. H.: 3,2 cm. Sz.: 0,7 cm. - BÖHME 1986. 502, Anm. 86, Abb. 21, 1 *(27. kép 1)*. (A térképen nincs jelölve.)
2. Dorchester-on-Thames (Dyke Hills, Oxfordshire, NB), 1. fegyveres férfisír, hosszabb (9 db, H.: kb. 9 cm) és rövidebb (2 db, H.: 5,6 cm), vésett díszű léces veretek. - CHADWICK HAWKES 1962–1963. 158–169, Abb. 1,4; BÖHME 1986. 564, Abb. 20, 4 *(26. kép 11)*.
3. Mucking, Essex (NB) egyszerű kétrészes övgarnitúra merev csatlemezzel, rozettás csüngő és 1 db lécveret. H.: 2,8 cm, Sz.: 0,4 cm. - BÖHME 1986. 564, Abb. 19, 8 *(26. kép 8)*.
4–5. Rhenen (Prov. Utrecht, Hol.) 829. sír, lándzsás és baltás, asztragalosz szélveretek egy 11 cm széles övhöz, valamint kétféle méretű bronz lécveretek, H.: 5,1 és 3,3 cm. - SOMMER 1984. Taf. 70,9–10. 833. sír, lándzsával, pajzzsal és baltával. 12 cm széles öv asztragalosz szélveretei és kétféle méretű, wiesbadeni típusú bronz lécveretek. 1 db hosszabb (H.: 7,3 cm) és 3 db rövidebb (H.: 3,2 cm). - SOMMER 1984. Taf. 58, 6–9 *(26. kép 9)*.
6. Nijmegen/Nymwegen-Broerstraat (Hol.) 159. sír - egyszerű, kétrészes övgarnitúra merev lemezű csattal, amfora formájú szíjvéggel. Háromféle méretű, vésett díszű léces veretek. A legnagyobbak (4 db) H.: 8,5 cm. Sz.: 1,1 cm. A középméretű (1 db) H.: 4,3 cm. Sz.: 0,6 cm. A legkisebb (1 db) H.: 2,5 cm. Sz.: 0,7 cm. - BÖHME 1974. 285–286, Kat. 111, Taf. 84, 21–22 *(26. kép 6)*.
7. Samson (Prov. Namur, Belg.) 6. sír, kardos, pajzsos harcos. 1 db ezüst lécveret, H.: 4,7 cm. - SOMMER 1984. Taf. 83,7.
8. Köln (Né.) Valószínűleg sírleletből, Kerbschnitt-díszű garnitúra asztragalosz szélveretekkel, csüngős veretekkel, Kerbschnitt-szíjvéggel, 2 db bronz lécverettel, H.: 3 cm. - SOMMER 1984. Taf. 46, 15–16.
9. Bonn (Né.) A táborfal mellett előkerült sírletben két fésű, nyílhegyek, tausírozott vascsat, 10–10,5 cm hosszú lécveretek és 1 db 2,9 cm. h. bronz lécveret. - SOMMER 1984. Taf. 76–1 a–b.
10. Wiesbaden-Kastel (Né.) kincslelet, 686 db érem (364–411 között), kardtok veretek, ezüst csatok, csöves szíjvég, fibula, gyűrűk. 2 db ezüst, nielllós lécveret, H.: 3,4 cm. Sz.: 0,45 cm. - SCHOPPA 1962. 163, Abb. 2,3 *(26. kép 10)*.
11. Mainz, Greifenklaustraße (Né.) 1. sír, téglákból és kereszttel jelölt kőlapokból építve. A leletek közt balta és fésű. Bronz garnitúra csattal, függesztőverettel és 6 db lécverettel, H.: 4,6 cm. - SOMMER 1984. Taf. 84.2–7; KAZANSKI 1993. 122.
12. Lyon, Saint-Irénée (Fr.) 46. sír - nő, két egyforma, poncolt díszű ezüstcsat és veretek. H.: 2,6 cm, Sz.: 0,6 cm. - BÖHME 1986, 502, Anm. 86; KAZANSKI 1993. 121–123 *(27. kép 2–3)*.
13. Kaiseraugst (Kt. Aargau, Sv.) 405. sír, övgarnitúra poncolt díszű bronz lécveretei (4 db) és bronzcsatja. A veretek H.: 6–7–6,4 cm. Sz.: 1,2 cm. - MARTIN 1976. 39, Taf. 25, 2–7.
14. Altenstadt, Ldkr. Schongau (Né.) ‚A' sír, bronz csat és 6 db poncolt díszű lécveret. A síregyüttesben I. *Constantinus* 330/337 közt kibocsátott follisa. A veretek H.: 3,3–3,5 cm. Sz.: 0,6 cm. - KELLER 1971. 68, 257, Abb. 23,15 *(26. kép 4)*.
15. Bürgle (Ldkr. Günzburg, Né.), két poncolt lécveret. - BÖHME 1988. 27, Abb. 6, 9–10.
16. Neuburg an der Donau (Né.), pontkörös díszű szélesebb és egy vésett díszű keskeny lécveret. - BÖHME 1988. 24, Abb. 3,6–7.
17. Windisch-Oberburg/Vindonissa (Sv.) 8. sír, nő, szögletes csat és lécveretek, H.: 3 cm. Sz.: 0,4 cm. - BÖHME 1986, 502, Anm. 86; KAZANSKI 1993. 121–123. Fig. 3, 4 *(27. kép 4)*.
18. Budapest-Újlak/*Aquincum*, Bécsi út 42. 2. sír, 1993, 12 db ezüst, vésett díszű lécveret, H.: 2 cm. Sz.: 0,5 cm. *Galerius Maximianus* 309–310-es érmével *(13. kép 7–18; 26. kép 5)*.
19. Tolna megye - 2 db szögletes ezüstcsat, háromszög alakú lemezzel, niellódíszítéses fonatmintával és ékvéséssel. 6 db ezüst, tetőszerű lécveret. H.: 3,6 cm. Sz.: 0,7 cm. - FETTICH 1953. 71, LVII. t. 4–13 *(28. kép 1)*.
20–21. Mezőszemere-Kismari-fenék (Heves m.) 38. sír, kardos férfi, 3 db poncolt szélű bronz lécveret. A váz jobb karjától a bal karnál fekvő kard pengéjéig fektetett derékköv és csattal-bujtatóval ellátott kardszíj. A tarsolyban *Faustina* 141–160 közötti ezüst denárja. A lécveretek H.: 5,6–5,5 cm, Sz.: 0,8 cm. - VADAY-DOMBORÓCZKI 2001. 19, Abb. 28, 6–8. 58. sír, kardos férfi. A töredékes vas lécveretek és egy lemezes bronzcsat deréktájon. - VADAY-DOMBORÓCZKI 2001. 25, Abb. 41, 6–7.
22. Hódmezővásárhely-Kopáncs (Csongrád m.) Lelik tanya 3. sír, férfi, két övvel. A derékövhöz szögletes keretű bronzcsat és 6 db töredékes bronz lécveret tartozott. A veretek H.: 6–5,4 cm.

Sz.: 0, 4–0,2 cm. *Marcus Aurelius* 156-os érmével. – VÖRÖS 2001. 321, 2. kép 9.

23. „Jugoszlávia" – aranyozott ezüst övgarnitúra, szögletes keretű, bordázott csattal, farkasfog szélű ellenverettel, 16 db csavart díszű lécveretettel, 2 db karikás csüngővel. A veretek H.: 5,1 cm. Sz.: 0,6–0,7 cm. – JRGZM 49. (2002), p. 441, Abb. 37 *(28. kép 3)*.
24. Kubej (a Kalinyin szovhoz földje Cservonoarmejszkoje falunál, Odesszai ker., Uk.) kurgántemető 8/2. sír. Férfi, bőr öv ezüstcsattal és 50 db lemezes verettel. H.: 2,4–2,5 cm; Sz.: 0,7–0,8 cm. – ZASZETSZKAJA 1994. 192–193, Tab. 46, 5 *(27. kép 6)*.
25. Kapulovka (Nikopol közelében, Zaporozsjei ker., Uk.) bronz övveretek és lemezes csat. A veretek H.: 2,8 cm. Sz.: 0,7 cm. – BÓNA 1993. 219, 18. kép 2 *(27. kép 7)*.
26. Lucsisztoje (Krím, Uk.) 168. sír. Poncolt díszű, ezüstözött bronz övgarnitúra, szögletes keretű csattal, kétféle szélességű léces veretekkel, farkasfog szélű széles veretekkel, karikás függesztőkkel, S-formájú veretekkel és a hátsó oldal közepén elhelyezett veretekkel. Egy másik övhöz tartozott az előző garnitúra csatjának párja és egy bronz bujtató. A lécvereteket hármas csoportokban találták; a két keskenyebb, tetőformájú veret közrefogta a szélesebbet. H.: 3,5 cm. Sz.: 0,4 cm. H.: 3,5 cm. Sz.: 0,6 cm. – AJBABIN 2002. 37–38, risz. 2 és 4 *(27. kép 5)*.
27. Druzsnoje 20. sír (Krím, Uk.) Kettős lemezes veret 3 szöggel, H.: 4,5 cm. Sz.: 0,9 cm. – MALASEV 2000. risz. 6 G1.
28. Krivolimanszkij (Alsó-Don-vidék, Or.) I/9. kurgán, vésett díszű ezüst lécveretek, 3 db. H.: 2,5 cm; Sz.: 0,8 cm. – BEZUGLOV 1995. 342–343, 7. kép 17–18 *(26. kép 7)*.
29. Fjodorovka, (Kujbisevi ker. Or.), szórványlelet. Kard, nyílhegyek, zabla, ezüst csatok, ezüst lécveretek, rekeszes díszű csöves aljú szíjvég, vas zabla, vas páncéltöredék, üst. Kb 20 db lécveret, H.: 2,5–3 cm. Sz.: 0,5 cm. A sír 5. századi keltezése vitatott, ld. AMBROZ 1980. 25 és AMBROZ 1981. 12, 16–17, 110. risz. 6, 27,32. – BÓNA 1993. 231–232, 46. kép; ZASZETSZKAJA 1994. 186, Tab. 34. A csat és a lécveretek rajzát Igor Gavritukhin szívességéből közölhetem *(27. kép 9)*.
30. Kanattas (Kazakisztán, Karagandai ker. Or.) 19. kurgán – diadémás nő és két gyermek, az egyik övgarnitúrája 2,5 h. és 0,5 cm széles ezüst lécveretekből és szögletes keretű, lemezes csatból állt. – BÓNA 1993. 219, 18. kép 1 *(27. kép 8)*.

2. LISTA. LELŐHELYADATOK A KELETI TÍPUSÚ CSÖVES ALJÚ SZÍJVÉGEK ELTERJEDÉSÉHEZ *(31. kép 2)*

1. Frénouville (Dép. Calvados, Fr.) 314. sír. É–D-i irányú, edény, vaskés, öv a lábnál: lemezes bronzcsat és lemezes, poncolt és trébelt szíjvég, H.: 2,7 cm. Sz.: 2,7 cm. – SOMMER 1984. Taf. 41, 16 *(35. kép 6)*
2–4. Vermand (Dép. Aisne, Fr.), sírlelet, propellerveretes övgarnitúra lemezes szíjvége, mindkét oldalán napkorong ábrázolásokkal, H.: 3,7 cm. Sz.: 3,4 cm. – BULLINGER 1969. Abb. 55; SOMMER 1984. Taf. 40, 10 a–b *(29. kép 1)*. „Cimetière des Ramparts" III/321. sír, állatfejes, poncolt és niellós csat, a szíjvégen poncolt oroszlán- és vadkanfigura, niellókeretezéssel. A sírban II. *Constantinus* (337–340) bronzérme. – BÖHME 1974. 333, Taf. 141,12. III/397. sír, vésett háromszögmintás, állatfejes csat, asztragalosz mintás szíjvég a csathoz hasonló keretezéssel. Mindkét tárgyon nyitott pofájú állatábrázolás (oroszlán?). A sírban *Honorius* (392–423) két ezüst érme. – BÖHME 1974. 334, Taf. 142,2.
5. Vireux-Molhain (Dep. Ardennes, Fr.) – az ásatási terület nyugati metszetéből. Téglalap alakú bronz, 3,7×2,5 cm. – LEMANT 1985. 56, Fig. 60,9 *(35. kép 18)*.
6. Folklingen (Dép. Moselle) 65. sír, bronzcsat és lemezes bronz szíjvég, trébelt díszűek. H.: 2,4 cm. Sz.: 2,2 cm. – SOMMER 1984. Taf. 39,9 *(35. kép 7)*.
7. Wiesbaden-Kastel (Né.) kincslelet, 686 db érem (364–411), kardtok veretek, ezüst csatok, lécveretek, fibula, gyűrűk. Ezüst csöves szíjvég, H.: 3,92 cm. Sz.: 0,62–0,59 cm. – SCHOPPA 1962. 163, Abb. 2,7 *(36. kép 4)*.
8. Gerlachsheim (Ldkr. Tauberbischofsheim, Baden, Né.) 3/1954. sír, kettős női sír, az

egyik váz medencéje fölött a baloldalon, 2 db szíjvég bőrmaradvánnyal, a medence jobb oldalán félkörös lemezű bronzcsat. H.: 4 cm, Sz.: 1,1–1,3 cm. – DAUBER 1958. 142, Taf. 49, 10 *(36. kép 3)*.

9. Reisberg bei Scheßlitz-Burgellern (Nordbayern, Né.), nyitott oldalú, sarkain két szöggel ellátott töredékes (lószerszámhoz tartozó) bronz szíjvég. H.: 2,2 cm. Sz.: 2 cm. – HABERSTROH 2003. 229, Abb. 16,6.
10. Runder Berg bei Urach (Kreis Reutlingen, Né.) Bronz, hiányzó nítszöggel, poncolt pecsétmintákkal díszített, félkész. H.: 4 cm, Sz.: 1–0,7 cm. – KOCH 1984. 63, Taf. 7,1 *(36. kép 8)*. Vas csöves szíjvégek, u. o. Taf. 5, 26–27.
11. Burghöfe (Gde. Mertingen, Né.) – a római erődből, aranyozott ezüst, H.: 4,6 cm, Sz.:.0,7–0,5 cm. – KELLER 1968. 583, Abb. 4,1 *(36. kép 6)*.
12. Enns-Lorch/*Lauriacum* 18/1952. sír, bronz szíjvég, bordázott karikájú vascsattal együtt. H.: 5,1 cm, Sz.: 1–0,4 cm – KLOIBER 1957. 86, Taf. XLV, 12 *(36. kép 11)*.
13. Untersiebenbrunn (Au., Burgld.), ezüst, H.: 4,9 cm, Sz.: 0,7–0,5 cm. – KUBITSCHEK 1911. Fig. 16 *(36. kép 7)*.
14. Ampass (Tirol, Au.) Bronz, H.: 3,5 cm, Sz.: 0,9–0,2 cm. – TÖCHTERLE–MAIR–APPLER 2002. Taf. 4,12 *(36. kép 10)*.
15. Jakuszowice (Kazimierza Wielka körz., Le.), 2 db, arany, almandinberakásokkal, H.: 3,8 és 3,9 cm. Sz.: 1 cm. – BÓNA 1993. 53. kép; DIE VANDALEN 186–187, 456, Kat. 140 (Th. Wichman) *(36. kép 16)*.
16. „Buda" Arany, öntött. H.: 1,8 cm. Sz.: 1,7 cm. *(35. kép 2)*.
17. Budapest-Újlak/*Aquincum*, Bécsi út 42, 2. sír, öntött, ezüst, rovátkolt díszűek. H.: 1,7–1,8 cm. Sz.: 1,2 cm (8 db) *(35. kép 17)*.
18. Csákvár (Fejér m.) 46. sír. Téglasír, csiholóvas, bronzcsat, poncolt és gravírozott tokos ezüst szíjvég, H.: kb. 4 cm. Sz.: 1,2 cm. SALAMON–BARKÓCZI 1971. 54, Abb. 7,9; Taf. XVII, 6; SOMMER 1984. 58, 74. j. *(36. kép 9)*.
19. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun m.) 653. sír, bronz, ovális karikájú, szögletes lemezű csattal (készlet) együtt. H.: 2,6 cm. Sz.: 2,8 cm. – VÖRÖS 2003. 31–32 *(35. kép 5)*.
20. Berkasovo (Voivodina, Ho.), ezüst, rovátkolt díszű. H.: 1,1 cm. Sz.: 1,4 cm. – MANOJLOVIĆ–MARIJANSKI 1964. 18, Tab. XVIII, 7 *(35. kép 15)*.
21. Alattyán-Tulát (Szolnok m.) 13. sír, ezüst, a szíjvég a kard felső része alatt, a hozzá tartozó, azonos stílusú ezüstcsat a medence jobb oldalán, tövisével jobbra. H.: 3,5 cm. Sz.: 1– 1,4 cm. – KOVRIG 1963, 10–11, Taf. 45,2; VADAY 1989.72–73, Abb. 11, 12 *(35. kép 21)*.
22. Jászalsószentgyögy-Borsa halom (Szolnok m.), főhalom, két ezüstcsat és két ezüst szíjvég. H.: 1,8 cm. Sz.: 1,5 cm. – PÁRDUCZ 1950. 71, Taf. CXIV, 14,24; VADAY 1989. 72, Taf. 15, 4,7 *(35. kép 13)*.
23. Hortobágy-Poroshát III/27. sír (Hajdú-Bihar m.), bronzcsat és szíjvég. H.: 2,5 cm. Sz.: 2 cm. ZOLTAI 1941. 283, Taf. VI, 36 a–b *(35. kép 20)*.
24. Hîrşova (Jud. Constanţa, Rom.) Sírlelet, a kard markolatverete aranyozott rézlemezből, niellódíszítéssel és felirattal, propellerveretes katonai öv, két niellódíszes szíjvég, Sommer C/c–d típusúak, 3 db különféle méretű, Sommer 1/A típusú csat, akasztó, 2 db lyukvédő veret, 3 db rovátkolt aljú és 1 db sima csöves szíjvég; méretük nem ismert. – GOLDHELM 225. No. 94 *(35. kép 16)*.
25. Gradeska tó melletti temető (Novoszelszkojétól 5 km-re ÉNy-ra, Renyijszkij r., Uk.) 2. kurgán. A kirabolt, torzított koponyájú váz lába mellett szétszórt fémtárgyak között bőrszíjhoz erősítve 1 db nyitott oldalú csöves bronz szíjvég, két egymás alatti szöggel, H.: 2,4 cm, Sz.: 1,4 cm. 2 db ugyanilyen méretű szíjvég *(35. kép 19)*. 1 db nyitott oldalú, hosszú bronz szíjvég, egy szöggel, H.: 4 cm. Sz.: 1 cm. *(36. kép 1)*. – DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986. 150–157, risz. 2, 1, 20–21, 14; KAZANSKI 1995. 239 (öv- és lószerszám veretek), risz. 8, 1, 4–6 *(36. kép 1)*.
26. Kubej (Kalinyin szovhoz földje Cservonoarmejszkoje falunál, Odesszai ker., Uk.) kurgántemető 8/2. sír, férfi, részleges lócsontvázzal. 3 db aranylemezzel bevont csöves aljú, zárt oldalú szíjvég, háromszög formájú rekeszes almandinberakásokkal, melyeket gyöngydrót utánzat keretez. Két szíjvég a bal oldalon lévő tőr közeléből került elő. H.: 1,4 cm. Sz.: 1,2 cm. Hasonló díszű, hosszabb csöves szíjvég feküdt a tőr hegyénél. H.: 2,6 cm. Sz.: 0,8 cm. (4 db) – ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 46,7,8 *(36. kép 15, 17)*.
27. Kucsugury (Aljoski városnál, Kherszoni ker., Uk.) 1887-es szórványleletben 2 db aranylemezből hajlított szíjvég, gyöngydrótutánzatos keretezésű karneolberakással. H.: 1,5 cm. Sz.: 1,3 cm. – ZASZETSZKAJA 1994. 171, Tab. 15,2–3 *(36. kép 18)*.
28. Dnyeper vidék, 3 db arany szíjvég rekeszes kőberakással. H.: 1,7 cm. Sz.: 0,6 cm. – FETTICH 1940. XIX. t. 3–7 *(36. kép 12)*.
29. Novoivanovka (Zaporozsjei ker., Uk.) víztartály építésénél előkerült kardos férfisír, egy ezüst lemezes szíjvéggel, előlapján gyöngydrót utánzatú kereteléssel. H.: 2,5 cm. Sz.: 2 cm.

(35. kép 8). Aranylemezzel borított bronz szíjvég, négyszer kétsoros gyöngydrótos díszítéssel és két, egymás alatti szöggel. H.: 3 cm. Sz.: 1,2 cm. – ZASZETSZKAJA 1994. 170–171, Tab. 14, 10, 12 *(35. kép 22)*.

30. A. Druzsnoje (Krím, Uk.) 1. sír. – AJBABIN 1990. 51; AJBABIN 1996. risz. 5,5.
B. Krasznaja zarja 35. sír. – PRUZDROVSZKIJ–ZAJCEV–NYENEVOLJA 2001. 32, risz. 2.

31. A. Zamorszkoje (Krím, Uk.) 11. sír. – Hivatkozás: BEZUGLOV-ILJASENKO 2000. 94.
B. Lucsisztoje 88., 100. sír. – KHAIREDINOVA 2003. 130–131, risz. 2,1 és 5,4.

32–34. Kercs (Uk.) 1891. lószerszámlelet. 2 db ovális kőberakással díszített szíjvég, H.: 3,1 cm. Sz.: 2,2 cm. MALASEV 2000, risz. 11, 7–8 *(36. kép 13)*. Goszpitalnaja ulica. Az 1904 június 24-én feldúlt két kripta anyagában előlapjukon rekeszes berakású arany szíjvégek az Ermitázsban és Kölnben. 5 db. H.: 1,5 cm. Sz.: 0,8 cm. H.: 1,9 cm. Sz.: 1,3 cm. – AJBABIN 1990. risz. 47,21; I GOTI 117, Cat. II, 1 x. A hasonló díszű csattal, a nagyobb szíjvégekkel, a kétfejű szarvasfigurával és egy zablával együtt valószínűleg a lószerszám tartozékai *(36. kép 14)*. Arany szíjvég, alsó kiszélesedő részén rekeszes berakással, középső és felső harmadában V-alakú drótdísszel. H.: 2, 3 cm. Sz.: 1,1 cm. – DAMM 1988. Abb. 24–27; I GOTI 124, Fig. II. 26, Cat. II, 1 an *(36. kép 14)*. Díszítetlen ezüst szíjvégek. H.: 2,2 cm. Sz.: 1,5 cm. H.: 1,4 cm. Sz.: 0,5 cm. – AJBABIN 1990. risz. 47,20; I GOTI 119, Fig. II. 12, Cat. II. 1 x*(35. kép 9, 12)*; ZASZETSZKAJA 1993. Kat.nr. 128 a–b, 129 a–b, 322. 165. kripta, 3. csontváz, 5 db különféle méretű csat, az egyik csat szögletes, bordázott keretű. Hosszú, keskeny, tokos csöves aljú szíjvég, aranyozott bronz. Mérete nincs megadva. – ZASZETSZKAJA 1979. 16, risz. 3, 46; AMBROZ 1995. risz. 10,15.

35. Szinyjavka (Alsó-Don vidék, Or.) sírlelet, 2 db ezüst szíjvég és 2 db aranylemezzel bevont rekeszdíszes csat, lábbeli garnitúra. A szíjvégek H.: 5,2 cm. Sz.: 0,8 cm. – BEZUGLOV-ILJASENKO 2000. risz. 2,7–7 *(36. kép 5)*.

36. Karpovka (Alsó-Don vidék, Or.) 2. kurgán, ezüst szíjvég, H.: 2,3 cm. Sz.: 1,2 cm. – BEZUGLOV 1995. 4. kép 15; MALASEV 2000. risz 10 B,2 *(35. kép 14)*.

37. Muszljumovo (Cseljabinszki ker., Or.) 1895-ben előkerült szórványleletek, aranylemezes kard, ívelt aljú, kőberakásos díszű szíjvégek, különféle méretű csatok, zabla. 2 db csöves aljú, aranyozott bronz, gránát- és zöld pasztaberakásos szíjvég, H.: 2,2 cm. Sz.: 2 cm. *(36. kép 19)*. 2 db lyukkal ellátott ezüst szíjvég: az egyik egy ezüst csat tövisére rozsdásodott, a másik egy csattövissel együtt maradt meg. H.: 1,7 cm. Sz.: 1,9 cm. – ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 43,4 *(35. kép 1)*.

38. Fjodorovka (Kujbisevi ker. Or.), szórványlelet, ld. 1. lista 29! A kardos sírban léces veretes garnitúra, ezüstcsatok, ezüst csöves szíjvég, négyzet alakú ezüst veret, kőberakásos arany lemezek, zabla. A szíjvég H.:2,5 cm. Sz.: 2,5 cm. – ZASZETSZKAJA 1993. 186, tab. 36, 11; BÓNA 1993. 232–232, 46. rajz. A sír 5. századi keltezése vitatott: AMBROZ 1981. 12, 16–17, 110. risz. 6, 27,32 *(36. kép 21)*.

39. Kirovszkij 4. kurgán (Kujbisevi körz., Or.) H.: 1,6 cm. Sz.: 1, 3 cm. – MALASEV 2000.risz. 8, A.6. Nyugati típusú széles csöves szíjvéggel együtt *(35. kép 11)*.

40. Utamys (Dagesztán, Or.) 2. kurgán. 2 db arany szíjvég, egyik díszítetlen, két szöggel, H.: 1,8 cm. Sz.: 1,7 cm *(35. kép 4)*. Egy nagyobb, rekeszes és filigrándíszes arany szíjvég, H.: 3 cm. Sz.: 2 cm. – BÓNA 1993. 71. rajz; MALASEV 2000. 232, risz. 13 V 3–4 *(36. kép 20)*.

41. Vinogradnyj (Oszétia, Or.) 2. kurgán. 1 db, H.: 1,3 cm. Sz.: 1 cm. – MALASEV 2000. risz. 12 L,3 *(35. kép 10)*.

42. Ekazsevo (Nazranovszki ker., Ingus közt., Or.) I/3. kurgán. 1 db, H.: 2,2 cm. Sz.: 1 cm. – MALASEV 2000. risz. 7 V,5.

43. Budennovszkaja szlaboda (É. Kaukázus, Or.) Egymás alatt elhelyezett szögekkel, 1 db, H.: 5,1 cm. Sz.: 1 cm. – AMBROZ 1989. risz. 1,16 *(36. kép 2)*.

IRODALOMJEGYZÉK

AJBABIN 1990 — AJBABIN, Alekszandr I.: Hronologija mogilnyikov Kryma pozdnyerimszkogo i ranneszrednyevekogo vremenyi. Die Chronologie der spätrömischen und frühmittelaterlichen Gräberfelder auf der Krim. MAIET I. 1990.

AJBABIN 1996 — AJBABIN, A. I.: Naszelenyije Kryma v szeregyinye III–IV vv. MAIET 5. (1996) 290–302.

AJBABIN 1999 — AJBABIN, A. I.: Etnicseszkaja isztorija rannyevizantijszkogo Kryma. Ethnische Geschichte der frühbyzantinischen Krim. Szimferopol 1999.

AJBABIN 2002 — AJBABIN, Alekszandr I.: Pojasznyj nabor sz puanszonnym ornamentom iz Lucsisztogo. MAIET 11. (2002), p. 37–52.

AJBABIN–KHAIREDINOVA 1999 — AJBABIN, Alekszandr – KHAIREDINOVA, Elsara: Les ensembles close de la phase initiale de la nécropole de Loutchistoe en Crimée. In: „L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grande Migrations" J. Tejral–Ch. Pilet–M. Kazanski (dir.) Spisy archéologickéhu ústavu AV ČR 13. Brno, 1999. p. 275–308.

ALLASON–JONES–MIKET 1984 — ALLASON-JONES, Lindsay – MIKET, Roger: The Catalogue of Small Finds from South Shields Roman Fort. Newcastle, 1984.

AMBROZ 1971 — AMBROZ, Anatolij Konsztantyinovics: Problemy rannyeszerdnyevekovyj hronologii Vosztocsnoj Jevropy I–II. Problèmes de la chronologie du debut du Moyen Âge en Europe Orientale. SovArh 2. (1971),p. 96–123, 3. (1971), p. 106–133.

AMBROZ 1980 — AMBROZ, Anatolij Konsztantyinovics: Birszkij mogilnyik i problemy hronologii Priuralja v IV–VII vv. In: Szrednyevekovye drevnosztyi Jevrazijszkih Sztyepej (Red.: Sz. A. Pletnyova). Moszkva, 1980. p. 3–56.

AMBROZ 1981 — AMBROZ, Anatolij Konsztantyinovics: Kocsevnyicseszkie drevnosztyi Vosztocsnoj Jevropy i Szrednyej Azii V–VIII vv. Vosztocsnojevropejskie i szrednyeaziatszkie sztyepi V – pervoj poloviny VIII v. In: Sztyepi Jevrazii v epohu szrednevekovja. Red. Sz. A. Pletnyova. Arheologia SzSzSzR. Moszkva 1981, 10–28.

AMBROZ 1989 — AMBROZ, Anatolij Konsztantyinovics: Hronologija drevnosztyej Szevernogo Kavkaza V–VII vv. Moszkva, 1989.

AMBROZ 1994/1995 — AMBROZ, Anatolij Konsztatyinovics: Jugo-zapadnyj Krym. Mogilnyiki IV–VII. vv. South-western Crime. Cemeteries of 4th–7th centuries. MAIET 4. (1994–1995), p. 31–89.

AQUILEIA 2001 — Da Aquileia al Danubio. Materiali per una mostra (a cura di Maurizio Buora). Trieste, 2001. (Archeologia di Frontiera 4.)

ATANASOV 2001 — ATANASOV, Georgi: Das römische Wagengrab von Silistra (Bulgarien). In: Sein & Sinn / Burg & Mensch. Niederösterreichische Landesausstellung 2001. Hrsg.: F. Daim, Th. Kühtreiber. St. Pölten, 2001. p. 130–136.

BARKÓCZI 1988 — BARKÓCZI, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Red. L. Gerevich. Bp., 1988. (StudArch 9.)

BARKÓCZI 1995 — BARKÓCZI, László: Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV–VI. Jh. I. Soldatengürtel, Binnenfestungen und befestigte Siedlungen. Specimina Nova (1994. [1995]), p. 57–135.

BARKÓCZI–SALAMON 1968 — BARKÓCZI László – SALAMON Ágnes: IV. század végi, V. század eleji üvegleletek Magyarországról. ArchÉrt 95. (1968), p. 29–39.

BECKER 2003 — BECKER, Matthias: Bekleidung-Schmuck-Ausrüstung. In: Gold für die Ewigkeit. Das germanische Fürstengrab von Gommern. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). Halle, 2001. p. 127–147.

BELJAJEV 1930 — BELJAJEV, N. M.: Ocserki po vizantijskoj arheologii. 1. Fibula v Vizantii. Die Fibel in Byzanz. Seminarium Kondakovianum 3. (1929), p. 4–114.

BEMMANN 2003 — BEMMANN, Jan: Romanisierte Barbaren oder erfolgreiche Plünderer? Anmerkungen zur Intensität, Form und Dauer des provinzialrömischen Einflusses auf Mitteldeutschland während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit. Antyk i Barbaryzyńcy. Red. Bursche, A. i Ciołek R. Warszawa, 2003. p. 55–108.

BERTIN 1997 — BERTIN, Patrice: Előzetes jelentés a budaújlaki temető leletmentő ásatásáról. (Bp. III. ker., Bécsi út 38–42) AqFüz 3. (1997), p. 18–26.

BEZUGLOV 1995 — BEZUGLOV, Szergej Ivanovics: Késő római kori katakombás temetkezések az Alsó-Don-vidék sztyeppéin. MFMÉ-StudArch 1. (1995), p. 325–343.

BEZUGLOV 2000 — BEZUGLOV, Szergej Ivanovics: Pozdnyeszarmatszkie mecsi (po materialam Podonyja). Late Sarmatian Swords. In: Szarmaty i ih szoszedi na Donu. Rosztov-na-Donu, 2000. p. 169–193, 315–316.

BEZUGLOV–ILJASENKO 2000 — BEZUGLOV, Sz. I. – ILJASENKO, Sz. M.: Bogatoje pogrebenyije gunnszkoj epohi bliz Tanaisza. Donszkaja arheologija 1/6. (2000), p. 91–100.

BIBORSKI–KACZANOWSKI 2001 — BIBORSKI, Marcin – KACZANOWSKI, Piotr: Zur Differenzierung der spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen Bewaffnung im Barbaricum. In: International Connection of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th centuries A. D. Ed. by E. Istvánovits, V. Kulcsár. Aszód–Nyíregyháza, 2001. p. 235–247.

BILKEI 1980 — BILKEI, Irén: Römische Schreibengeräte aus Pannonien. Alba Regia 18. (1980), p. 61–90.

BÍRÓ 1997 — BÍRÓ Mária: Adalékok Brigetio csontiparához. Angaben zu den Knochenschnitzerein aus Brigetio. A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1997), p. 175–185, 186–187.

BISHOP 1988 — BISHOP, M. C.: Cavalry Equipment of the Roman Army in the first Century A. D. Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers, edited by Coulston, J. C.. Oxford, 1988. p. 67–195. (BAR IS 394)

BÓNA 1961 — BÓNA István: Az újhartyáni germán lovassír. Das germanische Reitergrab von Újhartyán. ArchÉrt 88. (1961), p. 192–207, 207–209.

BÓNA 1991 — BÓNA, István: Das Hunnenreich. Stuttgart, 1991.

BÓNA 1993 — BÓNA István: A hunok és nagykirályaik. Bp., 1993.

BORHY 2003 — BORHY László: Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora. Bp., 2003.

BÖHME 1974 — BÖHME, Horst Wolfgang: Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. München, 1974. (Münchner Beiträge Vor- u. Frühgeschichte 19.)

BÖHME 1986 — BÖHME, Horst Wolfgang: Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert. JRGZM 33. (1986), p. 469–574.

BÖHME 1988 — BÖHME, Horst Wolfgang: Zur Bedeutung des spätrömischen Militärdienstes für die Stammesbildung der Bajuwaren. In: Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Hrsg. H. Dannheimer und H. Dopsch. München–Salzburg, 1988. p. 23–37.

BÖHME 1989 — BÖHME, Horst Wolfgang: Eine elbgermanische Bügelfibel des 5. Jahrhunderts aus Limetz-Villez (Yvelines, Frankreich). AKorr 19. (1989), p. 397–406.

BULLINGER 1969 — BULLINGER, Hermann: Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Tragweise und Datierung. Brugge, 1969. (Dissertationes Archeologicae Gandenses 12.)

BUORA–JOBST 2002 — BUORA, Maurizio – JOBST, Werner: Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Udine, 2002.

BURGER 1966 — SZ. BURGER, Alice: The late roman cemetery at Ságvár. ActaArchHung 18. (1966), p. 99–234.

BURGER 1984 — SZ. BURGER Alice: Későrómai sírok Aquincumban. BudRég 25. (1984), p. 65–80, 86–118, res. 81–85.

CARNAP–BORNHEIM 1999 — CARNAP–BORNHEIM, Claus von: Kaiserzeitliche germanische Traditionen im Fundgut des Grabes des „Chef militaire" in Vermand und im Childerich-Grab in Tournai. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 14, Hrg. Von Th. Fischer– G. Precht – J. Tejral. Brno, 1999. p. 47–61.

CHADWICK HAWKES 1962–1963 — CHADWICK HAWKES, Sonia: Krieger und Siedler in Britannien während des 4. und 5. Jahrhunderts. BRGK 43–44. (1962–1963), p. 155–231.

CHRISTLEIN 1972 — CHRISTLEIN, Rainer: Waffen aus dem völkerwanderungszeitlichen Grabfund von Esslingen-Rüdern. Germania 50. (1972), p. 259–263.

CLARKE 1979 — CLARKE, Giles: The Roman Cemetery at Lankhills. Oxford, 1979. (Winchester Studies 3. II.)

COULSTON 1985 — COULSTON, J. C.: Roman Archery Equipment. In: The Production and Distribution of Roman Military Equipment. Ed. M. C. Bishop. Oxford, 1985. p. 220–366. (BAR IS 275.)

COULSTON 1990 — COULSTON, J. C. N.: Later Roman armour, 3th–6th centuries AD. Journal of Roman Military Equipment Studies 1. (1990), p. 139–160.

CSALLÁNY 1939 — CSALLÁNY Dezső: Kora avarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit. FolArch 1–2. (1939), p. 121–155, 155–180.

CZYSZ 1986 — CZYSZ, Wolfgang: Ein spätrömische Waffengrab aus Westendorf, Ldkr. Augsburg. BVbl 51. (1986), p. 261–271.

DAMM 1988 — DAMM, Inciser Gürçay: Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt (2. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 21, 1988) 65–210.

DAUBER 1958 — DAUBER, Albrecht: Neue Funde der Völkerwanderungszeit aus Baden (Gerlachsheim, Ilversheim, Zeutern). Badische Fundberichte 21. (1958), p. 139–145.

DMITRIJEV 1979 — DMITRIJEV, A. V.: Pogrebenyija vszadnyikov i bojevyh konyej v mogilnyike epohi pereszelenyija narodov na r. Djurszo bliz Novorosszijszka. The burials of horsemen and bettle horses in the Cemetery at Dyurso river near Novorossisk. SovArh (1979), p. 212–229.

DMITRIJEV 1982 — DMITRIJEV, A. V.: Ranneszrednyevekovye fibuly iz mogilnyika na r. Djurszo. Frühmittelalterliche Fibeln vom Gräberfeld am Djurso-Fluß. Drevnosztyi epohi velikogo pereszelenyija narodov V–VIII vekov. Red.: Ambroz, A. K., Erdélyi I. F. Moszkva, 1982. p. 69–107.

DOMBAY 1957 — DOMBAY János: Későrómai temetők Baranyában. Spätrömische Friedhöfe im Komitat Baranya. JPMÉ 1957, 181–325, 325–330.

DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986 — DZIGOVSKIJ, A. N. – SUBBOTIN, L. V.: O verhnyej date szarmatszkih pamjatnikov Ponyizov'ja Dunaja. In: Isszledovanija po arheologii Szevero–Zapadnogo Pricsornomorja 1986, 150–157.

FACSÁDY 1996 — R. FACSÁDY Annamária: Kutatások a katonai territórium déli részén: Budaújlak (Bp., II. ker.) a római korban. Research on the southern part of the Aquincum military territorium: Budaújlak in the Roman Period. (Bp. II. ker., Lajos u. 4–6 – Cserfa u. – Bécsi út 3) In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1995-ben. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1995. Budapest 1996, 14–21.

FACSÁDY 2003 — R. FACSÁDY Annamária: Szondázás a Bécsi úti temető északi szélén. Test excavation in the northern part of the cemetery on Bécsi Road. AqFüz 9. (2003), p. 65–68.

FETTICH 1940 — FETTICH Nándor: A hunok régészeti emlékei. In: Attila és hunjai (szerk.: Németh Gyula) Bp., 1940. p. 227–264, 316–320 (Reprint 1986).

FETTICH 1953 — FETTICH Nándor: A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet. La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksós. ArchHung 32. Bp., 1953.

FISCHER 1988 — FISCHER, Thomas: Zur römischen Offiziersausrüstung im 3. Jahrhundert n. Chr. BVbl 53. (1988), p. 167–232.

FOERK 1923 — FOERK Ernő: Ujabb leletek a Viktoria telkén. BudRég 10. (1923), p 74–80.

FORSCHUNGEN 2003 — Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum II/2. Red.: Zsidi, P. Bp., 2003.

FORSSANDER 1936–1937 — FORSSANDER, J. E.: Provinzialrömisches und Germanisches. Stilstudien zu den schonischen Funden von Sösdala und Sjörup. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 7. (1936–1937), p. 183–272.

DIE FRANKEN — Die Franken. Les Francs. Wegbreiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert. Précuseurs de l'Europe. Hrg.: A. Wieczorek, P. Périn, K. von Welck, W. Menghin. Mainz, 1997 (2. Auflage).

FÜLEP 1977 — FÜLEP, Ferenc: Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). FontArchHung. Bp., 1977.

GAÁL 1979 — GAÁL Attila: Későrómai sírok Mözs-Kakasdombon. Spätrömische Gräber auf den Mözs-Kakasdomb. SzekMÉ 8–9. 1977–78 (1979) 23–85.

GARAM 1993 — GARAM, Éva: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Seria Archeologica I, Budapest, 1993.

GARBSCH RGA, Bew. — GARBSCH, Jochen: Die Bewaffnung der Römer in der jüng. Kaiserzeit. RGA 2., p. 421–423.

GERMANEN — Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskataloge des Germanischen Nationalmuseums. Hrsg. von G. Bott. Nürnberg, 1988.

GHIRSMAN 1962 — GHIRSMAN, Roman: Iran: Parther und Sasaniden. München, 1962.

GOLDHELM — Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Frankfurt/Main, 1994.

GOMOLKA-FUCHS 1993 — GOMOLKA-FUCHS, Gudrun: Ostgermanische Foederaten im spätrömischen Heer. Hinweise in der materiellen Kultur auf die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung vom 4.–6. Jahrhundert in Nordbulgarien. In: Vallet, F.-Kazanski, M. (Hrsg.): L'armée romaine et les barbares au IIIe au VIIe siècle. Condé-sur-Noireau, 1993. p. 355–365.

GOMOLKA-FUCHS 1999 — GOMOLKA-FUCHS, Gudrun: Zur Militärbesatzung im spätrömischen Limeskastell Iatrus von 4. bis zum zweiten Viertel des 5. Jahrhunderts. Eurasia Antiqua 5. (1999), p. 509–522.

I GOTI — I Goti. Milano, Palazzo Reale, Milano, 1994.

GOTTSCHALK 1999 — GOTTSCHALK, Raymund: Zur ethnischen Einordung einiger spätantiker Gräber des Rheinlandes. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 14. Hrg. Von Th. Fischer – G. Precht – J. Tejral. Brno, 1999. p. 81–91.

GUDKOVA-FOKEJEV 1984 — GUDKOVA, A. V. – FOKEJEV, M. M.: Zemlegyelcy i kocsevnyiki v nyizovjah Dunaja I–IV vv. n. e. Kijev, 1984.

HABERSTROH 2003 — HABERSTROH, J.: Der Reisberg bei Schleßlitz-Burgellern in der Völkerwanderungszeit. Überlegungen zum 5. Jahrhundert n. Chr. in Nordbayern. Germania 81 (2003) 201–262.

HABLE 2002 — HABLE Tibor: Óbuda-Újlak római kori topográfiájának vázlata. BudRég 35. (2002), p. 267–278.

HABLE 2002a — HABLE Tibor: Néhány újabb sír az aquincumi katonaváros nyugati temetőjéből – Some recently unearthed graves form the western cemetery of the Aquincum Military Town. AqFüz 8. (2002), p. 21–28.

HABLE 2003 — HABLE Tibor: Két ásatás – az aquincumi canabae déli szélén. – Two excavations in the southern part of the Aquincum canabae. AqFüz 9. (2003), p. 33–47.

HABLE–MÁRTON 2001 — HABLE Tibor – MÁRTON András: Újabb sírok az aquincumi katonaváros nyugati temetőjéből. – New graves from the western cemetery of the Aquincum Military Town. AqFüz 7. (2001), p. 21–37.

HARMATTA 1951 — HARMATTA, János: The Golden Bow of the Huns. ActaArchHung 1. (1951), p. 107–151.

HASELOFF 1981 — HASELOFF, Günther: Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Band 1–3. Berlin–New York, 1981.

HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001 — HAVAS László – NÉMETH György – SZABÓ Edit: Római történeti kézikönyv. Bp., 2001.

HOREDT–PROTASE 1972 — HOREDT, Kurt – PROTASE, Dumiter: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). Germania 50. (1972), p. 174–220.

ISTVÁNOVITS 1993 — ISTVÁNOVITS, Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. ActaArchHung 45 1993, 91–145.

ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999 — ISTVÁNOVITS, Eszter – KULCSÁR, Valéria: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In: L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grande Migrations. Hrsg.: J. Tejral–Ch. Pilet–M. Kazanski. Spisy archéologickéhu ústavu AV ČR Brno 13. Brno, 1999. p. 67–94.

ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002 — ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria: Csat a szarmata viseletben és temetkezési ritusban. Buckles in the Sarmatian costume and burial rite. JAMÉ 44. (2002), p. 95–111.

KAZANSKI 1993 — KAZANSKI, Michel: Les objets orientaux de l'époque des Grandes Migrations découverts dans le couloir rhodanien. AntNat 25. (1993), p. 119–127.

KAZANSKIJ 1995 — KAZANSKIJ, Mihail M.: Mogily alano-szarmatszkih vozsgyej IV. v. v Pontijszkih sztyepjah. Graves of Alan-Sarmatian leaders of the 4th century AD in the Pontic steppes. MAIET 4. (1994 [1995]), p. 238–256.

KAZANSKI 1999 — KAZANSKI, Michel: Les tombes des chefs militaires de l'époque hunnique. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 14. Hrg. Von Th. Fischer– G. Precht – J. Tejral. Brno, 1999. p. 293–316.

KAZANSKI–MASTYKOVA–PÉRIN 2002 — KAZANSKI, Michel – MASTYKOVA, Anna – PÉRIN, Patrick: Byzance et les royaumes barbares d'Occident au début de l'époque mérovingienne. Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 19. Hrg. J. Tejral. Brno, 2002. p. 159–193.

KELLER 1968 — KELLER, Erwin: Germanenpolitik Roms im bayerischen Teil der Raetia Secunda während des 4. und 5. Jahrhunderts. JRGZM (1986), p. 575–592.

KELLER 1971 — KELLER, Erwin: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. München, 1971. (Veröffentlichungen der spätrömischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 8.)

KHAIREDINOVA 2003 — KHAIREDINOVA, E. A.: Obuvnoje nabory V–VII vv. iz Jugo-zapadnogo Kryma. Footwear Sets dating Back the 5th–7th Centuries in the South-Western Crimea. MAIET 10. (2003) 125–160.

KISS 1996	KISS, Attila: Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekepu A. Mit Beiträgen von M. Martin, P. Stadler, I. Takács. Innsbruck, 1996.
KLOIBER 1957	KLOIBER, Ämilian: Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld. Forschungen in Lauriacum 4–5. Linz/Donau, 1957.
KOKOWSKI 2003	KOKOWSKI, Andrzej: Die Przeworsk-Kultur. Ein Völkerband zwischen 200 vor Chr. und 375 nach Chr. In: Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker. Holzminden, 2003. p. 77–183.
KOCH 1984	KOCH, Ursula: Der Runde Berg bei Urach V. Die Metallfunde der frühgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967–1981. Heidelberg, 1984.
KOVRIG 1937	KOVRIG Ilona: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissArch II/4. Bp., 1937.
KOVRIG 1963	KOVRIG, Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. Bp., 1963.
KUBITSCHEK 1911	KUBITSCHEK, W.: Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). Jahrbuch für Altertumskunde 5. (1911), p. 32–74.
KULCSÁR 1998	KULCSÁR Valéria: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. The burial rite of the Sarmatians of the Carpatian Basin. Múzeumi Füzetek 49. Aszód, 1998.
LÁNYI 1972	LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. Acta ArchHung 24. (1972), p. 53–213.
LÁSZLÓ 1951	LÁSZLÓ, Gyula: The Significance of the Hun Golden Bow. Contribution to the Structure of the Hun Nomad Empire. ActaArchHung 1. (1951), p. 91–106.
LEMANT 1985	LEMANT, Jean-Pierre: Le cimetière et la fortification du Bas-Empire de Vireux-Molhain, Dep. Ardennes. RGZM Monographien 7. Mainz, 1985.
MADYDA-LEGUTKO 1984	MADYDA-LEGUTKO, Reneta: Próba rekonstrukcii pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum. Rekonstruktionversuch der Gürtel mit Metallteilen auf dem Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und der Frühphase der Völkerwanderungszeit. Przegląd Archeologiczny 31 (1983) [1984] 91–133.
MAGOMEDOV–LEVADA 1996	MAGOMEDOV, B. V. – LEVADA, M. E.: Oruzsie csernyahovszkoj kul'tury. MAIET V (1996) 304–323.
MALASEV 2000	MALASEV, Vlagyimir Juljevics: Periodizacii remjonnyh garnitur pozdnyeszarmatszkogo vremenyi. The Periodization of Belt Sets of the Late Sarmatian Period. In: Szarmaty i ih szoszedi na Donu. Rosztov-na-Donu, 2000, p. 194–232, 316–318.
MANOJLOVIĆ–MARIJANSKI 1964	MANOJLOVIĆ–MARIJANSKI, Mirjana: Kosnorimski šlemovi iz Berkasova. Les casque romains tardifs de Berkasovo. Vojvodanski muzej posebna izdanja III – Musée de Voivodina Monographie 3. Novi Sad, 1964.
MARÓTI–TOPÁL 1980	MARÓTI Éva – TOPÁL Judit: Szentendre római kori temetője. Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre. StComit 9. (1980), p. 95–176, 177.
MARTIN 1968	MARTIN, Max: Zwei spätrömische Gürtel aus Augst/BL. Römerhaus und Museum. Augst, 1968. p. 3–20.
MÁRITY 1993	MÁRITY Erzsébet: Előzetes jelentés. Budapest, III. Bécsi út 38–42. Rég-Füz Ser. 1. No. 47. (1996), p. 34.

MÁRTON 2002 — MÁRTON András: A Collegium Veteranorum újabb kőemléke Aquincumból. Feliratos sírkövek és faragott kőemlékek a Bécsi úti temetőből. Another Stone Monument of the Collegium Veteranorum from Aquincum. Inscribed Gravestones and Carved Stone Monuments from the Bécsi road Cemetery. BudRég 35. (2002), p. 293–302.

MENGHIN 1983 — MENGHIN, Wilfried: Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jh. n. Chr. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Bd. 1. Nürnberg, 1983.

MÉRI 2000 — MÉRI István: Hunkori leletek Tiszalök-Rázompusztáról. Hunnenzeitliche Funde von Tiszalök-Rázompuszta. CommArchHung (2000), p. 109–121,121–122.

MOLODIN–CSIKISEVA 1990 — MOLODIN, V. I. – CSIKISEVA, T. A.: Pogrebenyije vojna IV–V vv. n. e. v Barabe. In: Vojennoje gyelo drevnyego i szrednevekogo naszelenyija Szevernoj i Centralnoj Azii. Red.: Hugyakov, J. S., Plotnyikov, J. A. Novoszibirszk, 1990. p. 161–179.

MÜLLER 1976 — MÜLLER Róbert: Római kori leletek Zalaszentgrótról. Funde aus der Römerzeit in Zalaszentgrót. Zalai Gyűjtemény 6. (1976), p. 33–66, 66–67.

NAGY L. 1935 — NAGY Lajos: Aquincumi múmia-temetkezések. Mumienbegräbnisse aus Aquincum. DissPann Ser. I/4 Bp., 1935.

NAGY L. 1937 — NAGY Lajos: Az Aquincumi Múzeum kutatása és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég 12 (1937) 261–275.

NAGY L. 1942 — NAGY Lajos: Családi és társadalmi élet. Budapest története 1. Budapest az ókorban. Szer.: Szendy K. Bp., 1942. p. 525–578.

NAGY M. 1993 — NAGY Mihály: The Hasdingian Vandals in the Carpatian basin. Specimina Nova 9. (1993), p. 157–184.

NAGY M. 1998 — NAGY Margit: Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. Ornamenta Avarica 1. Die geometrischen Elemente der awarenzeitlichen Ornamentik. MFMÉ-StudArch 4. (1998), p. 377–459.

NAGY T. 1962 — NAGY Tibor: Buda régészeti emlékei. III. Népvándorláskor. In: Budapest Műemlékei 2. Bp., 63–116.

NAGY T. 1973 — NAGY Tibor: Budapest története az őskortól az Árpád kor végéig. A népvándorlás kora. In: Budapest története 1. Szerk.: Gerevich L. Bp., p. 185–216.

NÉMETH 1999 — NÉMETH Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Bp., 1999.

OSTERHAUS 1980 — OSTERHAUS, Udo: Eine Reiterbestattung aus dem frühen Mittelalter aus Regensburg-Bismarckplatz. Jahresbericht Bayerischen Bodendenkmalpflege 21. (1980), p. 182–194.

PAULI JENSEN–JØRGENSEN–LUND HANSEN 2003 — PAULI JENSEN, Xenia – JØRGENSEN, Lars – LUND HANSEN, Ulla: Das germanische Heer. Krieger, Soldaten und Offiziere. In: Sieg und Triumf – Der Norden im Schatten des Römischen Reiches. Das Nydamboot – ein eisenzeitliches Kriegsschiff. Red.: Jørgensen, L. Storgaard, B. & Gebauer, L. Kopenhagen, 2003. p. 310–328.

PAULSEN 1967 — PAULSEN, Peter: Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim). Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart. Reihe A. Heft 12/1. Stuttgart, 1967.

PÁRDUCZ 1950 — PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. ArchHung 30. Bp., 1950.

PÁRDUCZ 1959 — PÁRDUCZ, Mihály: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. ActaArchHung 11. (1959), p. 309–398.

PLOUMIS 2001 — PLOUMIS, Ida Malte: Gold in Political Propaganda within the Roman Empire. In: Roman Gold and the Developments of the Early Germanic Kingsdoms. Ed.: Bente Magnus. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 51, Stockholm 2001, 61–80.

PÓCZY 1964 — Sz. PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. BudRég 21. (1964), p. 55–77.

PÓCZY 1998 — PÓCZY Klára: A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. BudRég 33. (1998), p. 59–75.

PRÖTTEL 1988 — PRÖTTEL, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. JRGZM 35. (1988), p. 347–372.

PRUZDROVSZKIJ–ZAJCEV–NYENEVOLJA 2001 — PRUZDROVSZKIJ, A. E. – ZAJCEV, J. P. –NYENEVOLJA, I. I.: Novyje pamjatnyiki III–IV vv. n. e. v jugo-zapadnom Krymu. MAIET 8. (2001) 32–66.

PUSZTAI 1966 — PUSZTAI Rezső: A lébényi germán fejedelmi sír. Das germanische Fürstengrab von Lébény. Arrabona 8. (1966), p. 99–118.

QUAST 1993 — QUAST, Dieter: Die merowingerzeitlichen Grabfunde aus Gültlingen. Stuttgart, 1993.

QUAST 1999 — QUAST, Dieter: Garnitures de ceintures méditerranéennes à plaques cloisonnées de Ve et début VIe siècles. AntNat 31. (1999), p. 231–250.

QUAST 1999a — QUAST, Dieter: Auf der Suche nach fremden Männern – die Herleitung schmaler Langsaxe vor dem Hintergrund der alamannisch-donauländischen Kontakte der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 14. Hrsg. Von Th. Fischer– G. Precht – J. Tejral. Brno, 1999. p. 115–128.

QUAST 2003 — QUAST, Dieter: Childerichs Schwertgurt. Ein neuer Rekonstruktionsvorschlag. AKorr 33. (2003), p. 597–614.

QUAST RGA, Rüdern — QUAST, Dieter: Rüdern. RGA 25. p. 416–417.

RADDATZ RGA, Bew. — RADDATZ, Karl: Bewaffnung der Germanen. RGA 2. p. 423–437.

RÓZSA–SZATMÁRI 2002 — RÓZSA Zoltán – SZATMÁRI Imre: Ecsegfalva, Pusztaborz szarmata temető. Ecsegfalva, Pusztaborz Sarmatian cemetery. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Archaeological Investigations in Hungary 1999. Ed.: Marton E. Bp., 2002. p. 95–118.

SÁGI 1954 — SÁGI Károly: Temetők. In: Barkóczi L., Erdélyi G., Ferenczy E., Fülep F., Nemeskéri J., R. Alföldi M., Sági K.: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I. ArchHung 33. (1954), p. 43–100.

SÁGI 1960 — SÁGI, Károly: Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. ActaArchHung 12. (1960), p. 187–256.

SALAMON–BARKÓCZI 1971 — SALAMON, Ágnes – BARKÓCZI, László: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron. Alba Regia 11. (1971), p. 35–80.

SCHMIDT 2002 — SCHMIDT, Thomas: Ein spätantiker Gürtelbeschlag mit figürlicher Verzierung. ArchKorr 32. (2002) 429–431.

SCHOPPA 1962 — SCHOPPA, H.: Ein spätrömischer Schatzfund aus Wiesbaden. Fundberichte aus Hessen 2. (1962), p. 158–167.

SCHULZ 1953 — SCHULZ, Walter: Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 1. Berlin, 1953.

SCHULZE-DÖRRLAMM 1986 — SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild: Germanische Kriegergräber mit Schwertbeigabe in Mitteleuropa aus dem späten 3. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr. JRGZM 32. (1985), p. 509–569.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2002 — SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild: Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge in Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30. Mainz, 2002.

SIEG UND TRIUMPF — Sieg und Triumf - Der Norden im Schatten des Römischen Reiches. Red.: Jørgensen, Lars, Storgaard, Birger & Gebauer, Lona. Kopenhagen, 2003.

SOMMER 1984 — SOMMER, Markus: Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22. Bonn, 1984.

STEINKLAUBER 2003 — STEINKLAUBER, Ulla: Die frühvölkerwanderungszeitliche „barbarische" Komponent im Gräberfeld Frauenburg bei Leibnitz. In: Spätantike Gräber des Ostalpenraumes und benachbarter Regionen. Symposium im Landeskonservatoriat für Steiermark in Graz am 13 April 2002. FÖ 41. (2002. [2003]), p. 489–495.

STJERNQUIST 1954 — STJERNQUIST, Berta: Runde Beschlagplatten mit Befestigungsöse. Saalburg Jahrbuch 13. (1954), p. 59–68.

STOKLUND 2003 — STOKLUND, Marie: Die ersten Runen. Die Schriftsprache der Germanen. In: Sieg und Triumf - Der Norden im Schatten des Römischen Reiches. Red.: Jørgensen, Lars, Storgaard, Birger & Gebauer, Lona. Kopenhagen, 2003. p. 172–179.

SWIFT 2000 — SWIFT, Ellen: Regionality in Dress Accessories in the late Roman West. Montagnac, 2000.

SZAMEIT 1984 — SZAMEIT, Erik: Zu den Waffen von Wien-Leopoldau. ArchA 68. (1984), p. 136–154.

A SZENTEK 1988 — A szentek élete. Főszerk.: Diós I. Bp., 1988.

SZILÁGYI 1945 — SZILÁGYI János: A fővárosi Múzeum rómaikori kutatásai és az Aquincumi Múzeum gyarapodása az 1943–1944. évben. BudRég 14. (1945), p. 453–462, 463–467.

SZIRMAI 1985 — SZIRMAI Krisztina: Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén. AchÉrt 112. (1985), p. 221–239.

SZIRMAI 2002 — SZIRMAI Krisztina: A katonai felszerelés ábrázolásai Aquincumban a markomann háborúk után. Specimina Nova 16. (2000. [2002]), p. 131–151.

SZIRMAI 2003 — SZIRMAI, Krisztina: Die Steinbearbeitung in Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum II/2. Red.: Zsidi, P. Bp., 2003. p. 233–244.

SZOROKINA 1979 — SZOROKINA, Nyina Petrovna: Sztyekljannye szoszudy IV–V vv. i hronologia Cebelgyinszkih mogilnyikov. KSIA 158. (1979), p. 57–67.

TEJRAL 1999 — TEJRAL, Jaroslav: Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grande Migrations. Hrsg. J. Tejral - Ch. Pilet - M. Kazanski. Spisy archéologickéhu ústavu AV ČR Brno 13. Brno, 1999. p. 205–271.

TEJRAL 2003 — TEJRAL, Jaroslav: Neue Erkenntnisse zur Frage der donauländisch-ostgermanischen Krieger- beziehungsweise Männergräber des 5. Jahrhunderts. In: Spätantike Gräber des Ostalpenraumes und benachbarter Regionen. Symposium im Landeskonservatoriat für Steiermark in Graz am 13 April 2002. FÖ 41. (2002. [2003]), p. 496–524.

TOMKA 2001 — TOMKA Péter: Az árpási 5. századi sír. The Grave of Árpás from the 5th century. Arrabona 39. (2001), p. 161–181.

TOPÁL 1993 — TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I. Bp., 1993.

TOPÁL 1996 — TOPÁL Judit: Leletmentések az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. (Bp. III. ker., Kecske u. 25., Bécsi út 100.) - Rescue excavations in the western cemetery of the Aquincum Military town. AqFüz 2. (1996), p. 44–49.

TOPÁL 2003 — TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) II. Bp., 2003.

TOPÁL 2003a — TOPÁL, Judit: Die Gräberfelder von Aquincum. In: FORSCHUNGEN 2003. p. 161–167.

TÓTH 1980 — TÓTH Endre: Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: Instrumenta Domestica. A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos fémtárgyai. FolArch 31. (1980), p. 131–156.

TÓTH 1991 — TÓTH Endre: Későrómai ezüstkanál Bajnáról. Spätrömische Siebelöffel aus Bajna. FolArch 42. (1991), p. 85–112, 113–116.

TÖCHTERLE–MAIR–APPLER 2002 — TÖCHTERLE, Ulrike - MAIR, Dorothea - APPLER, Hans: Die Siedlungskammer Ampass vom Neolithikum bis ins frühe Mittelalter. Archäologie Österreichs 13/2. (2002), p. 43–54.

ULBERT RGA, Bew. — ULBERT, G.: Bewaffnung der Römer in der ält. und mittl. Kaiserzeit. RGA 2. p. 416–421.

VADAY 1989 — H. VADAY, Andrea: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. Antaeus 17–18. (1988–1989. [1989]), p.

VADAY–DOMBORÓCKI 2001 — VADAY Andrea - DOMBORÓCKI László: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. Agria 37. (2001), p. 5–206.

DIE VANDALEN — Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker. Ausstellung im Weserrenaissance Schloss Bevern. Nordstemmen, 2003.

VÖRÖS 1982–1983 — VÖRÖS Gabriella: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes. MFMÉ (1982–83), p. 129–171, 172.

VÖRÖS 2001 — VÖRÖS Gabriella: Övek a szarmata férfiak sírjaiban (A Hódmezővásárhely-kopáncsi sír leleteinek újraértelmezése). MFMÉ–StudArch 7. (2001), p. 319–331.

VÖRÖS 2003 — VÖRÖS Gabriella: Barbárok a római birodalom határvidékén. Régészeti leletek a madarasi szarmata temetőből (Bács-Kiskun megye). Kiállítási katalógus. Szeged, 2003.

WERNER 1960 — WERNER, Joachim: Kriegergräber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zwischen Schelde und Weser. BJ 158. (1958. [1960]), p. 372–413, Taf. 72–83.

WERNER 1966 — WERNER, Joachim: Spätrömische Schwertortbänder von Typ Gundremmingen. BVbl 31. (1966), p. 134–141.

WERNER 1981 — WERNER, Joachim: Zu einer elbgermanischen Fibel des 5. Jahrhunderts aus Gaukönigshofen, Ldkr. Würzburg. BVbl 46. (1981), p. 225–254.

WORONOW–SCHENKAO 1982 — WORONOW, J. N. - SCHENKAO, N. K.: Vooruzsenyije voinov Abhazii IV–VII vv. Die Bewaffnung der Krieger Abchasiens im 4. bis 7. Jahrhundert. Drevnosztyi epohi velikogo pereszelenyija narodov V–VIII vekov. Red.: Ambroz, A. K., Erdélyi, I. Moszkva, 1982. p. 121–164.

ZANIER 1992 — ZANIER, Werner: Das römische Kastell Ellingen. Limesforschungen. Mainz, 1992. (Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau 23.)

ZASZETSZKAJA 1979 ZASZETSZKAJA, Irina Pavlovna: Boszporszkie szklepy gunnszkoj epohi kak hronologicseszkij etalon dlja datirovki pamjatnyikov vosztocsnojevropejszkih sztyepej. KSIA 158. (1979), p. 5–17.

ZASZETSZKAJA 1993 ZASZETSZKAJA, Irina Pavlovna: Matyerialy boszporszkogo nekropolja vtoroj polovinü IV – pervoj polovinü V vv. n. e. [Materials from Bosporus necropolis of the second half of the 4th – the first half of the 5th centuries A.D.] MAIET 3. (1993) 23–105.

ZASZETSZKAJA 1994 ZASZETSZKAJA, Irina Pavlovna: Kultura kocsevnyikov juzsnorusszkih sztyepej v gunnszkuju epohu (konyec IV–V. vv.). Nomadic culture of the South Russian steppelands: the end of the fourth and the fifth centuries A.D. Sankt-Petersburg, 1994.

ZOLTAI 1941 ZOLTAI Lajos: Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. In: Laureae Aquincenses. Aquincumi babérágak II. DissPann. Ser. 2. No. 11. Bp.–Leipzig, 1941. p. 269–308.

ZSIDI 2000 ZSIDI Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. ArchÉrt 123–124. (1996–1997), p. 17–48.

ZSIDI 2003 ZSIDI, Paula: Die Frage des „militärischen Territoriums". In: FORSCHUNGEN 2003. p. 168–172.

LATE-ROMAN ARMED MALE GRAVES FROM THE NORTHERN EDGE OF THE CANABAE IN AQUINCUM

172 Bécsi Road

In 1943, a group of finds containing weapons became part of the Archaeological Collection, as grave finds. There is no surviving information about the circumstances of the finding of the grave either in the archaeological topography or in any other registers. The collection of finds is made up of the following items: Fragments of sheets used for busking an arch made of cattle's shoulder blade. The shaping is rough and slubbered, its traces can be clearly seen on the inner edges. No traces caused by use can be observed. *(Figs. 2.2, 5.4)*. Rectangular, undecorated bronze sheet with sheared edge. Cast, somewhat protruding, round bronze piece with two rectangular openings in the middle, there is no trace of hanging on the back. *(Figs. 2.5, 5.1)*. Fragments of the neck part of a thick-walled glass bottle *(Figs. 2.3, 5.2)*. Fragments of a straight iron band – to one of them a semi-circular iron plate was fixed. *(Figs. 3.1–2, 5.5–6)*. Fragments of an iron sheet. *(Figs. 3.4, 5.7)*. A single-blade knife or razor *(Figs. 3.3, 5.9)* iron handle and piece of the iron band of a wooden bucket *(Figs. 4, 5.8)*.

The first aspect of our investigation was, whether they could have come from the same grave, i.e. if they do belong to the same group of finds. There are similar pieces to the openwork bronze disc among the Roman finds from the camps along the Limes. (Niederbieber, Stuttgart-Bad Canstatt, Ellingen, Oekhoven, Tüddern, Kreuzau). The farthernmost finding place towards east of this object – possibly a piece of a harness – is Aquincum-Bécsi Road.

The pipe-like glass pieces can be interpreted as the neck part of a typical bottle shape of the 3rd–4th centuries. The form of the wide-blade knife or razor is well known from late Roman cemeteries. This type of knives occurs in graves from the second half of the 4th century. The bucket with iron bands widening towards its bottom is fairly rare. Burying these buckets containing drinks was characteristic of the upper layers of society, mainly the armed people. The bucket as a grave find is typical of Germanic cemeteries in northern and middle Europe in the early and late Imperial period. The custom spread among the armed people living between the Elbe and the Loire and in Britain.

The most interesting piece among the finds from the grave at Bécsi Road is the complex arch, i.e. the reflexive arch covered in bone blades. Whereas the burial of the arch is typical of Huns, the burial of the wooden bucket is Germanic custom. The nearest parallel of the bone-blades of the arch is from the grave in Vienna-Simmering. The question whether the objects identified as 'Bécsi Road 172 objects' could have come from the same grave can be answered affirmatively. The archer buried near the 3rd–4th centuries Roman cemetery on the western side of the Roman road, similarly to the one in Simmering, could have been a barbaric soldier in the service of the Romans at the end of the 4th, beginning of the 5th centuries.

42 Bécsi Road, II. Újlak

The north–south, stone-plate grave was found north of the junction of Bécsi Road and Szépvölgyi Street in 1993, together with two other stone-plate burials that had been robbed. Near the western side of the Roman road, not far from the stone-plate graves a part of a 2nd–3rd centuries' cemetery made up of graveyards was also excavated. There is no description of the position of the finds of the second grave, but there is a sketch of the grave made on the site on the basis of which the reconstruction of the position of the finds has been attempted. *(Figs. 11–12.)*

The finds of the grave are the following: a silver cross-bow brooch *(Fig. 13.1)*, 3 silver buckles *(Fig. 13.4–6)*, silver bar-shaped mounts *(Fig. 13.7–18)*, a pincer-like strap-end *(Fig. 15.1)*, rosetta-like fitting that had been joined to a silver strap-end *(Fig. 15.2)*, bronze buckles *(Fig. 14.1, 8)*, propeller mounts with incised decoration *(Fig. 14.2–7)*, bronze astragalus pipes *(Fig. 14.9)*, a worn *follis* issued by Galerius Maximianus in 309–310, belt tips with pipe-like edge with netted decoration *(Fig. 15.3–10)*, a double bladed iron spathe with gilded, silver-plated, niello inlay grip *(Fig. 16)*, two glass beakers *(Fig. 17.6–7)*, bronze ink-pot *(Fig. 17.2–3)*, and a sharp-edged bone plate *(Fig. 17.1)*

The grave goods can be related to two groups: 1/ the ones placed into the grave as grave goods: glass beakers, ink-pot, bronze coin, spathe; 2/ the ones belonging to the garment: brooch, mounts of a strap, buckles, etc. The shorter glass beaker with chiseled decoration can be used for dating, it belongs to the half-egg-shaped, green glass cups, whereas its unique decoration relates it to the one with glass thread decoration in the child's grave in Untersiebenbrunn. The man buried at Bécsi Road is the second armed grave in Pannonia after the

one in Zalaszentgrót, where a writing set refers to office work in the army. Weapons and writing skills do not exclude each other even in the Late-Roman, barbarized forces: the *Notitia dignitatum* lists various office ranks that fulfilled their services as soldiers and office clerks, working in the eastern part of the Empire together with the *magister militum*.

Among the objects belonging to the garment it is the brooch used for fixing the soldier's gown that is the oldest and most worn. On the basis of the details characteristic of the Keller 2B version, I think that the fibula from Bécsi Road represents the transitional type of the early cross-bow brooches that can be dated between 320–340 and it was put into the grave after long use and the replacement of the middle knob. The *cingulum militare* of the grave in Bécsi Road is a Gala type belt. The propeller mounts were unearthed at about the waist. It is strange, however, not unique that apart from the 6 mounts belonging to a set there were also 2 cornered buckles, but there were no strap-ends among the finds of the grave. The Gala type belts, fixed by cornered buckles, were primarily spread among the military equipment of the soldiers stationing the limes of Pannonia Valeria, in the towns along the Danube – as M. Sommer, H. W. Böhme and J. Tejral say. They were made and used in the 4th century and possibly, the first half of the 5th century, too. There is one parallel to the incised decoration of the middle part of the bow of a Keller 4 type cross-bow brooch found in Hungary (Birján, county Baranya).

As the position of two of the three silver buckles suggests, they must have belonged to the sword's strap. There are millimeters of difference among the three pieces. Thorough observation has lead to the conclusion that the largest piece could have been the pattern which the two smaller buckles were made after. The differences can be seen in the shape and size of the frame of the buckles and the tongue is somewhat longer.

Several parallels of the silver buckles of Bécsi Road are known from Late-Roman cemeteries of Pannonia, nevertheless, the best one comes from grave 283 of Lankhills cemetery in Britain. The grave belongs to the latest burials of the cemetery (390–410), as the latest of its three coins dates back to 388–410, the period of the *Theodosius* dynasty. H. W. Böhme claimed that the type of the characteristic 5th century buckles (belt and shoe buckles) of grave B1 in Gloucester is alien among the finds of Britain, their shape being typical of the Danube area, and said that there were Germanic (Gothic) mercenaries in the 5th century army in Britain and the round-frame buckles used to belong to their garments.

There were 12 pieces of bar-shaped silver mounts unearthed from the grave at Bécsi Road, however there is no information where they used to be worn. The sets of bar-shaped mounts represent a type of Late-Roman military belts which were in use from the middle of the 4th century onwards. Among these sets, spread from Britain to the Volga–Kama area the one found among the finds of the inhumation burial at Nijmegen/Nymwegen Boerstraat in the Netherlands is identical with the mounts from Bécsi Road. Observing the circumstances of the finds it sems that in Late-Roman military garments, in several cases, the mounts with wide military belts were worn as second belts or weapon belts. (Grave 1 Dorchester, Mucking, Nymwegen Boerstraat). By all means the bar-shaped mounts from Bécsi Road must have decorated a weapon belt. As seen in the grave in Luchistoe, the two identical sets with buckles of armed men can be interpreted as a mounted belt and a weapon belt. In the first decades of the 5th century, bar-shaped mounts, together with the Byzanthinian angular buckles having long tongues came into use as belt sets. *(Fig. 31.1)*

The most unique object of the grave of Bécsi Road is the silver rosetta and strap-end that concerning its position and the reconstructions by B. Stjernquist and J. Oldenstein can be identified as the end mount of the *balteus*. The free movement of the case was provided by the joint mount. The length of the stripe could be changed by moving the rosetta along the bar, or perhaps by the fixing under the knob. *(Fig. 34.2)*

J. Werner has pointed out that the strap holding the sword was still in use in the western part of the Empire even after the 3rd century, despite the fact that due to the influence of the Persian style of warfare the long, double-bladed sword spread among the Roman weapons which Persian mounted soldiers used to wear on a weapon belt around their waists. The parallel use of the shoulder strap and the Persian type long sword can be well seen on the sword depiction of the relief from Bishapur, among which on the *balteus* of the kneeling figure of *Philippus Arabs* there is a similar rosetta joined with a belt tip. *(Fig. 34. 2)*

The end of the grip of the fragmentary long sword from Bécsi Road is a case, made from bronze and silver plates fixed by three bronze nails, with niello inlay, similar to the Gundremmingen-type protectors. There is a cover on the top and on the bottom of the grip made from pressed silver bands. The quillon was decorated by a silver-headed nail.

The parallel of the sword grip from Bécsi Road is known from the abounding late-antique armed burials at *Cibilium*/Cebelda 1 in the Caucasus area. The grip of the spathe from Wien-Leopoldau II. Verwahrfund was decorated by grooved silver plate. On the brass plate covering the grip of the sword from the *Valerianus* grave in Hîrşova on the lower Danube region there is a good wish bearing the owner's name incised. A cast bronze grip is known from the fortress of *Iatrus*/Krivina. Among the eastern type swords having a quillon it is the one found in Beja, Portugal the grip of which is decorated by nails. The cover of the grips made up of ribbed bands was imitated on the sax-grips after the Hun period in pressed form. *(Fig. 32)*

The eight pieces of tube-like strap-ends found in the grave could not have belonged either to the bronze belt set or the much better quality silver made *balteus* set. C. von Carnap-Bornheim separated two groups of tube-like strap-ends: the western type comprises the strap-ends and mounts where the tube is on the wider end, whereas for the eastern type, the tube is on the shorter side. From the 3rd century onwards, the eastern type of strap-ends spread in Eastern Europe up to Western Siberia. *(Fig. 31.2)*

Some of the eastern-type, undecorated, tube-like strap-ends were made of gold: the earliest pieces of the group come from the Mesaksudi find in Kherch from the second half of the 3rd century. The medium of the typological row, the 1:1 proportion of the width and height can be found with the golden strap-ends. This proportion is true of a known golden example of the eastern tube-like strap-ends known as found in "Buda". The golden strap end and the cross-bow brooch placed in the Hungarian National Museum in 1886 and the golden buckle published first in this paper, considering the relationships of the burial finds of grave 2 Bécsi Road, could have come from the same grave. (cf. Appendix and Plate 38)

The eight pieces – originally possibly even more – strap-ends with netted decoration could not have belonged either to the belt or to the footwear. The silver strap-end of the Berkasovo find is the best analogy of the tube like strap-ends from Bécsi Road, however, the silver plates of the mouthpiece from the Berkasovo find were made in the style of the *balteus* strap end and its bar-shaped mounts of the *balteus* from Bécsi Road. On the basis of the similarity, the strap-ends from Bécsi Road are said to be parts of a harness. Several identical strap-ends were used on the festive saddlecloth of the officers' harness and the pendants of the 3rd century harness of Illerup. A saddlecloth decorated with strap ends is represented in the Stuttgarter Psalter around 830. *(Fig. 37.1–5)*

The man buried at 42 Bécsi Road could have been a cavalry officer of barbarian descent who also had an office that needed his writing skills. His military gown, metal mounted wide belt and silver mounted sword with eastern-type grip and his *balteus* were buried with him. The metal objects of the grave are the products of Late-Roman workshops and they are similar to the ones used by military leaders from the middle of the 4th century to the first decade of the 5th century, from Britain to the northern area of the Black Sea. His tools referring to his writing job, his glass beakers and part of his harness were also placed in his grave. He was buried on the turn of the 4th and 5th centuries, or in the first third of the 5th century when on the edge of the *canabae* of *Aquincum*, on the western side of the Roman road a couple of smaller graveyards consisting of just some graves were made for the military leaders and their families. Apart from the arrowed and sworded fighter at Bécsi Road the scattered "Buda" grave with golden goods also shows that *Aquincum* was the station of several high-rank soldiers of barbarian descent before the Huns' invasion.

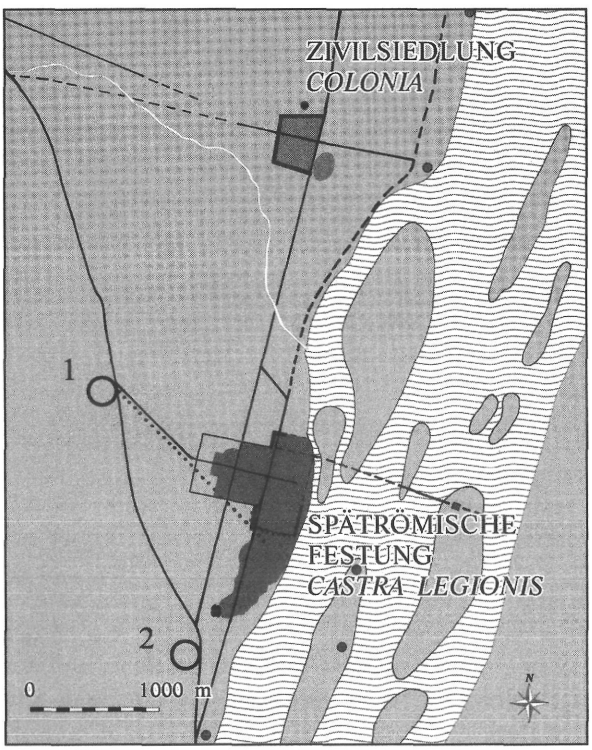

1

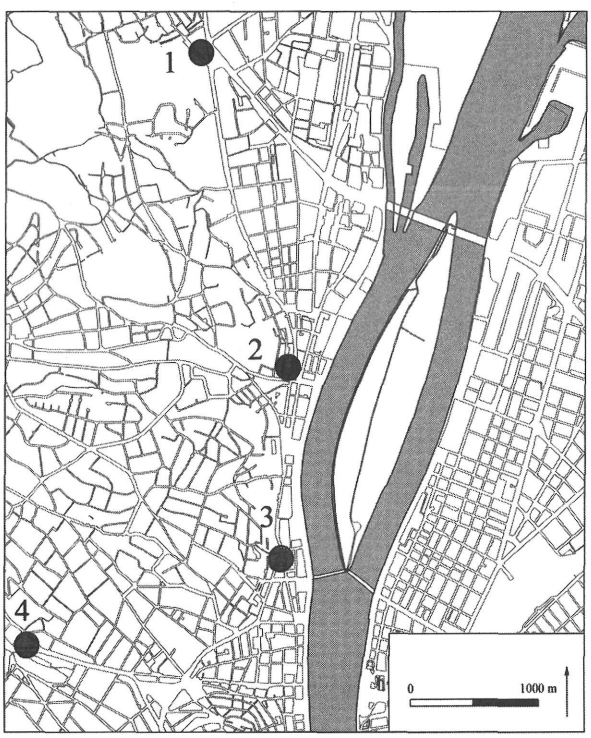

2

1. kép. 1. Aquincum a 4. században, a canabae nyugati szélén előkerült fegyveres sírok lelőhelyeivel (FORSCHUNGEN 2003, 34/c térkép felhasználásával): 1/ Bp. III. Óbuda, Bécsi út 172 (1943); 2/ Bp. III. Újlak, Bécsi út 38–42 (1993). 2. Késő római temetkezések az aquincumi canabaetól nyugatra: 1/ Bp. III. Bécsi út 172 (1943); 2/ Bp. III. Újlak, Bécsi út 38–42 (1993); 3/ Bp. II. Török utca (1880); 4/ Bp. II. Pasarét, Drasche téglagyár, kettős sír (1863) (BURGER 1984, 56. térkép adataival).

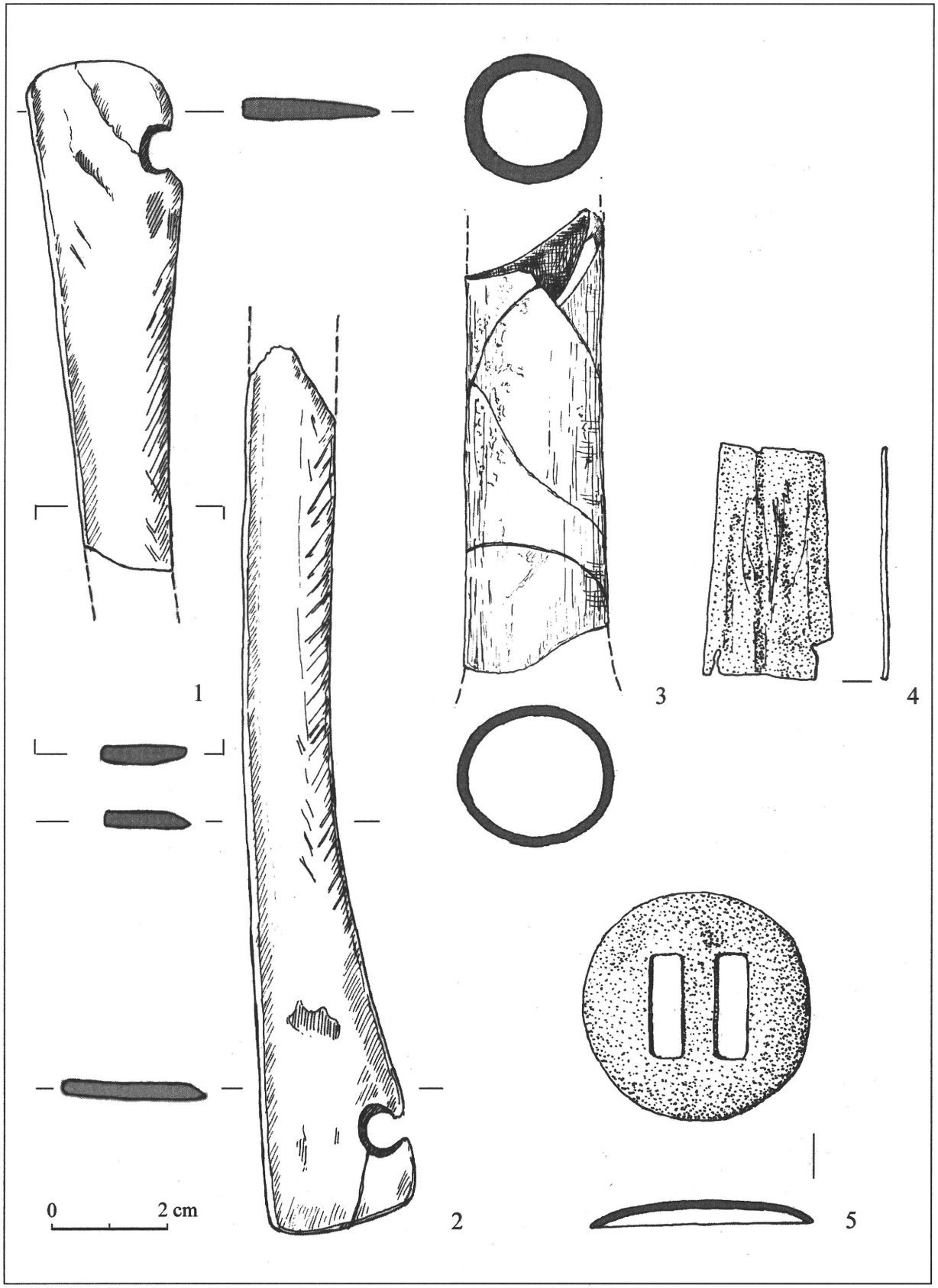

2. kép. Bp. III. Óbuda, Bécsi út 172 (1943). 1–2. Csont íjlemez töredékei; 3. Üvegpalack töredéke; 4. Bronzlemez; 5. Bronzkorong.

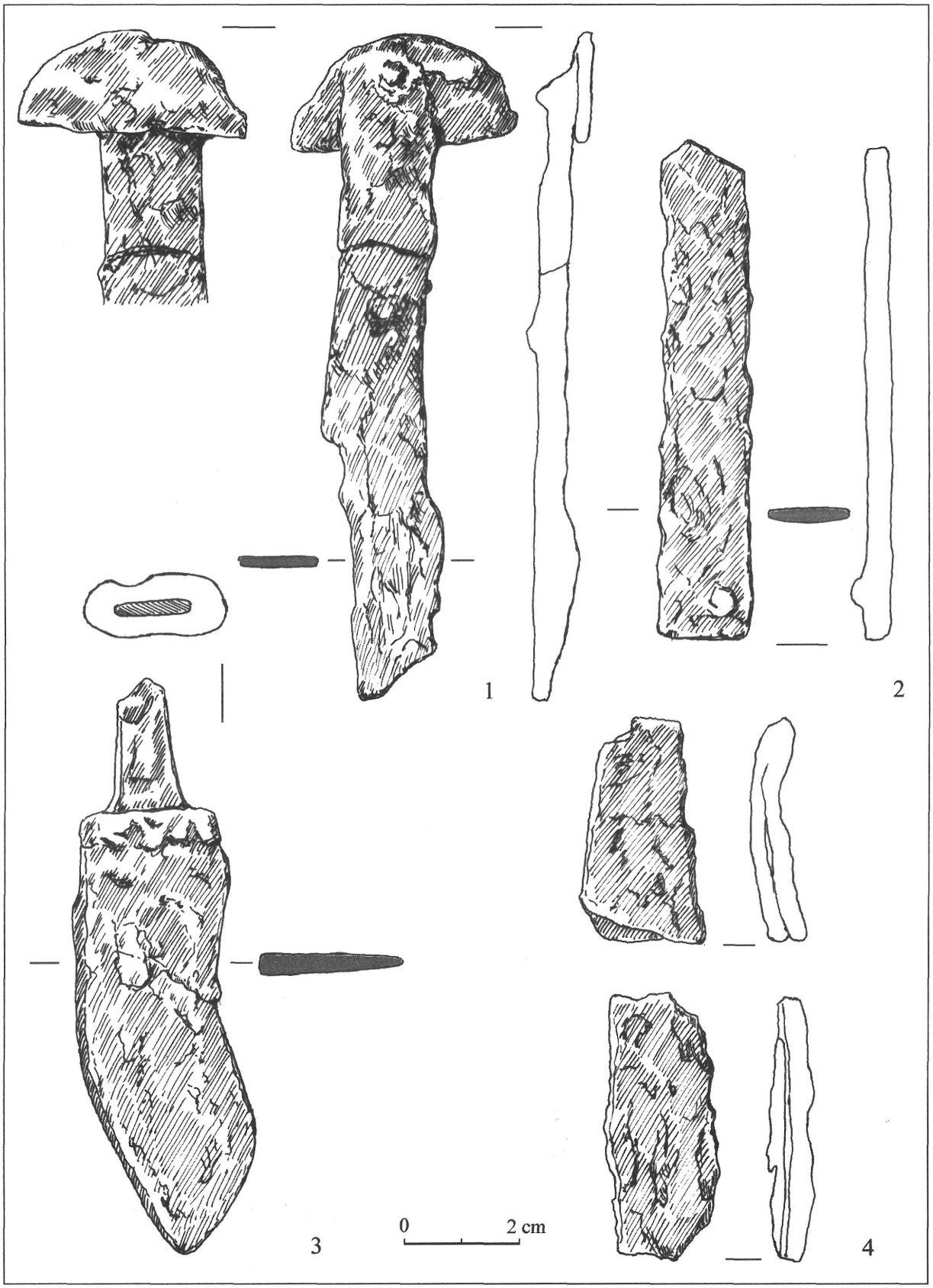

3. kép. Bp. III. Óbuda, Bécsi út 172 (1943). 1–2. Vaspántok töredékei; 3. Vaskés; 4. Vaslemez töredékek.

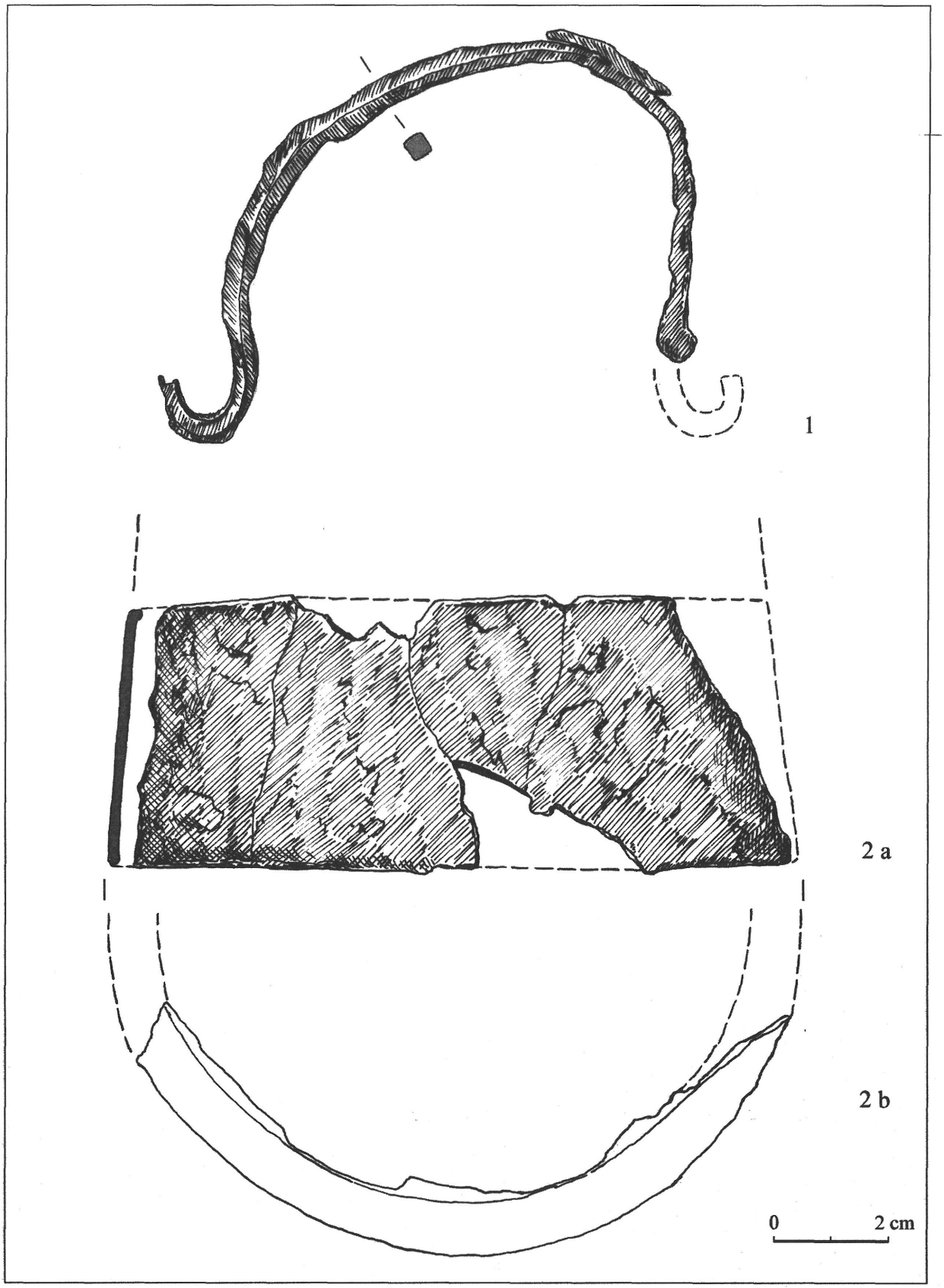

4. kép. Bp. III. Óbuda, Bécsi út 172 (1943). 1–2. Favödör vasfogója és vaspántjának töredékei.

5. kép. Bp. III. Óbuda, Bécsi út 172 (1943) (fotó: Tóth Csilla).

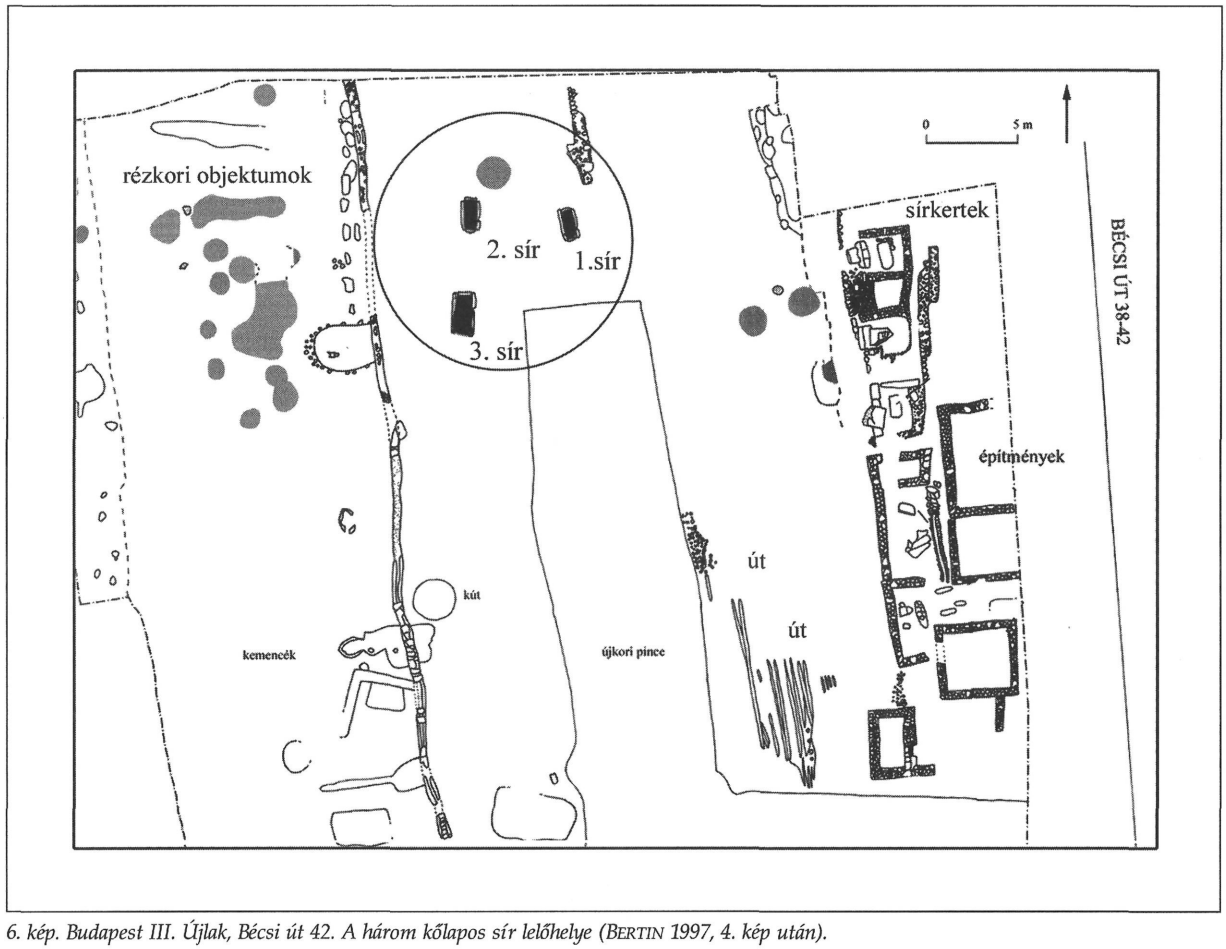

*6. kép. Budapest III. Újlak, Bécsi út 42. A három kőlapos sír lelőhelye (*BERTIN *1997, 4. kép után).*

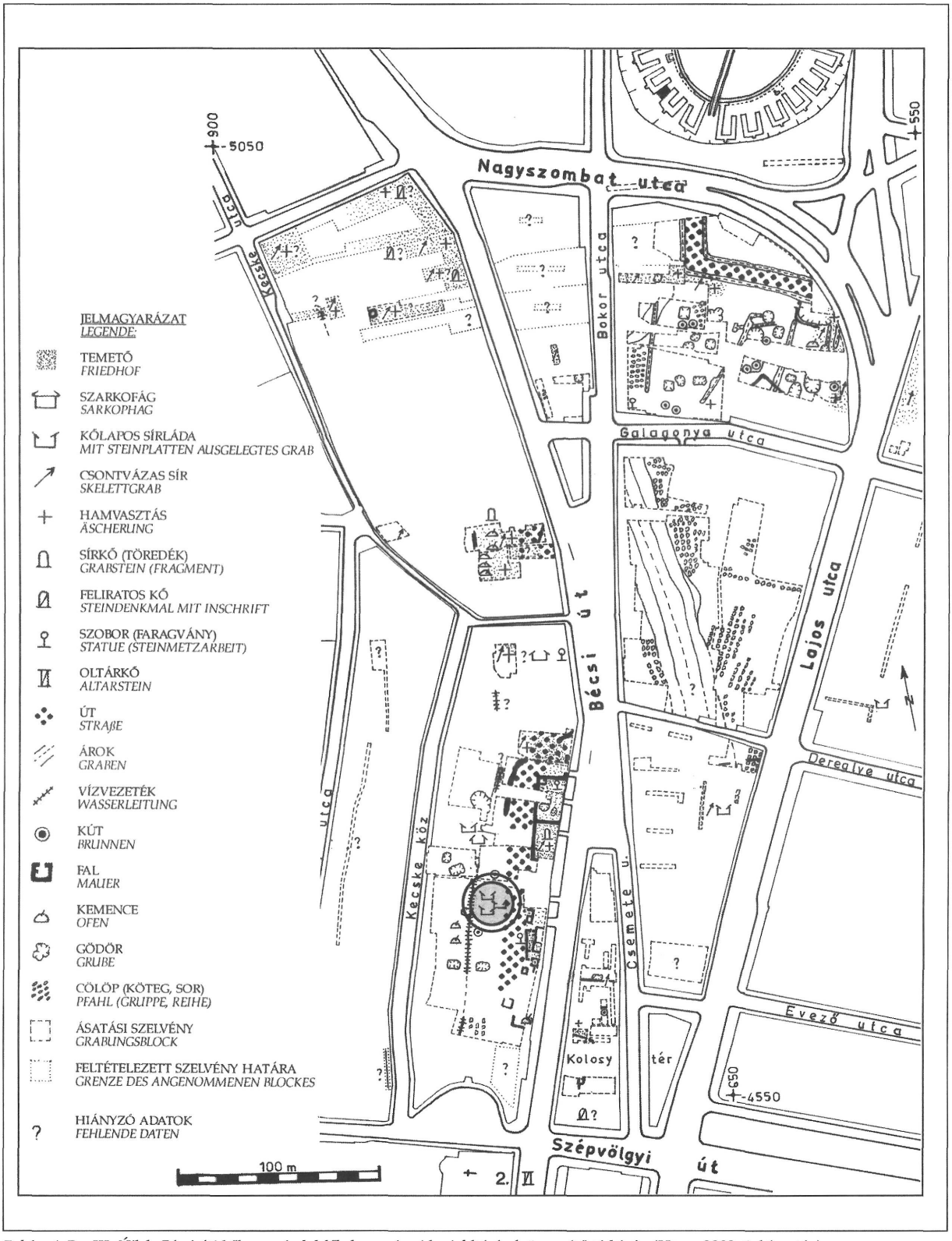

*7. kép. A Bp. III. Újlak, Bécsi úti kőlapos sírok lelőhelye a római kori feltárások összesítő térképén (*HABLE *2002, 1. kép után).*

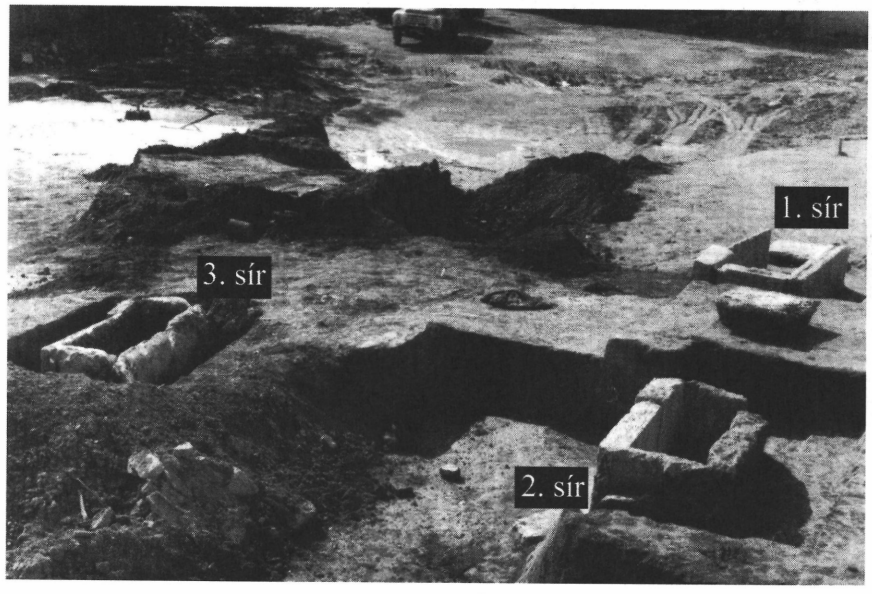

1

2

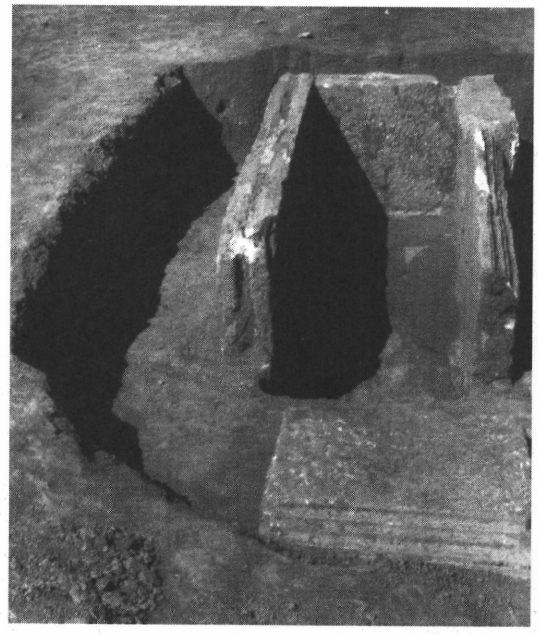

3

8. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42. 1. Az 1–3. sír észak felől; 2–3. A kirabolt 1. sír déli nézete (fotó: Komjáthy Péter).

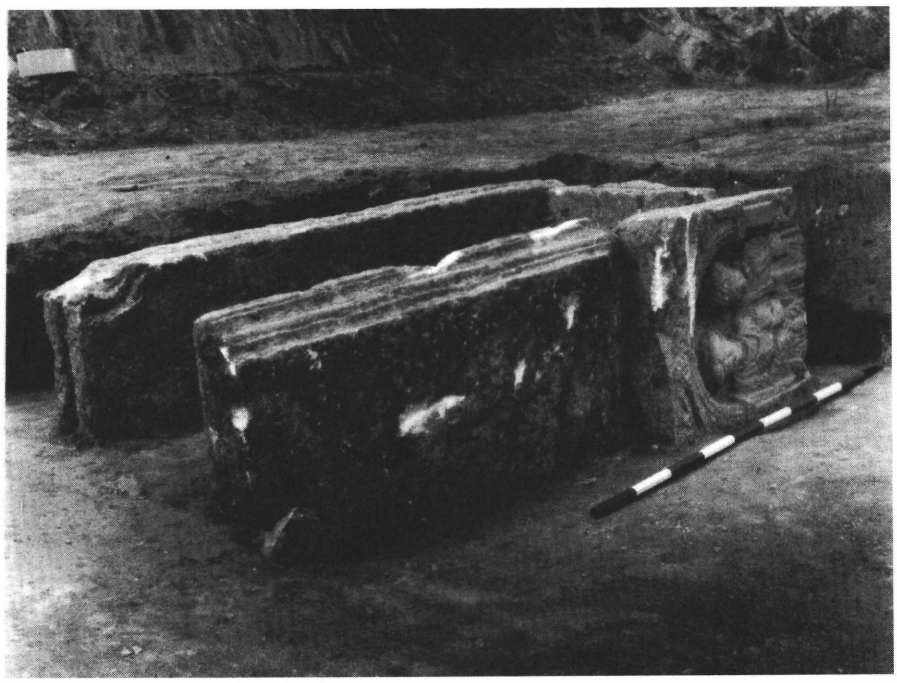

1

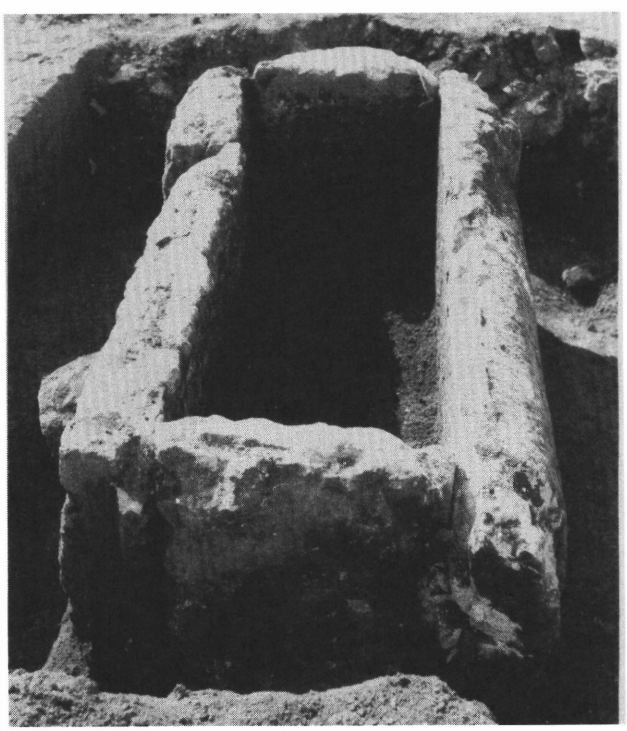

2

3

9. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42. 1. Az 1. sír keleti oldala; 2. A 3. sír dél felől; 3. másodlagosan felhasznált kétalakos sírkő az 1. sír keleti oldalában (fotó: Komjáthy Péter).

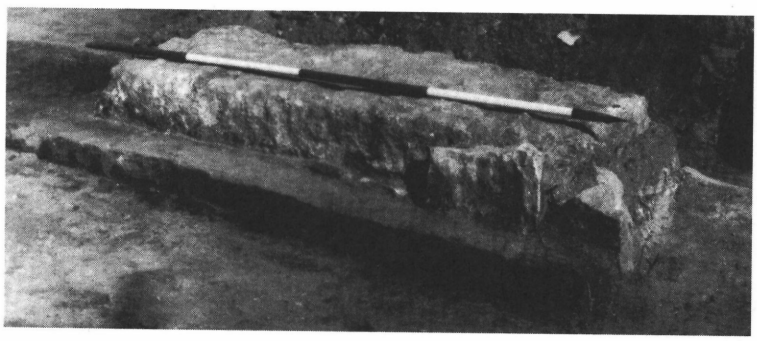

1

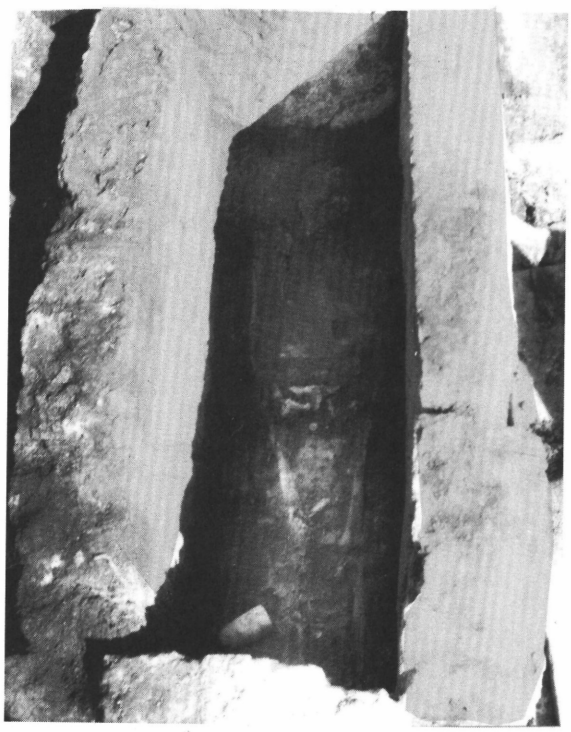

2

3

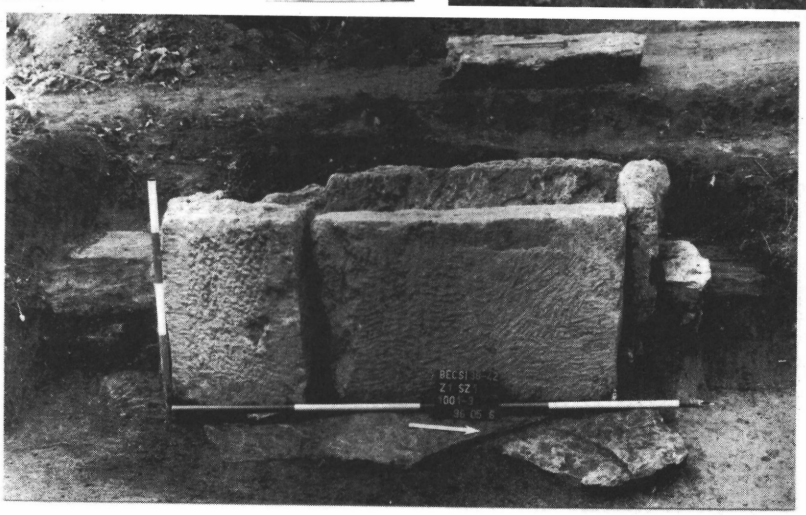

4

10. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42. 1. A 2. sír fedőlapja; 2. A 2. sír kibontva; 3. 2. sír, a kard; 4. A 2. sír keleti oldala (1996) (fotó: Komjáthy Péter).

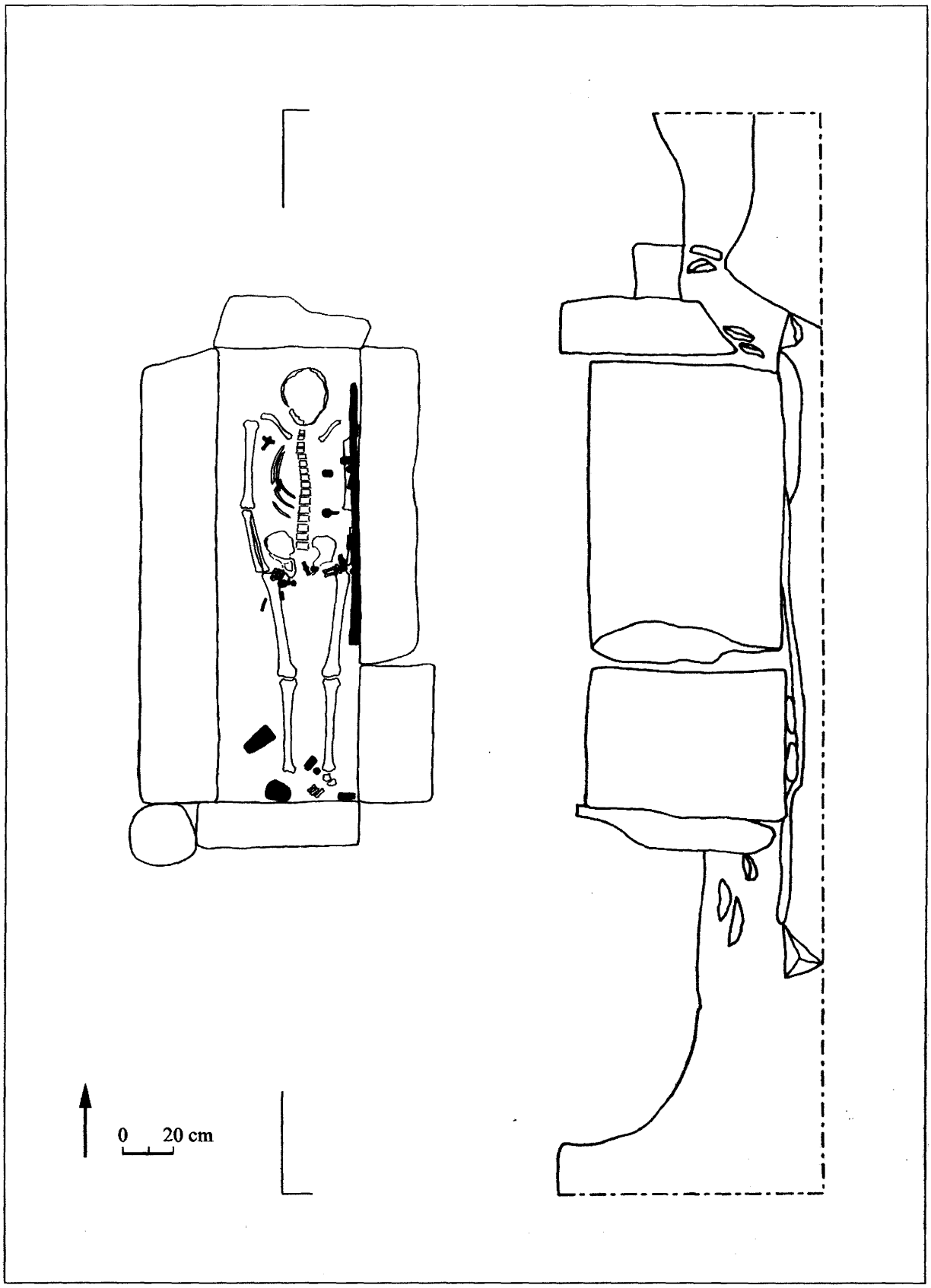

11. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42. A 2. sír felülnézete és metszete (rajz: Málik Éva).

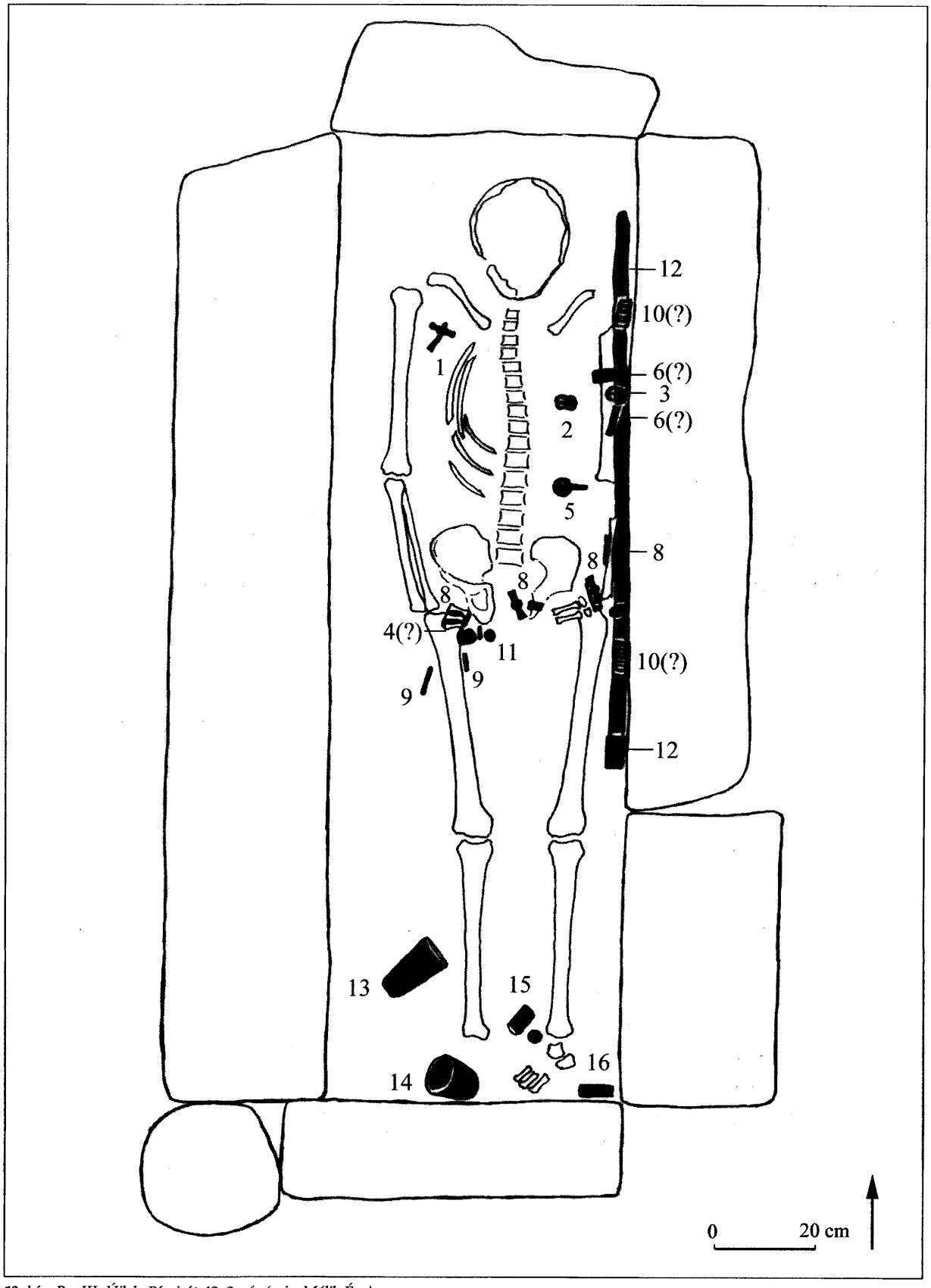

12. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír (rajz: Málik Éva).

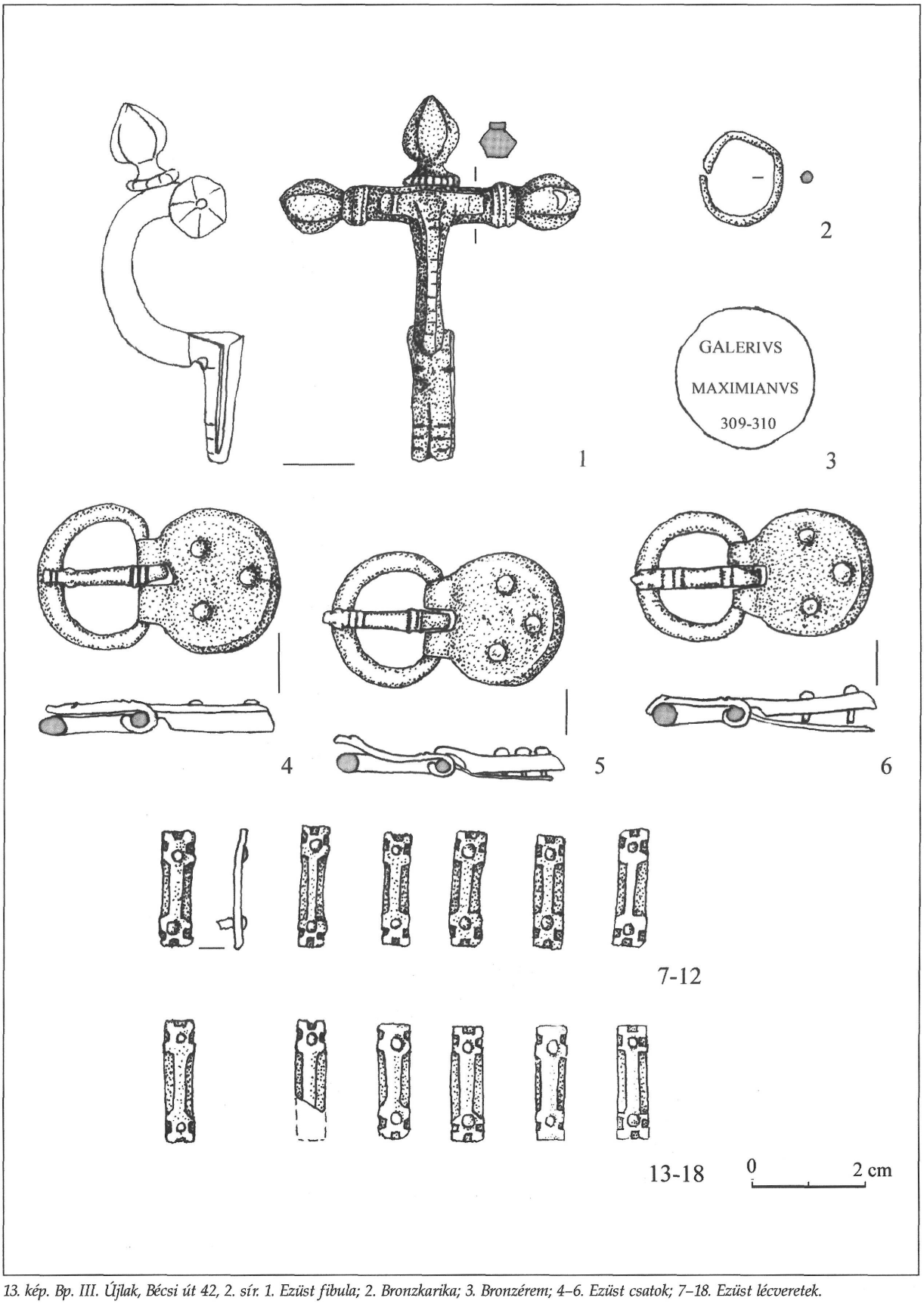

13. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. Ezüst fibula; 2. Bronzkarika; 3. Bronzérem; 4–6. Ezüst csatok; 7–18. Ezüst lécveretek.

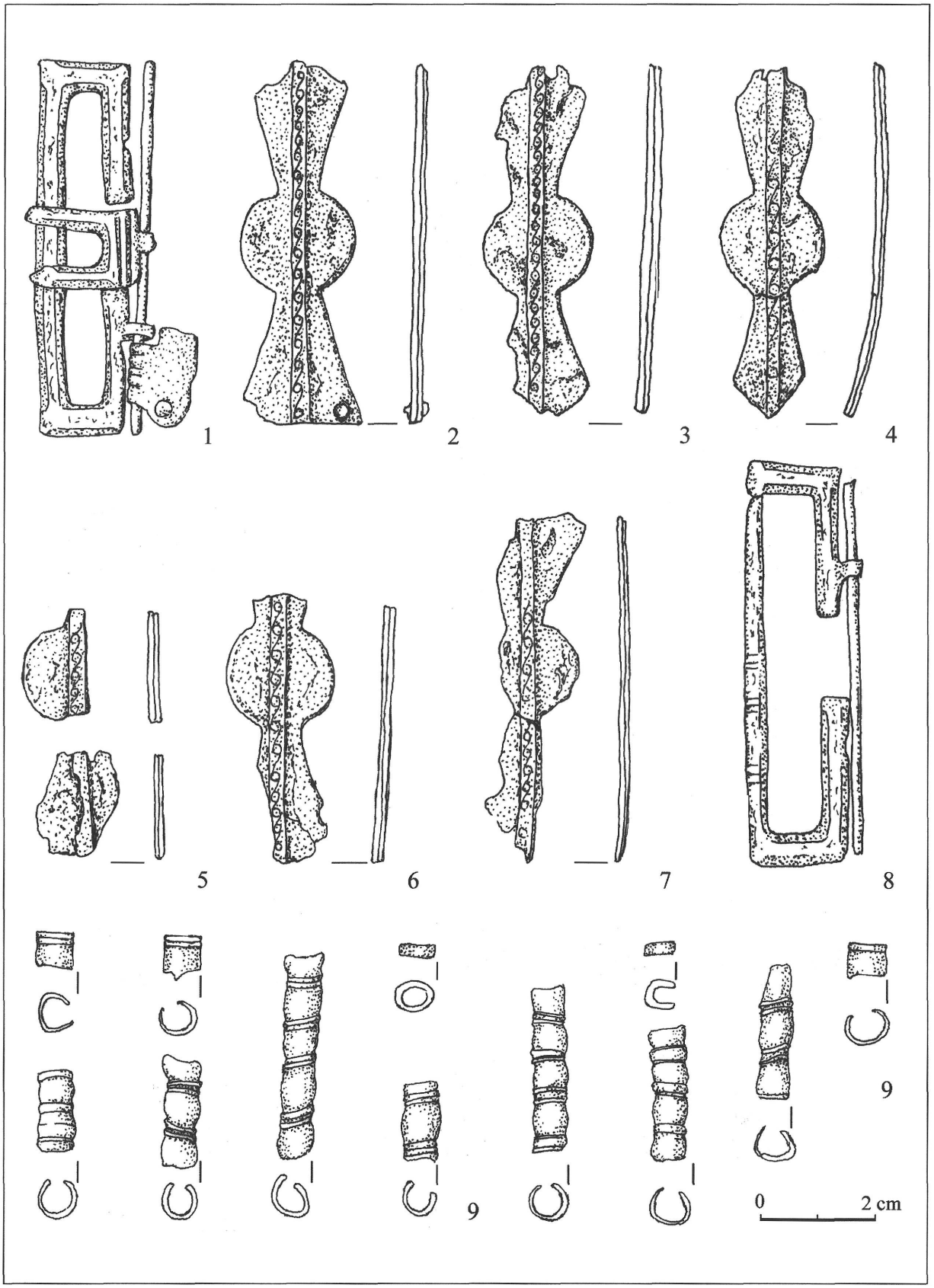

14. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1, 8. Bronz csatok; 2–7. Bronz veretek; 9. Bronz csőveretek.

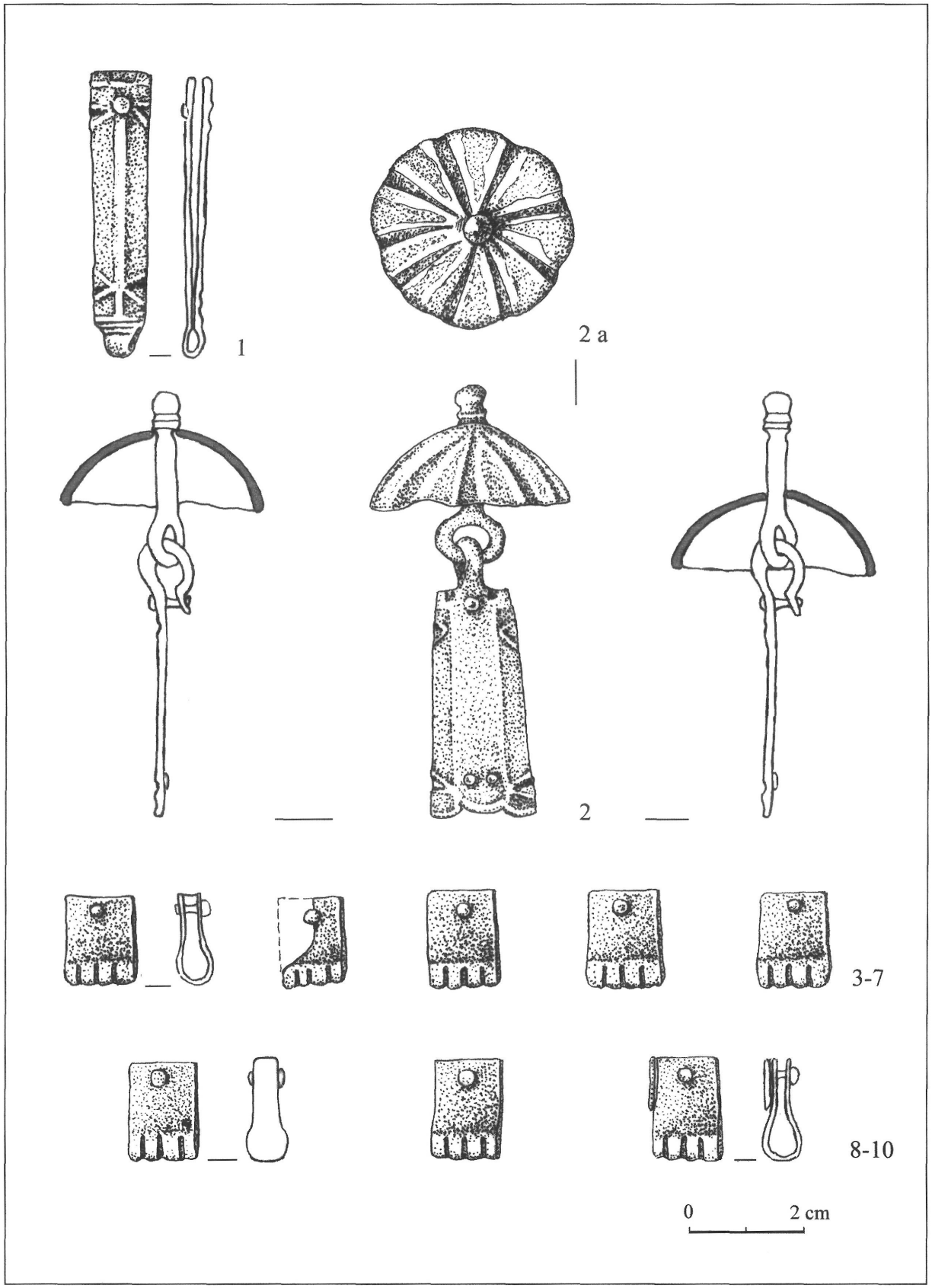

15. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. Ezüst szíjvég; 2. Aranyozott ezüst rozettás szíjvég; 3–10. Ezüst szíjvégek.

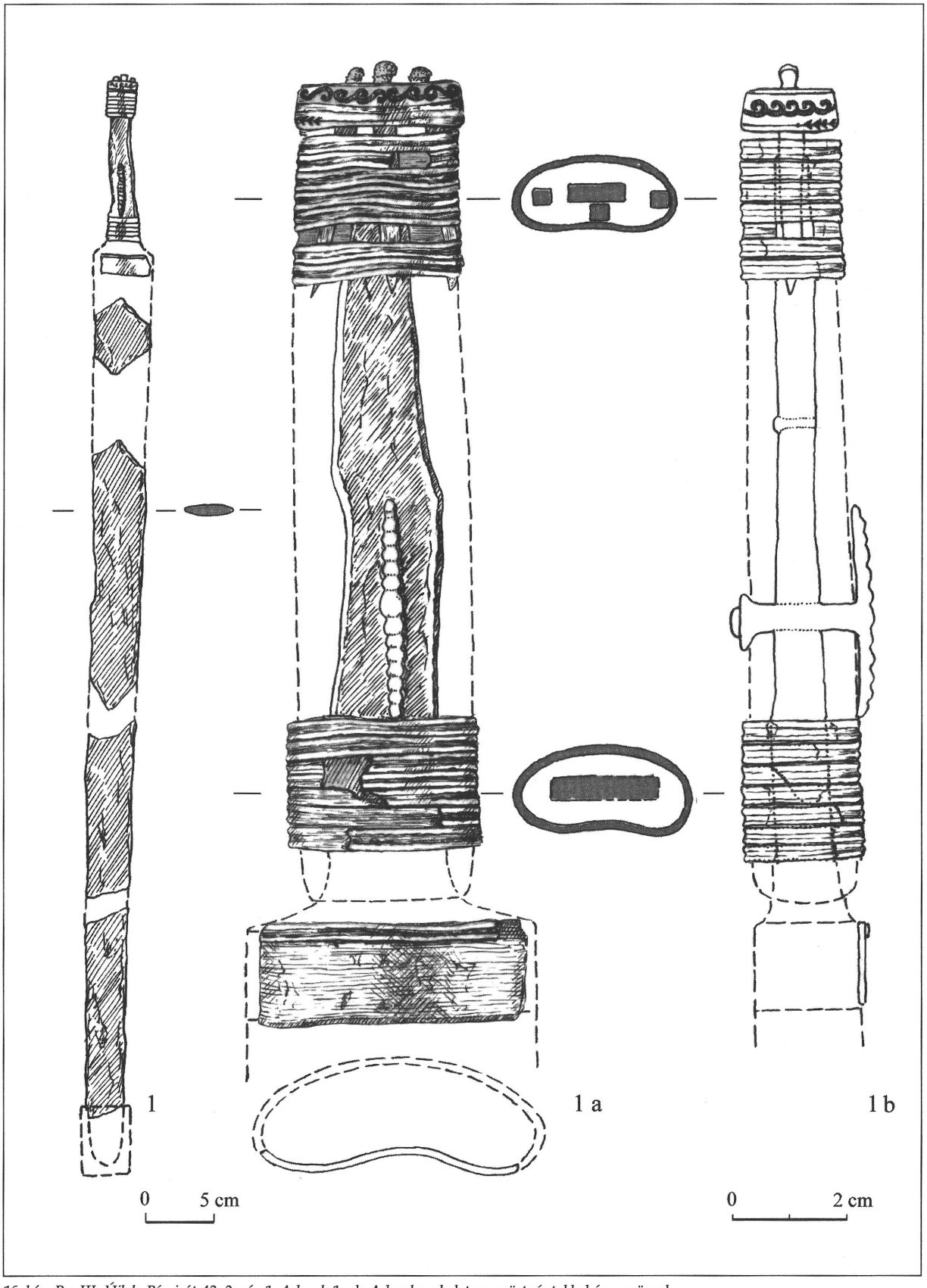

16. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. A kard; 1a–b. A kardmarkolat az ezüstpántokkal és a szöggel.

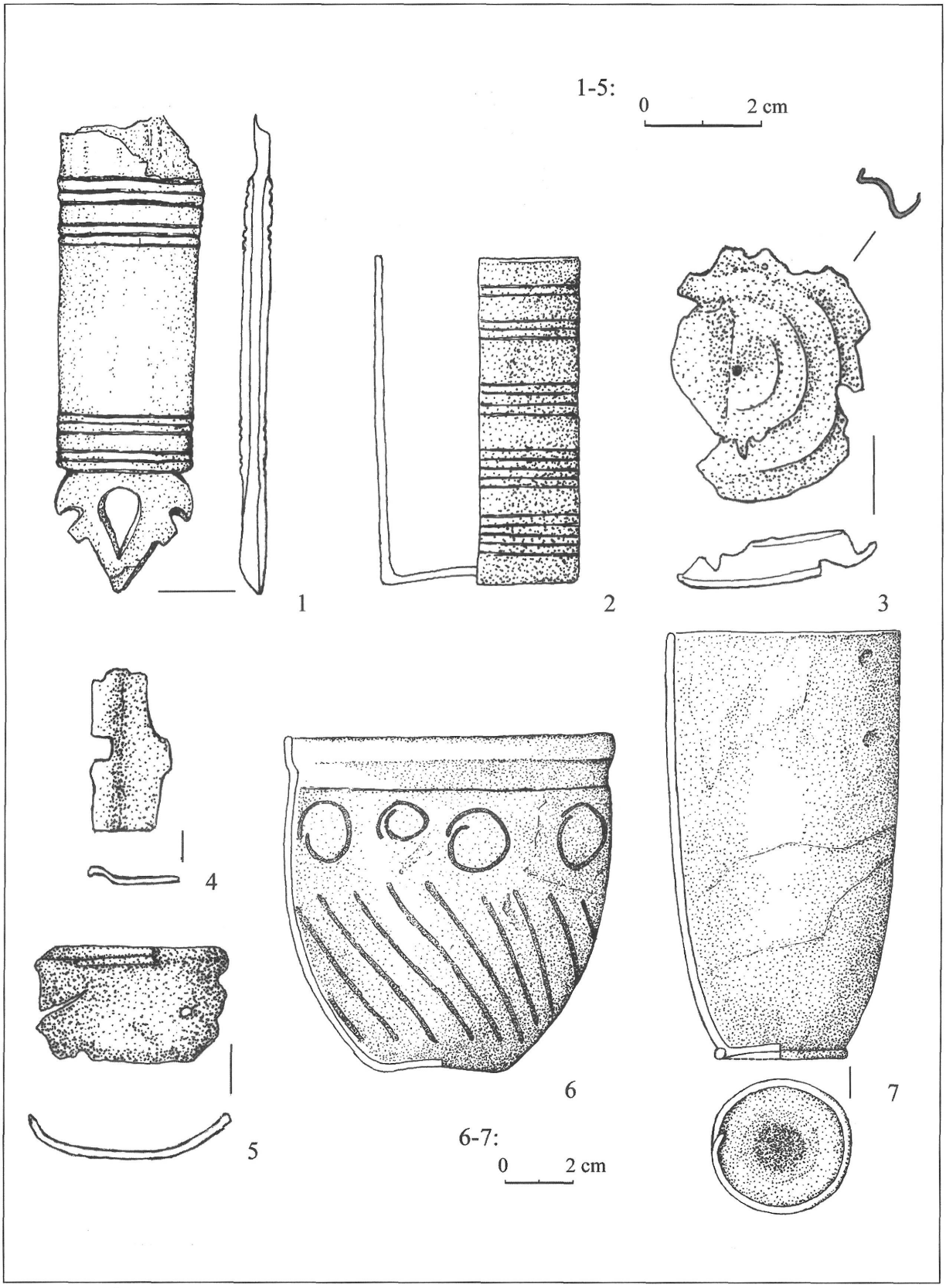

17. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. Csontlap; 2. Bronz tintatartó; 3. Bronzlemez; 4. Bronzcsat töredéke; 5. Ezüstpánt töredéke; 6. Csiszolt díszű üvegpohár; 7. Üvegpohár.

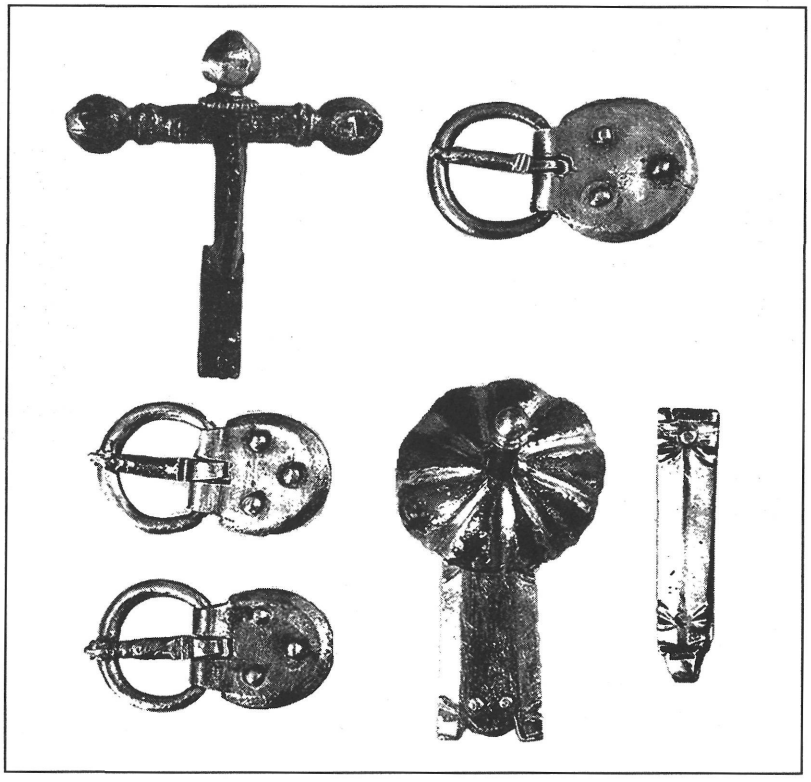

1

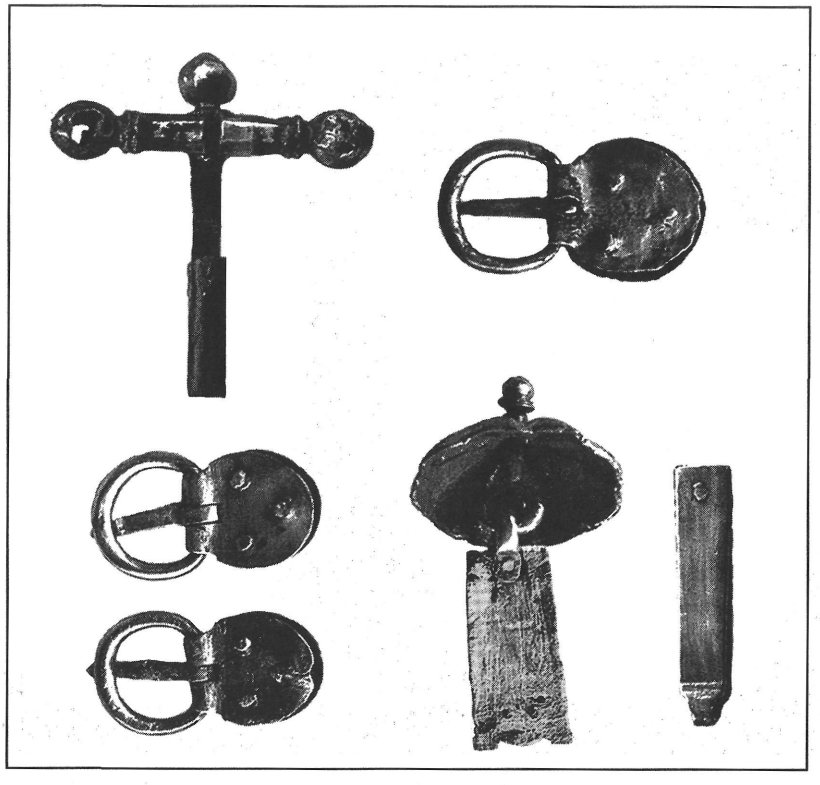

2

18. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. Az ezüsttárgyak, előlap; 2. Az ezüsttárgyak hátlapja (fotó: Tóth Csilla).

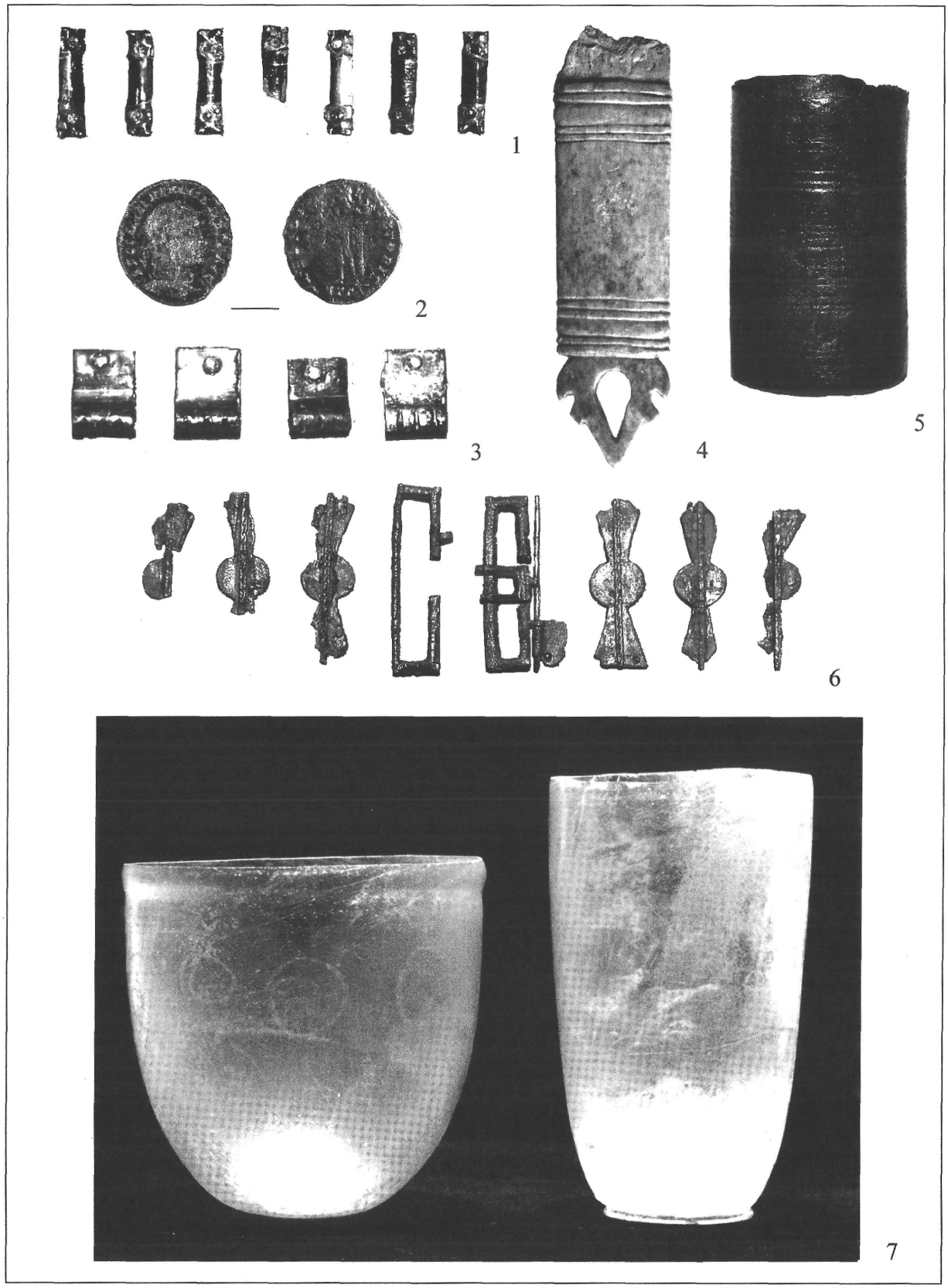

19. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. Ezüst lécveretek; 2. Bronzérem; 3. Ezüst szíjvégek; 4. Csontlap; 5. Bronz tintatartó; 6. Bronzcsatok és övveretek; 7. Üvegpoharak (fotó: Tóth Csilla).

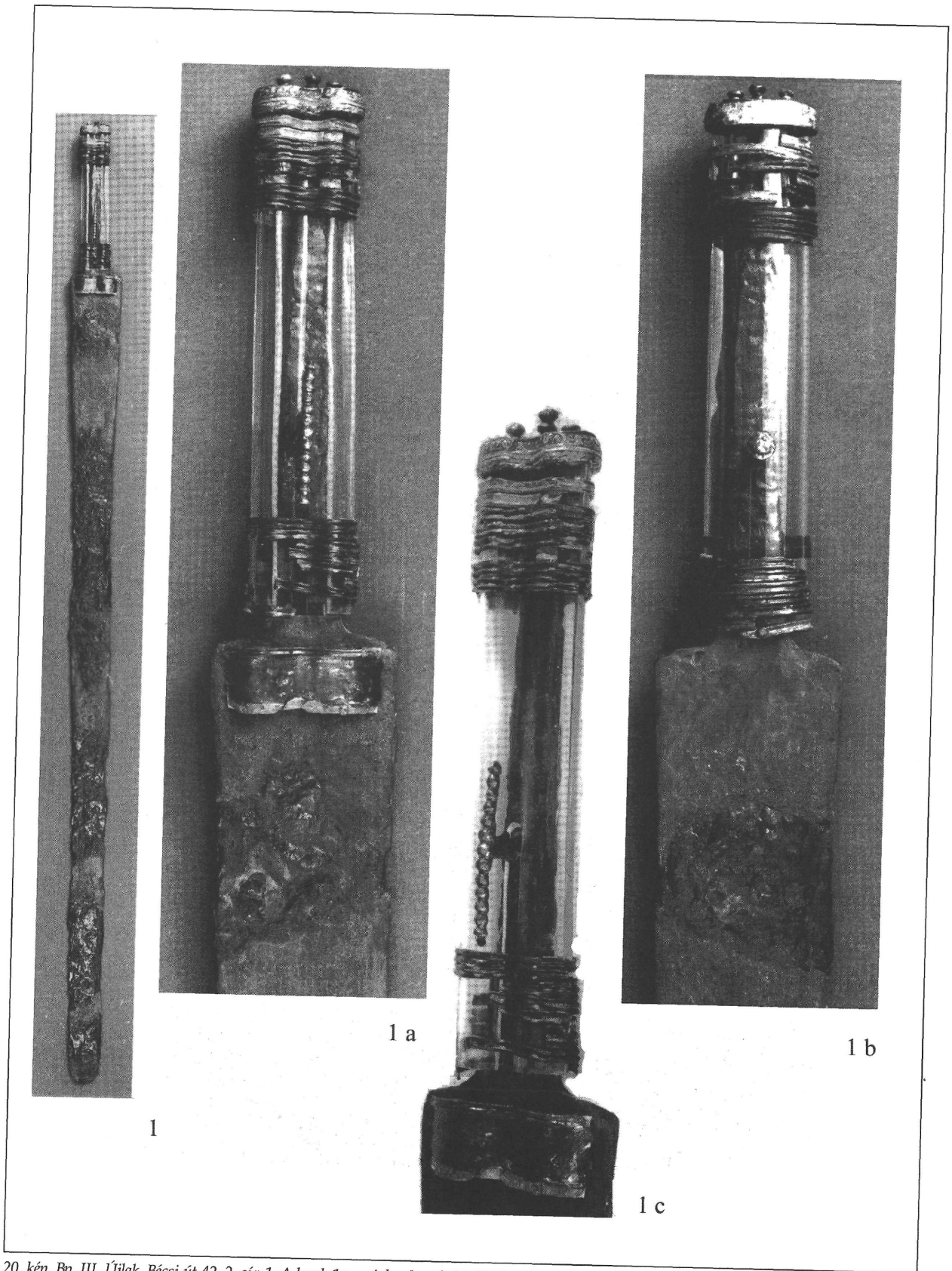

20. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. A kard; 1a–c. A kardmarkolat (fotó: Bakos Margit).

1

2

21. kép. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír. 1. A kardmarkolat felső lemeze; 2. A markolat niellóberakásos ezüstlemeze és az ezüstpántos borítás (fotó: Tóth Csilla).

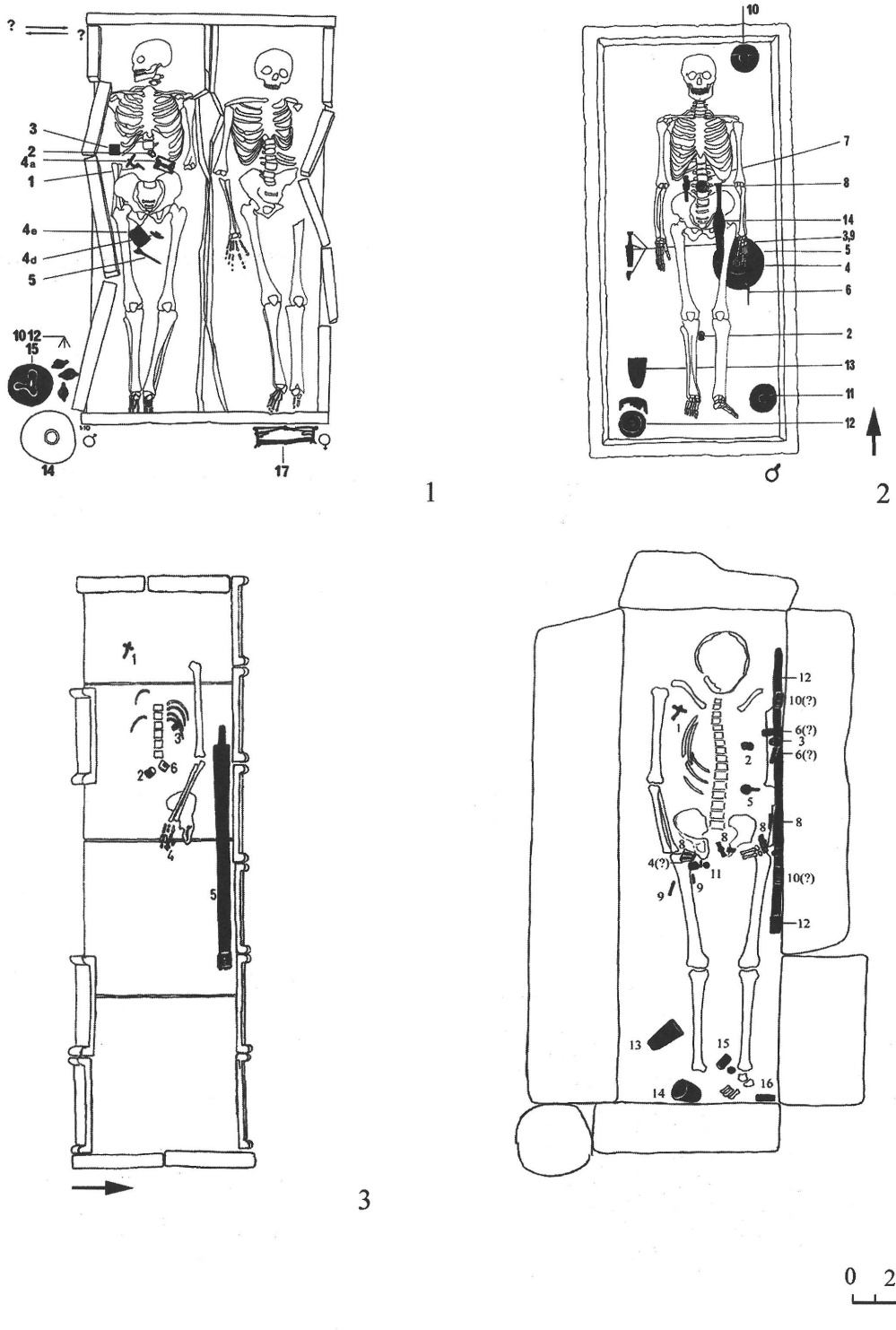

22. kép. Későrómai sírok. 1. Bp. II. Pasarét, Drasche téglagyár (BURGER 1984. 87); 2. Bp. II. Török utca (BURGER 1984, 104); 3. Zalaszentgrót, Szabadság utca 56 (MÜLLER 1976. 8. kép); 4. Bp. III. Újlak, Bécsi út 38, 2. sír.

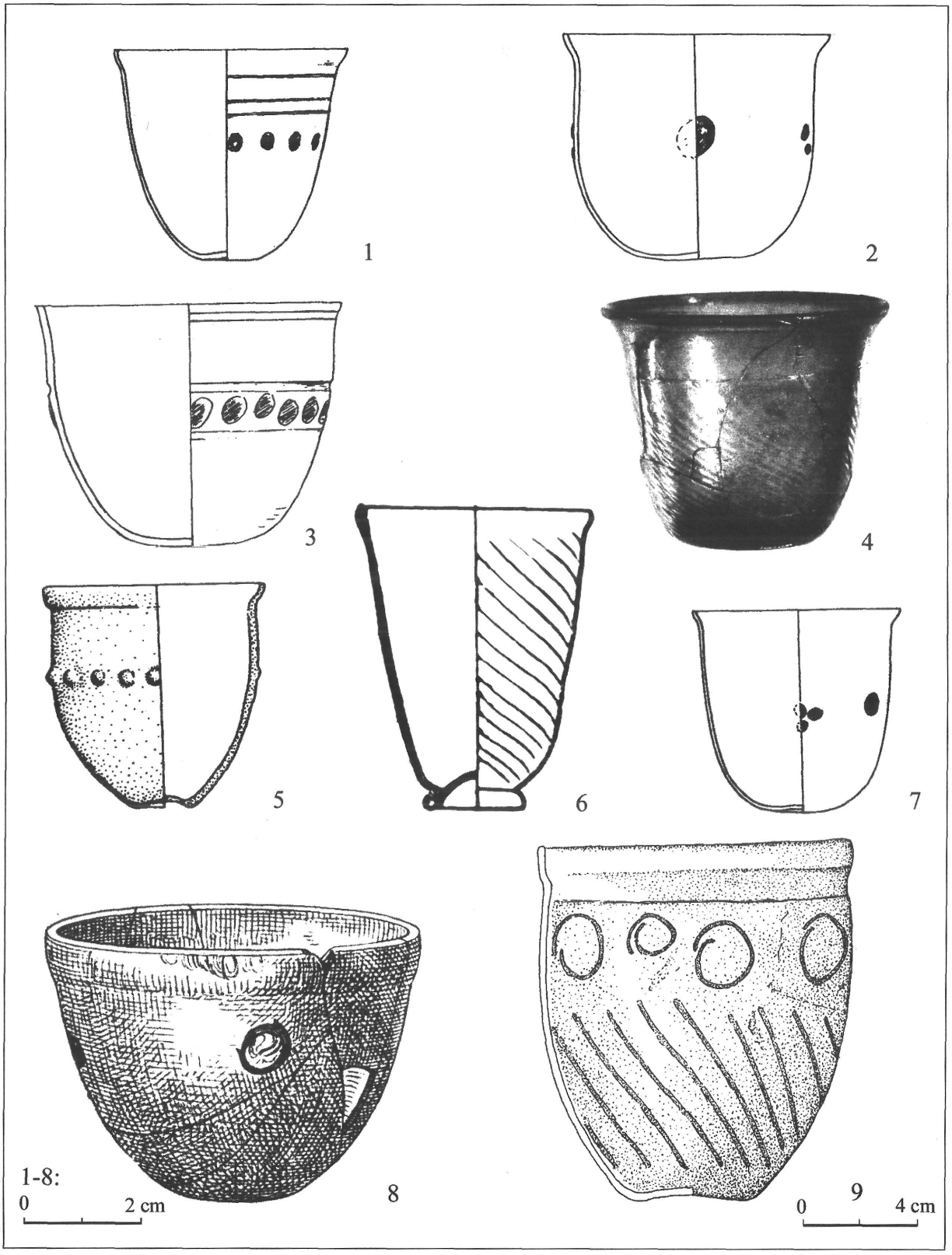

23. kép. Üvegpoharak. 1. Brigetio (BARKÓCZI 1988. Taf. XIV.150); 2. Csákvár 19. sír (BARKÓCZI 1988. Taf. XIV. 155); 3. Ismeretlen lelőhely (BARKÓCZI 1988. Taf. XIV.149); 4. Šarovce (Bez. Léva) (GERMANEN IX.22.d); 5. Tápé–Malajdok (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999. fig. 7,3); 6. Abrau–Djurszó 408. sír (DMITRIJEV 1982. risz. 6,64); 7. Regöly (BARKÓCZI 1988. Taf. XIV.152); 8. Untersiebenbrunn, gyermeksír (KUBITSCHEK 1911. Fig. 39); 9. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42., 2. sír.

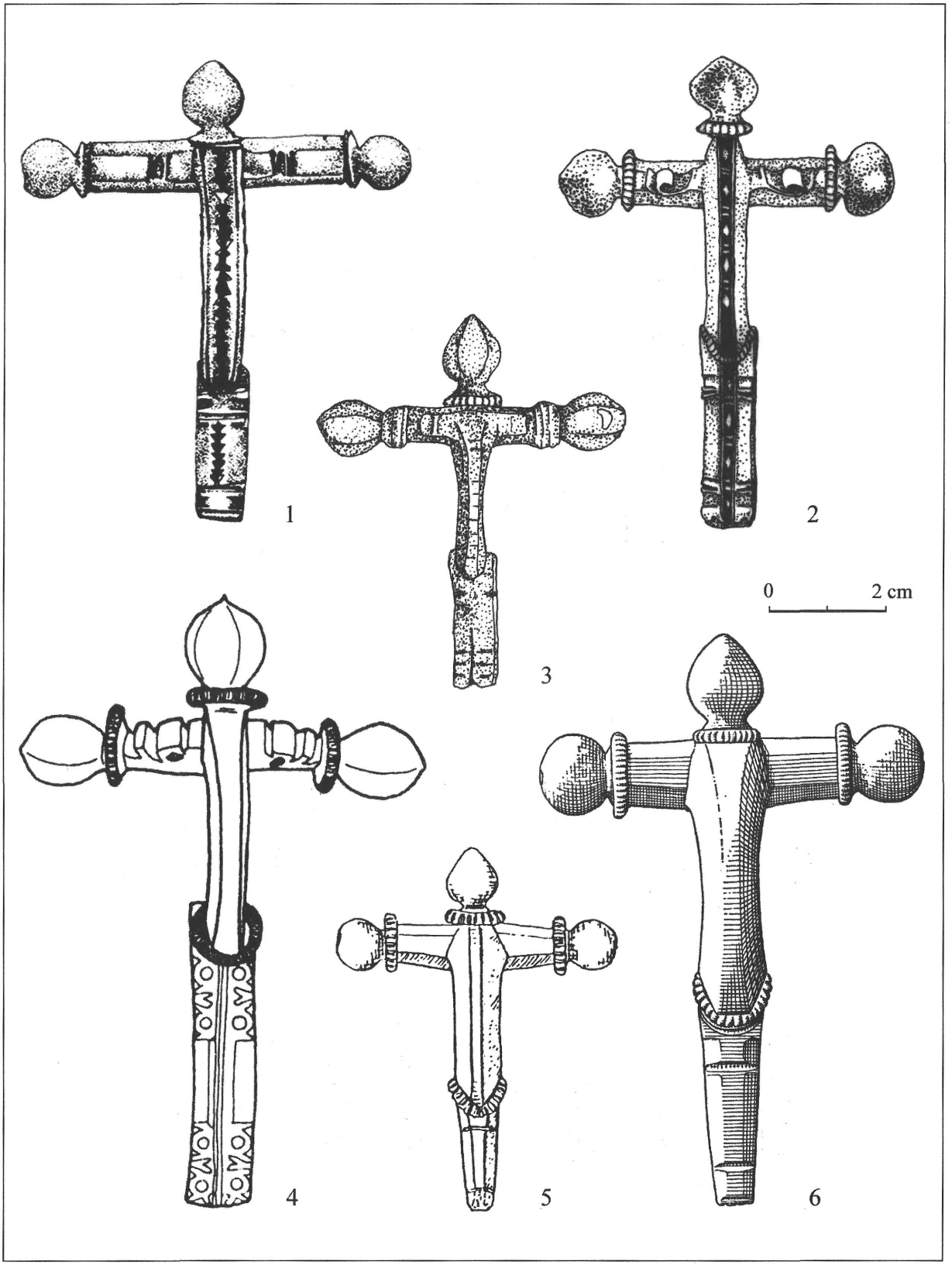

24. kép. Hagymagombos fibulák. 1. Bp. II. Pasarét, Drasche téglagyár (BURGER 1984. 1. kép); 2. „Buda" (MNM 5/1886.1); 3. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír; 4. Zalaszentgrót, Szabadság u. 56 (MÜLLER 1976. 11. k. 1); 5. Leuna 5. sír (WERNER 1989. Abb. 2.2); 6. Lankhills 13. sír (CLARKE 1979. Fig. 67).

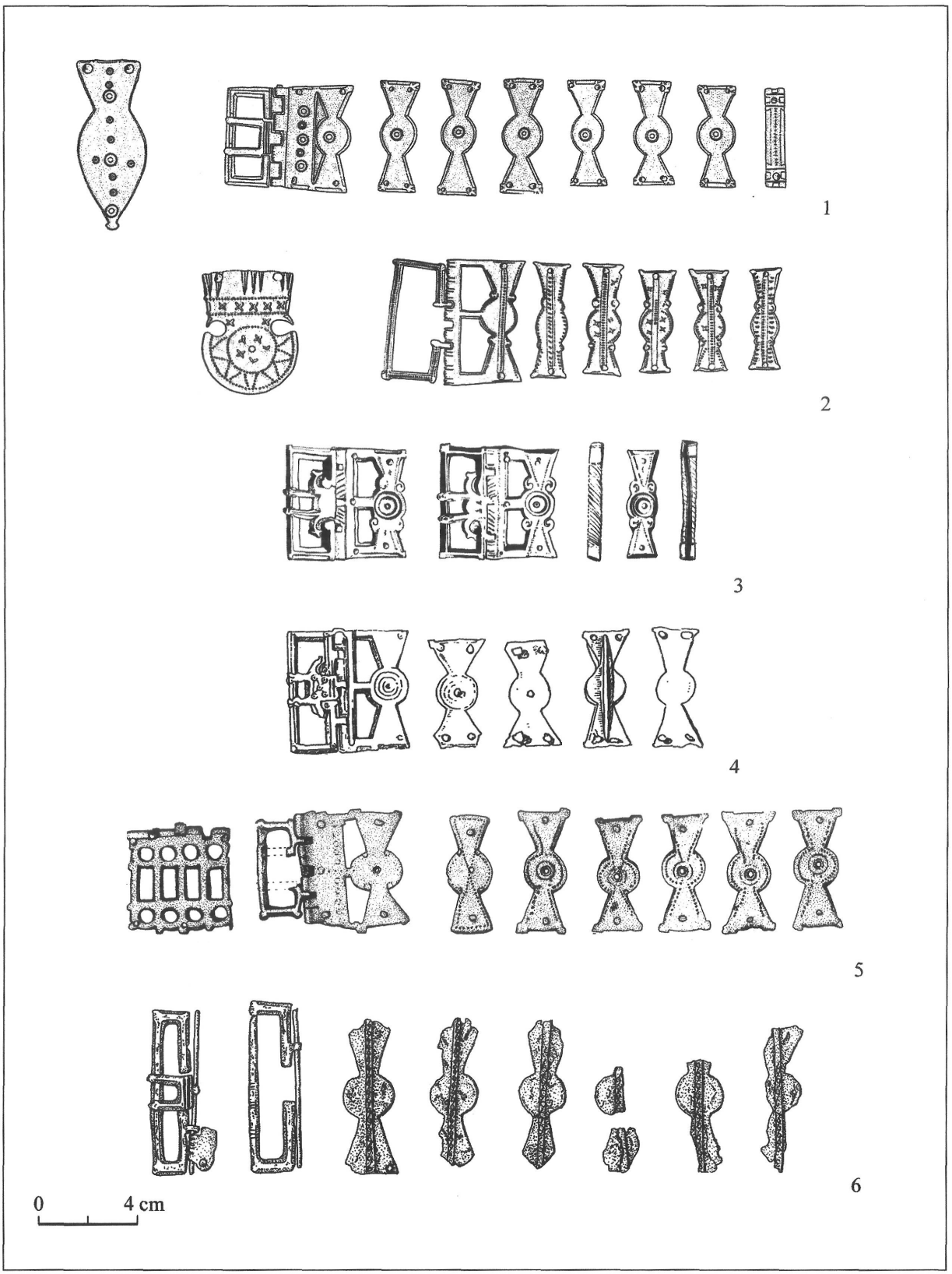

25. kép. Gala típusú katonai övek. 1. Treigne 137. sír (SOMMER 1984. Taf. 42, 1–9); 2. Mautern–Ost 3. sír (SOMMER 1984. Taf. 54, 1–7); 3. Keszthely–Dobogó 84. sír (SÁGI 1981. Abb. 33, 7–8); 4. Mözs–Kakasdomb 2. sír (BARKÓCZI 1995. Abb. 4); 5. Bp. III, Óbuda, Bécsi út VI/138. sír (TOPÁL 1993. Pl. 78); 6. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír.

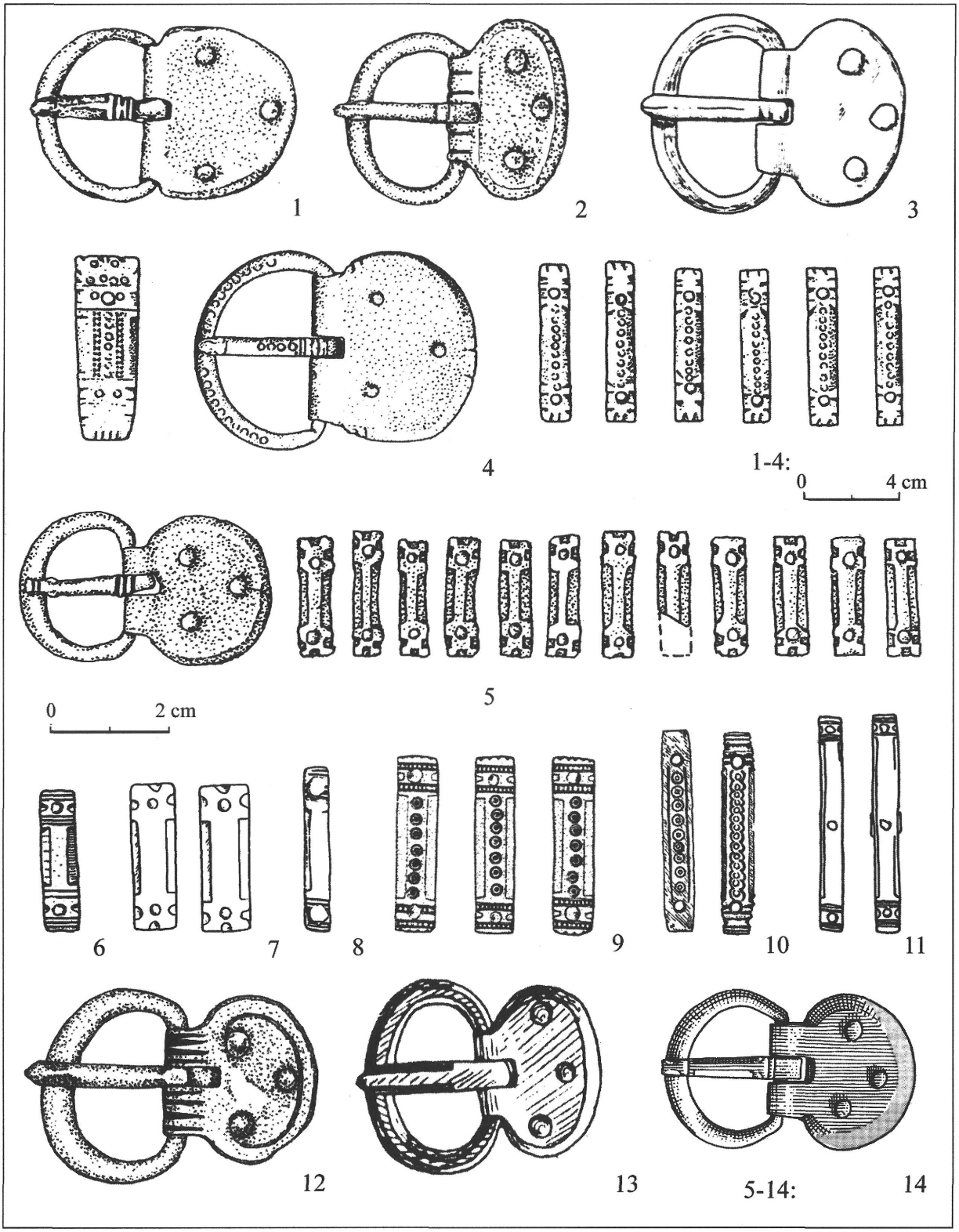

26. kép. Övcsatok és lécveretes garnitúrák. 1. Bp. II. Török utca (BURGER 1984. 29); 2. Ságvár 233. sír (BURGER 1966. Pl. XCII, 6 után); 3. Bonn, Jakobstraße (SOMMER 1984. Taf. 27, 7); 4. Altenstadt ‚A' sír (KELLER 1971. Taf. 34); 5. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír; 6. Nijmegen/Nymwegen–Broerstraat 159. sír (BÖHME 1974. Taf. 84); 7. Krivolimanszkij I/9. kurgán (BEZUGLOV 1995. 7. kép 17–18); 8. Mucking (BÖHME 1986. Abb. 19,8); 9. Rhenen 833. sír (SOMMER 1984. Taf. 58, 7–9); 10. Wiesbaden–Kastel (SCHOPPA 1962. Abb. 2,3); 11. Dorchester–on–Thames (BÖHME 1986. Abb. 20); 12. Hîrsova (GOLDHELM 225 után, méret nélkül); 13. Gradeska (DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986. risz. 2,2); 14. Lankhills 283. sír (CLARKE 1979. Fig. 88).

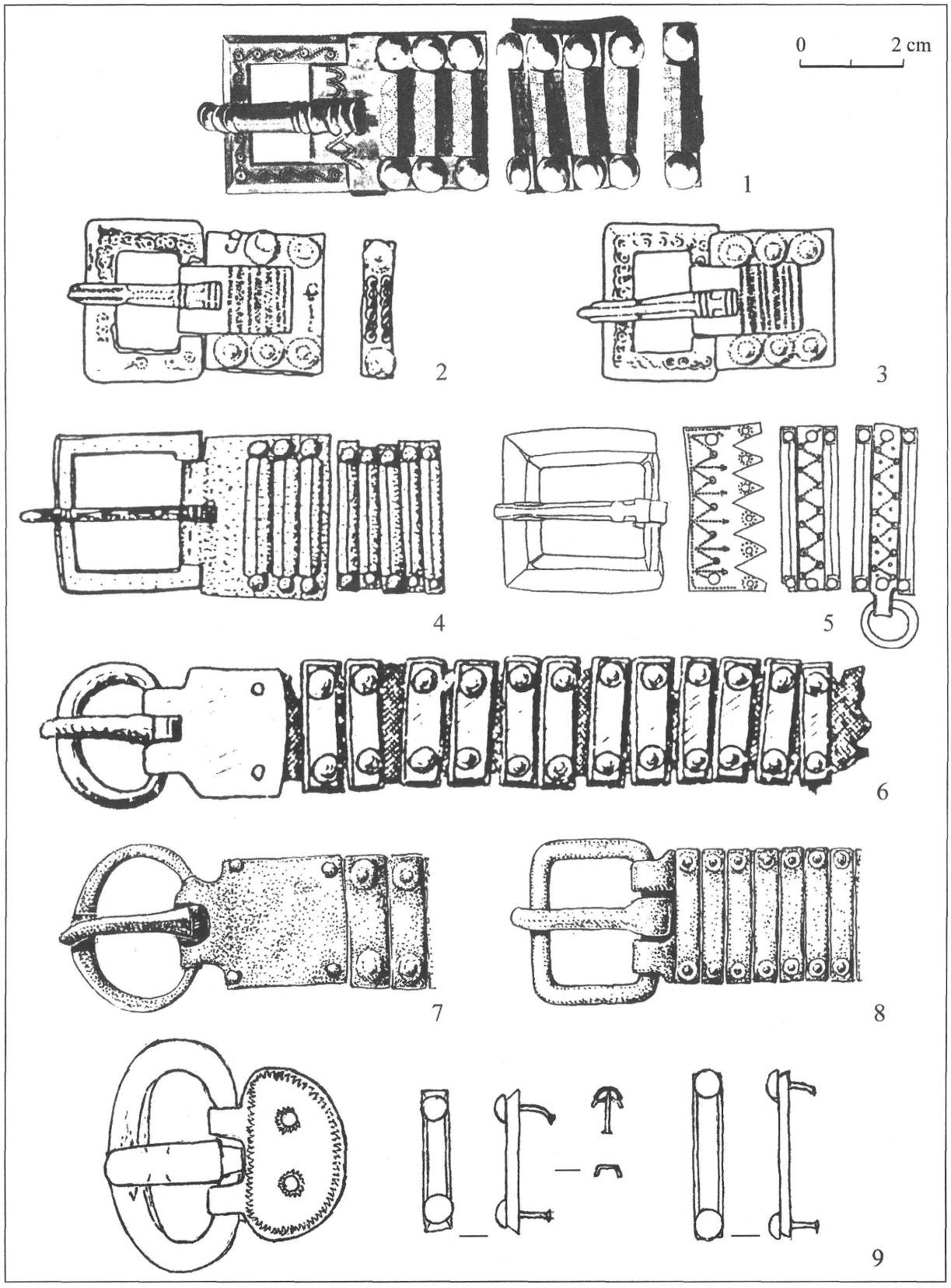

27. kép. Lécveretes garnitúrák. 1. Traprain Law (BÖHME 1986. Abb. 21,1); 2–3. Lyon, Saint-Irénée 46. sír (KAZANSKI 1993. Fig. 2,4–5); 4. Windisch-Oberburg 8. sír (KAZANSKI 1993. Fig. 3,2); 5. Lucsisztoje 168. sír, részlet (AJBABIN 2002. risz. 4); 6. Kubej 8. kurgán, 2. sír (KAZANSKI 1993. Fig. 4,2); 7. Kapulovka (BÓNA 1993. 18. rajz, 2); 8. Kanattas (BÓNA 1993. 18. rajz, 1); 9. Fjodorovka (rajz: I. Gavritukhin).

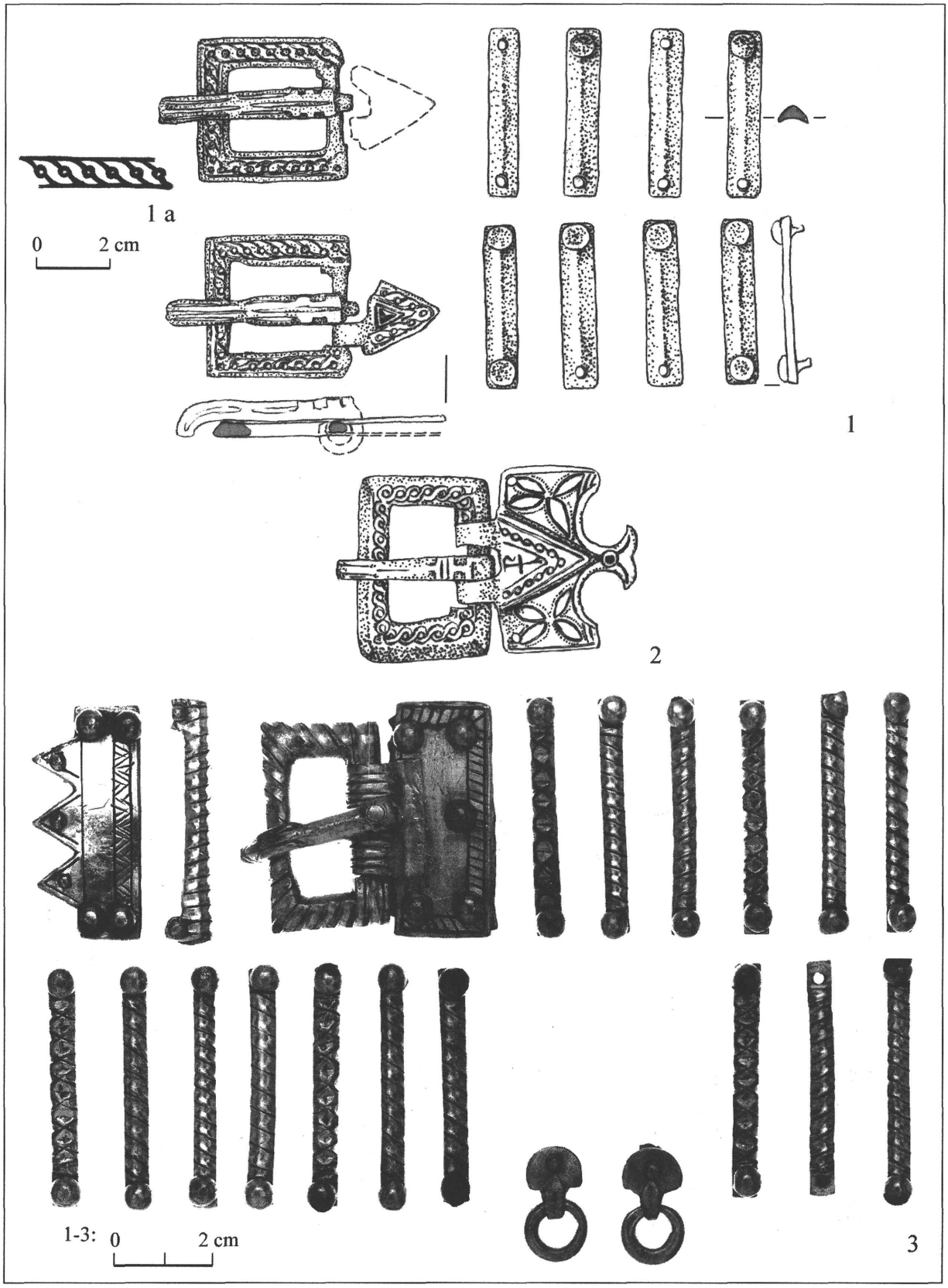

28. kép. Lécveretes garnitúrák. 1. Tolna megye (SzWMM); 2. Dombóvár (FETTICH 1958. LVII. t. 3 után); 3. „Jugoszlávia" (fotó: Volker Iserhardt, RGZM).

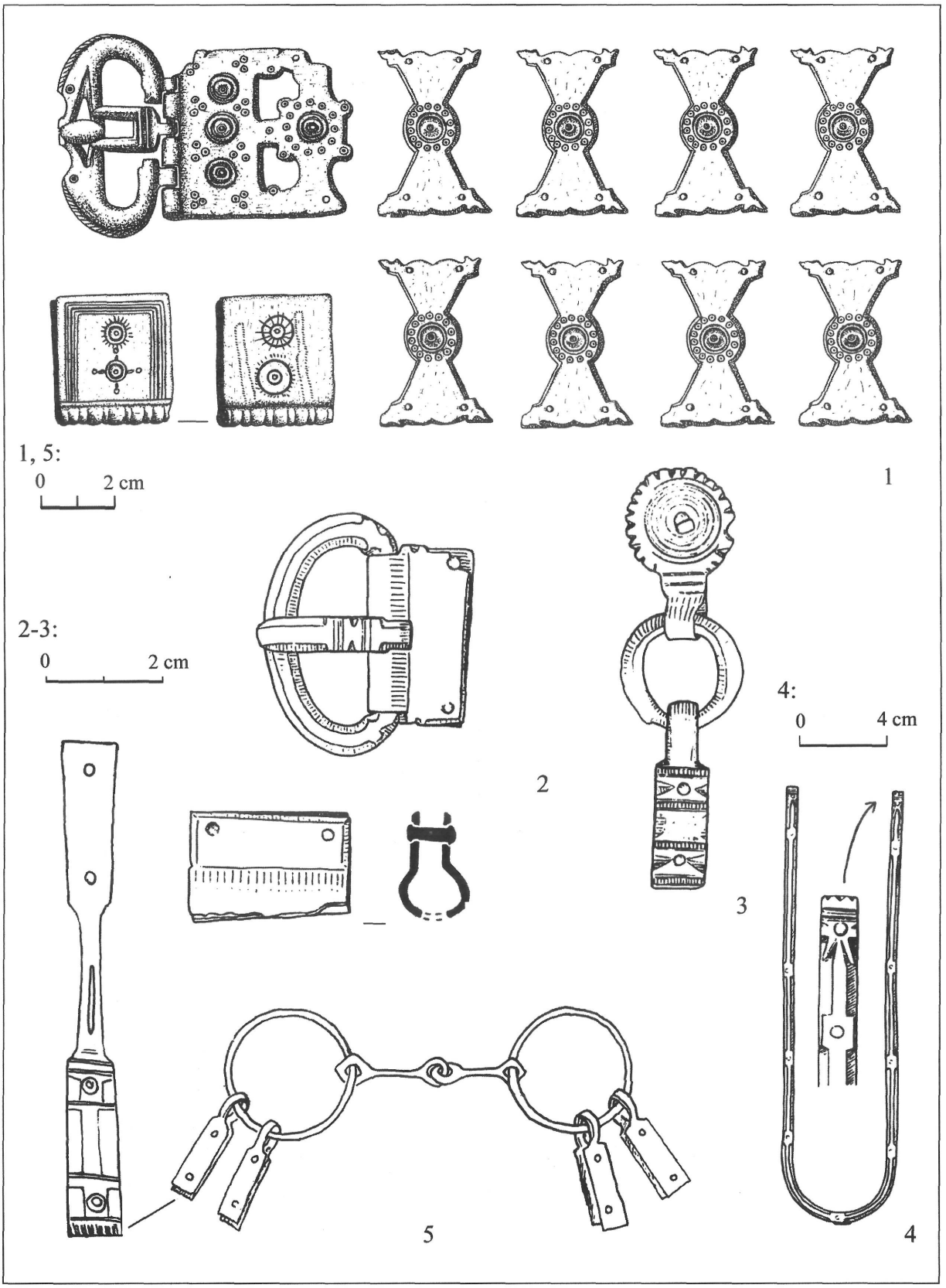

29. kép. 1. Vermand (BULLINGER 1969. Abb. 55); 2–4. Vieuxville (BÖHME 1974. Taf. 110–111); 5. Berkasovo (MANOJLOVIĆ–MARIJANSKI 1964. Des. 4,11).

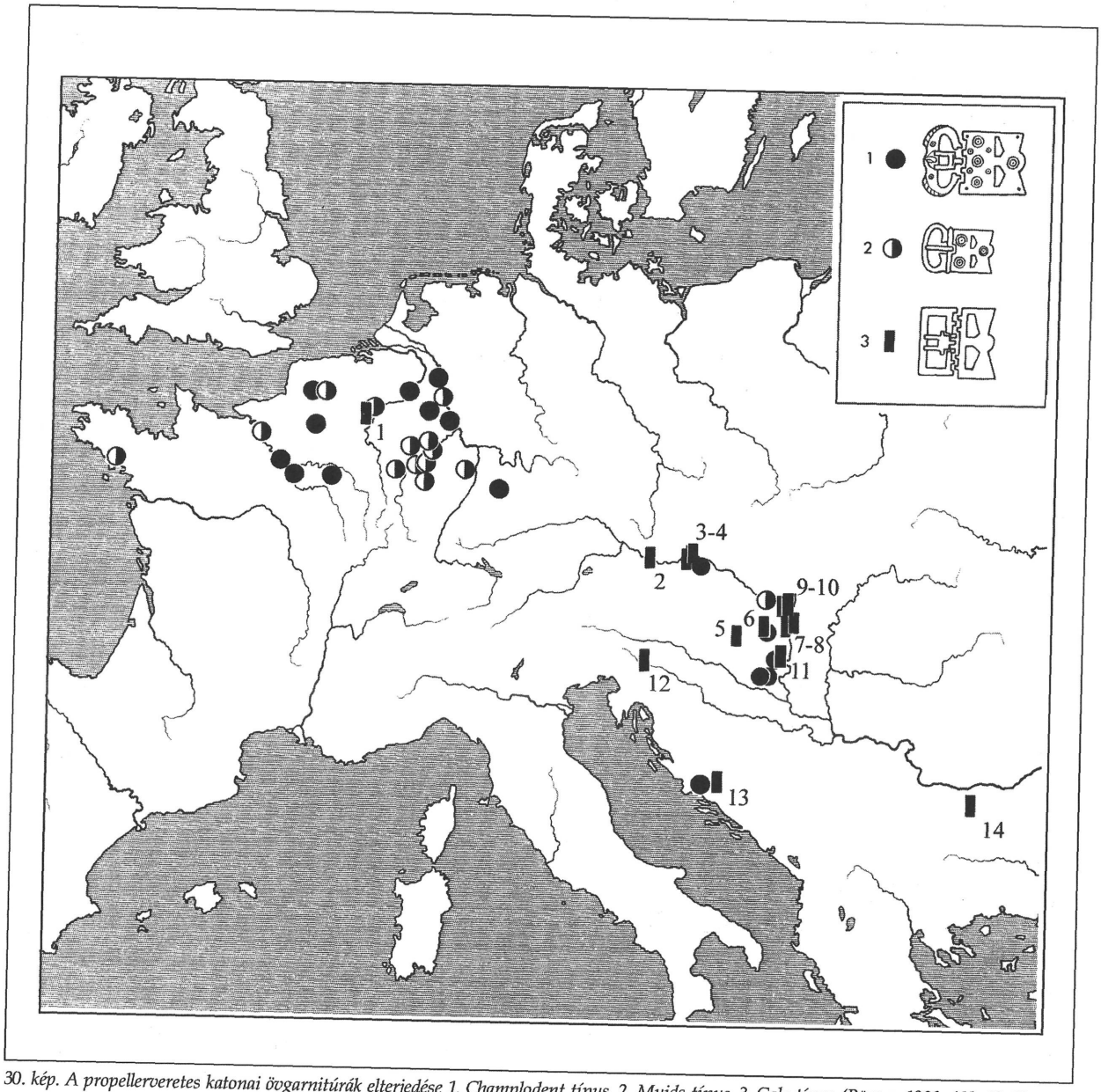

30. kép. A propellerveretes katonai övgarnitúrák elterjedése 1. Champlodent típus, 2. Muids típus, 3. Gala típus (BÖHME 1986. Abb. 12; TEJRAL 1999. Abb. 6, kiegészítésekkel). (A Gala típus lelőhelyeit ld. a 100. j.-ben!)

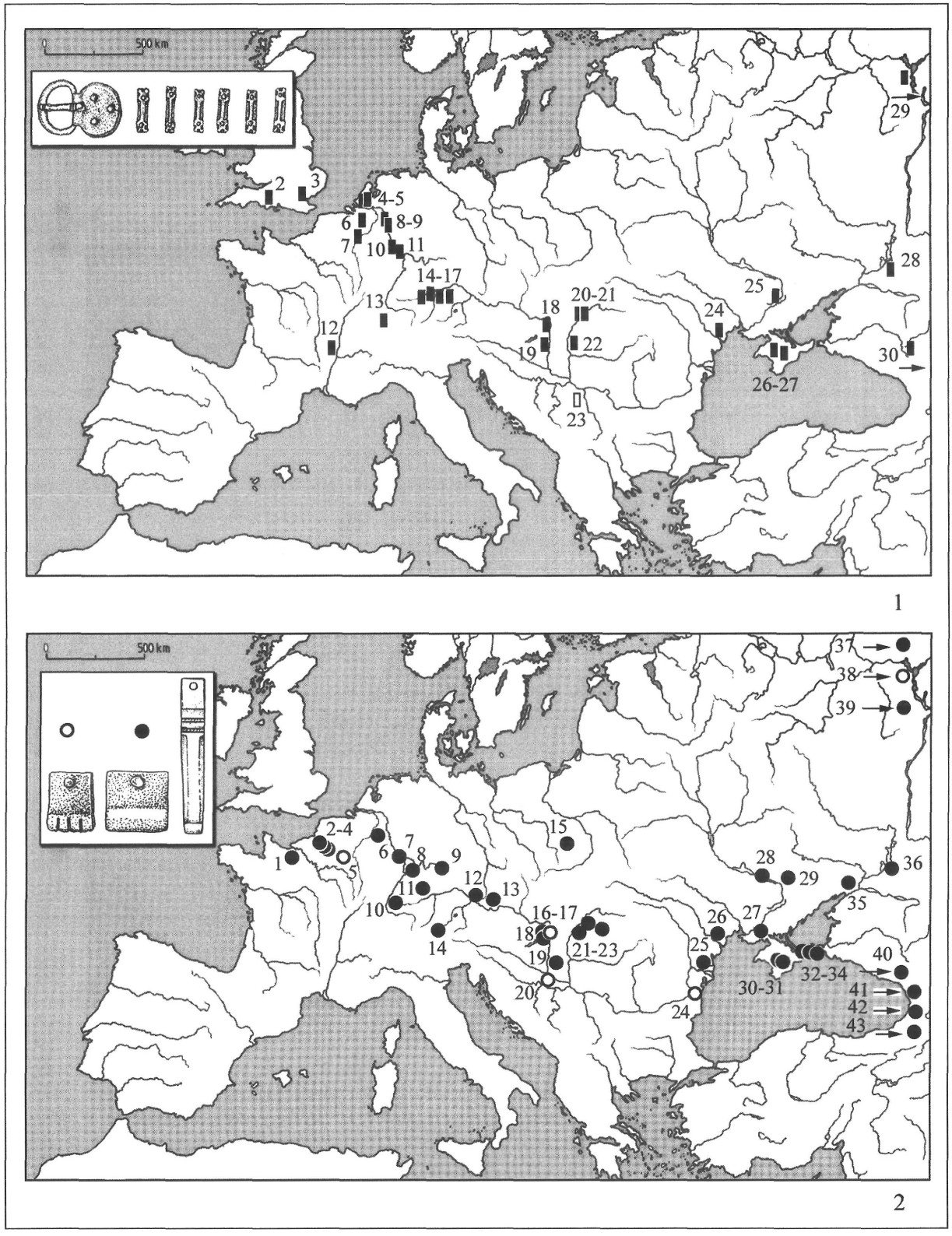

31. kép. 1. A lécveretes garnitúrák elterjedése (ld. 1. Lista!); 2. A keleti típusú csöves aljú szívvégek elterjedése. (ld. 2. Lista!)

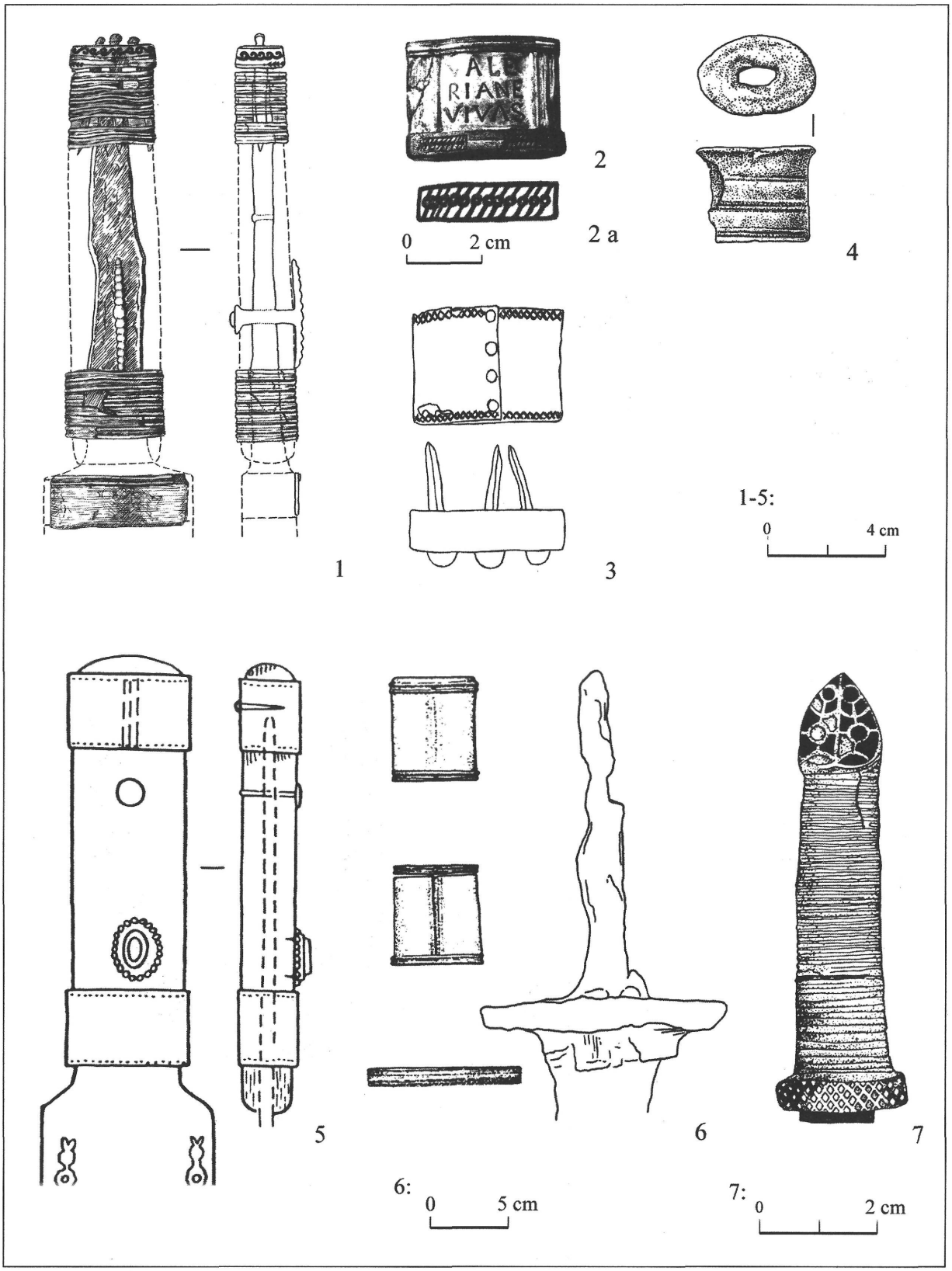

32. kép. 1. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír; 2–2a. Hîrsova (GOLDHELM 225 után); 3. Zalaszentgrót, Szabadság utca 56 (MÜLLER 1976. 60); 4. Iatrus (GOMOLKA–FUCHS 1999. Abb.5,8); 5. Cibilium I, 43. sír (WORONOW–SHENKAO 1982. risz. 18a–b); 6. Wien–Leopoldau 2. lelet (SZAMEIT 1984. Abb. 13); 7. Pouan (MENGHIN 1983. No. 2,2).

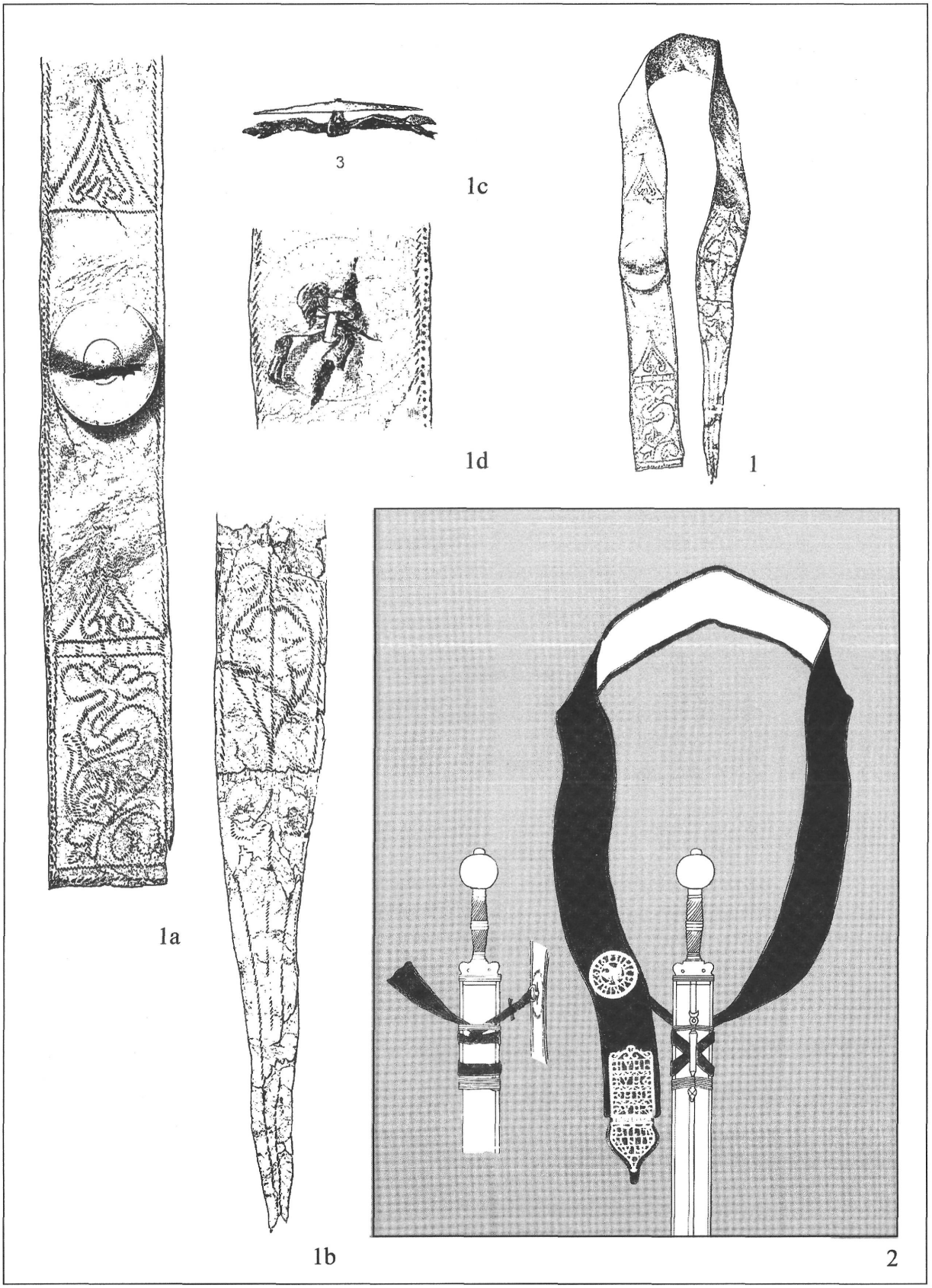

33. kép. 1–1a–d. Bőrszíj maradvány a vimose–i mocsárleletből; 2. A 2–3. századi balteus rekonstrukciója (OLDENSTEIN 1976. Abb. 10, 12).

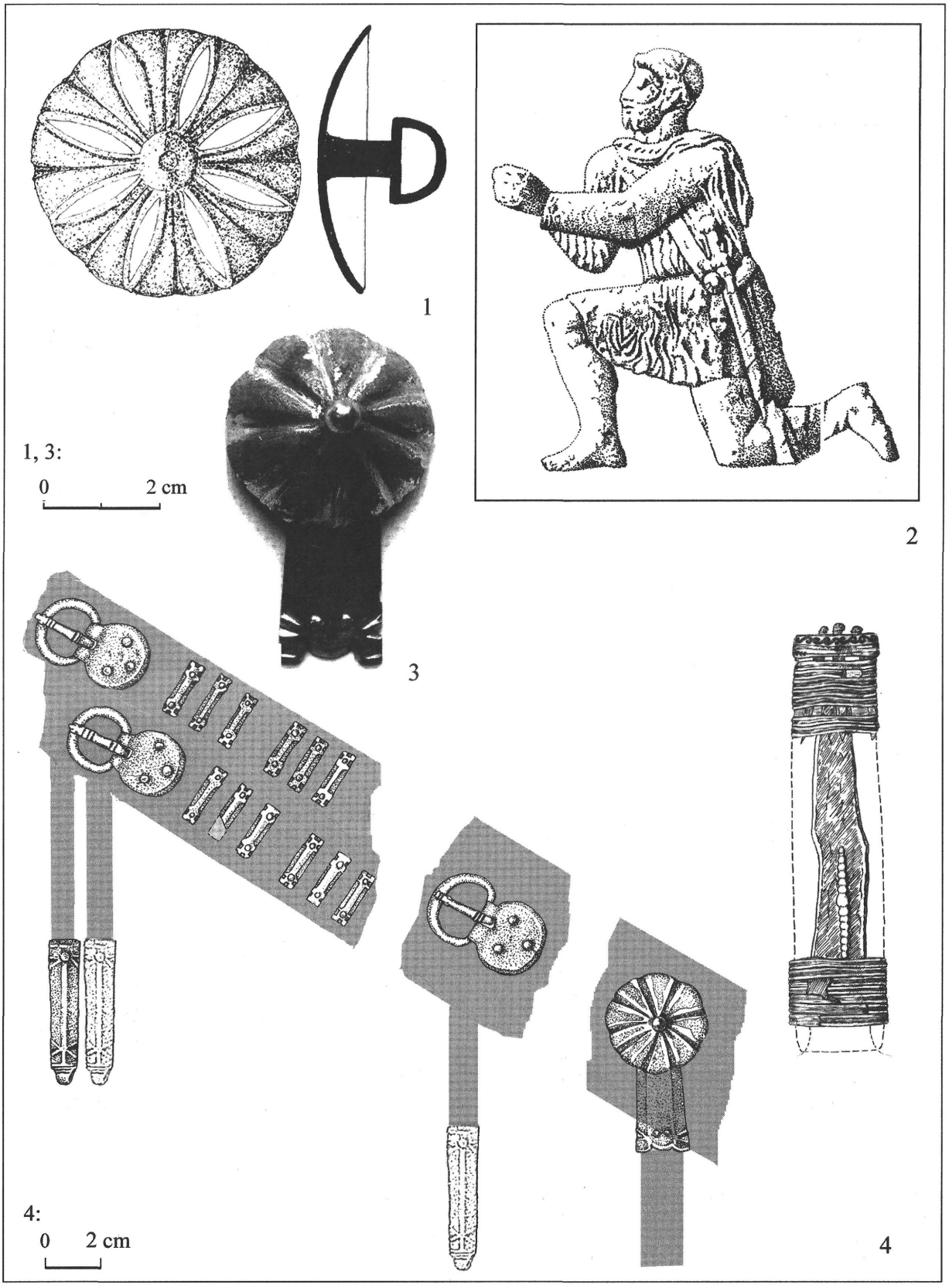

34. kép. 1. Saalburg, bronz rozetta alakú veret (OLDENSTEIN 1976. Nr. 1105; 2. A bishapuri relief részlete (GHIRSHMAN 1962. Abb. 197 után); 3. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, a 2. sír rozettás szíjvége; 4. A Bécsi úti balteus garnitúra és a kardmarkolat.

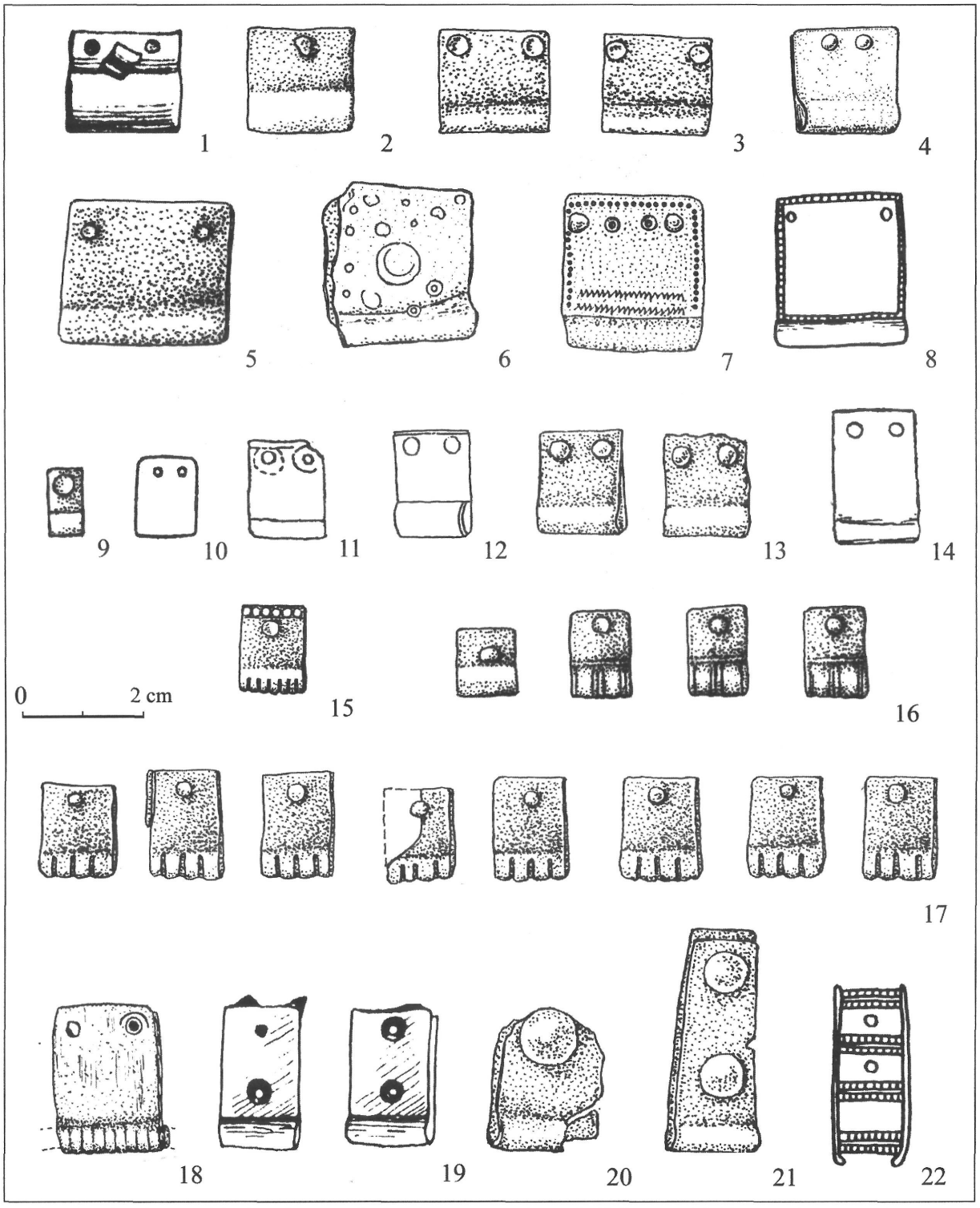

35. kép. Keleti típusú csöves aljú szíjvégek. 1. Muszljumovo (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 44,10); 2. „Buda" (MNM); 3. Kercs, Meszakszudi tanya (AMBROZ 1989. risz. 2); 4. Utamys (BÓNA 1993. 71. rajz); 5. Madaras–Halmok 653. sír (VÖRÖS 2003. 32); 6. Frénouville (SOMMER 1984. Taf. 41, 16); 7. Folklingen 65. sír (SOMMER 1984, Taf. 39, 9); 8. Novoivanovka (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 14,10); 9. Kercs (I GOTI 119); 10. Vinogradnyj 2. kurgán (MALASEV 2000. risz. 12); 11. Kirovszkij 4. kurgán (MALASEV 2000. risz. 8); 12. Kercs (AIBABIN 1990. risz. 47,20); 13. Jászalsószentgyörgy, Borsahalom, főhalom (VADAY 1989. Taf. 15); 14. Karpovka 2. kurgán (MALASEV 2000. risz. 10); 15. Berkasovo (MANOJLOVIĆ–MARIJANSKI 1964. Tab. 18,7); 16. Hîrsova (GOLDHELM 225 után, méret nélkül); 17. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír; 18. Vireux–Molhain (LEMANT 1985. Fig. 60,9); 19. Gradeska (DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986. risz. 2); 20. Hortobágy–Poroshát III/27. sír (ZOLTAI 1941. Taf. VI); 21. Alattyán–Tulát 13. sír (KOVRIG 1963. Taf. 45,2); 22. Novoivanovka (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 14, 12).

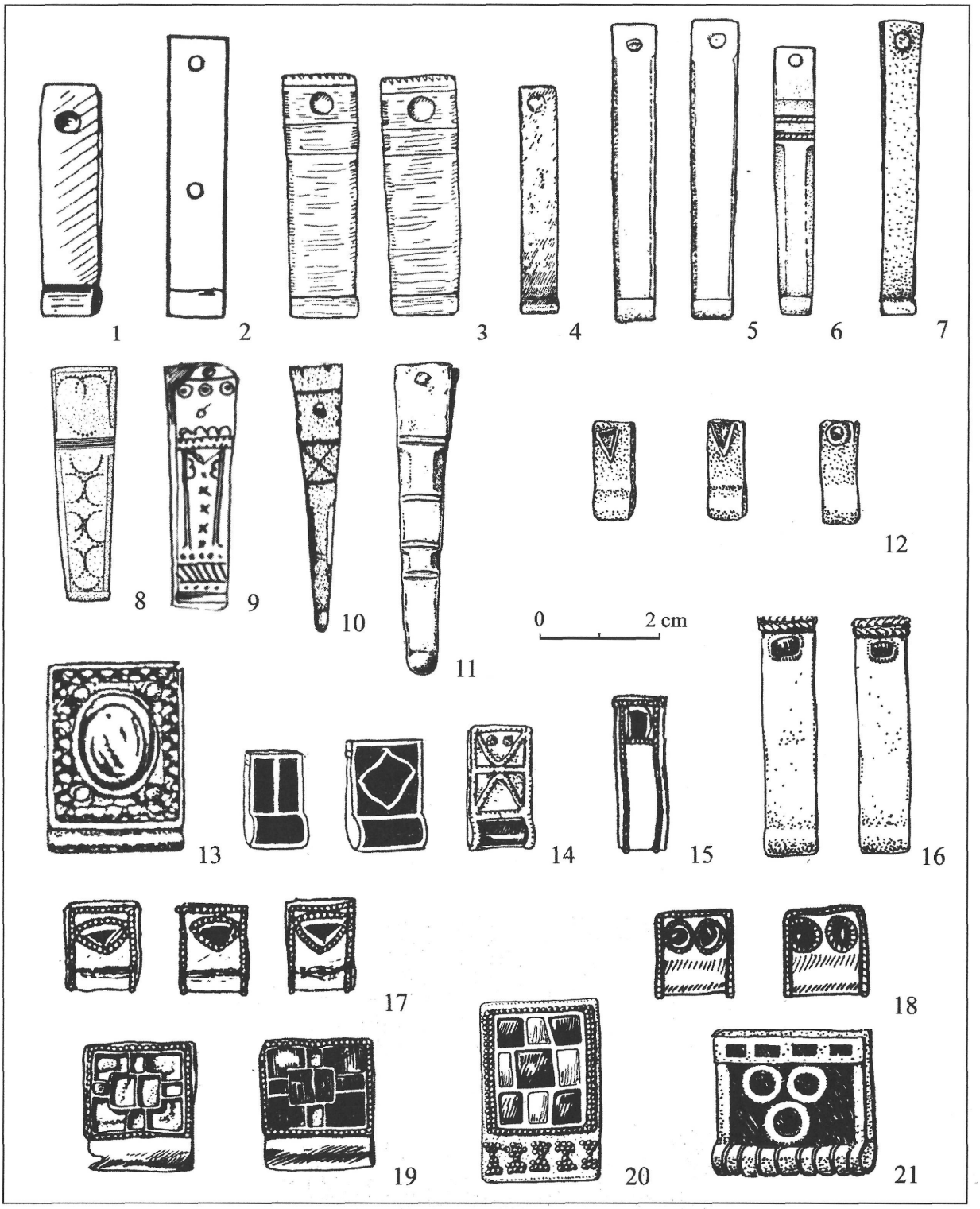

36. kép. Keskeny és ékkőberakásos díszű, csöves aljú szíjvégek. 1. Gradeska (DZIGOVSKIJ–SUBBOTIN 1986. risz. 2); 2. Budennovszkaja szlaboda (AMBROZ 1989. risz, 1,16); 3. Gerlachsheim 3. sír (DAUBER 1958. Taf. 49,10); 4. Wiesbaden–Kastel (SCHOPPA 1962. Abb. 2,7); 5. Szinyjavka (BEZUGLOV–ILJASENKO 2000. risz. 2,7–7); 6. Burghöfe (KELLER 1968. Abb. 4,1); 7. Untersiebenbrunn (KUBITSCHEK 1911. Fig. 16); 8. Runder Berg (KOCH 1984. Taf. 7,1); 9. Csákvár 46. sír (SALAMON–BARKÓCZI 1971. Abb. 9, 9); 10. Ampass (TÖCHTERLE–MAIR–APPLER 2002. Taf. 4,12); 11. Lorch/Lauriacum 18/1952. sír (KLOIBER 1957. Taf. XLV, 12); 12. Dnyeper vidék (FETTICH 1940. XIX. t. 3–7); 13. Kercs 1891. lelet (MALASEV 2000. risz. 11, 7–8); 14. Kercs, Goszpitalnaja ulica 1904 június 24 (AJBABIN 1990. risz. 47,20–21; DAMM 1988. Abb. 24–27); 15, 17. Kubej, Kalinyin szovhoz, 8. kurgán 2. sír (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 46,8); 16: Jakuszowice (BÓNA 1993. 53. kép); 18. Kucsugury (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 15, 2–3); 19. Muszljumovo (ZASZETSZKAJA 1994. Tab. 43,4); 20. Utamys (BÓNA 1993. 71. rajz); 21. Fjodorovka (BÓNA 1993. 46. rajz).

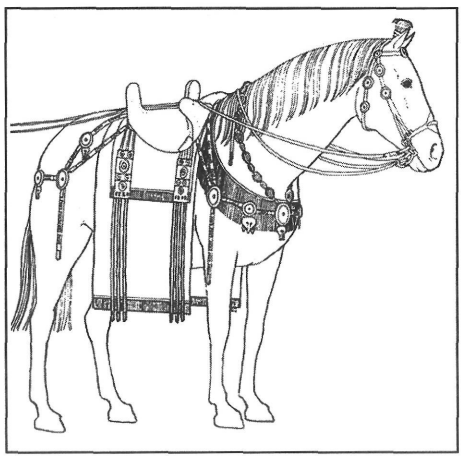

1

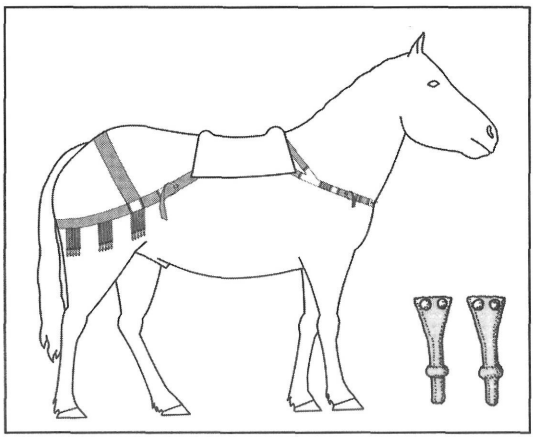

2

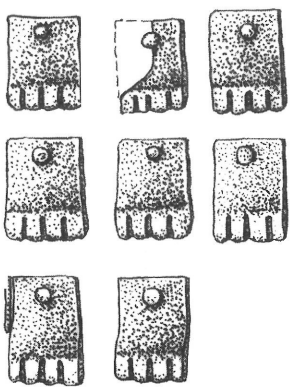

0 2 cm

3

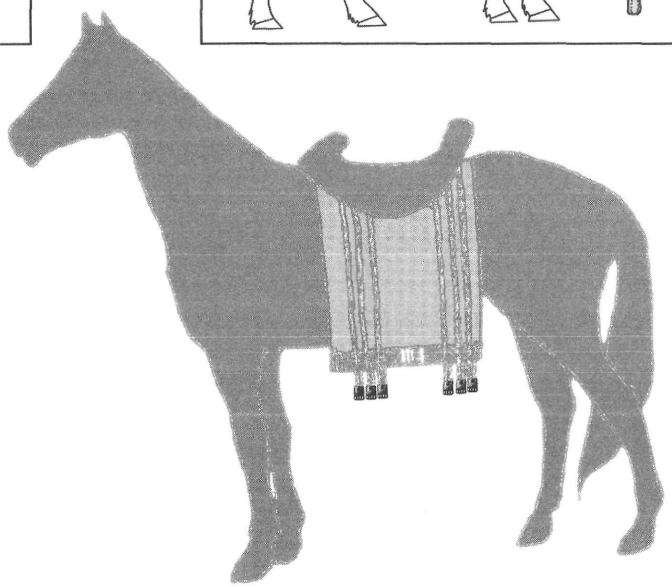

4

5

37. kép. 1. A Flavius kori ünnepi lószerszám rekonstrukciója (BISHOP 1988. fig. 31); 2. Illerup Ådal, 3. századi lószerszám rekonstrukció (PAULI JENSEN–JØRGENSEN–LUND HANSEN 2003. Abb. 18 után); 3. Bp. III. Újlak, Bécsi út 42, 2. sír, ezüst szíjvégek; 4. Rekonstrukciós javaslat; 5. A Stuttgarti Zsoltároskönyv miniatúrája (PAULSEN 1967. Abb. 49).

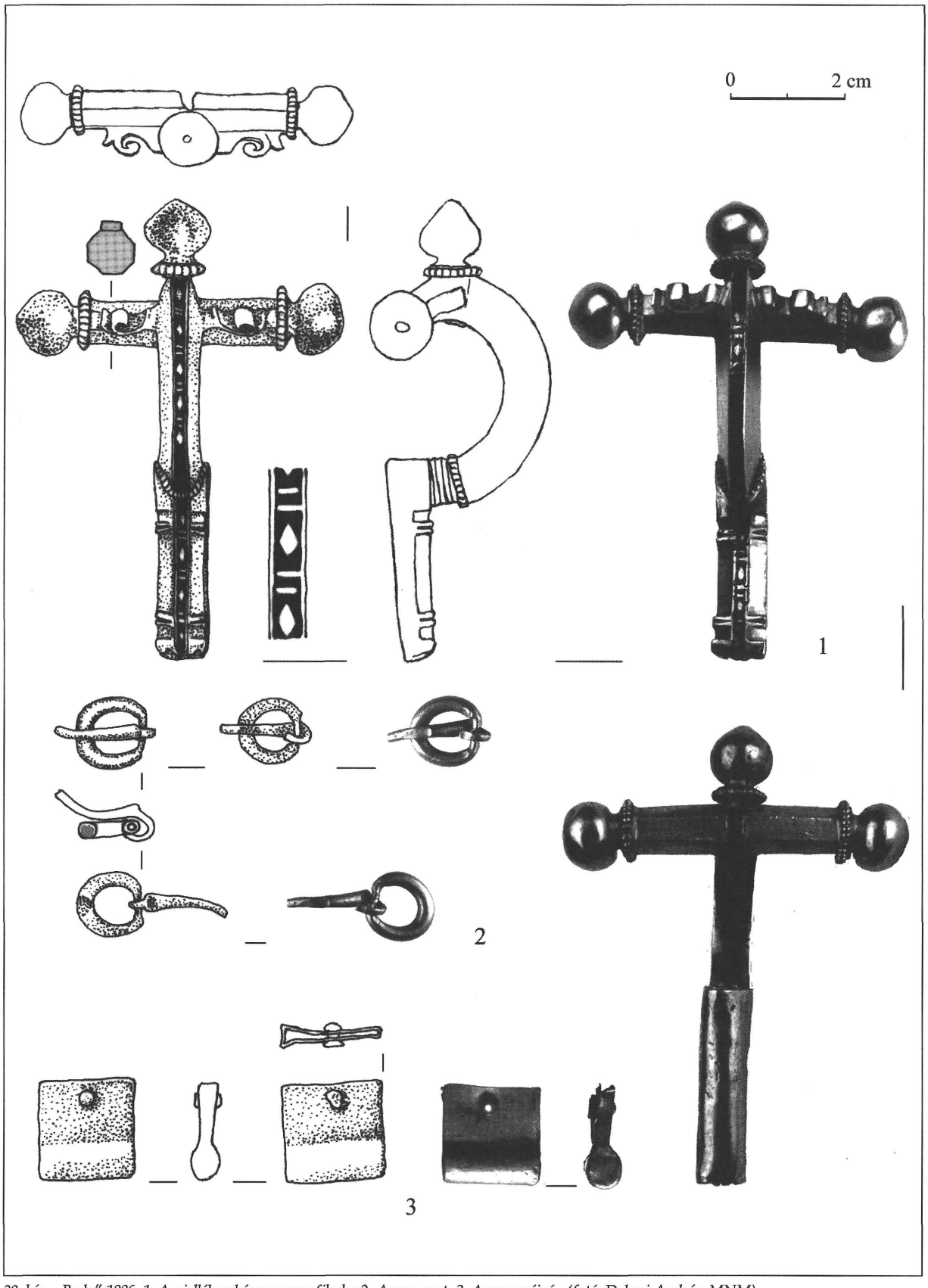

38. kép. „Buda" 1886. 1. A niellóberakásos arany fibula; 2. Arany csat; 3. Arany szíjvég (fotó: Dabasi András, MNM).

BÉKÉSINÉ WELLISCH MÁRTA

GERŐ GYŐZŐ (1924-) MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1956

- Adatok a budai vár törökkori építészetéhez: A Fehérvári rondella építéstörténete - On the Architecture of the Fortress of Buda during the Turkish Occupation. Architectural History of the „Fehérvár" Rondel. In: Budapest Régiségei 17 (1956.), p. 261-278. ill.

1957

- Buda török műemlékei . Budapest :Képzőművészeti Alap Kiadóváll.,1957 48 p. :ill., fotók (Műemlékeink)

1958

- A törökkori Király fürdő. Kakas kapu fürdője - Le bain Király fürdő, datant de l'époque turque. Bain de la porte de Coq. In: Budapest Régiségei 18. (1958), p. 587-599. ill.

1959

- Hol állott a budai Kücsük dzsámi? - Ou était situé le Kutchuk djami de Buda? In: Budapest Régiségei 19. (1959), p. 215-219. ill.

1960

- Arabnyelvű feliratos emlékek Esztergomból. - Monuments Èpigraphiques en langue arabe à Esztergom. In: Esztergom évlapjai 1. (1960), p. 45-56.
- Pécs török műemlékei . Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóv., 1960. 48 p. :ill. (Műemlékeink)

1961

- Az egri török fürdő 1958.évi ásatása. In: Az egri vár hiradója 3. p. 1-12.
- Godisnjak muzeja grada Beograda. 4. köt. Beograd, 1957. Ism.- -. In: TBM 14. (1961), p. 663-666.

1963

- Pécs török emlékei. In: Múzeumi Magazin (1963) : 3. sz.
- A törökkori Király fürdő II. - Le bain Király, datant de l'époque turque. II. In: Budapest Régiségei 20. (1963), p. 137-154. ill.

1964

- Adatok a budavári Szent Mihály-kápolna topográfiájához - Données relatives a la topographie de la chapelle Saint Michel de Budavár. In: Budapest Régiségei 21. (1964), p. 389-393. ill.

1965

- Az Esztergom-vízivárosi Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámi. Adatok Esztergom törökkori topográfiájához- The Djami of Oezitcheli Hadji Ibrahim in Esztergom-Aquatic City. Data to the Topography of Esztergom in the Days of Turkish Rule. In: Archaeologiai Értesítő 92. (1965), p. 207-216. ill.

1966

- A szigetvári Szülejmán szultán dzsámi. In: Műemlékvédelem 10. (1966) : 2., p. 111-116.

1967

- „Török temető" a budai vár déli lejtőjén. In: Budapest 5. (1967) : 4., p. 44.

1968

- Beiträge zur Geschichte der türkischen Bautätigkeit in Ungarn . In: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 14. (1968), p. 235–254.
- A budai pasák vári palotája. In: Budapest 6. (1968) : 9., p. 42.
- „Légi felvétel" a törökkori Pest-Budáról. In: Budapest 6. (1968) : 2., p. 45.

1968–1970

- Das Neueste Forschungsresultat der ungarländischen Djami Bauten bezüglich.. In : Cultura Turcica Vol. 5-7. (1968–1970. p. 126–156.

1970

- Török világ Magyarországon. In: A magyar régészet regénye. [írták Bóna István et al.]; [szerk. Szombathy Viktor] [Budapest] :Panoráma, [1970], p. 239–279. (Utazások a múltban és a jelenben)

1971

- Buda az „iszlám védőbástyája". (Város az időben. XXIII.) In: Budapest 9. (1971): 5., p. 37–39.
- Ipar, kereskedelem, mindennapi élet a törökkori Budán. (Város az időben. XXV.) In: Budapest 9. (1971): 7., p. 40–42.
- A török uralom kezdetei (Város az Időben XXII.) In: Budapest 9. (1971): 4., p. 39–41.
- A török városkép kialakulása. (Város az időben. XXIV.) In:. Budapest 9. (1971): 6., p. 37–39.

1972

- Fürdőélet a törökkori Pécsett. In: Pécsi Műszaki Szemle (1972) :1., p. 23–25.
- Gönül Öney: Ankaraʹda türk devri yapıları. Ankara Dil Tarih – Çografya Fakültesi yayınlari 209. [Öney, Günül: Ankara törökkori épületei. Ankara, Ankarai Egyetemi K. 1971. (Rec.)] In: Műemlékvédelem (1972) : 2. p. 120.
- Jakováli Hasszán pasa dzsámija. In: Élet és Tudomány (1972): 26., p. 1231–1234.
- Törökországi képek. In: Dunántúli Napló (1972) : 139–145. számok
- Törökországi utibeszámoló. In: Műemlékvédelem 16. (1972) : 4., p. 251–256.
- Valide szultána fürdő. maradványai(Dózsa György tér), Minaret. In: Heves megye műemlékei II. Eger város műemlékei. Szerk. Dercsényi D., Voit P. Bp. 1972. p. 276–280., 325–328.

1972–73

- Hódoltságkori kutatások Baranyában. Újabb adatok a magyarországi dzsámiépítészet történetéhez – Research Work on the Türkish Occupation in the County of Baranya. New Data to the History of Djami Construktion in Hungary. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 17–18. (1972–73), p. 95–116.

1973

- Pécsi török emlékek In: Művészet (1973) : 2.
- Szekeres séta Budun várából Siklósra. In: Évezredek hétköznapjai. Szerk. Szombathy V. Bp. Panoráma , 1973. p. 246–289. (Utazások a múltban és a jelenben)
- Török emlékek Baranyában (Jakováli Hasszán és Malkocs bej dzsámi). In: Művészet (1973): 9., p. 4.

1974

- Az oszmán-török építészet magyarországi emlékei: dzsámik, türbék, fürdők. Kandidátusi értekezés tézisei 1974., 15 p.
- The Question of School and Master in the Study of History of Islamic Architecture in Hungary. In: The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus. Szerk. Káldy-Nagy Gy. Bp. ELTE, 1974. p. 189–199.
- Tojgun pasa budai dzsámija. In: Élet és Tudomány (1974): 3., p. 128–130.

1976

- Monuments de l'architecture turque en Hongrie [Traduit par Kató Vargyas]. [Budapest] : Corvina, 1976. 54 p., 40 t.l. :ill.
- Turkish monuments in Hungary; [Translated by Zsuzsanna Horn]. [Budapest]: Corvina, 1976. 52 p., 40 t., l. :ill.
- Török építészeti emlékek Magyarországon. [Budapest] : Corvina, 1976. 46 p., 40 t. l. :ill.
- A török félhold alatt : Bessenyei Antal festőművész kiállítása . Katalógust írta: - -. [Előszó Pogány Ö. Gábor].[Szarvas] : Szarvas város Tanácsa VB., [1976] 23 p. :ill.
- Türkische Baudenkmäler in Ungarn [Deutsch von Erzsébet Pilczer].[Budapest]: Corvina, 1976. 54 l., 40 t. l. :ill.

1977

- Istolni Beograd/Székesfehérvár/ építészeti emlékei.- Die Baudenkmäler von Istolni Beograd (Székesfehérvár). In: Székesfehérvár évszázadai 3. Török kor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. p. 105-126.
- „Az oszmán-török építészet magyarországi emlékei" kandidátusi értekezés vitája. Entz Géza opponensi véleménye, Perényi József opponensi véleménye és Gerő Gy. válasza. In: Művészettörténeti Értesítő 25. (1976), p. 356-361.

1978

- Molnár J.: A török világ emlékei Magyarországon. (Die Denkmäler der türkischen Zeit in Ungarn.) Budapest, 1976. (Rec.: - -) In: Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae 30. (1978): 1-2., p. 265-266.
- Neuere Angaben zur Baugeschichte der Dschamis in Ungarn.. In: Edebiyat Fakültesi Arastirma Dergisi - Atatürk Universitesi Ankara (Erzurum), 1978. p. 247-274.
- Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren . In: Fifth International Congress of Türkish Art. Budapest, 1975.Ed. Fehér G. Bp., 1978. p. 347-362. ill.

1979

- Budapest à l'èpoque turque-osmanile. In: Deux mille ans de l'Histoire de Budapest Exposition au Musée d'Historire de Budapest, [Guide] Bp., 1979. [p. 46-58] ill.
- Budapest during the Ottoman-Turkish Occupation. In: The two thousand years of Budapest.. Exhibition of the Budapest Museum of History [Guide] Bp., 1979. [p. 47-58] ill.
- Budapest epohi oszmanov-turok. In: Dve tüszjacsi let Budapestu.. Vüsztavka v Budapestszkom isztoricseszkom muzee[Putevoditel'] Bp., 1979. [p. 46-58] ill.
- Budapest in der Zeit der osmanisch-türkischer Zeit. In: Zweitausend Jahre von Budapest.. Ausstellung des Budapester Historisches Museums [Katalog] Bp., 1979. p. [46-58]
- Budapest az oszmán-török korban. In: Budapest két évezrede. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. [Katalogus] Bp., 1979. p. [46-58]
- Einige Probleme der türkischen Architektur in Ungarn. Milletler Arasi Türkoloji Kongresi - Türk sanati tarihi, 3. Istanbul, 1979. p. 759-764.
- - - opponensi véleménye Fehér Géza „A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai" című kandidátusi értekezéséről. In: Művészettörténeti Értesítő 18. (1979), p. 67-69.
- A Jakováli Hasszán pasa Dzsámi és Múzeum kiállítási vezetője.- Guide to the Mosque and Museum named after Yakovali Hassan Pasha.- Führer der Ausstellung der Jakowali Hassan Dschami und des Museums. (Szerk. Hárs Éva) Pécs, 1979. 87 p. ill. (Janus Pannonius Múzeum füzetei)
- Das neuerdings freigelegte Memi Pascha Bad in Pécs [Fünfkirchen] In: Kurzfassungen der Kongressreferierte. München, 1979. p. 41-42.

1980

- Az oszmán- török építészet Magyarországon: dzsámik, türbék, fürdők. Bp. Akadémiai K., 1980. 174 p., 36 t. (Művészettörténeti füzetek 12.)
- A Jakovali Hasszán Pasa dzsámi [Leporello] [Kiad. a] Baranya megyei Tanács, Pécs, 1980. sztlan.

1981

- Szócikkek. In: Budapest enciklopédia [főszerkesztő Tóth Endréné] ; [a kötet szerzői Berczeli Károlyné et al.]. 3. átdolg., bőv. kiad. Budapest : Corvina, 1981. 553 p. :ill.
- Pécsi topográfia 1-3. 2. Középkor -Törökkor. Szerzők:-- --, G. Sándor Mária. Kézirat. Bp. 1981.
- Die türkischen architektonischen Überreste der Wohnhäusern in der Burg von Buda. In: Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae 33. (1981), p. 257-271. ill.
- Gül Baba síremléke.- The Tomb of Gül Baba. (a kiállítást rend., az ismertetést írta: - -) [Leporello] Bp., 1981. BTM soksz. sztlan. ill.
- Die türkische Pronvinz von Ungarn und ihre Balkans-Beziehungen im XVI-XVII. Jahrhundert. In: 8. Türk Tarih Kongresi 2. Alt. Ankara, 1981. p. 1455-1460.

1982

- Bariska István: Kőszeg ostromának emlékezete. Bp., 1982. (Rec.: --). In Vasi Szemle (1983):4. p. 605-607.

1983

- Bécs 1683. évi török ostroma. In: Megemlékezés Bécs 1683. évi török ostromának 300. évfordulójáról. Bp. 1983. p. [3-9.]
- A magyarországi XVI-XVII. századi végvárak néhány kérdése. In: Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. Szerk. Bodó Sándor. Eger, Dobó István Vármúzeum, 1983. p. 33-37.
- A siklósi Malkocs bej dzsámi. In: Építés- és Építészettudomány 15. (1983) :1-4., p. 117-131.
- Neuere Angaben zur Geschichte der türkischen Architektur in Ungarn. Die Malkotsch Bey Dschami in Siklós. In: Materiala Turcica 7-8. (1981-82) [1983], p. 191-216.

1984

- Állandó múzeumi kiállítások Baranyában [Andrásfalvy B., Gerő Gy., et al.] [szerk. Füzes Miklós, Hárs Éva], [Közread: Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal]. Bp : Panoráma, 1984. 77 p. : ill.
- Osmanli-Turkisch Relics in Hungary. In: The New Hungarian Quarterly 96. (1984) p. 181-188.

1985

- Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. In: Wissentschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland 71. (1985), p.195-200.

1986

- Átkeresztelkedett Allah dicsőségére [Budai Vár és Víziváros] In: Budapest 24 (1986): 3. p. 36-38, ill.
- Török világ Magyarországon és Budán. - Days of Turkish Rule in Hungary and in Buda.—Türkische Welt in Ungarn und Ofen. In: Buda visszavívása 1686. Emlékkiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. 1986. Szerk. Fenyvesi László. [Katalógus] Bp. 1986. p. 31-40. ill.

1987

- Das neuerdingsfreigelegte Memi Pasa-Bad in Pécs. In: Ars Turcica. Acten des VI. Internationalen Kongress für Türkische Kunst von 3. bis 7. September 1979. München 1: Architektur. Hrsg. Kreiser,K., Majer,H.G., Restle,M., Zick-Nissen,J. München, 1987. p. 219-225.
- A pécsi Memi pasa fürdője. In: Műemlékvédelem 31. (1987): 2. p. 109-117.p. ill.

1988

- Das Bad Memi Paschas in Pécs. In: Türk kültürű Araştirmalai -Prof. Şerif Başta'va Armağan. Ankara, 1988. p. 33-44.
- Budapest története 1-2. - Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Írták: Nagy Tibor, Győrffy György, Gerevich László. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Írták: Kubinyi András, Gerevich László, Fekete Lajos, Nagy Lajos. Főszerkesztő: Gerevich László. Bp., 1973. 1. 429 p. 242 kép; 2. 469 p. 224 kép, Török hódoltság kora . Ism. - -. In: TBM 20. (1988), p. 605-607. [Recenzió]

• Ottoman Turkish Architecture in Buda. In: Gül Baba '87. International Workshop. Seminar for Students of Architecture. Ed. Károly Polonyi. Bp. Akadémiai K., 1988. p. 157–158.

1989

• Anatolian Pottery- from Iznik and Kütahya - in Hungary in the 16th and 17th Centuries. In: First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics. Istambul, 1989. p. 143–152.

1990

• Die Keramik von Isnik und Kütahya in Ungarn. In: 7th International Congress of Turkish Arts, Warsaw, 1983. Ed. Majsa,T., Warsaw, 1990. p. 111–118.

1991

• Buda als Residenzstadt der ungarischen Provinz der Osmanen. In: Budapest in Mittelalter. Ed. Gerd Biegel, Braunschweig, 1991. p. 426–439. (Schriften der Braunschweigischen Landesmuseum 62.)
• Középkori város – török város. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. Szerk. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. p. 39–46. (Dunántúli dolgozatok (C.) Történettudományi sorozat 3.)
• I. Színház utca 1–3, 1679–92, 1991, Gerő Győző, Magyarország törökkori emlékei Kézirat: A budai pasa palota építéstörténete.

1993

• A török falfestészet magyarországi emlékei. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Valter Ilona. Bp.,1993. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, p. 43–54. (Művészettörténet–Műemlékvédelem. Tanulmányok 2.)

1994

• A pécsi Püspökvár Aranyos Mária-kápolnája. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Bp., 1994. p. 270.
• Katalógus címszavak. In: Nagy Szulejmán szultán és kora. Szerk. Gerelyes Ibolya. Bp., 1994. Magyar Nemzeti Múzeum. 114, 118, 119. tétel
• Siklós: Malkocs-bej-dzsámi [- -, Mendele Ferenc, Cséfalvy Gyula] Bp. TKM Egyesület, 1994. 16 p. ill. (Tájak korok múzeumok kiskönyvtára 488.)

1995

• The Relics of Turkish Wall-painting in Hungary. In: Actes of the 9th International Congress of Turkish Art. Ankara, 1995. Istambul, 1996. Vol. 2. p. 157–166.

1996

• Die Stadt Pécs(Fünfkirchen) zur Türkenzeit. In: Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae 48. (1996), p. 455–462.
• A török Eger építészeti és régészeti emlékei. In: Az egri vár hiradója 28 (1996), p. 24–31.

1997

• Monuments turcs. In: Actes du I–er Congrés International sur le: Pour un Corpus d'Archeologie Ottomane. Zaghouan, 1997. p. 67–68. (Archéologie Ottomane 1.)

1998

• Das Christentum zur Zeit der Turken in Ungarn. In: Archivum Ottomanicum 16. (1998), p. 295–310.

1999

• Balkanische Einflüsse in der türkischen Moschee-baukunst Ungarns 16.–17. Jahrhundert. In: Proceedings of the 11 th International Congress of Turkish Art, Utrecht -The Netherlands, August 22–28, 1999. Eds: Kiel,M., Landman & H. Theunissen. In: Electronic Journal of Oriental Studies, (EJOS) IV. (2001) Number 20., p. 1–7.

- Die Befestigungsystem der Burg im Mitttelalter und in der Türkenzeit. - Pécs.A vár közép - és törökkori erődrendszere. In: Die Bischofsburg zu Pécs : A pécsi püspökvár. Régészet és Épületkutatás. Szerk. Szíjártó K., G. Sándor Mária. Bp.-München, Országos Műemlékvédelmi Hivatal : Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, 1999., p. 48–60. (ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. 1999.)
- Die Entwicklung der Stadtsrtuktur im türkischen Eroberungsgebiet Ungarns. In: Arab Historical Review for Ottoman Studies 19–20. (1999), p. 321–334.
- Die Entwicklung der Stadtstruktur im türkischen Eroberungsgebiet Ungarns. In: Mélanges Machiel Kiel. Etudes réunies et préfacées par le Prof. A. Temimi. Zaghouan, 1999. p. 321–334. (Archéologie Ottomane 4.)
- Pécs városa a törökkorban. In: Tanulmányok Pécs történetéből. 5–6. Szerk. Font Márta, Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. p. 37–44. (Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.)
- The Residence of the Pasha's in Hungary and the recently discovered Pashasaray from Buda. In: Art Turc - Turkisch Art. 10th International Congress of Turkisch Art - 10 Congrés international d'art turc. Actes-Proceedings. Genéve, 1995. Ed. Déroche, F. Genéve, 1999. p. 359–360.
- Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der bischöflichen Burg zu Szászvár. - Szászvár. A püspöki vár településtörténetete és építéstörténete. In: Die Bischofsburg zu Pécs : A pécsi püspökvár. Régészet és Épületkutatás. Szerk. Szíjártó K., G. Sándor Mária. Bp.-München, Országos Műemlékvédelmi Hivatal : Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, 1999. p. 109–143. (ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. 1999.)

2000

- Die Entwicklung der Stadtstruktur im türkischen Eroberungsgebiet Ungarns In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg. Font, M., Sándor, M. Bp.-Pécs, 2000. p. 213–222. (Varia Archaeologica Hungarica 9.)
- Az oszmán-török építészet emlékei Siklóson. In: Város a Tenkes alján: Siklós évszázadai. Szerk. Vonyó József. Siklós, [Siklós Város Önkormányzata], 2000. p. 95–106.

2001

- Buda és Pest török építészeti emlékei. In: Félhold és kereszt : konferencia és kiállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 2001. okt. 17. - Hilal ve haç : 17 Ekim 2001 tarihinde Baskent Szabo Ervin Kütüphanesinde bilimsel konferans ve sergi [a kiáll. forgatókönyvét készítette és a katalógust szerk. Szabó Ágnes] ; szöveggond. Horváth Zsolt. Bp. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2002. p. 54–62. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Közleményei 1.)
- Dschami und Mahalle des Tojgun Pascha im Stadtteil Buda-Víziváros. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae 54. (2001): 4., p. 453–470.

2002

- A magyarországi oszmán-török régészet és épületkutatás története. In: A hódoltság régészeti kutatása. A MNM-ban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. p. 15–20. (Opuscula Hungarica 3.)
- A városszerkezet alakulása a magyarországi török hódoltságban. In: Keletkutatás. A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata. 1996 ősz–2002. [2003], p. 129–140.

2003

- A buda-vizivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle. - The Toygun pasha Mosque and the Toygun pasha Mahalle in Buda-Víziváros (Watertown). In: Budapest Régiségei 37. (2003), p. 197–209. ill.
- The History of Ottoman-Turkish Archaeological Research in Hungary. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24–26. May, 2000. Ed. I. Gerelyes, Gy. Kovács. Bp. Hungarian National Museum, 2003. p. 17–23. (Opuscula Hungarica 3.)
- Pascharesidenzen in Ungarn und das freigelegte Serail des Paschas von Buda. In: Aspekte der Archäologie des Mittelalters und Neuzeit. Festschrift für Walter Sage. Hrsg. J. Ericson, H. Losert. Bonn, 2003. p. 150–157.

2004

- Közművek a magyarországi hódoltsági terület török városaiban. (A vízvezetékrendszer) In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. /Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs, Bp. 2004. BTM és ELTE BTK Középkori és Koraújkori Tanszék. p. 93–103. (Monumenta Historica Budapestinensia 14.)

ÁSATÁSI BESZÁMOLÓK

- A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. Törökkor. (Rácfürdő, Királyfürdő). In: Budapest Régiségei 19. (1959), p. 256–257.
- A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. (Dísz tér 11, Fortuna u. 12, Tárnok u. 18., Úri u. 6., 8., 24., 47., 52. sz.) In: Budapest Régiségei 19. (1963), p. 302., 318–321., 321–322., 322–324., 334., 355–357., 364.
- A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959.évben. Törökkor. (Budavári lakóházak, Fehérvári rondella, Savanyúleves bástya, Nyugati várfal, Arany bástya.) In: Budapest Régiségei 20. (1963), p. 553–556.
- Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1960–61. években. Törökkor. (Színház u. 3–7., Pasapalota.) In: Budapest Régiségei 21. (1964), p. 321–322
- Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. Törökkor. (Tojgun pasa dzsámi, Fő utca 30., Színház u. 3–7., Pasapalota.) In: Budapest Régiségei 23. (1973), p. 285–286.
- Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1971–1975 között. Törökkor. (Fő utca 30–32. volt kapucinus kolostor, Frankel Leó u., Császárfürdő). In: Budapest Régiségei 24/1. (1976), p. 444. p.

GERŐ GYŐZŐNEK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 60 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Attila utca 14–24. /1959/
újkor, BTM A lelt. sz.: 742-78.
Munkatárs: Nagy László
2. Budapest I. Budai Palota /1951/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
3. Budapest I. Budai Vár, Domonkos kolostor alatti várlejtő /1959–1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 461-77., MNM A.: XVI. 305/1962.
4. Budapest I. Budai Vár, Fehérvári rondella, Savanyú bástya /1959/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 224-77.
5. Budapest I. Budai Vár, Királylépcsőtől a Clark Ádám térig /1959/
törökkor, BTM A lelt. sz.: 221-77., MNM A. : II. 30/1962.
6. Budapest I. Budai Vár, várfal szakaszai /1959/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 710-78., MNM A. : IV. 53/1962.
7. Budapest I. Fortuna utca 4. /1951/
középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
8. Budapest I. Fő utca 30., Tojgun pasa fürdője /1973/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 43-75, MNM A: XII. 121/1974.
Munkatárs: H. Gyürky Katalin
9. Budapest I. Hadnagy utca 8–10., Rác fürdő /1958/
törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 697-78, MNM A.: 576. B. X.
10. Budapest I. Halászbástya és Ilona lépcső mögötti park /1959/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 715-78.
Munkatárs: Nagy László
11. Budapest I. Hattyú utca 11. /1960/
újkor, BTM A lelt. sz.: 739-78.
Munkatárs: Nagy László
12. Budapest I. Hess András tér 2. /1959/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 717-78.
13. Budapest I. Kapisztrán tér, Mária Magdolna templom /1951/
középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
14. Budapest I. Országház utca 18. /1950/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
15. Budapest I. Országház utca 22. /1959/
középkor, BTM A lelt. sz.: 724-78.
Munkatárs: Nagy László
16. Budapest I. Nándor utca 7. (ma Petermann bíró utca 7.) /1952/
középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
17. Budapest I. Színház utca 5–7. /1957, 1961–1966/
középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 698-78.
18. Budapest I. Színház utca 5–7. /1958/
törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 219-77., MNM A: 591.
19. Budapest I. Színház utca 5–7. /1961/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 230-77., MNM A: XIX.400/1962.
20. Budapest I. Színház utca 5–7. /1962/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 234-77., MNM A: VII. 170/1963.
21. Budapest I. Színház utca 5–7. /1963/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 252-77., MNM A: XIV. 192/1964.
22. Budapest I. Színház utca 5–7. /1964/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 253-77., MNM A: XVIII. 264/1965.
23. Budapest I. Színház utca 5–7. /1965/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 244-77., MNM A: X. 104/1966.
24. Budapest I. Színház utca 5–7. /1966/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 254-77., MNM A: XIII. 211/1967.

25. Budapest I. Színház utca 5–7. /1967/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 257-77., MNM A: VII. 140/1968.
26. Budapest I. Színház utca 5–7., /1968/
középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 265-77., MNM A: VI. 60/1969.
27. Budapest I. Tárnok utca 4. /1951/
középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
28. Budapest I. Tárnok utca 18. /1966/
középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 699-78.
29. Budapest I. Tárnok utca 7–13. /1948–1949/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 700-78.
30. Budapest I. Tóth Árpád sétány 4. /1956/
középkor, BTM A lelt. sz.: 209-77., MNM A.: 490.B. VII.
31. Budapest I. Tóth Árpád sétány 27. /1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 223-77., MNM A.: III. 42/1962.
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
32. Budapest I. Úri utca 4. /1952/
középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
33. Budapest II. Bajvívó utca 2. /1962/
középkor, BTM A lelt. sz.: 774-78.
34. Budapest II. Fő utca 84., Királyfürdő /1958/
törökkor, BTM A lelt. sz.: 302-77., MNM A.: 589.B.XI.
35. Budapest II. Fő utca 84., Királyfürdő, /1958/
római kor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 782-78.
36. Budapest II. Frankel Leó út 64–66. /1959/
újkor, BTM A lelt. sz.: 788-78.
Munkatárs: Pamer Nóra
37. Budapest II. Mecset utca 14., Gül Baba türbe /1966/
törökkor, BTM A lelt. sz.: 795-78.
38. Budapest II. Zivatar utca 1–3. /1958/
újkor, BTM A lelt. sz.: 805-78.
Munkatárs: Zakariás G. Sándor
39. Budapest III. Óbuda, hrsz.: 17994. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
40. Budapest III. Óbuda, Fényes Adolf utca 88. /1951/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 702-78.
41. Budapest III. Óbuda, Föld utca 6. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
42. Budapest III. Óbuda, Föld utca 8. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
43. Budapest III. Óbuda, Föld utca 12. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
44. Budapest III. Óbuda, Gyűrű utca úttest
(1975-ben területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
45. Budapest III. Óbuda, Gyűrű utca 4. (1975-ben területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
46. Budapest III. Óbuda, Gyűrű utca 5. (1975-ben területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
47. Budapest III. Óbuda, Kálvin utca 5. (Területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
48. Budapest III. Óbuda, Pacsirta utca 4.
(1976-ban területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
49. Budapest III. Óbuda, Pacsirta utca 12.
(1976-ban területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
50. Budapest III. Óbuda, Pacsirta utca 14.
(1976-ban területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
51. Budapest III. Óbuda, Polgár tér
(1976-ban területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
52. Budapest III. Óbuda, Szentlélek tér 8. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
53. Budapest III. Óbuda, Szentlélek tér 14. /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
54. Budapest III. Óbuda, Szőlőkert utca 10.
(1976-ban területrendezés miatt megszűnt.) /1950/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Nagy Emese
55. Budapest V. Engels tér 15. (ma Erzsébet tér) /1959/
újkor, BTM A lelt. sz.: 903-79.
Munkatárs: Nagy László

56. Budapest V. Balaton utca és Szemere utca sarok /1961/
újkor, BTM A lelt. sz.: 926-79.
Munkatárs: Wellner István
57. Budapest VIII. Bródy Sándor utca 10. /1954/
újkor, BTM A lelt. sz.: 1093-79.
Munkatárs: Póczy Klára
58. Budapest XI. Kamaraerdő, kánai kolostor /1956/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 969-79.
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
59. Budapest XX. Pesterzsébet, Tatárdomb /1953/
középkor, BTM A lelt. sz.: 533-77., MNM A: 218.B.III.
60. Budapest XXII. Budafok, Háros, csúti templom /1953/
középkor, BTM A lelt. sz.: 545-77., MNM A: 220.B.III.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AJA	=	American Journal of Archaeology
AKorr	=	Archäologische Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia	=	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	=	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AntNat	=	Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye)
AntTan	=	Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	=	Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	=	Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ArsHung	=	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
Au.	=	Ausztria
BAR IS	=	British Archaeological Reports - International Series (Oxford)
Belg	=	Belgium
BJ	=	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreuden in Rheinlande (Bonn)
BMC	=	British Museum Coins (London)
BpMűeml	=	Budapest Műemlékei
BRGK	=	Bericht der Römisch-Germanischen Komission (Berlin)
BTM	=	Budapesti Történeti Múzeum
BTOE	=	Budapest történetének okleveles emlékei 1-3. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
Budapest im Mittelalter	=	Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991.
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl	=	Bayerische Vorgescgichtsblätter (München)
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania	=	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
DissArch	=	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominate (Budapest)
DissEtMonograph	=	(Beograd)
DissPann	=	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
EMÉ	=	Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Fr.	=	Franciaország
Ho.	=	Horvátország
Hol.	=	Hollandia

JAMÉ = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM = Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KMK = A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KSIA = Kratkie Szobscsenyija o Dokladah i Polevyh Isszledovanyijah Insztituta Arheologii AN. SzSzSzR (Moszkva)
Le. = Lengyelország
LK = Levéltári Közlemények (Budapest)
MAIET = Materialy po Arheologii, Isztorii i Etnografii Tavrii (Szimferopol)
MFMÉ-StudArch = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica (Szeged)
MHB = Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum - Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MOL Dl = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ = Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
Ná. = Németország
NB = Nagy-Britannia
Óbuda évszázadai = Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Csongor, Mocsy Ferenc. Bp., 1995.
Ol. = Olaszország
OL = Országos Levéltár
Or. = Oroszországi Föderáció
PBF = Prähistorische Bronzefunde
PW-RE = Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS = Roman Frontier Studies (Zalau)
RGA = Reallexicon der Germanischen Altertumskunde, begründet von Johannes Hoops (Berlin-New York)
RGZM = Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz
RLÖ = Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Savaria = Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SlA = Slovenská Archeologia (Bratislava)
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SovArch = Szovjetszkaja Arheologija (Moszkva)
StComit = Studia Comitatensia (Szentendre)
StudArch = Studia Archaeologia
Sv. = Svájc
SzekMÉ = Szekszárdi Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzMMÉ = A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
SzWMM = Szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
Uk. = Ukrajna
VAH = Varia Archaeologia Hungariae (Budapest)

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM 2004-BEN MEGJELENT KATALÓGUSAI ÉS TANULMÁNYKÖTETEI

Az áttörés kora : Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873–1920. 1. köt. / [... összeáll. és szerk. F. Dózsa Katalin] ; [... mtárs: Rózsahegyiné Kiss Gabriella]. – [Budapest] : BTM, [2004]. – 508 p.

Az áttörés kora : Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873–1920. 2. köt. / [... összeáll. és szerk. F. Dózsa Katalin] ; [... mtárs: Rózsahegyiné Kiss Gabriella] – [Budapest] : BTM, [2004]. – 168 p.

Aquincumi Füzetek 10. – Aquincum : A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2003-ban = Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2003 / [szerk. Zsidi Paula]. – Budapest : BTM, 2004. – 212. p.

Budapest Régiségei 37. – In memoriam Hollné Gyürky Katalin (1925–2002) / szerk. Hanny Erzsébet. – Budapest : BTM, 2003. – 317. p. : ill. ; 24 cm.

Fővárosi Képtár Katalógusai 127. – Kuchta Klára : Ibolyántúli energetikus tér = Ultraviolet energetic space : kiállítás - Fővárosi Képtár Kiscelli Múzeum Templomtér : 2004. február 12 – március 11. / a kiállítást rendezte: B. Nagy Anikó. – Budapest : BTM, 2004. – 26 p.

Fővárosi Képtár Katalógusai 128. – Anna Mark Reliefek : Grafikák = Reliefs : Graphics : Fővárosi Képtár Kiscelli Múzeum Templomtér : 2004. március 19 – május 2. / a kiállítást rendezte Sasvári Edit, Lengyel Zoltán ; a katalógust szerkesztette: Sasvári Edit. – Budapest : BTM, 2004. – 70 p.

Fővárosi Képtár Katalógusai 129. – Block Csoport : Látható, vagy láthatatlan [című kiállítása] - Fővárosi Képtár Kiscelli Múzeum Templomtér : 2004. október 7 – november 7. / a kiállítást rend. Fitz Péter, Kozák Csaba. – Budapest : BTM, 2004. – 26 p.

Fővárosi Képtár Katalógusai 130. – Pácser Attila Nézőképek : performanszok, nyitók, koncertek [című kiállítása]. - Fővárosi Képtár Kiscelli Múzeum Oratórium : 2004. október 14 – november 28. / a kiállítást rend. B. Nagy Anikó. – Budapest : BTM, 2004. – 28 p.

A főváros régisége 1780-1873. Közterek és magánterek 1873-1940 : Állandó várostörténeti kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában / szerk. Rostás Péter, Erdei Gyöngyi. – Budapest : BTM, 2004. – 130 p.

Hétköznapok és vallásos élet a rézkor végén : A Baden-kultúra 5000 éves emlékei Budapesten = Everyday life and spirituality at the end of the Copper Age : 5000 years old remains of the Baden Culture in Budapest : Temporary exhibition at the Budapest Historical Museum December 2004 – March 2005 / [szerk. Endrődi Anna]. – Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2004. – 71. p.

Játszani jó! : történelmi barangolás a játékok birodalmában / szerk. D. Matuz Edit, Ridovics Anna ; [... fotóit kész. Bakos Margit et al.] ; [... ford. Moskovszky Éva, Andy Rouse] ; [... közrem. ... Aczél Eszter Krisztina et al.]. – Budapest : BTM : MNM ; Szeged : Móra F. Múz., 2004. – 198 p.

Mariazell és Magyarország : Egy zarándokhely emlékezete : Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában : 2004. május 28 – szeptember 12. / [a katalógust szerk. Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs] ; [mutatókat összeáll. Ács Pál]. – Budapest : BTM, 2004. – 556 p

Mariazell és Magyarország : Egy zarándokhely emlékezete : Vezető a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának kiállításához : 2004. május 28 – szeptember 12. / [a kiállítást rend. és a vezetőt a kat. alapján szerk. Farbaky Péter, Prékopa Ágnes, Serfőző Szabolcs]. – Budapest : BTM, 2004. – 35 p.

Monumenta Historica Budapestinensia 13. – „Es tu scholaris" : Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára / szerk.: Romhányi Beatrix, Magyar Károly, Végh András, Grynaeus András ; olvasószerk. Kovács Eszter. – [Budapest] : Budapesti Történeti Múzeum, 2004. – 132 p.

Monumenta Historica Budapestinensia 14. – Változatok a történelemre : Tanulmányok Székely György tiszteletére / szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. – [Budapest] : Budapesti Történeti Múzeum, [2004]. – 460 p.

Orvoslás Aquincumban = Medical practice in Aquincum : Időszaki kiállítás az Aquincumi Múzeumban : 2004. május 22- október 31. = Temporary exhibition of the Aquincum Museum 22 May – 31 October 2004 / [szerk Zsidi Paula]. - Bp. : BTM, 2004. – 40 p.

Ungarn in Mariazell – Mariazell in Ungarn : Geschichte und Erinnerung : Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Budapest im Museum Kiscell 28. Mai – 12. September 2004. / [Heruasgeber Péter Farbaky und Szabolcs Serfőző] ; [Verzeichnisse Pál Ács]. – Budapest : Historisches Museum der Stadt Budapest, 2004. – 556 p.